ગ્રેજ્યુએટ પ્રવચનકાર પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા.

જેઓની ઉત્કટ લાગણી–ભાવનાથી ગ્રન્થલેખન અને પ્રકાશન શક્ય બન્યા

॰ સમર્પણ ॰

બાલ બ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

શ્રી આનંદ-ક્ષમાલલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગર ગુરૂભ્યો નમઃ

અભિનવ "હેમ" લઘુપ્રક્રિયા

ભાગ બીજો

મૂલ કર્તાઃ- પૂ. મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી ગણિવર્ય

ગ્રન્થરચના પ્રેરણાદાતા

વિદ્યાભ્યાસંગી પૂ. મુનિરાજશ્રી સુધર્મસાગરજીમહારાજ

સંપાદન-અનુવાદ-સસંદર્ભ વિવરણ

પૂ. ગ્રેજ્યુએટ પ્રવચનકાર મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મ.સા. ના શિષ્ય

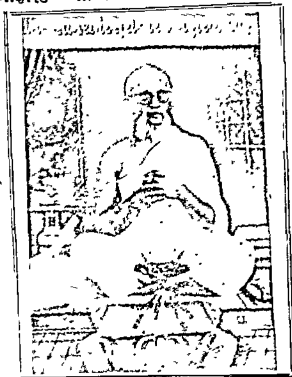
પૂ. મુનિરાજ શ્રી દીપરત્નસાગરજી (M. Com. M. ed.)

કિંમત-પઠન પાઠન

સંવત ૨૦૪૩ વીર સંવત ૨૫૧૩ સને ૧૯૮૭

(વૈશાખ વદ: ૬ પાલિતાણા તિર્થ - આદિનાથ દાદા વર્ષગાંઠ દિન)

પૂ. આગમોદ્ધારક આ. દેવ શ્રી આનંદ સાગરસૂરિજી મ. સા.

* મુદ્રક *

જય જલિયાણ પ્રિન્ટર્સ

સુતરીયા હૉ. મેન્ટર

દિપક ટોકિઝપાસે

જામનગર

* પ્રકાશક *

અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન

પ્રવિણચંદ્ર જે. મહેતા

જેસંગ 'નિવાસ"

હેડ પોસ્ટ ઓફિસ પાછળ

જામનગર

પ્રકાશકનું નિવેદન

લગભગ હજાર વર્ષ પૂર્વે પૂ. કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંતે રચેલ સિધ્ધહેમ વ્યાકરણને, લગભગ સવા ત્રણસો વર્ષ પુર્વે પ્રક્રિયા રૂપે ફેરવ્યા પછીનું સંદર્ભ-વિવરણ સહિતનું આ પ્રથમ ગુજરાતી પ્રકાશનછે. જે ફિલોસોફી સાથેગ્રેજ્યુએટ થયેલા અમારા પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા ની અનન્ય પ્રેરણા-અંતઃકરણ પૂર્વકની ભાવના/લાગણી તથા તેમના શિષ્ય પૂ. મુનિ દીપરત્નસાગરજી ની મહેનતનો પરિપાકછે

પ્રથમ ભાગના પ્રકાશન બાદ ખૂબજ સુંદર અભિપ્રાયો અને સહકાર મળતા ટુંક સમયમાં બીજો ભાગ રજૂ કરતાં અમે ખૂબજ આનંદ અનુભવીએ છીએ. આ વ્યાકરણના અભ્યાસથી પદ સિધ્ધિનુ શુધ્ધ જ્ઞાન પામી શાસ્ત્રનાં અર્થની વિચારણા-ચિંતન, મનન દ્વારા પરંપરાએ શાશ્વત સુખને પામો એજ શુભેચ્છા.

પુસ્તક પ્રકાશનમાં અત્યંત ઉપયોગી બનેલા અને તન મન ધનથી સહકાર આપનારા શ્રીકાન્તિભાઇ-દિનેશભાઇ-વિરૂભાઇ, વહીવટી કાર્યવાહીમાં મદદરૂપ બનેલા મહેન્દ્રભાઇ તથા અમરીષભાઇ .. ઉદારહાથે ફાળોઆપનાર શ્રી જામનગર જૈનસંઘ સમસ્તના આભારીછીએ.

આ સમગ્ર બીજા ભાગના કાગળના દ્રવ્ય સહાયક શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગચ્છ જૈન સંઘ-જામનગર ના આભાર સહ

પ્રવિણચંદ્ર જે. મહેતા

અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન વતી

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

૧૧૯૩-૯૪ ના અરસામાં પૂ. કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંત શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની રચના કરી. પછી તત્સમ્બન્ધી અન્ય અનેક ગ્રન્થ આદિઓની રચનાઓ થઈ. ગુજરાતના વિદ્વાનોએ અભ્યાસાર્થે ક્રમમાં રહેલા શબ્દાનુશાસનને પ્રક્રિયા ક્રમમાં ફેરવ્યો. પણ તે બધામાં પૂ. મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી ગણિએ ૧૭૧૦ માં રચેલ "હૈમ લઘુપ્રક્રિયા" વધુ પ્રચલિત બની. આજ પર્યન્ત તેનો અભ્યાસ પૂ. સાધુ-સાધ્વીજીઓ કરી રહ્યા છે. લગભગ ૩૦૦ વર્ષ થવા છતાં કોઈ ભાષાન્તર થયું નથી. તેથી લઘુપ્રક્રિયાનો અનુવાદ તથા વિવિધ ગ્રન્થોના નિચોડરૂપ એવો નકશો-વિવરણ યુક્ત ગ્રંથ તૈયાર કરવાની યોજનાના ભાગરૂપે— "અભિનવ હૈમ લઘુપ્રક્રિયા ભાગ-૨" પ્રગટ કરાય છે

પ્રથમ ભાગનું વિમોચન પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય દેવ શ્રી દેવેન્દ્રસાગર સૂરિજીની નિશ્રામાં તેઓના આશીર્વચનો મંગલ કામના પૂર્વક જૈન સંઘ, જામનગરના પ્રમુખશ્રી ભાનુભાઈ કે. દોશીના હસ્તે સુંદર આયોજન પૂર્વક થયું.

મારા પૂ. ગુરુદેવ મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજીની અનન્ય પ્રેરણા, તેઓનો દૃઢ વિશ્વાસ, કાર્યયોજના તથા તે અંગે જાત પણ તેને લગતા કાર્યની સગવડ કરી આપવાનો ઉત્સાહ આ ગ્રંથ પ્રકાશનમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર બન્યા છે— પણ જો જૈનસંઘ ભાનુભાઈ દોશી તથા રમેશભાઈ તરફથી જો ન ... પણ સ્વાભાવિક આયોજન કરી— પૂ. ગચ્છાધિપતિ શ્રી આદિ વિશાળ શ્રમણ સમુદાય, ગુરુ અને જામનગર જૈન સંઘે આ કાર્યના શુભેચ્છકો અને અનુમોદકોમાં નહીં પણ ભાગી ન બનાવ્યા હોત અને પૂ. ગચ્છાધિપતિશ્રીએ ઉદારતા પૂર્વક અનુમતિ ન આપી હોત તો પ્રથમ ભાગનું સુંદર રીતે વિમોચન શક્ય ન બનત. પૂ. ગુરુદેવશ્રી સુધર્મસાગરજીના નિષ્કપટ અને સરલ સ્વભાવથી જ અમે કોલેજકાર્યમાંથી ખેંચાઈને આવ્યા હોય તેમ તે સંઘના સેક્રેટરી અને કોમર્સ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ ભોગીભાઈ વગેરે ... આશીર્વાદ ... સુંદર વિમોચન કાર્યક્રમની રૂપરેખા અને વ્યાખ્યાન કરી, જામનગર ... સંઘના સેક્રેટરી ... પુસ્તક પરિચય કરાવ્યો. આ રીતે ક્રમશઃ ભાગ-૨ પ્રગટ કરવા અમારા પગરણ મંડાયા

આ તરફ પ્રથમ ભાગ માટે અનિમેષરૂપ બનેલા ... પ્રભુદાસભાઈ ... પાંચ માસ માટે આપેલ ... બીજા ... ભાવપૂર્ણ ભૌતિક સુવિધા, ... પ્રતાપભાઈ ... પ્રથમ ભાગ પૂર્ણ કરવા ઉદારતા ... સામગ્રી સંબંધ પૂર્ણ ... અવિસ્મરણીય બની રહેશે. ... વકીલ જ્ઞાનભાઈ ... તથા ડૉ. કાન્તિભાઈ ... કેમ ભૂલાય ?

બૃહદ્વૃત્તિના ... આદિને, ... શ્રી ... ... આ ... ... અધ્યયન-અધ્યાપન તથા સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનનું ... ... સહાયક બને, તેવી અત્રે શ્રદ્ધા સહ ... ...

વ્યાકરણ અભ્યાસ શામાટે

'વિદ્યાવ્યાસંગી પૂ. ગુરૂદેવ સુધર્મસાગરજી મ. સા. ની અંતઃકરણની પ્રેરણાથી આ અભિનવ "હેમ" લઘુપ્રક્રિયા. તૈયાર તો થઈ–પણ–વ્યાકરણ અભ્યાસની આવશ્યકતા સમજ્યા વિના માત્ર ગતાનુગતિક રીતે એ બુકથી લઘુવૃત્તિનાં અભ્યાસને આપણાં નિસ્પૃહી પંડિતવર્ય શ્રી વજુભાઈ "કાળીમજુરી" સમાન ગણે છે— તેથી વ્યાકરણ અભ્યાસનું મહત્ત્વ માનસમાં પ્રતિપાદિત કરીને ધ્યેય સિદ્ધિની દિશામાં કદમ માંડવા ઉચિત ગણાય.

કોઈપણ ભાષાનાં પ્રમાણિક અને સર્વાંગસંપુર્ણ અભ્યાસ માટે તેના વ્યાકરણનું જ્ઞાન નિતાન્ત આવશ્યક છે. વાણી દ્વારા માનવ પોતાના વિચારોને આકાર આપે છે-વાણીનું નિયમન વ્યાકરણ થકી થાય છે તેથી વ્યાકરણના અભ્યાસ વિના શિષ્ટ વાણી વ્યવહાર મુશ્કેલ બને શાસ્ત્ર ગ્રન્થોના અધ્યયન અને પરિશીલન માટે વ્યાકરણ જ્ઞાન આવશ્યક છે. તેથી જ કહેવાય છે કે :–

0 "વ્યાકરણ એ ભાષાનું વ્યુત્પાદક શાસ્ત્ર છે. પ્રયોગનું શુધ્ધ-સાચું જ્ઞાન કરાવનાર છે. ભાવમાં મૂર્ત જ્યોત પ્રગટાવનાર છે. સકલ શાસ્ત્રમાં દીપક સમાન છે .. શબ્દ ધાતુરૂપ દરિયો છે સંજ્ઞા–પરિભાષા–ન્યાયો–ગણો–ધાતુઓ–કારકો-અવ્યયો–પ્રત્યયો આદિને પ્રતિપાદન કરનાર અનુપમ ખજાનો છે ગ્રન્થ રચનામાં સહાયક છે. ગ્રન્થ માર્ગમાં મુસાફરી કરનારને ભોમિયા તુલ્ય છે."

0 "લોકમાં અને શાસ્ત્રમાં આવતા શબ્દો જેના વડે સધાય એવું જે શબ્દ શાસ્ત્ર તેનું નામ વ્યાકરણ"

— આવશ્યકવૃતિ-પૂ હરિભદ્રસૂરિજી

0 "વ્યાકરણ ભણવાથી પદની સિદ્ધિ થાય છે. પદની સિધ્ધિથી અર્થનો નિર્ણય થાય છે. અર્થ નિર્ણયથી તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્ત થાય છે" શ્રીપ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર

વાણી-વ્યવહારમાં પરોક્ષ બનેલી એવી સંસ્કૃત ભાષાના પથ પર કદમ માંડવા વ્યાકરણ એક માત્ર સાધન છે.

આ અભિનવ "હેમ" લઘુપ્રક્રિયાના અભ્યાસનું મહત્વ

જે રીતે અષ્ટાધ્યાયી (સિધ્ધહેમમાં સાત અધ્યાય) ક્રમમાં રચાયેલ વ્યાકરણોને કાળક્રમે પ્રક્રિયા ક્રમમાં પરિવર્તિત કરવાની આવશ્યકતા ઉદ્ભવી અને જુદા જુદા પ્રક્રિયા પુસ્તકોની રચના થઈ, હૈમ લઘુપ્રક્રિયાને પણ મુદ્રિત કરાવતા તેમાં "ટીપ્પણો" મુકી સ્પષ્ટીકરણો માટેનો પ્રયાસ થયો તે રીતે આ અનુવાદ સ્વઅધ્યયન અધ્યાપન કાર્યમાં તો ઉપયોગી થશે–તદ્ઉપરાંત તેમાં નિમ્નલિખિત વિશેપતાઓ સમાવિષ્ટ છે. જેના વડે અભ્યાસ સાધન બનશે

0 માત્ર બે બુક કરતાં વિશેપ જાણકારી મળે

0 સંદિગ્ધતા નિવારણ :– લઘુવૃત્તિના અભ્યાસમાં પણ ઉદ્ભવતી કેટલીક સમસ્યાઓનું અહીં બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાસ, કોશ જેવા સંદર્ભોમાંથી યથેષ્ટ ગુજરાતી અવતરણ સંદિગ્ધતા નિવારવા મદદરૂપ બને.

0 અપૂર્ણવૃત્તિ કે વૃતિ અભાવે પૂરતો વૃત્યર્થ પૂરો પાડે :– પ્રક્રિયાકારે કેટલાંક સુત્રોની વૃતિ અપૂર્ણ રાખી છે. જેમકે– "સ્ત્રીપ્રત્યયો"નું સૂત્ર: ૩ इचापुंसो...परे ની વૃત્તિમાં अपुंसः શબ્દની વૃતિ નોંધાઈ જ નથી તેમજ આવૃત્ત परे પણ નોંધાયુ નથી. ત્યાં વૃત્યર્થ દ્વારા વૃત્તિની અપૂર્ણતા નિવારાઇ છે .....

કારક પ્રકરણ સૂત્ર: ૧૬ स्त्रियां तृतीया કે સમાસ સૂત્ર: ૭ द्विगोरन्नहनोऽट्समासे માં વૃત્તિજ નથી ત્યાં આ ગ્રન્થ કર્ત્તાએ દ્વારા વૃત્તિ પૂરી પાડેછે

0 अनु पदार्थे જેવા શબ્દો પ્રક્રિયાની વૃત્તિમાં છોડી દેવાયાછે, પણ અર્થની દૃષ્ટિએ જરૂરી જણાતા તે શબ્દો યોગ્ય સ્થાન આપેલ છે.

0 **એક કરતાં વધારે સૂત્રોની વૃત્તિમાં યોગ્ય પૃથક્કરણ:-** પ્રક્રિયામાં કેટલાંક સૂત્રો એવાછે જેમાં એક કરતા વધુ સૂત્રો આવેછે જેમકે "સ્ત્રીપ્રત્યયો" સૂત્ર ૧૬ नारिसखिपङ्गुश्वश्रू . कद्रुतात् કુલ ૧૧ અન્ય સૂત્રો ગોઠવેલ છે, ત્યાં અભ્યાસકને ગોટાળો ન થાય તે માટે 'શેષવૃત્તિ' નામક અલગ વિભાગમા આ **સૂત્રો** પૃથક્કિત કર્યા છે

0 **સૂત્ર કે વૃત્તિના અભાવ નુ નિવારણ:-** अम्यद्वा पुरु સૂત્ર માં એક વધારા નું સૂત્ર માત્ર क्वचित् શબ્દ લખી ગોઠવેલછે -ત્યા ઉદાહરણ પરથી મૂળ સૂત્ર સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ મારે શોધીને નોંધેલછે इतोऽक्त्यर्थात् સૂત્રમાં વધારાનુ સૂત્ર પદ્ધતિ મા વૃત્તિ છે પણ સૂત્ર નથી ત્યાં અલગ પેટા ક્રમાંક આપી સૂત્ર નોંધેલ છે-સમાસ સૂત્ર ૨૦ द्विगादग्रमार्द्रन् તે સૂત્રની વૃત્તિને બદલે બીજુ જ સૂત્ર વૃત્તિમાંછે ત્યાં બન્ને ના કર્ત્તાએ આપેલછે.

0 **મૂળ સૂત્ર ને બદલી દેવાયુ હોય ત્યાં મૂળ સૂત્ર આપવું:-** જેમકે तारका वर्णका ..... देवत्वे ૨/૪/૧૧૪ ને બદલે क्वचिन्नेत्यम् સૂત્ર લખી દીધુ છે

0 **સૂત્ર સમ્બન્ધી આમ કેમ જેવા પ્રશ્નોનુ નિવારણ:-** સ્ત્રીપ્રત્યય સૂત્ર ૧૩ स्वरादुतोगुणादखरोः મા स्वरात् કેમ? उत् કેમ? વગેરે પ્રશ્નો કર્યાછે તેમજ गुण ની વ્યાખ્યાનો શ્લોકછે આવા પ્રશ્નો ઘણા બધા સૂત્રોમાં ઉદ્ભવે જ છે- જેનો બૃહદ્વૃત્તિમા વિસ્તારથી ખુલાસો છે જ્યારે પ્રક્રિયાકારે ચાર-પાંચ સૂત્રોમાં આવા સમાધાનો આપેલ છે તે સ્થિતિમાં આ ગ્રન્થ શક્ય તેટલાવધુ સૂત્રોમાં સૂત્ર સમ્બન્ધી પ્રશ્નોના નિવારણો આપેછે

0 **મૂળભૂત સ્ખલનાનુ નિવારણ :-** तद्धित સૂત્ર ૪૨ षष्ठ्याः समूहे માં પેટા સૂત્ર वर्ष्माद् दण्ड ૬/૨/૨૦ નોંધેલ છે તેમ પ્રકાશમા પણ वर्ष्माद् લખ્યુ છે ખરેખર અહીં સ્ખલના થઇ છે. આ ઋ કારાન્ત નામ નથી ત્યાં वर्ष्माद् ન થાય પણ દીર્ઘ ऋ કારાન્ત નામ છે માટે પચમી वर्त्राः થાય वर्त्री એવો પુલ્લિંગ શબ્દ છે. તેને ऋदृ ૨ ૪/૭૦ થી થતા દીર્ઘ वर्त्री શબ્દ બને છે. વળી સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં પણ वर्त्राः જ લખેલ છે.

ઉપરોક્ત મુદ્દાના નિવારણ ઉપરાંત નીચેની બાબતો પણ નોંધપાત્રછે

---

0 **સંદર્ભ સાહિત્ય** - ન્યાય, લિંગાનુશાસનથી લિંગ નિર્ણય, પ્રસંગોચિત ઉણાદિ વગેરેની મૂળ સંદર્ભો સહિત નોંધ કરેલછે

0 **મૂળવૃત્તિ** - લઘુ પ્રક્રિયાની મૂળ વૃત્તિ હોવાથી મૂળગ્રંથની આવશ્યકતા ન રહે.

0 **સાધનિકા:-** જરૂરી સાધનિકાને લીધે સંબધિત સૂત્ર સંબધો સ્પષ્ટ બને

0 **પરિશિષ્ટ:-** આ કારાદિઅને સિદ્ધહેમ સૂત્ર ક્રમથી પ્રક્રિયા અને લઘુવૃત્તિ બંનેના અભ્યાસીઓને યોગ્ય માર્ગદર્શનમળે

સંક્ષેપમાં આ અનુવાદ ગ્રંથ માત્ર પ્રક્રિયા ઉપરાંત વ્યાકરણ ના પાંચે અંગોનો યથોચિત બોધ કરાવેછે જે અધ્યાપકને પણ ઉપયોગી થશે.

આ ગ્રન્થ નોઉપયોગ કઈરીતે કરશો

પૂ. ગુરૂદેવશ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા. ની પ્રેરણા થી કેટલાંક દિશા સૂચનો

(૧) મૂળ સૂત્રના ત્રણ ક્રમાંકનો:- (1) સૂત્ર પૂર્વે પ્રકરણાનુસાર ક્રમાંક ૧, ૨, ૩ ..... (2) સૂત્ર પછી સિદ્ધહેમનો ક્રમ (3) સૂત્ર પુર્ણ થતાં નીચે સળંગ ક્રમ. દા. ત. ऐकार्थ्ये સમાસ સૂત્રનો ક્રમ (૩) છે., સિધ્ધ હેમનો ક્રમ ૩/૨/૮ છે. અને સૂત્ર પુરું થતાં નીચે [૪૨૯] લઘુપ્રક્રિયાનો સળંગ સૂત્ર ક્રમાંક છે.

(૨) સૂત્ર પૃથક્કરણ :- સૂત્ર પછી સૂત્ર પૃથક્કરણ વિભાગ છે. જેમાં સન્ધિ રહિત સૂત્રોની નોંધ છે. જેથી વૃત્તિની મદદ વિના પણ **સૂત્ર** મહદ્ અંશે **સ્પષ્ટ બનશે**. જેમકે स्त्रियां नृतोऽ स्वस्रादेर्ङी નું स्त्रियां नृ-ऋत: अ-स्वसृ-आदे: ङी: કર્યું

(૩) વૃતિ :- ત્રીજો વૃત્તિ વિભાગ **પ્રક્રિયાની વૃતિ** દર્શાવે છે. જે અપ્રાપ્ય બનતી જતી હૈમ લઘુપ્રક્રિયાની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરશે

(૪) વૃત્યર્થ:- લઘુપ્રક્રિયાની મૂળ વૃતિ (શેષવૃત્તિ સિવાયની) નો **અનુવાદ** દર્શાવે છે. **છતા** પ્રક્રિયામાં મૂળ વૃતિનો અભાવ, અપૂર્ણતા કે અન્ય સંદિગ્ધતા હોય ત્યાં આ વિભાગ દ્વારા સિધ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની મદદ વડે પ્રત્યેક સૂત્રની **વૃતિનો સરળ**-સ્પષ્ટ પૂરો **અર્થ** અપાય છે

(૫) અનુવૃતિ:- આ વિભાગ કેવળ **જિજ્ઞાસુઓ માટે** છે સિધ્ધહેમ વ્યાકરણ પરથી બનેલી પ્રક્રિયાઓમાં અનુવૃત્તિક્રમ જળવાતો નથી. તેથી કેટલાંક સૂત્રોમાં ન જણાતી બાબત વૃત્તિમાં જોવા મળતાં અભ્યાસકને સંશય થાય કે આ બાબત વૃત્તિમાં કેમ ? જેમકે **કારક સુત્ર: ૧૪** सर्वोभयाऽभि परिणातसा માં गौणान् ની અનુવૃત્તિ છે જેની નોંધ પ્રક્રિયામાં પણ નથી. – આ સંજોગોમાં અનુવૃતિ વિભાગના સુત્રો જિજ્ઞાસા સંતોષવા દિશાસુચક

(૬) વિશેષ વિભાગ:- વિશેષ **હકીકતો માટે** જ છે. સંદર્ભ સૂચિ મુજબના સાહિત્ય પરથી સૂત્ર સંબંધિ પ્રશ્નો, ખુલાસા. વિશેષતા, ન્યાયો, વ્યુત્પતિ વગેરેની નોંધ છે જેના અભ્યાસથી સૂત્રો વધુ સ્પષ્ટ થશે, સારો અવબોધ થશે, સંશય નિવારણ શક્ય બનશે. છતાં **વૃત્યર્થ** બરાબર **સમજી** ને આ **વિભાગ વાંચવો**. કેમ કે જે રીતે મધ્યમવૃતિ કે આનંદ બોધિની ટીકામાં अवचूरी છે અને બૃહન્નયાસમાં न्या. स. વિભાગ છે તે રીતે અહીં 'વિશેષ' છે .... આ ઉપરાંત **વિશેષ ઉદાહરણો** પ્રક્રિયા સાથે સંબંધ ન હોવા માત્રથી છોડી દેવાયેલા સૂત્ર સંબંધિ દષ્ટાન્તો ને **બૃહદ્‌વૃતિમાંથી** અત્રે સ્થાન અપાયેલ છે... બૃહદ્‌હેમપ્રક્રિયામાંથી ગણ પાઠોની નોંધ લીધેલી છે જેના વડે **સૂત્રના બાકી કાર્યક્ષેત્રનો બોધ** શક્ય બનશે

(૭) પાદનોંધ:- સંદર્ભોની પૃષ્ઠાંક સહિતની નોંધ છે જે વિશેષ માહિતી માટે અભ્યાસને મુળ સ્રોત પુરો પાડે **પાદનોંધ નિશાની** ⁀⁀⁀⁀⁀⁀ આ રીતે છે.

(૮) શેષવૃતિ:- મૂળ સૂત્ર ઉપરાંતના અન્ય સૂત્રો કે **સંબંધિત અન્ય હકીકતો** અહીં નોંધેલ છે અંતર્ગત સૂત્રો [ ] આવા કૌંસમાં સળંગ ક્રમ આપી નોંધેલ છે. જો કે લંબાણ ભયે શેષવૃતિના સૂત્રોમાં માત્ર વૃત્યર્થ આપેલ છે કેમ કે પ્રક્રિયાના **મૂળસૂત્રો – ૩૦૯ છે. અન્ય ૪૧૦ છે.**

આટલી સૂચનાથી સ્વઅધ્યયન શક્ય બને તેશુભેચ્છા

–દીપરત્નસાગર

આ ગ્રન્થ માં ના સંક્ષેપો:- વ્યા – વ્યાકરણ. કારા.–કારાન્ત, એ. વ.–એકવચન, દ્વિ વ.-દ્વિવચન, બ. વ.–બહુવચન, પ્ર.–પ્રથમા' દ્વિ.–દ્વિતીયા. તૃ –તૃતીયા વગેરે

ઋણ સ્વીકાર

પૂજય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મહારાજ સાહેબ

જેમની અનન્ય પ્રેરણા, પરીશ્રમ ઉત્કટ લાગણી, કાર્યબોજ વહનશકિત. કૃપા આદિથી
આ ગ્રંથ લેખન અને પ્રકાશન શકય બન્યા

પૂ. આ. દેવ સૂર્યોદયસાગરસૂરિજી મ. સા.	પૂ. આ. દેવ વિજય સુર્યોદયસૂરિજી મ. સા
સંસ્કૃત માર્ગોપદેશિકાને. અભ્યાસ કરાવી વ્યાકરણનો મજબુત પાયો નાખ્યો, પુસ્તકો આપ્યા.	પોતાના વિનિત શિષ્યને આજ્ઞા કરતા "ન્યાયમ્ંજૂષા,, નો સુંદર અભ્યાસ થયો

પૂ. આ દેવ વિજય યશોદેવ સુરીશ્વરજી મ. સા.
જેમની વિશિષ્ટ પ્રેરણા અને આશિર્વાદથી સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ જણાયું.

પૂ. મુનિશ્રી જિતરત્નસાગરજી. પૂ. મુનિશ્રી મુકિતરત્નસાગરજી. સાધ્વી શ્રી રમ્યજ્ઞા.શ્રીજી
જેઓએ પોતાની નોંધપોથીઓ એકાદ વર્ષ જેવા લાંબા સમય માટે પૂર્ણ વિશ્વાસથી વાંચવા આપી.

પૂ.મુનિશ્રી નદીઘોષવિજયજી.- પુરતો સમય-સુંદર છણાવટ પૂર્વક "ન્યાય સંગ્રહ" ભણાવ્યો

નિસ્પૃહિ વિદ્વવર્ય પંડિતજી વૃજલાલજી વાલજી ઉપાધ્યાય

આ ગ્રન્થનુ અક્ષરસઃ વાંચન લઇ તેમના વિશાળ જ્ઞાન-અનુભવોથી ગ્રન્થને ક્ષતિ રહિત કર્યો. સંદેહ નિવારવા પત્રોના તાત્કાલિક ઉત્તરો આપ્યા. પોતાનો મુક્ત અભિપ્રાય આપી નિઃસ્પૃહ છાપ મારી-પંચાંગી વ્યાકરણનો બોધ કરાવ્યો

પંડિતવર્ય છબીલદાસજી-સિદ્ધહેમના સૂત્રોની વિશેષતા જણાવી અભિનવ પ્રકાશ પાડયો
પંડિતશ્રી ધીરૂભાઈ (મોટા), ધીરૂભાઇ (નાના), મહેન્દ્રભાઈ-જેમનાથી સિદ્ધહેમનું જ્ઞાન મળ્યું
શ્રી લાવણ્યસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, અંધેરીગુજરાતી સંઘે અભ્યાસ માટે પુસ્તકો આપ્યા

શ્રી ખુશાલ ભવન જૈનસંઘ અમદાવાદ

શ્રાવક પંડિતના ૮ માસ માટે સગવડ આપી, જરૂરી તમામ પુસ્તકો ખરીદી આપ્યા, એક ન મળતા પુસ્તકની આપ મેળે ઝેરોક્ષ કરાવી આ ગ્રંથ-ઈમારતના સ્તંભો મુક્યા,
સાધુ-બહુમાન વિવેક પૂર્ણવાન કરાવી પદ્ધતિ સાધુની અનુકુળતા-રુચિકુળતા મુજબ સગવડ કરવાની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ ખુશાલ ભવન જૈન ઉપાશ્રયના ટ્રસ્ટી જેટલી બહુજ ઓછા સંઘના ટ્રસ્ટીમાં હશે ! ! !

0 સુશ્રાવક કાન્તિભાઇ-પ્રવીણભાઇ-દિનેશભાઇ-હર્ષદભાઇ તથા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સહાયક એવા તમામ પૂ.શ્રમણ ભગવંતો તેમજ વ્યકિતઓ અનેસંઘો

0 ખાસ-તમામ વહીવટી જવાબદારી નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્યદક્ષતાથી બજાવતા પ્રવીણભાઇ

શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગચ્છ જૈનસંઘ જામનગર

આ સમગ્ર ભાગ-૨ ના તમામ કાગળ માટે ઉદાર હાથે દ્રવ્ય સહાય કરી

[એક ભ્રામક માન્યતાનું નિરસન]

લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે બુક નહીં

કેટલાક વિદ્વાન પદસ્થો, શ્રાવક પંડિતો વગેરે એવો મત ધરાવે છે, કે લઘુપ્રક્રિયાનો અભ્યાસ હવે નિરર્થક છે. કેમકે લઘુપ્રક્રિયા માત્ર બે બુકથી વિશેષ કંઇ નથી પણ હૈમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા પ્રથમા અને મધ્યમાં કે માર્ગોપદેશિકા અને મદિરાન્ત પ્રવેશિકા કરતાં હૈમ લઘુપ્રક્રિયામાં **નીચેની વિશેષતાઓ છે**

१ યઙન્ત પ્રક્રિયા, યઙ્લુબન્ત પ્રક્રિયા તથા નામધાતુ પ્રક્રિયાનો બોધ થાય છે

२ તદ્ધિત પ્રત્યયોની (મુખ્ય તથા અંતર્ગત કુલ ૩૫૦ જેટલા સૂત્રો દ્વારા) વ્યવસ્થિત વિભાગીકરણ સહિત ચર્ચા

૩ બસો જેટલા સૂત્રો દ્વારા કૃદન્ત પ્રક્રિયાની ઝીણવટ ભરી છણાવટ

૪ સૂત્રોના અંતર્ગત રહસ્યોને પ્રગટ કરતી પરિભાષાઓનું સ્પષ્ટીકરણ

૫ ધાતુઓની અનુબંધ સાથે રજૂઆત-દા. ત. कथण् માં ण् અનુબંધ (१०) चुरादि ગણ સૂચવે છે, कुषच् માં च् અનુબંધ (४) दिवादि ગણ સૂચવે છે.

૬ ધાતુ પારાયણના ક્રમાનુસાર ધાતુઓનું જ્ઞાન – જે ધાતુરત્નાકર આદિ જોવામાં તથા "ધાતુપાઠ" તૈયાર કરવામાં મદદ રૂપ બને છે.

૭ સિધ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનના અભ્યાસ માટે સૂત્રોનુ યોગ્ય તાદાત્મ્ય.

૮ બે બુકમાં માત્ર ૮૦૦ જેટલા સૂત્રોનો સમાવેશ થાય છે. લઘુપ્રક્રિયામાં લગભગ ૧૭૦૦ થી ૧૮૦૦ જેટલા સૂત્રો સમાયાછે. જેથી બુક કરતાં બમણાં સૂત્રોનું જ્ઞાન થાય છે.

૯ લગભગ પોણાત્રણસો જેટલા ધાતુઓનું ધાતુરત્નાકરના ભાગો માં થયેલ વિભાજન મુજબની પ્રક્રિયાઓ અનુસાર જ્ઞાન – સમજ.

૧૦ સંસ્કૃત માધ્યમના પ્રયોગ દ્વારા સંસ્કૃત વાંચન ક્ષમતાની ખીલવણી.

બે બુક એ "ગ્રામર – ટ્રાન્સલેશન મેથડ" અનુસાર તૈયાર થયેલ પુસ્તકછે. જે સંસ્કૃત ભાષાને વ્યવહારમાં પ્રયોજવાની પ્રાથમિક ભૂમિકા રૂપછે. તેની અને પ્રક્રિયા વ્યાકરણની તુલનાજ અસ્થાને ગણાય

વળી કેટલાંક માને છે કે લઘુવૃત્તિ" [**સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન એટલે લઘુવૃત્તિ-માત્ર એવો ભ્રમ પ્રવર્તે છે.**] જ ભણવી જોઈએ પ્રક્રિયા નહીં – મુર્ધન્ય વિદ્વાનોને જ્ઞાત હશે જ કે લઘુવૃત્તિ **એ પૂર્ણગ્રન્થ નથી પણ પૂર્ણતા તરફ ગતિ કરાવતો ગ્રન્થ છે લઘુપ્રક્રિયાની જેમ લઘુવૃત્તિ એ પણ માત્ર નિદર્શન ગ્રન્થ છે.** એટલેજ આ અનુવાદ ગ્રન્થમાં બૃહદ્દવૃત્તિ, ન્યાયસંગ્રહ, લિંગાનુશાસન જેવાં ગ્રન્થોના અવતરણો લીધાં છે. લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે બુક માનીને લઘુવૃત્તિ તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરતા વિદ્વાનોને એટલીજ વિજ્ઞપ્તિ કે જો સિદ્ધહેમનુ સુવ્યવસ્થિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એજ એક માત્ર લક્ષ્ય હોય તો બૃહદ્દવૃત્તિ ના સ્પષ્ટ જ્ઞાન અને સમજ વિના માત્ર લઘુવૃત્તિનું અધ્યાપન અથવા તો માત્ર **લઘુવૃત્તિના અભ્યાસથી પૂર્ણ વ્યાકરણનો બોધ થવાની માન્યતા એ પણ લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે બુક જેવોજ ભ્રમ છે એ વાત નિર્વિવાદ સ્વીકારવી રહી.**

ખંભાતમાં **પંડિતવર્ય** છબીલદાસજી એ સાધુના દૃષ્ટાંત ટાંકી કહેલું કે લઘુવૃત્તિ ભણ્યા બાદ એમ થાય કે (अब मुझे कुछ नहीं आता)હવે મને વ્યાકરણમાં કાંઇ ખબર પડતી નથી તો માનવું તેઓ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન વિશે કંઇક જાણતા થયા છે

મુનિ દીપરત્નસાગર

પંડિત વ્રજલાલ વાલજી ઉપાધ્યાય

પ્રાધ્યાપક
શાંતિભુવન જામનગર

વેદાન્તાચાર્ય

શરીરમા જેમ મુખ પ્રધાન અંગ છે તેમ સમસ્ત વાઙ્મયમાં વ્યાકરણ પ્રધાન અંગ છે. વ્યાકરણનું પ્રયોજન જણાવતાં મહર્ષિ પતંજલિએ કહ્યું છે ' रक्षोहागमलघ्वसंदेहा प्रयोजनम् " સંસ્કૃતિની રક્ષા બુધ્ધિનો સંસ્કાર-ઉહ, આગમનો બોધ ,અતિસંક્ષેપ એવાસંદેહરહિત થવા માટે વ્યાકરણ ભણવું જોઇએ. આર્યોનો અમર વારસો આજ દિ' સુધી જે ભાષામાં સચવાયો છે એ ભાષાનુ ગૌલિક જ્ઞાન ભારતિયો માટે સવિશેષ આવશ્યક છે.

ચિત્તસ્થ ભાવોને અભિવ્યકત કરવા માટે ભાષા અગત્યનું માધ્યમ છે.

" दुष्टान् शब्दान मामयुक्ष्महि दुष्टाश्च मा भूम इत्यध्येयं व्याकरणम् " આપણે દુષ્ટ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરીએ અને સ્વયંપણ દુષ્ટ બનીએ નહિ માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન જરૂરી છે. પ્રાચીન ભાષામાં સુવ્યવસ્થિત ભાષા તરીકે સંસ્કૃત ભાષાનુ સ્થાન મૂર્ધન્ય છે. સમયાનુસાર વ્યાકરણોની ક્લિષ્ટતા., દીર્ઘતા અને અર્થરહિત પાંડિત્યપદ્ધતિનો અનાદર કરીને સર્વશાસ્ત્ર રહસ્યવેત્તા, વ્યાકરણ પ્રજાપતિ કલિકાળ સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય ભગવંતનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ વર્તમાન કાળમાં ગુજરાતમાં એવંપૂજય શ્રમણ વર્ગમાં ઠીક ઠીક પઠન-પાઠનનો વિષય બની રહ્યુ છે. આ અતિ આનંદનો વિષય છે પ્રાચિન પ્રણાલિકા મુજબ અધ્યાય – પાદ – સૂત્ર સ્વરૂપ વ્યાકરણ પઠન–પાઠન હતુ કિન્તુ મહાન વૈયાકરણી ભટ્ટોજીદીક્ષિતે અષ્ટાધ્યાયી ક્રમની કઠિનતા જાણી તેના સ્થાને પ્રક્રિયા ક્રમનો ઉપયોગ કરી જે સિધ્ધાન્તકૌમુદી ગ્રન્થની રચના કરી તદ્દત્ પ્રક્રિયા ક્રમાનુસાર સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનમાં પણ અલ્પમધ્યમ બુદ્ધિવાળા જિજ્ઞાસુ માટે લઘુ – મધ્યમ – બૃહત્ પ્રક્રિયાગ્રન્થોનું યથાસમય પ્રાકટ્ય થયુ. આ બધા ગ્રંથો કેવળ સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી નવા ભણનારાને યોગ્ય અધ્યાપક ન મળે તો રુચિ હોવા છતાંય કષ્ટ સાધ્ય બની રહ્યા છે. એ સર્વ વિદિત હકીકત છે.

વ્યાકરણનું જ્ઞાન માતૃભાષામાં અપાય તો ઘણું સારું આ વર્તમાનકાળની માંગણીને સંતોષવા માટે યદ્યપિ પં. શ્રી શિવલાલભાઈની ત્રણેય બુકો સફળતા પામી રહી છે. કિન્તુ વ્યાકરણના ગ્રન્થોનું અટલે લઘુપ્રક્રિયાનું મારી જાણ મુજબનું આ પ્રથમ ગુજરાતી પ્રકાશન છે.

– એના રચયિતા જામનગરનું સંતાન –

જામનગરની ધર્મપ્રાણ ભૂમિના સંતાન જેમણે સંયમપૂર્વેજ લૌકિક દૃષ્ટિનું કોલેજની ડીગ્રી પર્યન્તનું જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું યુવાન, બ્રહ્મચારી જન્માન્તરના સુષુપ્ત સંસ્કારોને તક મળતાંજ અલૌકિક દૃષ્ટિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. ભક્તિપૂર્ણ શ્રાવક કુળના ગાર્ભિક સંસ્કારો, સાધુસમાગમના યોગ બળે જેઓ ભાગવતી દીક્ષા–સંયમ સ્વીકારી મુનિરાજ બન્યા એ **સ્વનામ ધન્ય પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગર.**

નિડર–સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ, પોતાના સંયમ જીવનમાં ભણવાની તીવ્ર ઈચ્છા હોવા છતાં પણ સમુચિત ન ભણાયાનું અહોનિશ દુઃખ હતું જ તથાપિ મુનિ જીવનને વફાદાર જીવનચર્યામાં સમ્પૂર્ણ તન્મયતા સાધી સમય જતાં પોતાના જ સંસારી લઘુબન્ધુ મેધાવી ખૂબ ખૂબ ભણેલા હાઈસ્કૂલ–કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક પદે પહોંચેલા સુવિનિત આ ભાઈ શ્રી પોતાના જ વડિલબન્ધુઓનાં પગલે પગલે 'निसर्गाद् अधिगमाद् वा' મુનિજીવનમાં પ્રવેશ પામ્યા. એ છે નવાનગરની ધન્યધરા વસુન્ધરાના દ્વિતીય રત્ન, દીપકતુલ્ય પ્રકાશ પાથરતું કુશાગ્રબુધ્ધિ રત્ન મુનિશ્રી **દીપરત્નસાગર** બાળબ્રહ્મચારી–

આ છે ગુરુશિષ્યની બન્ધુબેલડી–

ઘણું ઘણું ભણેલા હોવા છતાંય સંસ્કૃત ભાષાના અનભિજ્ઞ સુયોગ્ય નિજશિષ્યને સંસ્કૃત ભાષાનુ પર્યાપ્ત જ્ઞાન મળી રહે એવી સ્વગુરૂની મહેચ્છા, સાધુજીવનની મર્યાદા તજજ્ઞોનો અભાવ, ખૂબ ખૂબ કઠિનાઈને સામનો કરીને ઉત્સાહને અભંગ રાખીને મુનિરાજશ્રી દીપરત્ન સાગરજીએ ટુંકા ગાળામાં સ્તુત્ય પ્રગતિ સાધી છે. જેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો.

વ્યાકરણશાસ્ત્રના ગ્રંથોનુ ગુજરાતી થાય એ સૈધાન્તિક રીતે બહુપ્રિય નહોવા છતાંય જિજ્ઞાસુ ભણનારાઓની કથની–અવદશા સાંભળી–જાણીને અનુકુળ સામગ્રી સાથેનું યથાર્થ વિવેચન ખરેખર આવકાર્ય છે.

આજના શૈક્ષણિકયુગને અનુરૂપ વિવિધ રસપ્રચૂર વાનગી સાથેનું પ્રસ્તુત અભિનવ પ્રકાશન જિજ્ઞાસુ–અધ્યેયતૃગણને નિઃશંક ઉપકારક બની રહેશે.

આ લઘુપ્રક્રિયા (વ્યાકરણ) નું કેવળ ભાષાન્તર માત્ર નથી તેનાથી ઠીક ઠીક વિશેષછે.

પં વૃજલાલ વાલજી ઉપાધ્યાય

ભાગ ૧ અંગેના અભિપ્રાયો

દીપરત્નસાગર દ્વારા સંપાદીત આ અભિનવ લઘુપ્રક્રિયાની મહેનત પ્રશંસનીય છે કાર્ય નિર્વિઘ્ને પરિપૂર્ણતાને પામે અને વધુને વધુ શ્રુત ભક્તિ દ્વારા બાલજીવોને માર્ગે લાવવા પ્રયત્નશીલ રહે એજ ભાવના.

– આ. દેવેન્દ્રસાગર સૂરિ

0 પુસ્તક પાછળ પરીશ્રમ ખૂબ સારો લાગે છે ..... ભણનારને ઉપયોગી થશે જ છતાં પ્રીન્ટીંગે પ્રશ્નાર્થ ઉભો કર્યો ગણાય

— આ. સૂર્યોદયસાગર સૂરિ

0 આપશ્રીની અભિનવ કૃતિના દર્શન થયા, વિહંગાવલોકન કર્યું અને લેખકની વિશિષ્ટ દષ્ટિ અને લીધેલાં પરીશ્રમ, વિવિધ વિશેષતાઓ જોઈને ખરી પ્રસન્નતા અનુભવી. છેલ્લા ૩૦/૪૦ વર્ષથી ઉગતા વિદ્યાર્થીઓને વ્યાકરણ જ્યારે વ્યાધિકરણ જેવું થઈ પડ્યું છે અને અનું મુખ્ય કારણ ગણાતા આપણા શ્રમણ સંઘમાં તેનું મહત્ત્વ વિસરાતું જાય છે ત્યારે અનેક શાસ્ત્રોની પ્રાથમિક ચાવી જેવી આ વિદ્યાની ઉદ્યોત જ્યોત જલતી રહે એના માટે જે કંઈ પ્રયત્નો થાય તે આની ચિંતા કરનારાઓ માટે આવકાર્ય બની રહે છે

ગુરુનિશ્રા – કૃપા – વિદ્યાની લગન જીવનને ઉપકારક બનવાની ભાવના લેખકના અને અન્યના હિતમાં ઉપયોગી બની રહેશે – ધન્યવાદ – જ્ઞાનક્ષેત્રે કંઈક લાભ આપવા વિનંતી.

— યશોદેવસૂરિની અનુવંદના

0 સિદ્ધહેમ વ્યાકરણનો અભ્યાસ સારી રીતે થઈ શકે અને અધ્યાપક અને અભ્યાસી બન્ને તેમાં નિરાબાધ પણે પ્રગતિ સાધી શકે તે માટે તેના ઉપર નાના મોટા જે પ્રકાશનો આજ સુધી પ્રગટ થયા છે તેમાં પ્રક્રિયા અંગેના અભ્યાસ માટેનું તમારું આ પ્રકાશન પણ ઉપયોગી છે.. એને તૈયાર કરવામાં અને છપાવવામાં તીવ્રો પરિશ્રમ દેખાઈ આવે છે. છાપકામ થોડું ઝીણું થઈ ગયું હોય તેમ લાગે છે. અનુવાદ – ભાવાર્થ – વિશેષાર્થ વિ. પણ સારા તૈયાર કર્યા છે. એવું એક તારણ મળી છે કે ગ્રન્થ એટલો બધો સરળ ન બનાવી દેવો જોઈએ કે અભ્યાસીને પોતાની બુદ્ધિ જરાય વાપરવાની રહે નહીં. બુદ્ધિ પર થોડો ભાર આવે એવું તો હોવું જોઈએ — વિજયહેમચંદ્ર સૂરિ

0 હેમલઘુપ્રક્રિયા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રન્થ તૈયાર કર્યો તે સ્તુત્ય કાર્ય કર્યું છે ધન્યવાદને પાત્ર છો આજ રીતે આગળ વધી જ્ઞાન સિદ્ધિના શિખરો સર કરો એજ મંગલકામના.

— આ. વિ. મિત્રાનંદ સૂરિ

0 અભિનવ લઘુપ્રક્રિયા ઉપર કરેલ પ્રથમ પ્રયાસ જરૂર ઉપયોગી બનશે અને ભણનારની અનેક અગવડો દૂર કરશે તેમાં જરાપણ શંકાને સ્થાન નથી — આ. કીર્તિચન્દ્ર સૂરિ

0 ટુંક સમયમાં થોડાજ પરિશ્રમે આપે જે કાર્ય કર્યું તે અનુમોદનીય છે અને વિદ્યાનો અતિ પ્રેમ કળી શકાય છે.

— હિમાંશુસૂરિ

0 અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા ભા – ૧ મળ્યો પુસ્તક વાંચેલ છે લખાણની શૈલી બહુજ સુંદર અને મનોહારક છે — વિજય સૂર્યોદય સૂરિ

0 આ ગ્રન્થ રત્ન ખૂબ જ પરિશ્રમ લઈને તૈયાર કર્યો છે તે તેના રચના પરથી જ ખ્યાલ આવે છે વ્યાકરણના અભ્યાસીઓને ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડશે. તમારો પ્રયત્ન પ્રશંસનીય છે. અતિ ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડેલ છે ભવિષ્યમાં પણ આવું સાહિત્ય બહાર પાડતા રહો એજ શુભ ભાવના — પં. નરેન્દ્રસાગર

0 અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા મળી વાંચી ઘણોજ આનંદ થયો સાથે બે સૂચન (૧) રૂપો અને સૂત્રક્રમ સંસ્કૃતમાંજ જોઈએ (૨) પ્રેસવાળા પાસે સંસ્કૃત ટાઈપોના અભાવ જણાય છે માટે પુરતા પ્રમાણમાં સંસ્કૃત ટાઈપો કરાવી પછી ભાગ ૨ છાપવા આપશો. — નંદીઘોષના અનુવંદના

0 કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્યજીએ સંસ્કૃત સાહિત્યના સમ્યક્ બોધને માટે શ્રીસિદ્ધહેમ(ચન્દ્ર) શબ્દાનુશાસનની રચના કરીને જૈન શાસનની અપૂર્વ સેવા કરી છે. એ વ્યાકરણના પ્રશિક્ષણ પૂર્વક બાલજીવોના ઉપકારને માટે અથાગ પ્રયત્ન કરીને જે અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયાની રચના કરી છે તે ખૂબ જ અનુમોદનીય છે. ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચન કરી ખૂબ જ સુંદર કાર્ય કર્યું છે — વજ્રસેન વિજયના અનુવંદના

0 મુનિશ્રીએ વ્યાકરણના વિષય ઉપર ઠીક ઠીક સ્વામિત્વ મેળવ્યુ. છે ફક્ત અનુવાદ જ નથી કર્યો, પરંતુ નૂતન અભ્યાસી માટે સારૂ વિશદીકરણ કર્યું છે વ્યાકરણના ક્ષેત્રે પોતાનું પ્રદાન ઘણું વહેલું આપ્યું છે.
– મુનિ ભુવનચંદ્રની વંદના

0 અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા વ્યાકરણના અભ્યાસીને ખૂબ જ ઉપયોગી થશે. દીપરત્નસાગરજીનું કાર્ય અનુમોદનીય છે.
— મુક્તિરત્નસાગર

0 આપનો પ્રયાસ સ્તુત્ય અને અનુમોદનીય છે. વ્યાકરણના પિપાસુઓને આ નૂતન પ્રક્રિયાની પ્રપામાંથી પયસ્ મળ્યા કરશે.
— ભાગ્યેશવિજય

0 અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયામાં પ્રયાસ ઘણોજ સારો કર્યો છે. **– સા. મૃગેન્દ્રશ્રીની વંદના**

0 "અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા" નું નીરક્ષણ કરતાં ખરેખર લાગે છે કે સાક્ષાત્ પંડિતજી અભ્યાસ કરાવી રહ્યા છે. આવા સુંદર ગ્રન્થો પુનઃ પુનઃ તૈયાર કરી સંયમ ધરોને મળે તો અભ્યાસની જીજ્ઞાસા વિશિષ્ટ કોટિની જાગે જ.
— સા. સુયશાશ્રીજી

0 પૂ મા સા. નું વ્યાકરણના ગ્રન્થોમાં ઘણું બુદ્ધિ કૌશલ્ય છે. વ્યાકરણના વિદ્યાર્થીઓને ઘણું ઉપયોગી થશે આપનો આ માર્ગમાં ઘણો પરિશ્રમ છે. છતાં આધ્યાત્મિક ગ્રન્થો જ્ઞાનસાર, અધ્યાત્મસાર...વગેરેનું ચિન્તન મનન સહ અધ્યયન જરૂર કરશો.
— સાધ્વીજી વિનયશ્રીજી

0 પૂ. શ્રી દીપરત્નસાગરજીએ સ્તુત્ય પરિશ્રમ કરી અભ્યાસુને સુગમતા કરી ખૂબ ઉપકાર કર્યો છે–ખૂબ ખૂબ અનુમોદના સાથે વંદના.
— સા. પૂર્ણભદ્રાશ્રીજી

0 ટુંક સમયમાં દીર્ઘદૃષ્ટિએ મહેનત ઉઠાવી જે તૈયાર કર્યું છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. અનુમોદનીય છે. પરિશ્રમ સફળ બને એવી શુભેચ્છા.
— સા. શુભોદયાશ્રી

0 અભિનવ લઘુપ્રક્રિયા પુસ્તક મળ્યું. પ્રકરણોની ગોઠવણી ઘણી સારી છે – પરિશિષ્ટમાં રૂપાવલી વાંચી – સાધનિકા અને ખુલાસાઓથી બધું સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. સિદ્ધહેમના સૂત્રો પરિશિષ્ટમાં છે તેથી લઘુવૃત્તિ-વાળાને પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે. ચોમાસા બદલાતા ભણવાનું અધુરું રહેતું હતુ તે મુશ્કેલી આ અનુવાદથી ઘણી ઘટી જશે.
— વિરપ્રભાશ્રીજી તથા અર્પિતાશ્રીજી

0 લઘુવૃત્તિના અભ્યાસીઓને વ્યાકરણમાં પ્રવેશ સુખદ બને તે માટે સારો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે... વ્યાકરણના ગૂઢ રહસ્યોને ગુજરાતીમાં સમજાવવાનો સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. દ્રષ્ટાન્તો, વૃત્તિના પદોની સ્પષ્ટતા દ્વારા ગ્રન્થનો વધારે સુખબોધ કર્યો છે. પ્રત્યેક અભ્યાસીઓને આ ગ્રન્થનું અધ્યયન સુખદાયી આનંદકારી બનશે.
— ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ

0 આપે માતૃભાષામાં પૂ સાધુ-સાધ્વીજીને નવીન પ્રેરણા આપતો અભિનવ લઘુ પ્રક્રિયા નામક વ્યાકરણ ગ્રંથ તૈયાર કરવા જે પુરુષાર્થ લીધો તે પ્રશંસનીય છે ઉપયોગી થશે જ. **— માસ્તર નેમચંદ સોમચંદ**

0 ગ્રન્થ પ્રસ્તાવના ખૂબ ખૂબ ગમી – અનુમોદના. **— ધરણેન્દ્રના વંદના** (પ્રમુખ, કઠોર સંઘ)

0 શુદ્ધ અને સરળ ભાષામાં આ ગ્રન્થ ખૂબ ખૂબ ઉપયોગી થશે. **–જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ-મુંબઇ**

0 વ્યાકરણ સાહિત્યમાં જલ્દી પ્રથમ સોપાન ચઢવા માટેના આ સરળ સુંદર – તલસ્પર્શી સ્તુત્ય પ્રયાસની જેટલી અનુમોદના થાય તેટલી ઓછી છે. ખરેખર પ્રસ્તુત પ્રકાશન નૂતન અભ્યાસીઓ માટે ખૂબ જ ઉપકારક અને સમર્થ આલંબનરૂપ બનશે **— પુષ્કરભાઇ વોરા** – માનદ્ સંચાલક, સુરેન્દ્રનગર.

વ્યાકરણ અને ન્યાય જેવા નિરસ લાગતા છતાં અતિ ઉપયોગી વિષય ...... આવા સમયે મુનિવર દીપરત્ન સાગરજીને વિચાર આવ્યો કે વ્યાકરણ સમજવા સૂત્રો અને ટીકાનું ગુજરાતી કરવામાં આવે તો સંસ્કૃત વ્યાકરણનો સરળતાથી બોધ થઇ શકે .....બીજા ગ્રન્થોના સહકારથી તેમણે સુંદર પ્રકારે ગુજરાતી ભાષામાં વ્યાકરણનો અવતાર કર્યો છે .... બીજાઓને અતિ ઉપયોગી થાય તે માટે સુંદર પ્રયત્ન કરેલ છે.

આ. નિત્યાનંદ સૂરિ

પંચાંગ તથા પત્રિકા મળ્યા. આવું અદ્વિતીય અને વિલક્ષણ પંચાંગ કદી જોયું નથી... કામળીના કાળ માટે મારી ઘણા સમયથી ભાવના હતી જે તમારા પંચાંગમાં પરિપૂર્ણ થઇ- પ્રતિ વર્ષ ચાલુ રાખશો.

પત્રિકાનું લખાણ જોતાં અને સંદર્ભ સાહિત્યના નામો પરથી "અભિનવ લઘુ પ્રક્રિયા" પુસ્તક ઘણુંજ સારું તૈયાર થયું જ હોય તેમ જણાય છે. હાલ પુરતી મારી ૪ નકલ તો નોંધીજ લેશો-

તમે મંગાવેલ પાટણના શ્રી નેમિનાથ ભગવંતના ફોટા તથા તેની નેગેટીવો મોકલી આપું છું - જવાબ લખશો

અભય સાગરની વંદના

[નોંધ - સ્વ પૂ પં અભયસાગરજીનો આ અભિપ્રાય પુસ્તક છપાયા પૂર્વે મળેલો - પુસ્તક પ્રકાશન સમયે તેઓશ્રી આપણી વચ્ચેથી અચાનક વિદાય થતાં .....પછીથી અભિપ્રાય ન મેળવી શકાયાના અંતઃકરણ પૂર્વકના દુઃખ સાથે ..]

તપસ્વી પૂજ્ય પંન્યાસ ગુરુદેવશ્રી સુશીલસાગરજી મ. સા.

॥ अर्हम् ॥

० સ્ત્રી પ્રત્યયો ०

સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનનો બીજો અધ્યાય- ચોથું પાદ સ્ત્રી પ્રત્યયો માટે બનાવાયેલ છે.- "સ્ત્રી પ્રત્યયો" નામક આ પ્રકરણમાં નામને સ્ત્રીલિંગી બનાવવા માટેના પ્રત્યયો અંગેના વિધાનો છે.- મુખ્યત્વે સ્ત્રી પ્રત્યયો ङी आप् ति ऊङ् વગેરે છે. જેમકે अज નું સ્ત્રીલિંગ अजा અને राजन् નું સ્ત્રીલિંગ राज्ञी થાય છે.

(१) अजादेः २/४/१६

★ सूत्रपृथ० अज–आदेः

★ वृत्तिः– अजादीनाम् स्त्रियाम् आप् स्यात् । अजा एडका कोकिला बाला शुद्रा ज्येष्ठा ।

卐 सूत्रार्थ :– अज वगेरे शब्दोने स्त्री लिंगी बनाववा आप् (आ) प्रत्यय लागे छे.

अज+आप्=अजा=बकरी

एडक+आ=एडका–घेटी

कोकिल+आ=कोकिला–कोयल

बाल+आ=बाला–छोकरी

शुद्र+आ=शुद्रा–शुद्रा

ज्येष्ठ+आ=ज्येष्ठा–मोटी

★ अनुवृत्ति – आत्‌ स्त्रियाम् २–४–१५ थी आप्

卐 विशेष : अजादि गणः अजा, एडका, अश्वा, चटका, मूषिका, कोकिला, बाला, होडा, पाका, वत्सा, मन्दा. विलाता कन्या. मुग्धा, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, पूर्वापहाणा, अपरापहाणा, सम्पहाणा. त्रिफला, कुञ्चा, देवविशा, उष्णिहा.

0 अजादेः एवा पंचमी निर्देशथी अजादिनो संबंध दर्शावे छे अजादिनु स्त्रीत्व होय तो अजादिथी (पंचमी थी) आप् थाय

0 ङी प्रत्ययनो आ सूत्र अपवाद छे केमके वत्स, कन्यामां वयस्यनन्त्ये २–४–२१ थी ङी प्रत्ययनी प्राप्ति छे

0 अजादेः केम कर्युं ?

पञ्चानामजानां समाहारः :– पञ्चाजी अहीं समाहार समास छे तेथी ङी प्रत्यय लाग्यो –(द्विगोः समाहारात्‌ २–४–२२ थी ङी थाय)

0*1 नदन्त शब्दोने पण आप् प्रत्यय थाय छे महाशानी, अजस्य हरि– स्त्री विवक्षामां महाजा थई शके.

0 पञ्चाजीमां ङी केम लाग्यो ?

*2 लिंगानुशासनना बळथी समाहारद्विगु स्त्रीलिंगमां छे

0 अजादि शब्दोनी व्युत्पत्ति माटे बृहद्‌वृत्ति साथेनो न्यास जोवो सूत्र २–४–१६

[383]

(२) अस्यायत्तत्क्षिपकादीनाम् २/४/१११

★ सूत्रपृथ० अस्य अ–यत् तत् क्षिपक–आदीनाम्

1 *लुग्नादिः:– केम प्रमाण पूर्वार्ध. पृ १८७

2 *पाणिनि वार्तिकमनोत्तरपद: समाहारे लिंगानुशासन स्त्रीलिंग प्रकरण श्लोक ५

★ वृत्तिः– आपरे परे प्रत्ययान्तःककारात्‌ पूर्वस्य अत इः स्यात्‌ पाचिका कारिका मद्रिका यदि वर्जनात्‌ यका सका क्षिपकादीनाम् नेत्वम्

卐 सूत्रार्थ :– आप् जे छे पर जेने तेवा अनित्‌ [न, इत्‌ न होय तेवा कपन अकन] प्रत्ययना अवयवभूत क कार पर छतां अन्त्य अ कारनो इ कार थाय छे. आ नियम यत्‌ तत्‌ क्षिपक वगेरेने वर्जीने लागे छे.

टुंकमां यत्‌ तत्‌ क्षिपक वगेरे सिवायना अकारान्त शब्द + अनित्‌ क+आप्= अन्त्य अ नो इ पाचिका – रांधनारी पाच्+अक्+आ=पाच्+इ+का=पाचिका ए रीते अ नो इ थई जशे. एज रीते मद्रिका मद्र देशनी स्त्री. कारिका, करनारी [अहीं–पच् अने कृ धातुने णकतृचौ ५–१–४८ थी णक् लाग्यो छे]

0 यदादि ना वर्जन थी–यका जे स्त्री, सका ते स्त्री, क्षिपका = फेंकनारी – मां अ नो इ न थयो

★ अनुवृत्ति :– इच्चापुंसोऽनित्क्याप्परे २–४–१०७ थी इत्‌ ..अनित्‌ क्याप्परे

卐 विशेष :– 0 क थी क नो निर्देश आप् प्रत्यय होवो जोईए वच्चे विभक्ति पण न होवी.

0 सूत्रमां बहुवचन *1 आकृति गणने माटे छे

0 क्षिपकादि गण – (अर्थ साथे*2) क्षिपका–फेंकनारी, ध्रुवका–गति करनारी, धुवका–कंपनारी चरका–चरनारी कंपावनारी, चटका–चट करनारी, कटक–गमनारी, एडका–स्तुति करनारी, ट्टका–ट्ट करनारी, क्षिपका अनेक्का(अर्थ नथी) क्षेपका=तीरनारी सेवका मनगनारी, माननारी, प्रेरका–प्रेरणा करनारी, क्षेपका–विक्षेप करनारी, अलका–अलंकृत करनारी, अवका–गोपनारी, क्रमका–प्रमाद करनारी, केसका–गति करनारी, सेवका–सेवा करनारी, धारका धारण करनारी उत्तका – पर्वतनी बखोल, अधित्यका–पर्वतनो उपरनो भाग *3

0 अनित्‌ केम कर्युं ?

*1 आकृति गण आ अने आवा प्रयोगमां शब्दो तेम समजवुं

*2 सिद्धहेम अर्थ लघुवृत्ति भाषान्तर भा १ पृ ३४८

*3 क्षिपका वगेरे शब्दोनी व्युत्पत्ति माटे बृहद्‌वृत्ति न्यास सहित–द्वितीय अध्याय भाग–२ पृ २०७ जुओ

जीवका- અહીં जीव+क+आ માં आशिष्यकन् ५-१-७० થી अकन् પ્રત્યય છે. न् इत् છે માટે આ સૂત્ર ન લાગે.
0 आप् પર માં જ હોવાનુ કેમ કહ્યું ?
बहु परिव्राजका [बहवः परिव्राजका यत्र सा] ઘણ પરિવ્રાજકો હોય તેવી- મથુરાનગરી અહીં વિભક્તિ પર જેને છે તેવો आप् છે.
0 आप् परे કેમ કહ્યું ?
कारकः, आप् પરમાં નથી માટે इ ન લાગે।
0 अ નો इ કેમ કહ્યો ?
नौका અહીં औ છે માટે इ ન થાય.

[૩૪૪]

(૩) इचापुंसोऽनित्क्याप्परे २/४/१०७

★ સૂત્રપૃથ૦ इत् वा अ-पुंसः अनित् कि आप् परे
★ વૃત્તિ :- अनित्कि परे क्वचिदापः स्थाने इ-ह्रस्वौ वा।
खट्विका, खट्वका, खट्वाका।

卐 વૃત્યર્થ :- *[1] आप् જ છે પરમાં જેને એવા અનિત્ (न् इत् નથી જેમાં તે अनित्-न् इत् - જેવાકે अकन् - वकन्) પ્રત્યયના અવયવ ભૂત क કાર પર છતાં અપુલ્લિંગાર્થ શબ્દથી પર વિધાન કરાયેલ જે आ તેનો इ અથવા ह्रस्व વિકલ્પે થાય છે[ટુંકમાં आ કાર પ્રત્યયાન્ત+क+आ=પૂર્વના आ નો इ અથવા अ વિકલ્પે થાય] જેમકે :- खट्वा+क+आ= (१) इ-खट्विका (२)ह्रस्व-खट्वका (3) खट्वाका=આટલી વિકલ્પે થશે

★અનુવૃત્તિ :- (१) नवाऽऽपः २/४/१०६
(२) ह्रस्वः २/४/९६ થી ह्रस्वः

卐 વિશેષ :- અપુલ્લિંગાર્થ, એટલે પુલ્લિંગ સિવાયના નામને જ આ પ્રત્યય લાગે જેમકે सर्व+आ+क+आ=सर्वका પક્ષે सर्विका. सर्व પુલ્લિંગમાં હોય ત્યારે આ નિયમ ન લાગે
0 अनित् એવો क કેમ કહ્યો ?
दुर्गा+क+आ=दुर्गका-(ङ्यादिदुतः के २/४/१०४થી ह्रस्व થયુ) કેમકે અહીં उरःस्युत्तर कप्न् પ્રત્યય લાગ્યો છે
0 आ परे કેમ કહ્યુ ?
प्रियखट्वा कः ના અહીં क પછી વિભક્તિ છે आ નથી

0 कि परे કેમ કહ્યું ?
*[1] खट्वाता માં क् નથી
0 आत् परस्य કેમ કહ્યું ?
मातृका- અહી क પૂર્વે ऋ છે आ નથી.
0 સૂત્રમાં મુકેલ च કાર ह्रस्व ની અનુવૃતિ લેવા માટે છે તેથી ત્રણ વૈકલ્પિક રૂપો થયા.
0 અન્ય ઉદાહરણ
परम खट्वाका पक्षे परम खट्विका पक्षे परम खट्वका-એજ રીતે प्रिय खट्वाका, प्रिय खट्विका प्रिय खट्वका

[૩૪૫]

(૪) क्वचिन्नेत्वम् २/४/११३

★ સૂત્રપૃથ ० क्वचित् न इत्वम्
★ વૃત્તિ :- तारका ज्योतिः

卐 વૃત્યર્થ :- *[2] મૂળ સૂત્ર तारका वर्णकाऽष्टका ज्योतिस्तान्त वपितृ देवत्ये - અર્થ - तारका (તારો) वर्णका, अष्टका શબ્દો અનુક્રમે જ્યોતિ આછાળ (વસ્ત્ર)શ્રાદ્ધરૂપકર્મ એવા અર્થમાં નિપાતનથાય છે(એટલે કે इ રૂપ થતો નથી)

卐વિશેષ :- સુત્રના અર્થ મુજબ નિપાતન સમજવુ અન્યથા तारिका, वर्णिका એ પ્રમાણે રૂપો થશે-માપના અર્થમાં अष्टका હોય ત્યારે अष्टिका વગેરે થશે.
0 तारका વગેરે શબ્દોની व्युत्पत्ति-બૃહદ્વૃતિ ન્યાસ સહિત-અધ્યાય ૨. પૃ. ૩૦૮ જોવુ

[૩૪૬]

(५) स्त्रियांनृतोऽस्वस्रादेर्ङीः २/४/१

★ સુત્રપૃથ૦ स्त्रियाम् नृ-ऋतः अस्वसृ-आदेः ङीः
★ વૃતિ :- स्वस्रादिवर्जान्नान्तदन्ताच स्त्रियां ङीः स्यात्।
राज्ञी। कर्त्री

卐 વૃત્યર્થ :-स्वसृ વગેરે શબ્દોને વર્જીને ऋ કારાન્તનામ તથા न् કારાન્ત નામોને સ્ત્રી લિંગી કરવામાટે ङी (ई) પ્રત્યય થાય છે.
राजन्+ई (ङी)=राज्ञी-રાણી (अनोऽस्य २-१-१०८

*[1] સિદ્ધહેમ બ્રા. આધારેવૃત્યર્થ ७/३/३८થી कपन् નોંધેલ છે અહીં પ્રક્રિયા વૃતિ અપુર્ણ છે

*[1] खट्वाता-खट्वा या भावः - भावे त्वतल ७-१-५५)- મધ્યમવૃતિ અવચૂરિ ભા १ પૃ २१०
*[2] क्वचित् મૂળ સૂત્ર तारका वर्णकाष्टका ज्योतिस्तान्त वपितृ देवत्ये-હૈમ પ્રકાશ પૂર્વાર્ધ १८९

થી अ લોપ, तवर्गस्य...૧/૩/૬૦ થી न્ નો ञ
कर्तृ+ङी=कर्त्री–(ङ वर्णादि स्वे ૧/૪/૬૧)

卐 વિશેષ :– 0 स्मृ–गणः–स्मृ दृ लिह् म्नाम्
वस्, नम्, लिह्, वत्
0 સ્ત્રી લિંગી કેમ ?
पचन – અહીં અંતે पचन શબ્દ न કારાન્ત છે પણ
અ ભ્યાવાળો હોવાથી *1 અભિગઠે
0 अन्त्याङ्गिद કેમ કહ્યું ?
ददा मान वगेरे (અહીં अत् ૪/૪/૧૮ થી આ
પ્રત્યયાન્ત પણ નથી) એથમ એ ધ. છે
0 अतिदन्त्या वत्स *2 इ षत्तिर्न्तानि स्त्रियः अ।
इत्यपि ૧/૪/૬૩ થી न्स અને अतोऽन्त्य ૪/૧/૧૦૮
થી अ લોપ, संनिपात लक्षणो विधिर निमित्त तद्विघातस्य
એ ન્યાયની અનિત્યતા જ્ઞાપિત કરી । નિમિત્તનું
નિમિત્ત હોવા છતાં પણ ન અન્ય થશે નહીં ઇ. એમ
સિદ્ધ થઇ અતિદન્તી થઇ શક્યું

[૩૪૭]

(૬) अधातूदृदितः ૨/૪/૨

★ સૂત્રપૃથ0 अ–धातु उत्–ऋत्–इत

★ વૃત્તિ :– अधात्वर्थदित ऋदितश्च स्त्रियां ङीः स्यात्
भवती । पचन्ती ।

卐 વૃત્યર્થ – ધાતુ વર્જિત उदित (उ છે इत જેમાં તે), ऋदित (ऋ છે इत જેમ તે) તે પ્રત્યય કે અપ્રત્યય હોય (તેવા) તદન્ત નામ સ્ત્રીલિંગી કરવા માટે ङी (ई) પ્રત્યય થાય છે.
उ – भवतु (भवत) + ई = भवती = આપ
ऋ – पचतृ (पचत) + ई = पचती = રાંધતી સ્ત્રી

★ અનુવૃત્તિ :– स्त्रियां नृतोऽस्वस्त्रादेर्डीः ૨/૪/૧ થી
स्त्रियां ङी

卐 વિશેષ : અધાતુ કેમ કહ્યું ?
सुष्ठु भ्रंशते इति सुभ्रश् ङी–સારી રીતે ભ્રંશનારી સ્ત્રી

આ પ્રયોગમા उ નિશાનીવાળો भ्रंशु ધાતુ છે. તેથી ङी પ્રત્યય ન લાગે [भ्रंशु–મા उ લોપ થાય છે. उदितः स्वरान्नोऽन्तः ૪/૪/૯૮ થી આગમ् दशम्प ૪/૧/૮૯ થી न લોપ]
0 भवती–भा+डवतु=भवतु+ङी *1
0 पचन्ती–पच्+शतृ=पचत्+ङी *1
0 *2 अधातु–नञ् इति अधातु અહીં नञ्पर्युदास नञ् ને આશ્રયીને છે તેથી વિધિની પ્રધાનતા થશે નિષેધની ગૌણતા થશે તેથી અધાતુ ને આશ્રયીને વિધિ કરવી પણ ધાતુને આશ્રયીને પ્રતિષેધ ન થાય

[૩૪૮]

(૭) अञ्चः ૨/૪/૩

✱ વૃત્તિ :– अञ्चन्तात् स्त्रियां ङीः स्यात् ।
प्राची । उदीची ।

卐 વૃત્યર્થ :– अञ्च અન્તે હોય તેવા નામથી સ્ત્રી લિંગમાં ङी (ई) પ્રત્યય થાય છે.
प्र+अञ्च+ङी=प्राची–પૂર્વ દિશા.
प्र अञ्चति इति क्विप અહીં अञ्चोऽनर्चायाम ૪/૨/૪૬ થી न् લોપ, अच्प्राग दीर्घश्च ૨/૧/૧૦૪ પૂર્વ–अ દીર્ઘ તથા प्राची થયું.
उद्+अञ्च+ङी=उदीची–ઉત્તર દિશા અહીં उदच उदीचથયુ

✱ અનુવૃત્તિ :– स्त्रियां नृतोऽस्वस्त्रादेर्डीः ૨/૪/૧ થી
स्त्रियां...ङीः થયું.

卐 વિશેષ: 0 *3 સૂત્રમાં अञ्च એવા નિર્દેશથી अर्चा–પૂજન અર્થમાં न લોપ થવા છતાં ङी પ્રત્યય લાગી શકે છે તેથી प्राञ्ची રૂપ થઇ શકશે

[૩૪૯]

(૮) गौरादिभ्यो मुख्यान् ङीः ૨/૪/૧૯

✱ સૂત્રપૃથ0 गौर आदिभ्यः मुख्यात् ङीः

✱ વૃત્તિ :– मुख्यात् गौरादिनाम्न स्त्रियां ङीः स्यात्

卐 વૃત્યર્થ :–મુખ્ય એવા गौर વગેરે શબ્દોને સ્ત્રીલિંગી કરવા ङी (ई) પ્રત્યય થાય છે. (ઉદાહરણ માટે જુઓ સૂત્ર: ૯)

o o o o o o o o o o o o o o o o

*1 नला मस्या ह्रीं–गुणदण्डस्य स्तुतिर्गता પંચિમ–વિભાનુ શાસન શ્લોક ૫

* 2 अतिदन्त्या.. बृहद्वृत्ति–न्याय–भीति અધ્યાય
પૃ. ૨૩૫–૨૭=ન્યાયઃ–सन्निपात लक्षणो विधि
૨ निमित्तं तद्विघातस्य न्याय संग्रह न्याय ૧૯, પૃ ૧૯.

*1 भवतु पचतृ – હેમ પ્રકાશ પુર્વાર્ધ પૃ. ૧૯૦

*2 अधातु–बृहद्वृत्ति न्याय સહિત અધ્યાય ૨ પૃ ૨૩૮

*3 अञ्च સિદ્ધહેમ લઘુવૃત્તિ–અવચૂરિ–પૃ. ૨૧૭

★ અનુવૃત્તિ :- स्त्रियां नृतो ऽस्वस्रा ङीः २/४/१८
સ્ત્રિયાં...ङी

卐 વિશેષ :- मुख्यात् કેમ કહયું ?
वहु नदा भुमिः–બહુ નદીવાળી ભૂમિ–અહીં नद શબ્દ છે પણ તે મુખ્ય નથી માટે ङी ન લાગ્યો

0 गौरादि ગણ :– गौर, शवल, कल्माष, सारङ्ग, पिशङ्ग, हरिण पाण्डुर, अमर, सुन्दर, विकल, पुष्कल, निष्कल, —दार, चेट विट, भिक्षुक, बन्धक, पुत्र, गावत्र, आनन्द, टेट, कटेट, नट—काव्य शैव्य, मत्स्य, मनुष्य, मुकय, हय, गवय, ऋश्य, द्रुण, ओकाण —मौरेकें, मौलेकें मौं लेङ्ग, ओदंगा, हमानि, आलम्बि, आलच्चि, कालच्चि, सौधर्म, आयस्थूण, आरद,—देटी, वरट, नाट, मूलाट, पाट, सुपाट, पेट, पट; पटल, पुट, कुट, फाण्टश, घातक केतक, तर्कार, शर्कार, वदर, कुवल, लवण, विल्व आमलक, मालत, वेतस. अतस, आढक, कद्दर, कदल, गडुव. चाकुव, नाच. माच कुम्भ कुसुम्भ यूष, मेथ, सूप, मूप करीर, सल्लक, वल्लक मल्लक. मालक, मेथ, पिप्पल, हरीतक, कोशातक, शम, तम, सुसव. शृङ्ग भृङ्ग. बिम्ब, वर्वर, पाण्ड. लोहाण्ड, शष्कण्ड, पिण्ड पण्डर. मण्डल, मण्डर, यूप सूप, सूर्प, सूर्म मढ, पिढर, ऊर्द. गूर्द, सूर्द,, खार, काकग, द्रोण, अरीहण, उक्रग, वृश, आसन्द, अलिन्द, कन्दल, सलन्द, देह, देहल, शष्कुल, शच, सूच, मञ्जर, अलज, गण्हज. वैजयन्त, शाल्लक. उपरत. सच्छेद—क्रोष्टु, सरस्. अनडुह्, एहि. पर्येहि—प्रत्यवरोहिणी. पृथिवी. आग्रहायणी

0 બ.વ. આકૃતિ ગણને માટે છે તેનાથી —
नद, मड्, मत्र, प्लव. चर, गर, तर, गाह, देव, सूद. अराल, उदवड, चण्ड, उमाभङ्ग् हरीकग. वटर अधिकर एवग, करण

નોંધ :– (૧) *गौरादि, શબ્દોની વ્યુત્પતિ માટે (પૂ. આ.લાવણ્યસૂરિજીકૃત) બૃહદ્વૃત્તિ અધ્યાયઃ૨ પૃ. ૨૪૬ થી ૨૫૦ નો श. न्या અને ૨૫૦–૨૫૧ न्या. स. ખાસ જોઇ જવો (૨) गौर વગેરે શબ્દોના અર્થ માટે હૈમપ્રકાશ પૂર્તાર્ધ–પૃ. ૧૯૧ જોવું જેમકે सूर्म શબ્દ ङी પ્રત્યયથી सुर्मी=લોહમયી પ્રતિમા–

0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0

* વ્યુત્પતિઃ જેમકે :– शवलः [शमुच उपशमे इत्यतः] शमेर्वचवा—ઉણાદિ સૂત્ર-૪૭૦ થી अल પ્રત્યય–शवलः– श. न्या – પૃ. ૨૪૬ પછી न्या स. પૃ. ૨૫૦ પર લખ્યુ કે शाम्यति एकत्वमिति–शमेर्वचवा – (૪૭૦) થી म् નો व થઇ अल् પ્રત્યય થી शवलः – આ રીતે બધા શબ્દો છે

0 अ કારાન્ત ની અનુવૃતિ અહીં લીધી નથી કેમકે गौरादि ગણમાં વ્યંજનાન્ત શબ્દ પણ છે, પણ આગળના સૂત્રોમાં अ કારા.ની અનુવૃત્તિ લઇ જવાની છે

0 ઉદાહરણ :–
गौर+ङी=गौरी. शवल+ङी=शवली–કાબર ચીતરી

[340]

(૯) अस्य ङ्यां लुक् २/४/८६

★ વૃત્તિ:– स्पष्टम् । गौरी नदी ।

▣ શેષવૃત્તિ:– क्वचिद्यकारस्यापि – मत्सी

卐 વૃત્યર્થ :– સ્પષ્ટ છે (ङी – સ્ત્રીલિંગી પ્રત્યય લાગતાં પૂર્વે રહેલાં अ નો લોપ થાય છે.
गौर+ङी=गौर+इ=गौरी, नद+ङी=नद+ई=नदी
(બન્નેમાં गौरादिभ्यो...ङी થી ङी થયો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :– स्त्रीयां नृतोऽस्वस्रा देर्ङीः २/४/१
स्त्रीयां . ङी

卐 વિશેષ :– गौर શબ્દ गौरादि ગણનો છે. અને नद શબ્દ गौरादि ના (આકૃતિ) જેવો છે. જુઓ સૂત્ર ૩૫૦

0 अस्य લોપ કેમ કહયો ?
कर्तृ+ङी=कर्त्री–કરનારી. અહીં अ નથી માટે લોપ ન થતા इवर्णादेरस्वे થી ऋ નો र થયો.

0 सप्तम्या पूर्वस्य ७/४/१०५ परिभाषा મુજબ ङ्यां સપ્તમી નિર્દેશથી પૂર્વનો अ લોપ થયો.

0 અન્ય ઉદાહરણ
कुरुचर+ङी=कुरुचरी (અહીં अणञेये कण ... टिताम् ૨/૪/૨૦ થી ङी લાગ્યો છે

▣ શેષવૃત્તિ – ક્યારેક य કારનો પણ લોપ થાય છે.
(૧) मत्स्यस्ययः ૨/૪/૮૭ ङी પ્રત્યય લાગતાં मत्स्य શબ્દના य નો લોપ થાય છે मत्स्य+ङी=मत्सी–માછલી [૪૯]
(૨) सुर्यागस्त्ययोरीयेच ૨/૪/૮૯ ङी અને ईय પ્રત્યય લાગતા सुर्य અને अगस्त्य શબ્દનો य લોપાય છે – सूर्य+ङी=सुरी–સૂર્યની સ્ત્રી अगस्त्य+–ङी आगस्ती [૫૦]

[341]

(૧૦) वयस्यनन्त्ये २/४/२१

★ સૂત્રપૃથ 0 वयस्य अन् अन्त्ये

★ વૃત્તિ :– अचरमे वयस्यदन्तात्स्त्रियांङीः स्यात् । कुमारी किशोरी, वधूटी । अनन्त्य इतिकिम् ? वृद्ध ।

▣ શેષવૃત્તિ:– क्वचित् नाम्नि ङी केवली मामकी

卐 સૂત્રાર્થ :- છેલ્લી (પાછલી) ઉંમરની સિવાયની વયને સૂચવતુ અ કારાન્ત મુખ્ય નામને સ્ત્રીલિંગમાં ઙી (ઈ) પ્રત્યય થાય જેમકે: કુમારી-કુમાર+ઙી કિશોરી-કિશોર+ઙી, વધૂટી-વધૂટ+ઙી= વહુ થવા યોગ્ય ઉમરની (અ કારાન્ત નો લોપ અસ્ય ઙ્યાં લુક્ ૨/૪/૮૬ થી થશે)

0 અનન્ત્ય કેમ કહ્યું ?

વૃદ્ધ+આ-વૃદ્ધા=ઘરડી અન્ત્ય છેલ્લી ઉંમરને સૂચવે છે માટે આપ્ પ્રત્યય લાગ્યો

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) આત્ ૨/૪/૧૮
(૨) ગૌરાદિભ્યો મુખ્યાન્ ઙી-થી ઙી

卐 વિશેષ : વય ઉમર કાળે કરીને પ્રાણીની અવસ્થા

0 અત્ કેમ કહ્યુ ?

શિશુઃ બાળક- અ કારાન્ત નામ છે-ઙી ન લાગે.

0 દ્વિવર્ષા કેમ થયુ ?

અહીં વય અર્થ નથી તેથી અજાદેઃ ૨/૪/૧૬ ગણથી આ પ્રયોગ થયો છે-

0 દ્વિવર્ષા-(પ્રાણિનિ ૬/૪/૧૧૨ થી આ)

0 કુમાર, કિશોર વગેરે વય ની અવસ્થાની વ્યુત્પત્તિ બૃહન્ન્યાસમાં જોવી ●

જેમકે કમેરત્ ચ – ઉણાદિ સૂત્ર ૪૦૮ થી આર પ્રત્યય અને ક ના કુ થઇ કુમાર બન્યુ.

☐ શેષવૃત્તિ :- ક્વચિત્ ક્યારેક નામને ઙી લાગે (૩) કેવલ, મામક, ભાગધેય, પાપ, અપર સમાન આર્યકૃત સુમઙ્ગલ, ભેષજાત્ ૨/૪/૨૯ આ નામોને સ્ત્રી લિંગી કરવા હોય ત્યારે ઙી લાગે છે અને તે શબ્દો વિશેષ નામવાચી હોય તો જેમકે

કેવલ+ઙી=કેવલી પ્રકાશ મામક+ઙી=મામકી માભી[૫૧]

(૪) ભાજ, ગોણ, નાગ, સ્થલ, કુણ્ડ, કાલ, કુશ, કામુક, કટ, કબરાત્ પત્ર, આવપન, સ્થુલ, અકૃત્રિમ, અમત્ર, કૃષ્ણ, આયસી, રિંસુ, શ્રોણિ, કબરાત્ ૨/૪/૩૦ ભાજ વગેરે શબ્દોને અનુક્રમે પક્વ વગેરે અર્થમાં જો તે શબ્દ વિશેષ નામ સૂચક હોવતો ઙી પ્રત્યય લાગે ભાજ પક્વઅર્થ હોવતો ભાજી,પક્વ અર્થ ન હોવતો ભાજા [૫૨]

[૩૫૨]

(૧૧) નવા શોણાદેઃ ૨/૪/૩૧

* બૃહદ્ વૃત્તિ – ન્યાસ પુસ્ત અધ્યાય-૨ પૃ ૨૫૩

★ સૂત્રપૃથ૦ નવા શોણ-આદેઃ
★ વૃત્તિ :- શોણી, શોણાઃ

卐 સૂત્રાર્થ :- (શોણ વગેરે શબ્દોને સ્ત્રી લિંગ વિકલ્પે ઙી (ઈ) લાગે છે. જેમકે :- શોણ + ઙી = શોણી લાલ, વિકલ્પે આત્ ૨/૪/૮ થી શોણ + આત્ = શોણા થશે

★ અનુવૃત્તિ :- સ્ત્રિયાં નૃતોઽસ્વસ્રાદેર્ડીઃ ૨/૪/૧ સ્ત્રીયાં
(૨) ગૌરાદિભ્યો મુખ્યાન્ ઙી થી ઙી પ્રત્યય

卐 વિશેષ :- ० શોણાદિ ગણ :- શોણ ચણ્ડ, અરાલ કમલ,ભાગ,વિકટ,વિશાલ,વિશંકટ,ભરુજ,ધ્વજ,કલ્યાણ ,ઉદાર,પુરાણ,અહન્,(વિશેષનામ)કુસલ ચન્દ્રભાગ(નદીવાચક)

0 * શોણ વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાસમાં જોવી અધ્યાય-૨ પૃષ્ઠ ૨૫૯

[૩૫૩]

(૧૨) ઇતોઽક્ત્યર્થાત્ ૨/૪/૩૨

★ સૂત્રપૃથ૦ ઇતઃ અક્તિ-અર્થાત્
★ વૃત્તિ :- ક્ત્યર્થ પ્રત્યયાન્ત વર્જાદિકારાન્તાત્ સ્ત્રિયાં ઙી વા સ્યાત્ । ભૂમી, ભૂમિઃ । ધૂલી, ધૂલિઃ । રાત્રી, રાત્રિઃ ।

☐ પદ્ધત્યર્થા । પદ્ધતી, પદ્ધતિઃ શક્તિઃ, શક્તી ।

卐 સૂત્રાર્થ :- ક્તિ કે ક્તિ જેવા અર્થ-વાળા પ્રત્યયોને વર્જીને ઇ કારાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગ ઙી (ઈ) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. ભૂમિ+ઙી-ભૂમી વિકલ્પે ન લાગે તો ભૂમિઃ=ભૂમી અને ધૂલિ-ધૂલી પક્ષે ધૂલિઃ-ધૂળ રાત્રી પક્ષે રાત્રિઃ

★ અનુવૃત્તિ .- (૧) ગૌરાદિભ્યો મુખ્યાન્ ઙી ૨/૪/૧૯ થી ઙી (૨) નવા શોણાદેઃ ૨/૪/૩૧ થી નવા

卐 વિશેષઃ 0 અક્તિ કેમ કહ્યું ?

-કૃ+ક્તિ (તિ) = કૃતિઃ રચના – અહીં સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫/૩/૯૧ થી ક્તિ લાગ્યો છે. માટે આ સૂત્ર થી ઙી ન લાગે

-0- અજનિ ક્તિ જેવા અર્થવાળો ઇ પ્રત્યય છે. તેથી સૂત્ર ન લાગ્યું (નનોઽનિઃ શાપે થી ઇ

0 ભૂમિ વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માટે બૃહદ્ વૃત્તિ–ન્યાસ જોઇ જવો.

* શોણાદિ વ્યુત્પત્તિઃ- જેમકે-શમ્-ધાતુ કમટ કાર્ની ઉણાદિ સૂત્ર ૪૬૫-ઘૃદિ કન્દિ કુણ્ડિ...ઉમેરત થી અટ પ્રત્યય થતા કમટ

■ શેષવૃતિ :- (૫) पद्धतिः २/४/33 पद्धति શબ્દ ને સ્ત્રીલિંગે વિકલ્પે ई લાગે पद्धती વિકલ્પે पद्धतिः =પગદંડી [૫૩]

[૬] शक्तेः शस्त्रे :- २/४/३४ शक्ति શબ્દને શસ્ત્ર અર્થમાં સ્ત્રીલિંગે વિકલ્પે ई લાગે शक्ती વિકલ્પે शक्तिः= शस्त्र [૫૪]

[૩૫૪]

(૧૩) स्वरादुतो गुणादखरोः २/४/३५

★ સુત્રપૃથ૦ :- स्वरात्—उतः गुणात् अ—खरोः

★ વૃતિ :- स्वरात्परो य उत्तदन्ताद् गुण वचनात्खरुवर्जनात्स्त्रियां ङी र्वा स्यात् । पट्वि, पटुः । विभ्वी,विभुः । स्वरादिति किम ? पाण्डुभूः। गुणादिति किम् । आखुः स्त्री । उत इति किम् ? श्वेता पटी । अखरोरिति किम ? खरुरियम्
"सत्वे निविशतेऽपैति पृथक् जातिष्ठ दृश्यते
आधेयश्चक्रियाजश्च सोऽसत्व प्रकृतिगुणः"

卐 વૃત્યર્થ :- स्वर થી પર રહેલ અને खरु શબ્દ વર્જીત ગુણવાચી उ કારાન્ત નામથી પર સ્ત્રીલિંગમાં ङी (ई) વિકલ્પે થાય છે. (स्वर પછી માત્ર એક વ્યંજન – ત્યાર બાદ हृस्व उ હોય તેવા उ કારા. ગુણવાચી નામને ङी થાય છે) पटु-હોંશીયાર+ङी=पट्वी पक्षे पटुः विभु+ङी=विभ्वी पक्षे विभुः સામર્થ્યરૂપ ગુણવાળી

કેટલાં પ્રશ્નો :- (ङि કેમ ન લાગે તે માટે)

0 स्वर થી પર કેમ કહ્યું ?
पाण्डुभूः ધોળીજ મીન–स्वर પછી બે વ્યંજન છે
0 ગુણવાચીશબ્દ કેમ કહ્યું ?
आखुः स्त्री - ઉંદરડી - आखु ગુણવાચી નથી.
0 उ કારાન્ત નામ કેમ કહ્યું ?
श्वेता पटी – સફેદ પટી અહીં उ કારા નથી.
0 खरु વર્જન કેમ કર્યું ?
खरुः इयम् - શ્વેત વર્ણવાળી આ – અહીં खरु ના વર્જનથી ङी न લાગે.

ગુણની વ્યાખ્યાનો શ્લોક :-
0 દ્રવ્યને આશ્રીને જે રહે તે ગુણ, अपैति
0 દ્રવ્યમાંથી જે જાય છે (દા. ત. કેરીમાં પીળાપણું આવતા લીલાશ ચાલી જાય છે)
0 દ્રવ્યથી પૃથક્ જાતિમાં જે દેખાય છે. (કેરીની જેમ ઘાસમાં પણ પીળા–લીલાપણું દેખાય છે.)
0 ઉત્પાદ્ય :-(અગ્નિ ન યોગે ઘડો લાલ થાય છે)
0 નિત્ય છે–(જેમકે આકાશનું મહત્ત્વ)
તે દ્રવ્ય સ્વભાવ રહિત એમ ગુણ કહેવાય છે.

★ અનુવૃતિ :- गौरादिभ्यो मुख्यान् ङी २/४/१९ થી ङी नवा शोणादेः २/४/३१ થી नवा

卐 વિશેષ :- 0 खरु—એટલે ક્રૂર, મુર્ખ દર્પિષ્ઠ અથવા શ્વેત સ્ત્રી *1 ચાર અર્થમાં છે.

[૩૫૫]

(૧૪) श्येतादिभ्यः वा ङीस्तद्योगे तोनश्च २/४/३६

✶ સુત્રપૃથ૦ श्येत—आदिभ्यः वा ङीः तद्योगे तः नः च

✶ વૃતિ :- श्येनी, श्येता

■ – क्नः पलितासितात । पलिक्नी । असिक्नि

卐 વૃત્યર્થ :- (વર્ણવાચી श्येत વગેરે શબ્દોને સ્ત્રીલિંગે ङी વિકલ્પે થાય. ङी લાગતા न् નો न् થાય છે.) श्येत+ङी=श्येनी વિકલ્પે श्येत+आ=श्येता–ધોળી

✶ અનુવૃતિ :- (१) गौरादिभ्यो मुख्यान् ङी २/४/१९ થી ङी (२) नवा शोणादेः २/४/३१ થી नवा

卐 વિશેષ :- 0 च કાર મુકવાનો હેતુ ङी નાં યોગની અનુવૃત્તિ અને त् નો न् થાય તે બન્ને સાથે લેવા માટે છે *2 ङी ન થાય તો न् પણ ન થાય

0 श्येतादि :- મૂળસૂત્ર સિદ્ધહેમ વ્યા. માં સ્પષ્ટ જ છે श्येतैत—हरित—भरत—रोहिताद्—वर्णात्—तोनश्च તેથી श्येत एत हरित, भरत, रोहित એ પાંચ શબ્દો છે.

0 वर्णात् કેમ કહ્યું ?
श्येता एता અહીં નિર્દેશ છે - વર્ણવાચી નથી

0 વ્યુત્પતિ માટે બૃહદ્‌વૃતિ – ન્યાસ જુઓ :- જેમકે ધાતુ શ્યૈङ् गतौ+इरयासहि... ઉણાદિ સૂત્ર ૨૧૦ થી इत પ્રત્યય લાગીને श्येत શબ્દ બન્યો

0 અન્ય ઉદાહરણ :-
एत+ङी=एनी વિકલ્પે આ થી एता–કાબર ચીતરી
हरित+ङी=हरिणी વિકલ્પે हरिता=લીલી

■ શેષવૃત્તિ :- [૭] क्नः पलिता सितातः २/४/३७ पलित, असित શબ્દોને સ્ત્રીલિંગે ङी વિકલ્પે લાગે છે. અને त નો क्न થાય છે.

0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0

*1 खरुः इति–હેમપ્રકાશ મહા વ્યાકરણ પૂર્વાર્ધ પૃ. ૧૯૪
*2 ન્યાસ :- सन्नियोग शिष्टा नामे कापायेऽन्यतर स्याप्य पायः ન્યાસ ૩૦

પલિત+ङी=पलिक्नी–ધરડી સ્ત્રી
असित+ङी=असिक्नि–કાળા રંગની ગાય
વિકલ્પે पलिता, असिता [૫૫]

[३५६]

असह-नञ्-विद्यमान-पूर्वपदात्स्वाङ्गाद क्रोडादिभ्यः २/४/३८

★ સૂત્રપૃથ૦ असह्-नञ् –विद्यमान पूर्वपदात् स्वाङ्गात् अक्रोडादिभ्यः

★ વૃત્તિ :– सहादिवर्जं पूर्वपदं यस्य ततः क्रोडादिवर्जात् दन्तात्स्वाङ्गात् स्त्रियां ङी वा स्यात् । पीनस्तनी, पीनस्तना । अतिकेशी, अतिकेशा माला । सहादिवर्जनात् सकेशा । अकेशा, विद्यमान केशा । अक्रोडादिभ्यः इति किम् ? सुक्रोडा, सुबाला । स्वाङ्गादिति किम् ? बहुशोफा, सुज्ञाना "अविकारो ऽद्रवं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्ग मुच्यते च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु"

卐 વૃત્યર્થ :– सह, नञ्, विद्यमान વર્જિત પૂર્વપદ છે જેનું એવું क्रोडादि વર્જિત સ્વાંગ વાચક अ કારાન્ત જે નામ તેને સ્ત્રીલિંગે ङी પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

पीनस्तन+ङी=पीनस्तनी પક્ષે पीनस्तना–પુષ્ટ સ્તન વાળી સ્ત્રી.

अतिकेश–केशान अतिक्रान्ता–વાળ કરતાં લાંબી સ્ત્રી–अतिकेशी પક્ષે अतिकेशा

0 सहादि વર્જન કેમ કર્યું ?

सहकेश+आ=सहकेशा–કેશ સહિત,अकेशा –(नकेशाः इति अकेशा) કેશ રહિત विद्यमानकेशा-વાળ છે વિદ્યમાન જેને – (ङी ન થયો)

0 अक्रोडादि કેમ કહ્યું ?

– ङी ન લાગે सुक्रोड+आ=सुक्रोडा–સારા ખોળા વાળી सुबाल+आ=सुबाला–સારા વાળ વાળી

0 स्वाङ्गात् કેમ કહ્યું ?

बहुशोफा–બહુ સોજાવાળી सुज्ञाना–સારા જ્ઞાન વાળી–અંગ स्वाङ्ग નથી તેથી ङी ન લાગે

0 પ્રાણીમાં રહેલું પ્રાણીનું પોતાનું અંગ –તે સ્વાંગ–શ્લોકાર્થ :– જે વિકાર રૂપ ન હોય તેવું (સોજા), પ્રવાહી દ્રવ્યરૂપ ન હોય (દા.ત. જ્ઞાન–અમૂર્ત છે), પ્રાણીમાં રહેલું હોય–તે સ્વાંગ કહેવાય, પ્રાણીથી છુટું પડેલું હોય અથવા પ્રતિમા વગેરેમાં (દા.ત મુખ–હાથ) પણ સ્વાંગ કહેવાય.

★ અનુવૃત્તિ :– गौरादिभ्यो मुख्यान् ङी २/४/१९ થી ङी (२) नवा शोणादेः २/४/३१ થી नवा

卐 વિશેષ :– 0 क्रोडादि ગણ :– क्रोड,खुर, गुद,नख,बाल,माल,गल,भग,शफ,गोपा,कर,भुज વગેરે
0 બહુવચન આકૃતિ ગણને માટે છે તેથી कल्याणक्रोडा, मृगालभुजा વગેરેમાં ङी ન લાગ્યો.
0 शशि पादा કેમ થયું ?
द्विगोः समाहारात् २/४/२२ થી ङी ન લાગે
0 अविकार કેમ ? – बहुशोफा–ઘણાં સોજા
0 अद्रवम् કેમ ? – बहुकफा – ઘણો કફ
0 मूर्तम् કેમ ? - बहुज्ञाना–બહુજ્ઞાન
0 प्राणिस्थ કેમ ? – दीर्घमुखाशाला–મોટા મુખવાળી શાળા
0 च्युतं च કેમ ? बहुकेशी,बहुकेशा रथ्या ઘણાંવાળ વાળી શેરી
0 प्रतिमादिषु કેમ ? पृथुमुखी–पृथुमुखा – प्रतिमा

[३५७]

(१६) नासिकोदरौष्ठ जङ्घादन्तकर्ण शृङ्गाऽङ्ग गात्र कण्ठात् २/४/३९

★ સૂત્રપૃથ૦:– नासिका–उदर–ओष्ठ जङ्घा–दन्त–कर्ण शृङ्ग–अङ्ग–गात्र–कण्ठात्

★ વૃત્તિ:– सहादिवर्जपूर्वपदेभ्यः एभ्यः स्वाङ्गेभ्यः स्त्रियां ङी वा स्यात् । सुनासिकी, सुनासिका । नियमसूत्रमिदम् तेनान्येभ्यो बहुस्वरेभ्यः संयोगोपान्त्यश्च ङीन स्यात् । सुल्लाटा । सुपार्श्वा ।

◻ "नखमुख दनाम्नि वा" । सुनखी, सुनखा. सुमुखी, सुमुखा, । नाम्नि तु शूर्पणखा । पुच्छात् । तथा । दीर्घपुच्छी, दीर्घपुच्छा । कबरमणिविषशरेभ्यः – कबरपुच्छी । "श्रीतात्करणादेः" अश्वक्रीती: वस्त्रक्रीती । अभ्रविलिप्ती द्यौरित्यादि । "पत्युर्नो, ईर्निन्नादेशश्च । सपत्नी, । एकपत्नी । "ऊढयाम्" पत्नी । 'पाणिगृहीतीति' पतिवत्नी । अन्तर्वत्नी । एवं ईर्दन्ति: । ग्रामपत्नी । ग्रामपतिः ।

卐 વૃત્યર્થ :– सह नञ् અને विद्यमान વર્જિત પૂર્વપદ છે જેને એવા સ્વાંગવાચી नासिका, उदर, ओष्ठ, जङ्घा, दन्त, कर्ण, शृंग, अङ्ग, गात्र અને कण्ठ શબ્દને સ્ત્રીલિંગે ङी વિકલ્પે થાય છે.

सुनासिक+ङी = सुनासिकी પક્ષે सुनासिका कृशोदर + ङी =कृशोदरी પક્ષે कृशोदरा

0 આ સૂત્ર વિધિ સુત્ર છે કેમકે અસહ નઞ... દિભ્યઃ ૨/૪/૩૮ થી ङी પ્રાપ્ત છે છતાં આ સુત્ર બનાવેલ છે તેથી नासिका વગેરે સિવાય અન્ય બહુ સ્વરી સ્વાંગવાચી શબ્દોને તથા અન્તે સંયોગવાળા दन्त વગેરે સિવાયના સ્વાંગવાચી શબ્દોને ङी પ્રત્યય લાગે નહી.

જેમકે सुललाटा–સારા કપાળવાળી–ङी ન લાગ્યો અને सुपार्श्वा–સારા પડખાવાળી–ङी ન લાગ્યો

★ અનુવૃત્તિ :– गौरादिभ्यो मुख्यान् ङी २/४/१९ થી ङी નવા शोणादेः २/४/३१ થી નવા

卐 વિશેષ :– 0 असहादि કેમ કહ્યું ?

सह नासिका, अनासिका, विद्यमान नासिका, सोदरा–વગેરે માં ङी ન લાગ્યો.

0 શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જોવી *

ધાતુ–जन + स्थाऽर्ति जनिभ्य ઉણાદી સુત્ર ૧૦૯ થી घ પ્રત્યય લાગી जङ्घा બન્યું

▣ શેષવૃત્તિ :– ङी અંગે કેટલાંક સૂત્રો :–

[૮] नखमुखादनाम्नी ૨/૪/૪૦ सह, नञ અને विद्यमान વર્જિત પૂર્વપદ છે જેને એવા સ્વાંગવાચી नख, मुख, શબ્દ થી પર જો સંજ્ઞા ન હોયતો સ્ત્રીલિંગે ङी વિકલ્પે થાય છે. જેમકે सुनखी પક્ષે सुनखा–સારા નખવાળી, सुमुखी પક્ષે सुमुखा–સારાં મુખવાળી પણ વિશેષ નામ હોયતો ङी ન લાગે – शूर्पणखा=રાવણ ની બહેનનું નામ છે. [૫૬]

[૯] पुच्छात् ૨/૪/૪૧ સહાદિ વર્જિત પૂર્વપદ છે જેને એવા पुच्छ શબ્દને સ્ત્રીલિંગે ङी પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે – दीर्घपुच्छी વિકલ્પે दीर्घपुच्छा = લાંબી પુંછડી વાળી [૫૭]

[૧૦] कबर मणि विष शरादेः ૨/૪/૪૨ – જો कबर, मणि, विष, અને शर શબ્દ પછી पुच्छ શબ્દ આવે તો સ્ત્રીલિંગે ङी પ્રત્યય નિત્ય થાય कबरपुच्छी – કાબરચીતરા પુંછડાવાળી [૫૮]

[૧૧] क्रीतात् करणादेः ૨/૪/૪૪ કરણ વાચી શબ્દ પછી સમાસમાં આવેલ अ કારાન્ત क्रीत શબ્દને સ્ત્રીલિંગે ङी પ્રત્યય લાગે છે. अश्वक्रीती – ઘોડાવડે ખરીદ કરેલી [૫૯]

o o o o o o o o o o o o o o o o o o o

* બૃહદ્‌વૃત્તિ–ન્યાસસહિત માં અધ્યાયઃ ૨ પૃ ૨૬૫– શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ:

[૧૨] क्तादल्पे ૨/૪/૪૫ કરણવાચી નામ પછી આવેલ क्त પ્રત્યયાન્ત નામ ને अल्प અર્થ જણાતો હોય તો સ્ત્રીલિંગે ङी પ્રત્યય થાય છે अभ्रविलिप्ती द्यौः = ઓછાં વાદળાવાળું આકાશ अभ्र+विलिप्त+ङी [૬૦]

[૧૩] पत्युर्नः ૨/૪/૪૮ બહુવ્રીહિ સમાસમાં મુખ્ય અર્થ વાળો पति શબ્દ અન્તે હોય તો તેને સ્ત્રીલિંગે વિકલ્પે ङी થાય તેમજ त् પછી न् આગમ થાય છે. दृढपति+ङी=दृढपत्नि+ङी =દૃઢ છે પતિ જેનો તેવી સ્ત્રી दृढपत्नी પક્ષે दृढपतिः [૬૧]

[૧૪] सादेः ૨/૪/૪૯ કોઇ પૂર્વપદ વાળો पति શબ્દ હોય તેને સ્ત્રીલિંગે ङी વિકલ્પે થાય છે અને त् ને અન્તે न् આગમ થાય છે ग्रामपत्नि વિકલ્પે ग्रामपतिः ગામની ધણીયાણી [૬૨]

[૧૫] सपत्न्यादौ ૨/૪ ૫૦ सपत्नी વગેરે શબ્દો માં ङी પ્રત્યય લાગે છે અને न् અન્તાગમ થયો છે सपत्नि –શોક્ય, एकपत्नी–જેને એક પતિ છે તે [૬૩]

[૧૬] ऊढायाम् ૨/૪/૫૧ પરણેલ સ્ત્રી અર્થ જણાતો હોય તો पति શબ્દ ને ङी પ્રત્યય થાય અને न् અન્તાગમ થાય पति+ङी=पत्नी=પરણેલી સ્ત્રી [૬૪]

[૧૭] पाणिगृहीती इति ૨/૪/૫૨ પરણેલી સ્ત્રી અર્થ ને સૂચવતા पाणिगृहीती વગેરે શબ્દો ને ङी અન્તવાળા નિપાતન કરાયા છે. [૬૫]

[૧૮] पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ भार्या–गर्भिण्योः ૨/૪/૫૩ पतिपत्नी અને अन्तर्वत्नि શબ્દો અનુક્રમે ભાર્યા અને ગર્ભિણી અર્થમાં નિપાતન કરાયા છે. [૬૬]

[358]

(૧૭) जातेरयान्त नित्यस्त्रीशूद्रात् ૨/૪/૫૪

★ સુત્રપૃથ0 :– जातेः अ–यान्त नित्य स्त्री शूद्रात्

★ વૃત્તિ :– यान्तादि वर्जाज्जातिवाचिनोऽदन्तात्स्त्रियां ङी स्यात् ।

"आकृतिग्रहणा जाति लिङ्गानांचन सर्वभाक्
सकृदाख्यात निर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह"

कुक्कुटी । ब्राह्मणी । नाडायनी । कठी । यान्तादिवर्जनं किम् ? खट्वा । शूद्रा । क्षत्रिया ।

▣ क्वचिन् नित्यस्त्री जातेरपि ओदनशाकी । शङ्खपुष्पी । पूगफली । दर्भमूली औषधि विशेषा एते ।

卐 વૃત્યર્થ :– य કારાન્ત, નિત્ય સ્ત્રીલિંગી અને शुद्र શબ્દ વર્જિત અન્ય જાતિવાચી

अ कारान्त शब्दने स्त्रीलिंगे ङी प्रत्यय लागे छे.
श्लोकार्थ :- (आकृति शब्द जाति नो पर्याय छे) आकृति ग्रहणथी जातिनुं ग्रहण थाय छे. (जेमके कुक्कुटस्य – कुक्कुटी) अथवा लिंग वडे न भजती होय तो (जे शब्द स्त्री लिंगे न होय) पण जाति कहेवाय (जेम ब्राह्मण, ब्राह्मणी – बे लिंग वडे पण जाति ओळखावाय) एक वखत उपदेश कराये छते पण जाणी शकाय (पोतानी जातिथी पुत्रनी जाति विदित थाय छे.) गोत्र प्रत्यया न्त नाम पण जातिनुं ग्रहण करे छे. (जेमके नाडायनी – नडनी छोकरी – नडस्त्रिया आयनण् ६/१/५३) चरणलक्षण–वेदशाखा–थी जाति कठ + ङी = कठी कठ गोत्र नी स्त्री –
0 य नु वर्जन केम कर्युं ?
क्षत्रिया – क्षत्रियनी स्त्री
0 नित्य स्त्री वर्जन केम ?
खट्वा – खाटली
0 शूद्र वर्जन केम कर्युं ?
शूद्रा – शुद्र स्त्री
उपरोक्त स्थानो मां ङी प्रत्यय न थयो

★ अनुवृत्ति – गौरादिभ्यो मुख्यान् ङी २/४/१९ थी ङी

卐 विशेष – 0 य अन्त वाळा शब्दनु वर्जन कर्युं छे त्यां य लोप थयो होय तो ङी लागी शके छे दा.त. वत्सस्य – य नो लोप थया पछी वात्सी रुप थई शके – वत्सस्य ६/१/४५ थी यञ् अने स्त्रीया लुप् ६/१/४६ थी प्रत्ययनो लोप
0 अ थी पर केम कह्युं ?
आखु – उंदरडी – उ थी पर छे माटे ङी न लागे
0 जाति वाची शब्द केम कह्यो ?
देवदत्ता – नाम छे जाति नथी.

□ उपसूत्रो :– क्यांक नित्य स्त्रीलिंगे पण ङी थाय

[१९] पाक कर्ण पर्ण वालान्तात् २/४/५५
पाक, कर्ण, पर्ण, वाल शब्दान्त जे जातिवाची नाम तेथी पर स्त्रीलिंगे ङी थाय छे. ओदनस्येव पाकोऽस्याः सा – ओदनपाकी – वनस्पति [८७]
[२०] असत्काण्ड प्रान्त शतैकाञ्च पुष्पात् २/४/५६ सत्, काण्ड, प्रान्त, शत, एक, अञ्च वर्जित शब्द थी पर रहेल पुष्प शब्द, तदन्त जातिवाची नाम ने स्त्री लिंगे ङी प्रत्यय थाय छे. शङ्खपुष्प + ङी = शङ्खपुष्पी – औषधि [८८]
[२१] असंभस्त्राऽजिनैक शण पिण्डात् फलात् २/४/५७ – सम, भस्त्रा, अजिन, एक शण अने पिंड वर्जित शब्द थी पर रहेल फल शब्द – तदन्त जाति वाची नामने स्त्रीलिंगे ङी थाय छे पूगफली – औषधि नो प्रकार (सोपारीनी वेल) [८९]
[२२] अनञो मूलात् २/४/५८ नञ वर्जित शब्द थी पर मूल शब्द – तदन्त जातिवाची नाम थी पर स्त्री लिंगे ङी प्रत्यय थाय छे दर्भमूल + ङी = दर्भमूली – औषधि [९०]

[३५८]

(१८) धव योगादपालकान्तात् २/४/५९

★ सूत्रपृथ० :– धवात् योगात् अपालकान्तात्
★ वृत्ति :– पालकान्तवर्जात् धवाच्चयः स्त्रीवृत्तेर्योगात्ङी स्यात् । प्रष्ठस्य भार्या प्रष्ठी । गणकी । अपालका–न्तादिति किम् ? गोपालिका

卐 वृत्त्यर्थ :– पालक अन्ते होय तेवा शब्द सिवायना योग (सबंध) थी स्त्रीलिंगे वर्तता धव – भर्तावाची अ कारान्त शब्दने स्त्रीलिंगे ङी प्रत्यय थाय छे. प्रष्ठस्य भार्या – प्रष्ठ+ङी=प्रष्ठी – आगेवाननी स्त्री गणक+ङी = गणकी = गणनारनी स्त्री
0 अपालकान्तात् केम कह्युं ?
गोपालिका = गोवाळण – अहीं पालक शब्द अन्ते छे माटे ङी न लागे

★ अनुवृत्ति :– गौरादिभ्यो मुख्यान् ङी २/४/१९ थी ङी

卐 विशेष :– भर्तावाची नो अर्थ – भर्ता ना संबधने लीधे अनेनो जे शब्द पतिवाचक छे ते ज शब्द स्त्रीवाची थयेल होय एवो शब्द दा.त. वाणीया – वाणीयण, धोबी – धोबण
0 योगात् केम कह्युं ?
देवदत्ता – आ नाम जन्म थी छे, पतिना योगे नथी
0 धव केम कह्युं ?
प्रसूता – अहीं पण प्रसूत नामना पतिना योगे नाम थयु नथी.
0 अत् केम ?

सहिष्णुः – સહિષ્ણુની પત્ની – उ દ્વારા.
0 જ્યેષ્ઠ ની પત્ની જ્યેષ્ઠા કેમ થયું ? -
અહીં अजादेः ૨/૪/૧૬ સુત્ર થી થયું છે

[360]

(૧૯) पूतक्रतु–वृषाकप्यग्नि–कुसित–कुसिद.दैच ૨/૪/૬૦

✶ સુત્રપૃથ૦ :— पुतक्रतु वृषाकपि अग्नि कुसित कुसिदादै च

★ वृत्ति :— एभ्यः पञ्चभ्यो ङी स्तद्योगेऽस्यतस्यैः पुतक्रतोः स्त्री – पुतक्रतायी

卐 वृत्यर्थ :— पूतक्रतु, वृषाकपि, अग्नि कुसित, कुसिद આ પાંચ શબ્દો પતિના વિશેષ નામ રૂપ છે સ્ત્રીલિંગે તેને ङी પ્રત્યય લાગે છે અને ङी ના યોગે અન્ત્ય સ્વર નો ऐ થાય દા.ત. पूतक्रतु + ङी = पूतक्रतै + ङी = पूतक्रतायी = પુતક્રતુની સ્ત્રી

✶ અનુવૃતિ :— (૧) गौरादिभ्यो मुख्यान् ङी ૨/૪/૧૭ (૨) धवाद्योगादपालकान्तात् ૨/૪/૫૯ થી धव

卐 વિશેષ :— 0 योगात् કેમ કહ્યું ?
* पुताः क्रतवो यया सा–पुतक्रतुः અહીં ङी ન લાગે
0 व्युत्पति બૃહદ્‌વૃતિ ન્યાસસહિત, અધ્યાય ૨ પૃ. ૨૭૬ पुतक्रतु –पुगः क्ते–पूतः कृगः+ઉણાદિનો अतु પ્રત્યય क्रतुः पुतःक्रतुःयेन इति पुतक्रतु આ રીતે બધા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જોઈ જવી.
0 અન્ય ઉદાહરણ :— (ङी પ્રત્યય)
अग्नि = अग्नायी, कुसित = कुसितायि
कुसिद = कुसिदायि, वृषाकप = वृपाकपायि

[361]

(૨૦) मनेरौ च वा ૨/૪/૬૧

★ સુત્રપૃથ૦ :— मनोः औं च वा

✶ वृति :— मनोर्ङीर्वा तद्योगे औ रैश्च स्याताम् मनायी । मनावी । मनुः

卐 वृत्यर्थ :— मनु ની સ્ત્રી અર્થમાં ङी વિકલ્પે થાય છે. ङी ના યોગે मनु ના उ નો ऐ તથા औ થાય છે જેમકે मनु+ङी= (૧) मनै+ङी=मनायी (एदैतोऽयाय ૧/૨/૨૩), (૨) मनौ +ङी=मनावी (ओदौतोवाव ૧/૨/૨૪) (૩) मनुः (ङी ન લાગે ત્યારે)

★ અનુવૃતિ :— (૧) गौरादिभ्यो मुख्यान् ङी ૨/૪/૧૭ થી ङी (૨) पुतक्रतु वृषाकप्यग्निकुसित कुसिदादै च ૨/૪/૬૦ થી ए (૩) धवाद्योगाद् ૨/૪/૫૯ થી धव

卐 વિશેષ :— સૂત્રમાં મુકેલ वा નો સંબંધ ङी સાથે છે. – औं च સાથે નહીં અન્યથા मनायी, मनावी ત્રીજુ मन्वी એવું અનિષ્ટ રૂપ થઇ જાય *[1]

[362]

(૨૧) वरुणेन्द्र भव शर्वरुद्र मृडादान्चान्तः ૨/૪/૬૨

સુત્રપૃથ૦ :— वरुण इन्द्र भव शर्वरुद्र मृडात् आन् च अन्तः

✶ वृति :— एभ्यः षड्भ्यो ङीस्तद्योगे आन्चान्तः वरुणानी । इन्द्राणी ।

卐 वृत्यर्थ :— પતિના નામના યોગે સ્ત્રીલિંગે વર્તતા ભર્તાવાચી वरुण, भव, शर्व, रुद्र, मृड શબ્દો ને સ્ત્રીલિંગે ङी પ્રત્યય થાય છે. અને ङी ના યોગે आन અન્તાગમ થાય
वरुण + ङी = वरुण + आन् + ङी=वरुणानी = વરુણની પત્ની
इन्द्र+ङी=इन्द्र+आन्+ ङी =इन्द्राणी= ઇન્દ્રની પત્ની

✶ અનુવૃતિ :— (૧) गौरादिभ्यो मुख्यान् ङी ૨/૪/૧૯ થી ङी (૨) धवाद्योगादपालकान्तात् ૨/૪/૫૯ થી धव

卐 વિશેષ :— 0 व्युत्पत्ति :— બૃહદ્‌વૃતિ–ન્યાસ અધ્યાય: ૨, પૃ. ૨૭૭ ન્યાસ જુઓ. જેમકે वृञ्‌वरणे ધાતુ + ઉણાદિ નો उण = वरुणः *[2]
0 आन् એવા અન્ત ગ્રહણ અભાવે आन् પણ ભિન્ન પ્રત્યય થાત અને अनेकवर्णसर्वस्य ૭/૪/૧૦૭ થી સર્વ નો આદેશ થઇ જાય

[363]

(૨૨) मातुलाचार्योपाध्यायाद्वा ૨/૪/૬૩

✶ સુત્રપૃથ૦ :— मातुल आचार्य उपाध्यायान् वा

✶ वृति :— एभ्यस्त्रिभ्यो ङीस्तद्योगे च आन् अन्तो वा । मातुलानी, मातुली । क्षुभ्नादि पाठान्न णत्वम् – आचार्यानि

∘ ∘ ∘ ∘ ∘ ∘ ∘ ∘ ∘ ∘ ∘ ∘ ∘ ∘ ∘ ∘

* ઉણાદિ સુત્રઃ ૭૮૦ – कृत्याभ्यांकित थी अतुः પ્રત્યય

*[1] वा – લઘુવૃતિ અવચૂરિ પૃ. ૨૮૯
*[2] कृ–कृ–वृ–दृ–दारिभ्य उणः ઉણાદિ સુત્ર ૧૯૬ થી वृ + उण થયો

आचार्यी, उपाध्यायानी उपाध्यायी ।

□ 'सूर्यदेवतायां वा' । सूर्यस्य भार्या सूर्या, सूरी । 'आर्यक्षत्रियाद्वा' । आर्याणी आर्या । क्षत्रियाणी, क्षत्रिया ।

卐 सूत्रार्थ :- (पतिना नामथी स्त्री वाची बनेला) मातुल, आचार्य, उपाध्याय शब्दो ने स्त्रीलिंगे ङी विकल्पे लागे छे. ङी ना योगे आन् अन्तागम थाय छे मातुल+ङी=मातुलानी पक्षे मातुली (धवाद्योगा..नात् २/४/५९ थी ङी) मा भी
0 क्षुम्नादीनाम् २/३/९६ थी न नो ण न थाय
आचार्य + ङी = आचार्यानी विकल्पे आचार्या
उपाध्याय + ङी = उपाध्यायानी विकल्पे उपाध्यायी

★ अनुवृत्ति :- (१) गौरादिभ्यो मुख्यान्ङी २/४/१९ थी ङी (२) धवाद्योगादपालकान्तात् २/४/५९ थी ङी (३) वरुणेन्द्रभवशर्वरुद्रमृडादान् २/४/६२ थी आन्

卐 विशेष :- 0 आ सूत्र थी ङी (आनी) सामान्य थाय छे – [illegible] –

□ शेषसूत्र :- [२३] सूर्याद्देवतायां वा २/४/६६ पतिना नामना योग अने देवता ना अर्थमां वर्तता सूर्य शब्दने स्त्रीलिंग ङी विकल्पे थाय छे अने तेना योगे आन् अन्तागम थाय छे सूर्या [illegible] विकल्पे सूरी सूर्यदेवता [illegible] १८८ मा [illegible] ७१]
[२४] आर्यक्षत्रियाद्वा २/४/६५ [illegible] अर्थ–[illegible] १ पृ. ३४८) अने क्षत्रिय शब्दने स्त्रीलिंग ङी विकल्पे थाय छे तेना योगे आन् अन्तागम थाय छे (१) आर्याणी पक्षे आर्या (२) क्षत्रियाणी विकल्पे [illegible] – विकल्पे आप् प्रत्यय थाय छे [७२]

[३९४]

(२३) यव यवनारण्य हिमाद्दोष–लिप्युरुमहत्त्वे २/४/६४

★ सूत्रपृथक् :- यव यवन अरण्य हिमात् दोष लिपि उरु महत्त्वे

★ वृत्ति :- एभ्यः [illegible] स्त्रियां ङीः स्यात्, ङी योगे चान्तः । यवना दोषो यवानी । यवनानां लिपिः यवनानी । उरु अरण्यं अरण्यानी । महद्धिमं हिमानी ।

□ यञो डायन् च वा । गार्ग्यायणी, गार्गी । [illegible] स्त्रियां यथायोगम् ।

卐 सूत्रार्थ :- यव, यवन, अरण्य, हिम शब्द थी अनुक्रमे दोष, लिपि, उरु (विशाळ), महत्त्व अर्थ जणातो होय तो स्त्रीलिंगे ङी प्रत्यय थाय छे तेना योगे आन् अन्तागम थाय यवाना दोषः यव+ङी=यवानी – [illegible] यवनानां लिपिः यवन+ङी=यवनानी–यवनोनी लिपि उरु अरण्यम्=अरण्य+ङी=अरण्यानी=विशाळ जंगल महद् हिमम् हिम+ङी=हिमानी=[illegible]

★ अनुवृत्ति :- (१) गौरादिभ्यो मुख्यान्ङी २/४/१९ थी ङी (२) वरुणेन्द्रभवशर्वरुद्रमृडादान् २/४/६२ थी आन्

卐 विशेष :- 0 लिपि अर्थमां यवन शब्द केम कह्यो ?
यवनस्य स्त्री – यवनी – लिपि अर्थ नथी माटे आ सूत्र न लागता ङी ज लाग्यो
0 उक्त अर्थ सिवाय यवादि मा स्त्रीत्व ज नथी तेथी माटे प्रति उदाहरण आपेल नथी.
0 विशेष नाम होय तो यवा, यवना वगेरे थाय

□ शेषवृत्ति :- २५] यञो डायन् च वा २/४/६७ यञ् प्रत्ययान्त नामने स्त्रीलिंगे ङी थाय छे–तेना योग मा विकल्पे डायन् अन्तागम थाय छे गार्ग्य+ङी=गार्ग्य + डायन् + ङी=गार्ग्यायणी विकल्पे डायन् न लागे तो गार्ग्य+ङी=गार्गी थशे.
0 गार्ग्यायणी — गर्गस्य अपत्यं स्त्री (गर्गादेर्यञ् ६/१/४२ थी यञ्) गर्ग+यञ् (वृद्धिः ४/३/५० थी वृद्धि)= गार्ग्य, ङी प्रत्यये गार्ग्यायणी गर्गनी पुत्री
0 गार्गी — गार्ग्य+ङी (व्यञ्जनात्तद्धितस्य २/४/८८ थी य लोप) = गार्ग + ङी = गार्गी थयुं [७३]
0 अन्यत्र पण यथायोगे ङी प्रत्यय थाय छे.
* सिद्धहेम शब्दानुशासन सूत्र २/४/१८ थी २/४/७२ तथा २/४/८,९,१० ३६,३७ ए सूत्रोमां ङी लागे छे

[३९५]

(२४) ऊङोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्यः ऊङ् २/४/७३

★ सूत्रपृथक् :- ऊङः अप्राणिनः च अ-यु रज्ज्वादिभ्यः ऊङ्

* अन्यत्र ङी प्रयोग जुओ हैमप्रकाश पूर्वार्ध पृ. १९९ –२०० ङी विशे विस्तृत चर्चा

★ વૃત્તિ :- नृजाति वाचिनोऽप्राणिजाति वाचिनश्चोदन्तात् स्त्रियामूङ् स्यात्, न तु यन्ताद्रज्ज्वादिभ्यश्च । कुरूः । अलाबूः । प्राणिजातिवर्जनादाखुः । युरज्ज्वादिवर्जनादध्वर्युः स्त्री रज्जुरित्यादौ नोङ् ।

"वाहन्त कद्रुकमण्डलोर्नाम्नि" सुबाहूः, कद्रूः, कमण्डलूः । नाम्नीत्येव—वृत्तबाहुः ।

卐 વૃત્યર્થ :- મનુષ્ય જાતિવાચી અને અપ્રાણીજાતિ વાચી એવા હ્રસ્વ उ કારાન્ત નામને સ્ત્રીલિંગે ऊङ् (ऊ) પ્રત્યય લાગે છે પણ અન્તે यु હોય તે તથા रज्जु વગેરે શબ્દોને આ સુત્ર ન લાગે.

0 મનુષ્ય જાતિ :- कुरु+ऊ=कुरूः- કુરુની સ્ત્રી

0 અપ્રાણીવાચી :- अलाबु+ऊ=अलाबूः તુંબીની વેલ

0 પ્રાણીજાતિવાચી નું વર્જન કેમ કર્યું ?

आखुः-અહીં उ કારા. છે તોપણ ऊङ् ન થયો

0 यु વર્જન કેમ કર્યું ?

अध्वर्युः स्त्री – અધ્વર્યુની સ્ત્રી – यु અન્તે છે.

0 रज्जु વર્જન કેમ કર્યું ?

रज्जुः = દોરડી – ऊङ् ન થાય

卐 વિશેષ :- 0 रज्जु आदिभ्यः એ પ્રમાણે બ.વ. આકૃતિ ગણને માટે છે. हनुः=જડબુ–रज्ज्वादि માં આ શબ્દ નું વર્જન છે માટે ऊङ् ન લાગે.

0 હ્રસ્વ उ કારા. કેમ કહ્યું ?

वधूः – દીર્ઘ ऊ કારા. છે.

0 पटुः ऊङ् ऊ કેમ ન લાગ્યો ?

ગુણવાચી શબ્દ છે માટે

0 ऊङ् એવો દીર્ઘ નિર્દેશ ઉત્તર સુત્ર માટે છે તેનાથી नारी, सखी, पङ्गू, श्वश्रू એમાં દીર્ઘત્વ નિપાતન સિદ્ધ છે. [1] *

0 अरज्ज्वादि માં પર્યુદાસ नञ् હોવાથી उ વર્ણાન્ત ને જ ऊङ् પ્રત્યય લાગે છે. * [2]

શેષવૃતિ :- [૨૬] वाहन्त कद्रु कमण्डलोर्नाम्नि ૨/૪/૭૪ અંતે बाहु શબ્દ હોય, તેવા શબ્દોને कद्रु, અને कमण्डल શબ્દોને જો વિશેષ નામ હોય તો સ્ત્રીલિંગે ऊङ् પ્રત્યય લાગે છે.

सुबाहु+ऊङ्=सुबाहूः સ્ત્રીનું વિશેષ નામ

कद्रु+ऊङ्=कद्रूः – નાગની માતા, कमण्डलूः = કમંડલ

0 ખાસ નામ કેમ કહ્યું ?

वृत्तबाहुः – ગોળ હાથવાળી સ્ત્રી, ખાસ નામ નથી માટે ऊङ् ન લાગ્યો. [૭૪]

[૩૬૬]

(૨૫) उपमान सहित संहित सहशफवाम लक्ष्मणाद्यूरोः ૨/૪/૭૫

★ સુત્રપૃથ૦:- उपमान-सहित-संहित-सहशफवाम लक्ष्मणादि ऊरोः

★ વૃત્તિ :- उपमान वाचिभ्यः सहितादिभ्यश्च षड्भ्यः परस्य ऊरोः स्त्रियामूङ् स्यात् । रम्भोरूः सहितोरूः

नारी–सखी–पङ्गूः श्वश्रूः । एते साधवः

卐 વૃત્યર્થ :–ઉપમાનવાચી શબ્દ, सहित, संहित, शफ, वाम, लक्ष्मण શબ્દથી પર રહેલ ऊरू શબ્દને સ્ત્રીલિંગે ऊङ् (ऊ) પ્રત્યય થાય છે જેમકે (ઉપમાન) – रम्भा+ऊरु+ऊङ् = रम्भोरू રમ્ભાના જેવા ઉરુવાળી સ્ત્રી, सहितोरूः સહિત + ऊरु+ऊङ्–અન્તે ઉરુ સાથે હોય તેવી સ્ત્રી

★ અનુવૃતિ :- उतोऽप्राणिनश्चायु रज्ज्वादिभ्यः ૨/૪/૭૩ થી ऊङ्

卐 વિશેષ :- 0 उपमान વાચી કેમ કહ્યું ?

पीनोरुः – પુષ્ટ ઉરુવાળી સ્ત્રી પુષ્ટ શબ્દ ગુણવાચી છે માટે ऊङ् ન લાગે

0 અન્ય ઉદાહરણ *

संहितोरूः બન્ને ઉરૂ સાથે જોડાયેલા હોય તેવી સ્ત્રી

सह–સાથે=सहोरूः, शफ=ખરી=शफोरूः वाम – સુંદર= वामोरूः, लक्ष्मण–ચિહ્ન=लक्ष्मणोरूः

શેષવૃતિ :- [૨૭] नारी –सखी–पङ्गू – श्वश्रू આ શબ્દો નિપાતન કરાયા છે नारी=નારી, सखी-સખી બન્ને ङी અન્ત વાળા છે पङ्गू=પાંગળી, श्वश्रू=સાસુ બન્ને ऊङ् અન્તવાળા છે [૭૫]

[૩૬૭]

(૨૬) यूनस्तिः ૨/૪/૭૭

★ સુત્રપૃથ૦ :- यूनः तिः

★ વૃતિ :- स्त्रियाम् । युवतिः ।

अनार्षे वृद्धेऽणिञो बहुस्वर गुरुपा न्त्यस्यान्तस्य ष्यः

---

*[1] ऊङ् દીર્ઘ નિર્દેશ બૃહદ્વૃતિ ન્યાસ સહિત અધ્યાય ૨ – પૃ ૨૮૨.

*[2] પર્યુદાસ नञ – લઘુવૃતિ અવચૂરિ – પૃ. ૨૯૩

कारीषगन्ध्या । दैवदत्य इत्यादि ।

卐 વૃત્યર્થ :- युवन् શબ્દને સ્ત્રીલિંગે ति પ્રત્યય લાગે છે युवन्+ति=युवतिः યુવતિ (नाम्नो नोऽह्नः ૨/૧/૯૧ થી न् લોપ)

卐 વિશેષ :- 0 निर्यूनि મા ङी કેમ લાગ્યો ? निर्युनी-યુવાને નીકળી ગયા છે ત્યાથી તેવી નગરી અહી (૧) स्त्रियान्नृतो...ङी २/४/१ થી ङी લાગ્યો છે (૨) श्वन युवन २/१/१०१ થી युवन् ના व નો उ થતા દીર્ઘ यू બન્યો છે

0 युवनी કઈ રીતે બન્યુ ?

युङ्-मिश्रणे-धातु-यु+ઉણાદિ * अनि પ્રત્યય તે क्तित् હોવાથી युव આદેશ=युवनि+ङी इतोऽक्त्यर्थात् २/४/३२ થી ङी લાગ્યો છે.

* ઉણાદિ સુત્ર ૬૫૮ – यो क्तिन् થી अनि પ્રત્યય

☐ શેષવૃત્તિ :- [૨૮] अनार्षे वृद्धोऽणिञो बहुस्वर गुरूपान्त्यस्यान्तस्य ष्यः २/४/७८ આર્ષ ભિન્નવૃદ્ધઅર્થમાં વિધાન કરેલા अण् અને इञ् પ્રત્યયો થયા પછી બહુસ્વર વાળા અને ઉપાન્ત્યમાં ગુરુ અક્ષર વાળા શબ્દોને સ્ત્રીલિંગે ष्य (य) પ્રત્યય થાય છે (પછી आत् સૂત્રથી आ લાગે છે) अण् :- (૧) करीषस्य इव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः (वाग्मानात् ७/३/१४७ થી इ) (૨) करीषगन्धेः अपत्यं पौत्रादि स्त्री (ङसोः अपत्ये ६/१/२८ થી अण्) (૩) कारीषगन्ध (अवर्णेवर्णस्य ७/४/६८ થી इ લોપ, अण् નો अ ण માં મળી જતાં પુંલિંગ શબ્દના વૃદ્ધિ થઈ) (૪) कारीषगन्ध्य (૫) कारीषगन्ध्या (आत् २/४/१८ થી आ)

इञ् :- देवदत्तस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री अत इञ् ६/१/३१ થી इञ्-दैवदत्ति+ष्य+आत्=दैवदत्या (વિશેષ જાણવા માટે અહન્યાસ ખાસ જોઈ જવો પૃ ૨૮૫-૨૮૬ [૭૬]

[३९८]

પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી વિનય વિજયજી ગણિવરે રચેલ લઘુ પ્રક્રિયાના સ્ત્રી પ્રત્યય પ્રકરણનો...તપાગચ્છીય આગમોદ્ધારક આ. દેવ શ્રી પૂ. આનંદ સાગર સૂરીશ્વરજી ના શિષ્ય ઉદારદિલ ચેતા પૂ. ઉપાધ્યાય ક્ષમાસાગરજી મ. સા. ના પ્રશિષ્ય તપસ્વી રત્ન પૂ. પંન્યાસ સુશીલ સાગરજી ગણિવર્યના શિષ્ય રત્ન ક્રિયારૂચિવંત પૂ. મુનિરાજ શ્રી સુધર્મ સાગરજીના શિષ્ય મુનિ દીપરત્ન સાગર (M. Com M Ed) કરેલો... ગુજરાતી અનુવાદ તથા સંસદર્ભ વિવરણ સમાપ્ત

અમારા ઉપકારી માતા - પિતા

તારાબહેન કાંતિલાલ ઠક્કર

કાંતિલાલ લક્ષ્મીચંદ ઠક્કર

॥ अर्हम् ॥

૦ કારક પ્રકરણ ૦

નામ કે ક્રિયાપદની જોડે અન્વય દર્શાવવા માટે નામને અને ક્રિયાપદને જે પ્રત્યયો લાગે છે તેને વિભક્તિ કહેવાય.—નામને જુદાજુદા અર્થમાં જુદાજુદાં પ્રત્યયો લાગે છે. આવા પ્રત્યયોને આધારે વિભક્તિઓના સાત ભાગ પાડેલા છે. પ્રથમા–દ્વિતીયા–તૃતીયા .. થી સપ્તમી સુધી આ વિભક્તિઓમાં ષષ્ઠી–સંબંધ વિભક્તિનો અન્વય અન્ય નામની સાથે હોય છે. અને તે અર્થ વિશેષણના જેવો છે. માટે તેને વિશેષણ (સંબંધ) વિભક્તિ કહેવાય છે. ષષ્ઠી સિવાયની વિભક્તિનો અન્વય ક્રિયાપદ સાથે હોય છે માટે એ વિભક્તિઓ કારકે વિભક્તિ કહેવાય છે.

"કારકે એટલે ક્રિયાની સાથે સંબંધ"

"कर्ता कर्मच करणंच सम्प्रदान तथैव च
अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट्" * સ્યાદ્યર્થ પ્રકાશ પૃ. ૨

કારક છ છે.– **કર્તા, કર્મ, કરણ, સમ્પ્રદાન, અપાદાન, અધિકરણ** — કારકનો અર્થ સિધ્ધહેમ વ્યા.માં ૨/૨/૧ સૂત્રથી રજૂ થયો છે. અને કારકો અનુક્રમે ૨/૨/૨, ૩, ૨૪, ૨૫, ૨૯, ૩૦ એ છ સૂત્ર દ્વારા સંક્ષિપ્ત રીતે વ્યાખ્યાયિત થયા છે. – આ વિભાગમાં કારકોમાં ઉપયોગમાં લેવાતી વિભક્તિઓના સામાન્ય તથા વિશેષ નિયમો આપેલ છે. સિધ્ધહેમ વ્યા. માં સૂત્ર ૨/૨/૧ થી ૨/૨/૩૦ કારકનું નિરૂપણ કરે છે અને ૨/૨/૩૧ થી ... વિભક્તિ પ્રયોગ વિચાર છે ૨/૨/૩૩ થી ઉપપદ વિભક્તિ વિધાનો છે.

				પ્રક્રિયા	સુત્ર
(૧)	કર્તા	:– કોઇપણ પદ જ્યારે ક્રિયાના કરનારને દર્શાવે છે ત્યારે તે કર્તા કહેવાય છે. સંબોધન પણ કર્તા અર્થનું જ સૂચન કરે છે	+	પ્રથમા	૧થી૩
(૨)	કર્મ	:– ક્રિયાનો વિષય કે ક્રિયાનું લક્ષ્ય બતાવનાર પદ	+	દ્વિતીયા	૪થી૧૫
(૩)	કરણ	:– પદ જ્યારે ક્રિયાનું સાધન, રીત કે કારણ દર્શાવે તે	+	તૃતીયા	૧૬થી૨૨
(૪)	સંપ્રદાન	:– કંઇક આપવાની ક્રિયાનું જે ગૌણ કર્મ, જેને ઉદ્દેશીને કંઇક અપાય તે	+	ચતુર્થી	૨૩થી૩૧
(૫)	અપાદાન	:– અપાદાન એટલે છૂટા પડવું–જેનાથી છૂટા પડવાની ક્રિયા થઈ હોય તે	+	પંચમી	૩૨થી૩૬
(૬)	અધિકરણ	:– ક્રિયાનું સ્થાન, સમય, આધાર	+	સપ્તમી	૩૭થી૪૨
—	—	સંબંધ	+	ષષ્ઠી	૪૩થી૪૮
—	—	વિશેષ વિધાનો	—		૪૯થી૫૮

* સ્યાદ્યર્થપ્રકાશ–કર્તા–પૂ. આચાર્ય વિજય લાવણ્ય સૂરિજી – આ ગ્રન્થ ૧૯૮ પૃષ્ઠોમાં કારક પ્રકરણનું સુંદર નિરૂપણ કરે છે – જિજ્ઞાસુઓએ ખાસ જોવા જેવો છે.

કર્મના ભેદ છે. – ક્રિયા સાથે જેનો સાક્ષાત્ સંબંધ હોય તે મુખ્યકર્મ, સાક્ષાત્ સંબંધ ન હોય તે ગૌણકર્મ (દા.ત. अजां ग्रामम् नयति અહીં नयति–नि ક્રિયાનુ મુખ્યકર્મ अजा છે, ગૌણકર્મ ग्राम છે.

卐 વિશેષ :– 0 कर्ता – કારક પ્રકરણ સૂત્ર : ૧૭ स्वतन्त्रः कर्ता ૨/૨/૨ ખાસ જોવુ. (ક્રિયાની સિદ્ધિમા પોતે પ્રધાન હોય તેનુ નામ કર્તા)

0 દ્વિકર્મક ધાતુ :–

नीह–वही कृषी ज्वल्ना दुहीर् पुच्छिभिक्षिचिञ्चिनाम्ब्बर्थी पचि याचि दण्डि रुध ग्रह मथि जि मुषा द्वि कर्मणः *

दुह्, भिक्ष्, रुध्, प्रच्छ्, ब्रू, चि, – શાસનજેવા અર્થવાળા याच्, जि (जयति) વગેરે છે જેમકે प्रच्छ् ધાતુના બે કર્મ:

मा छात्रं पन्थानं पृच्छति–प्रच्छ ધાતુના બે કર્મ :–

(૧) छात्रं (૨) पन्थानं

0 વિશદ ચર્ચા માટે "અદન્યાસ" જુઓ

[302]

(૫) कर्मणि २/२/४०

★ વૃત્તિ – द्वितीया स्यात् । कटं करोति । काष्ठं दहति । ग्रामं गच्छति । राज्यं प्राप्नोति । विषमत्ति । ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति ।

卐 વૃત્ત્યર્થ – (ગૌણનામ પછી કર્મ કારક અર્થમાં) દ્વિતીયા થાય જેમકે –

(૧) નિર્વર્ત્ય કર્મ – कटं करोति – સાદડી કરેછે

(૨) વિકાર્ય કર્મ काष्ठं दहति – લાકડું બળેછે

(૩) પ્રાપ્તિ કર્મ – ग्रामं गच्छति–ગામ જાયછે

(૪) ઇષ્ટકર્મ – राज्यं प्राप्नोति – રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

(૫) અનિષ્ટ કર્મ :– विषमत्ति – વિષ ખાય છે.

(૬) ઉદાસીન કર્મ :- तृणं स्पृशति = ઘાસને સ્પર્શે છે.

★ અનુવૃત્તિ :– गौणात् स्मया निकषा हा धिगन्तरा न्तरेणाऽतिप्रोनेनैर्द्वितीया २/२/३३ થી गौणात् . द्वितिया

卐 વિશેષ :– 0 દ્વિકર્મક ધાતુ હોય તો બન્ને કર્મોને દ્વિતીયા થાય – अजां ग्रामं नयति ।

° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° °

* લઘુવૃત્તિ ગ પા. આદર્શવૃત્તિ સમયસિંચિતાંક પૃ ૩૧૫ અર્થ સાથે

0 किर्तं कटः અર્થ क्रियते કર્મણી પદ છે તેથી ઉક્ત થવાથી कट ને પ્રથમા થયુ

[303]

સૂત્ર ૬ થી ૧૦ કર્મકારક અંગેના વિધાનો છે

(૬) स्मृत्यर्थदयेशः २/२/११

★ સૂત્રપૃથ૦ :– स्मृति – अर्थ दय् – ईशः

★ વૃત્તિ :– एषां व्याप्यं कर्म वा, कर्मत्वे द्वितीया ऽन्यथा षष्ठी । मातरं स्मरति, मातुः स्मरति । मातुः स्मर्यते । माता स्मर्यते । सर्पिषो दयते सर्पिर्दयते, । लोकानामीष्टे । लोकानीष्टे ।

☐ "नाथ." । तथा । सर्पिषोनाथते । सर्पिषा नाथते ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :– સ્મૃતિ (સ્મરણ) અર્થવાળા ધાતુ તથા दय् અને ईश् ધાતુનું જે વ્યાપ્ય (કર્મ) તે વિકલ્પે કર્મસંજ્ઞક થાય–કર્મ માનીને દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય અને કર્મની અવિવક્ષામાં – સબંધ અર્થમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે. જેમકે :–

(કર્તરી) मातरं स्मरति (દ્વિતીયા) વિકલ્પે मातुः स्मरति (ષષ્ઠી) માતાનું સ્મરણ કરેછે

(કર્મણી) माता स्मर्यते (પ્રથમા) વિકલ્પે मातुः स्मर्यते। માતાને યાદ કરાય છે (કર્મણી પ્રયોગ માં माता શબ્દ પ્રથમા વિભક્ત માં આવશે.)

दय् ધાતુ.–सर्पिष. दयते પક્ષે सर्पिर्दयते-ઘી આપેછે.

ईश् ધાતુ :– लोकानामिष्टे પક્ષે लोकानीष्टे – લોકો ઉપર સ્વામીત્વ ધરાવે છે (વિકલ્પે બે રૂપો)

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) कर्तुर्व्याप्यं कर्म २/२/३ થી कर्म (૨) हृक्रोर्नवा २/२/८ થી नवा

卐 વિશેષ :– 0 વિકલ્પે છઠ્ઠી વિભક્તિ शेषे ૩/૧/૮૧ સૂત્ર થી થઈ

0 व्याप्य – કર્મ કેમ ?

गुणैः स्मरति અહીં गुणैः વ્યાપ્ય નથી માટે આ સૂત્ર ન લાગે

0 કર્મની અવિવક્ષામાં વિકલ્પે मातागमनिषत् વગેરેમા शेषात्षष्ठी સિધ્ધ છે તો આ સૂત્ર કેમ ?

– સાચુ – પણ षष्ठयत्नाच्छेषे ૩/૧/૧૬ થી અહીં अयत्नज शेषे ષષ્ઠી સમાસ થાય છે તેથી स्मृत्यर्थदयेशः વગેરે સૂત્રોમાં मातुः स्मृतम् વગેરેમાં સમાસ ન થાય આમ આ પ્રકારે થી यत्नज સમાસ ન થાય – એમ નિયમને માટે છે તેથી આ ધાતુઓને કર્મનીજ શેષરૂપે વિવક્ષા

કરાય છે અન્ય કારકોની નહી – मनसा स्मृतम् એવી કર્તા – કરણ શેષ વિવક્ષા અભાવે ષષ્ઠી ન થાય.

■ શેષવૃત્તિ :–(૧) नाथः ૨/૨/૧૦ (ઈચ્છેછે અર્થમાં) આત્મનેપદી नाथ् ધાતુના કર્મને વિકલ્પે કર્મ સમજવું. કર્મ હોય તો બીજી વિભક્તિ, અન્યથા ષષ્ઠી વિભક્તિ માં આવે (દ્વિતીય) सर्पिर्नाथते વિકલ્પે (ષષ્ઠી) सर्पिषो नाथते – ઘી ને માંગે છે.

(નોંધ :– भ्वादि આત્મનેપદ સૂત્રઃ ૧૫૪ માં नाथः સુત્ર આવશે. [૭૬]

[૩૭૪]

(૭) रुजाऽर्थस्याऽज्वरिसन्तापेर्भावे कर्तरि ૨/૨/૧૩

★ સૂત્રપૃથ૦ :– रुजा अर्थस्य अज्वरि सन्तापेः भावे कर्तरि

★ વૃત્તિ :– ज्वरिसन्तापि वर्जपीडार्थधातूनामपि व्याप्यं कर्म वा, भावे कर्तरि सति । चौरस्य चौरं वा रुजति रोगः ।

■ "जासनाटक्राथपिषोहिंसायाम्" । चौरस्य चोरं वोज्जासयति

卐 વૃત્યર્થ :– णि અન્ત વાળા ज्वर અને सम् ઉપસર્ગ પૂર્વક तप् ધાતુ વર્જિત रुजा–પીડા અર્થવાળા ધાતુનો કર્તા ભાવરૂપ હોય તેનું જે કર્મ તે વિકલ્પે કર્મસંજ્ઞક થાયછે જેમકે :– चौरं रुजति रोगः વિકલ્પે चौरस्य रुजति रोगः રોગ ચોરને પીડે છે. (રોગ–ભાવવાચી કર્તા છે)

★ અનુવૃત્તિ :–(૧) कर्तुर्व्याप्यं कर्म ૨/૨/૩ થી कर्म (૨) हृक्रोर्नवा ૨/૨/૮ થી नवा

卐 વિશેષ :– 0 अज्वरि सन्तापेः કેમ કહયું ?

ज्वरः–आद्युनं ज्वरयति रोगः ખૂબ ખાનારને રોગ પીડેછે.

सन्ताप् – आद्युनं सन्तापयति रोगः– ખૂબ ખાનારને રોગ સંતાપે છે. – અહી ज्वर અને सन्ताप ધાતુ હોવાથી વિકલ્પે પ્રયોગ ન થાય.

0 भावकर्तरी કેમ ?

मैत्रं रुजति श्लेष्मा કફ મૈત્રને પીડેછે.

– કફ ભાવરૂપ કર્તા નથી

चैत्रं रुजति अत्यशने वातः – ચૈત્રને વધુ ખાવાથી વાયુ પીડે છે – અહીં ભાવ છે કર્તા નથી

0 रुजार्थ કેમ કહયું ?

एति जीवन्तमानन्द પીડા અર્થ નથી માટે વિકલ્પે ષષ્ઠી ન થાય.

■ શેષવૃત્તિ :– (૨) जास–नाट–क्राथ–पिषःहिंसायाम् ૨/૨/૧૪ હિંસા અર્થવાળા णि અન્ત એવા जास्–नाट् क्राथ्–पिष् ધાતુના વ્યાપ્યને વિકલ્પે કર્મ સમજવું. चौरस्य चौरं वा उज्जासयति – ચોરને બાંધે છે. એજ રીતે चौरस्य चौरं वा उन्नाटयति (કનડે છે) उत्क्राथयति (પીડે છે). पिनष्टि – પીસે છે. [૭૮]

[૩૭૫]

(૮) निप्रेभ्यो घ्नः ૨/૨/૧૫

★ સુત્રપૃથ ૦ :– नि-प्रेभ्यः घ्नः

★ વૃત્તિ :– समस्त व्यस्त विपर्यस्ताभ्यां निप्राभ्यां परस्य हन्तेर्व्याप्यं कर्म वा स्यात् । चौरस्य चौरं वा निप्रहन्ति निहन्ति–प्रहन्ति–प्रणिहन्ति इत्यादि ।

■ :– "अधेः शीङ् स्थास आधारः" । कर्म नित्यं स्यात् । ग्राममधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते ।

卐 વૃત્યર્થ :– સમસ્ત नि–प्र પછી, વ્યસ્ત नि–प्र પછી, વિપર્યસ્ત प्र–नि પછી આવેલા હિંસા અર્થવાળા हन् ધાતુના વ્યાપ્યને વિકલ્પે કર્મસંજ્ઞક સમજવુ, જેમ કે:–

चौरस्य निप्रहन्ति पक्षे निहन्ति पक्षे प्रहन्ति पक्षे प्रणिहन्ति चौरं निप्रहन्ति पक्षे निहन्ति पक्षे प्रहन्ति पक्षे प्रणिहन्ति

ચોરને મારે છે. – અહીં વિકલ્પે ષષ્ઠી–દ્વિતીયા વિભકિત થઇ-(સમસ્ત :- निप्र, વ્યસ્ત:- नि અને प्र, વિપર્યસ્ત प्रनि ત્રણે પ્રકારે પ્રયોગ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) जास नाटक्राथ पिषो हिंसायाम् ૨/૨/૧૪ થી हिंसायाम् (૨) हृक्रोर्नवा ૨/૨/૮ થી नवा (૩) कर्तुर्व्याप्यं कर्म ૨/૨/૩ થી कर्म

卐 વિશેષ :– 0 हिंसायाम् કેમ કહયું ?

रागादीन् निहन्ति – રાગાદિ શત્રુઓને હણે છે. અહીં વિકલ્પે બે રૂપો ન થાય. કેમ કે હિંસા નથી

0 निप्रेभ्यः કેમ કહયુ ?

चौरं हन्ति – ચોરને હણે છે. – नि–प्र નથી

0 સુત્રમાં બ વ. સમસ્ત–વ્યસ્ત અને વિપર્યસ્તના સંગ્રહ માટે છે.

■ શેષવૃત્તિ :–(૩) अधेः शीङ् स्थाऽऽसः आधारः ૨/૨/૨૦ अधि ઉપસર્ગ સાથે સંબધ ધરાવતાં शीङ्, स्था અને आस् ધાતુના આધારની નિત્ય કર્મ સંજ્ઞા સમજવી.

ग्रामे अधिशेते ને બદલે ग्रामम् अधिशेते–ग्रामम् अधितिष्ठति, ग्रामम् अध्यास्ते થાય. (ગામમાં રહેછે) [૭૯]

[૩૭૬]

(૯) उपान्वध्याङ्‌ वसः २/२/२१

✱ સુત્રપૃથ૦ :- उप अनु अधि आङ्‌ वसः

★ વૃતિ :- एभ्यो वसंतेराधारोऽप्येयम् । ग्राममुपवसति ।

卐 વૃત્યર્થ :- उप, अनु, अधि, आङ्‌ (आ) પુર્વક वस् ધાતુના આધારને કર્મ સંજ્ઞક સમજવુ (આધારસુચક નામ છતાં દ્વિતીયા લાગે સપ્તમી નહીં) ग्रामम् उपवसति – ગામમા રહેછે. ग्रामम् નુ ग्रामे ન થયુ.

✱ અનુવૃતે :- (૧) अवे: शिङ् स्थाऽऽसः आधारः २/२ २० થી आधार
(૨) कर्तुर्व्याप्यंकर्म २/२/३ થી कर्म

卐 વિશેષ :- 0 उपवस् નો અર્થ ઉપવાસ ન કરવો – તેમજ – उपवसते – રહેછે એવે અર્થ પણ ન થાય. માત્ર રહેછે અર્થનુ જ ગ્રહણ કરવુ
0 वस धातु वसति ભ્વાદિ ગણ–૧ નો લવો अदादि ગણ–૨ નો નહીં *1
0 અન્ય ઉદાહરણ :
ग्रामम् अधिवसति, अनुवसति आवसति,
0 अनु વગેરેના સાહચર્યથી उप – સ્થાનાર્થ માત્ર ગ્રહણ કરવો નાગ, નિવૃતિ અર્થમા નહી *2

[३७७]

(૧૦) वाऽभिनिविशः २/२/२२

☐ સૂત્રપૃથ૦ :- वा अभि-नि विशः

✱ વૃતિ :- अभि-नि पुर्वस्य विश आधार कर्म वा स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम्, तेन क्वचित्कर्मत्वं क्वचिदाधारसंज्ञाऽपि । ग्राममभिनिविशते । कल्याणे अभिनिविशते

☐ "कालाध्वभाव देश वा कर्मचाकर्मणाम् । माममास्ते मास आस्यते । "क्रिया विशेषणात्" । द्वितीया । क्रिया व्ययविशेषणे क्रस्य क्लीबत्वम् । स्तोकं पचति सुखं स्वपिति ।

卐 વૃત્યર્થ :- अभि+नि ઉપસર્ગ પૂર્વક विश् ધાતુના જે આધાર વિકલ્પે કર્મ સંજ્ઞક થાય. અહીં વ્યવસ્થિત વિભાષારૂપ वा નુ ગ્રહણ કરેલ હોવાથી (અમુક પ્રયોગોમાં જ આ સૂત્ર લાગે અને અમુક પ્રયોગોમાં આ સૂત્ર ન લાગે) ક્યારેક કર્મસંજ્ઞા થાય – ક્યારેક અધિકરણ સંજ્ઞા થાય.
(કર્મ) ग्राममभिनिविशते – ગામમાં પ્રવેશ કરેછે.
(આધાર) कल्याणे अभिनिविशते કલ્યાણમાં વસેછે.

☐ અનુવૃતે :- कर्तुर्व्याप्यं कर्म २/२/३ થી कर्म

卐 વિશેષ :- 0 સૂત્રમા મુકેલ वा વિકલ્પ માટે નથી પણ વ્યવસ્થિત વિભાષા માટે છે. તેથી ૧૮ નંબરથી અનુવૃત્તિ ન લઈ જતા પૃથગ્ वा નુ ગ્રહણ કર્યુ

☐ શેષવૃત્તિ :- (૪) कालाध्वभावदेशं वा कर्मः चाकर्मणाम् २/२/२३ અકર્મક ધાતુઓના કાળરૂપ, માર્ગરૂપ ભાવરૂપ અને દેશરૂપ આધારને એકીસાથે કર્મરૂપ અને અકર્મરૂપ વિકલ્પે સમજવા.
કાળરૂપ આધાર :- मासम् आस्ते पक्षे मासे आस्ते = મહિના સુધી બેસે છે.
मासम् आस्यते – અહી કર્મ સંજ્ઞા માનીને मासम् દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય – અકર્મક સંજ્ઞા માનીને आस्ते मा ભાવ અર્થમા क्य પ્રત્યય થયો [૮૦]
(૫) क्रिया विशेषणात् २/२/४१ ક્રિયા વિશેષણ સુચક ગૌણ નામને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે ક્રિયા વિશેષણમાં નપુંસક લિંગ થાય છે
स्तोकं पचती – થોડુ રાંધે છે, सुखं स्वपिति સુખે રહે છે– स्तोक, सुख બન્ને ક્રિયા વિશેષણે છે. [૮૧]

[३७८]

દ્વિતીયા અંગેના વિધાનો :-

(૧૧) उत्कृष्टेऽनूपेन २/२/३९

★ સૂત્રપૃથ૦ :- उत्कृष्टे अनूपेन

★ વૃતિ :- उत्कृष्टार्थादनूपाभ्यां युक्तात्गौणा न्नाम्नो द्वितीया भवति । अनुसिद्धसेनं कवयः । उपहेमचन्द्रं वैयाकरणाः । तेषु ते उत्कृष्टा इत्यर्थः ।

卐 વૃત્યર્થ :- उत्कृष्ट અર્થમાં વર્તતા अनु અને उप થી યુક્ત ગૌણ નામને દ્વિતીયા થાયછે. अनु सिधसेन कवयः બધા કવિ સિદ્ધસેનથી ઉતરતાં છે.
उप हेमचन्द्रं वैयाकरणः – હેમચન્દ્ર શ્રેષ્ઠ વૈયાકરણછે

✱ અનુવૃતિ :- गौणात् समया नीकषा हा धीगन्तराऽन्तरेणाऽतीयेन तेनै द्वितीया २/२/३३ થી गौणात् द्वितीया

卐 વિશેષ :- 0 અહી વિભક્તિ પ્રયોગ વિચારથી (ઉપપદ વિભક્તિ થી) દ્વિતીયા થાયછે.

---

*1 अदाधनदादोरनदादेरेव ग्रहणम् ન્યાયથી ભ્વાદિ ગ્રહણ કરવું ન્યાય – ૩ પૃ પર

*2 अन्वादि – बृहद्वृत्ति – સૂત્ર २/२/२१ ની વૃત્તિ

0 उत्कृष्ट શબ્દ हीन ની અપેક્ષાએ સમજવો

[379]

(12) गौणात् समया निकषा-हा-धिगन्तराऽन्तरेणाऽति येन तेनै द्वितीया २/२/33

★ સુત્રપૃથ૦ :– गौणात् समया निकषा हा धिक् अन्तरा अन्तरेण अति येन तेनैः द्वितीया

★ વૃતિ :– क्रियान्वयि मुख्यम्, परं गौणम् समयादिभिर्नव -भिर्युक्तद्गौणान्नाम्नो द्वितीया स्यात् । समया ग्रामम् । निकषा गिरिं नदी । हा मैत्रं व्याधिः । धिग् जाल्मम् । अन्तरा निषधं नीलं च विदेहाः । अन्तरेण धर्मं क्व सुखम् । अतिवृद्धं कुरून् बलम् । येन पश्चिमां गतस्तेन पश्चिमां नीतः ।

卐 વૃત્યર્થ :– ક્રિયાન્વયી મુખ્ય, અન્યગૌણ (આખ્યાત પદની સાથે અભેદે કરીને સંબંધ ન થાય તે ગૌણનામ કહેવાય) समया (નજીક) निकषा (નજીક) हा (ખેદ), धिग् (ધિક્કાર), अन्तरा (મધ્યમાં). अन्तरेण (સેવાય), अति (ઉલ્લંઘન), येन-तेन (બન્ને શબ્દો લક્ષ્ય-લક્ષણ ભાવ જણાવે છે) આ બધા શબ્દો સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને દ્વિતીયા વિભક્તિ થાયછે.

0 समया ग्रामम् – ગામની પાસે.
0 निकषा गिरिंनदी – પર્વત પાસે નદી.
0 हा मैत्रं व्याधि – અરે મૈત્રને રોગ.
0 धिग् जाल्मम् – દુષ્ટને ધિક્કાર.
0 अन्तरा निषधं निलं च विदेहा :– નિષધ અને નિલ પર્વત વચ્ચે વિદેહ પર્વત છે.
0 अन्तरेण धर्म क्व सुखम् – ધર્મ વિના સુખ ક્યાં ?
0 अति वृद्ध कुरून् बलम् – કૌરવોથી પાંડવોનું લશ્કર બળવાન છે
0 येन पश्चिमां गतः – જે બાજુથી પશ્ચિમમાં ગયો
0 तेन पश्चिमां नीतः – તે બાજુથી પશ્ચિમમાં લઇ ગયો.

卐 વિશેષ :– 0 द्वितीया :– अम् औ शस् प्रत्ययो
0 વિભક્તિ વિચારથી દ્વિતીયા-ષષ્ઠીનો અપવાદ
0 गौणात् કેમ કહ્યું ?
अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदीः :– અહીં वेदि શબ્દ પ્રધાન હોવાથી દ્વિતીયા થશે નહી.

[380]

(13) द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः २/२/34

★ સૂત્રપૃથ૦ :– द्वित्वे अधो-अधि-उपरिभिः

★ વૃતિ :– द्विरुक्तैरेभिर्युक्ताद् द्वितीया स्यात् । अधोऽधोग्रामम्, अध्यधिग्रामम् उपर्युपरि ग्रामं-ग्रामाः । द्वित्व इति किम् ? अधो गृहस्य ।

卐 વૃત્યર્થ :– દ્વિર્ભાવ પામેલા (બેવડાયેલ) अधस् अधि, उपरि શબ્દથી સહિત જે ગૌણ નામ તેને દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે.

0 अधोऽधो ग्रामम् – ગામની પાસે નીચે-નીચે
0 अध्यधि ग्रामम् – ગામની પાસે ઉપર-ઉપર
0 उपर्युपरि ग्रामम् – ગામની પાસે ઉપર-ઉપર (ત્રણેમાં द्विर्भाव થતાં ग्राम ને દ્વિતીયા થઇ)
0 द्वित्व કેમ ? अधो गृहस्य-ઘરની નીચે (અહી દ્વિત્વ નથી માટે દ્વિતીયા ન થઇ)

★ અનુવૃત્તિ :– गौणात् समया निकषा...द्वितीया २/२/33 થી દ્વિતીયા.

卐 વિશેષ : 0 सामीप्यंऽधोऽध्युपरि ७/४/७९ સૂત્રથી अधोध्युपरि ત્રણે બેવડાય છે.
0 આ ઉપપદવિભક્તિ સૂત્રછે-વિભક્તિ પ્રયોગથી દ્વિતીયા
0 સૂત્રમાં બ.વ. અનુક્રમે એ.વ., દ્વિ.વ., બ.વ. નિવૃતિ માટે છે.
0 ષષ્ઠીનો અપવાદ દ્વિતીયા થાય છે.

[381]

(14) सर्वोभयाभिपरिणा तसा २/२/35

★ સુત્રપૃથ૦ :– सर्व उभय अभि परिणा तसा

★ વૃતિ :– तसन्तैः सर्वादिभिश्चतुर्भिर्युक्ताद् द्वितीया स्यात् । सर्वतो ग्राम वनानि ।

卐 વૃત્યર્થ :– तस् પ્રત્યયાન્ત सर्व, उभय, अभि परि શબ્દ સહિત જે ગૌણનામ તેને દ્વિતીયા થાય.

सर्वतो ग्रामं वनानि – ગામની ચારે બાજુ વન છે.

★ અનુવૃત્તિ :– गौणात् समया निकषा ... द्वितीया २/२/33 થી गौणात् द्वितीया.

卐 વિશેષ :– 0 आद्यादिभ्यः ७/२/८४ તથા पर्यभेः सर्वोभये ७/२/८3 થી तस् પ્રત્યય
0 આ સૂત્ર ષષ્ઠીનો અપવાદ છે.

0 ઉપપદ વિભક્તિ થી દ્વિતીયા વિધાન થયુ છે.
0 विशेषणमन्तः ७/४/११३ परिभाषा थी तदन्त ग्रहणुं सर्वतन्त्र् *1

0 અન્ય ઉદાહરણ :-

उभयतः ग्रामं वनानि – ગામની ચારેબાજુ વનછે
परितः ग्रामं वनानी – ગામની ચારેબાજુ વનછે.

[382]

(૧૫) कालाध्वनोर्व्याप्तौ २/२/४२

★ સૂત્રપૃથ૦ :- काल-अध्वनः व्याप्तौ

★ વૃત્તિ :- द्वितीया । व्याप्तौ ... मासमधीते । क्रोशं गिरिः ।

卐 વૃત્યર્થ :- વ્યાપ્તિ – નિરંતરતા અથવા લાગલગાટ પણું એ અર્થને સૂચવના કાલવાચી અને અધ્વ (માર્ગ) વાચી ગૌણ નામને દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય.

मासमधीते - મહિના સુધી સતત અભ્યાસ કરેછે
क्रोशं गिरिः – એક ગાઉ સુધી પહાડ આવેછે.

★ અનુવૃત્તિ :- गौणात् समया निकषा ... द्वितीया २/२/३३ थी द्वितीया

卐 વિશેષ :- 0 વ્યાપ્તિ કેમ કહ્યુ ?
मासस्य मासे वा द्व्यहं गुडधाना. મહિનામા બે દિવસ ગોળ ધાણા વહેંચાય છે. – એ નિરંતરતા નથી માટે द्व्यहम् થયુ પણ માસ ને દ્વિતીયા ન થઈ*
0 कालाध्वनो કેમ કહ્યુ ?
ग्रामाच्छ्रा पचति – રાંધવાની ક્રિયા
0 વ્યાપ્તિ એટલે ... દ્રવ્ય સાથે ગુણ ક્રિયારૂપ સંબંધ ... તે
0 આ સૂત્ર વિકલ્પે પંચમી–સપ્તમી નો બાધક છે

[383]

(૧૬) सिद्धौ तृतीया २/२/४३

★ વૃત્તિ :- ... ग्रहीतम् । सिद्धाविति किम ? मासमधीतोऽनुवाकोऽनेन न गृहीत ।

卐 વૃત્યર્થ :- (ક્રિયાના ફળની સિદ્ધિ જણાવે છે કાળ અને અધ્વવાચી ગૌણ નામ ને તૃતીયા વિભક્તિ થાયછે) मासेनावश्यकमधीतम् મહિનામાં આવશ્યક ભણ્યો (અને આવડ્યું એવો અર્થ)
0 સિદ્ધૌ એમ કેમ કહ્યું ?
मासम अधीत नु आचारः अनेन गृहीतः
મહીના સુધી આચાર શાસ્ત્ર ભણ્યો પણ આવડ્યું નહીં માટે દ્વિતીયા થઈ

★ અનુવૃત્તિ – कालाध्वनोर्व्याप्तौ २/२/४२ काल अध्वन

卐 વિશેષ :- 0 અધ્વવાચીનુ ઉદાહરણ *
क्रोशेन प्राभृतमधीतम् – એક ગાઉ સુધી ... પ્રાભૃતનુ અધ્યયન કર્યું
0 વ્યાપ્તિ – નિરંતર અર્થ અહી પણ લેવો.
तृतीया – टा – भ्याम् – भिस् प्रत्यय
0 * कालाध्वनो व्याप्तौ २/२/४२ નો અપવાદ છે

[384]

(૧૭) स्वतन्त्रः कर्ता २/२/२

★ વૃત્તિ :- क्रियासिद्धौ प्रधानो यः स कर्ता स्यात् ।
तथाहुः –
निष्पत्ति मात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षायां करणादि सम्भवः ॥
फलार्थी यः स्वतन्त्रः सन् फलायारभते क्रियाम् ।
क्रियायाः फलभागी स कर्ता नाम कारकम् ।
चैत्रः पचति । अत्र चैत्रः कर्ता ... स्वतन्त्रत्वात्,
... करणादीनि कारकाणि तु करणादि कारकैः प्रयुक्तानि ।
यथा घटः भिद्यते । ... चूर्णम् । ... मुनिः ।
... स्थालि ।

卐 વૃત્યર્થ :- ક્રિયાની સિદ્ધિમાં પોતે પ્રધાન (મુખ્ય) હોય તેનુ નામ કર્તા છે.
શ્લોકાર્થ :- સર્વ (દેશ–કાળ–ક્ષેત્રમાં) ફળની સિદ્ધિમાં કારકનું કર્તૃત્વ છે (પણ) વ્યાપાર (ક્રિયા) ભેદની અપેક્ષાએ કરણ વગેરે (સંપ્રદાન–અપાદાન અધિકરણ વગેરે) ના ભેદોનો સંભવ છે. ફળનો ઇચ્છુક જે સ્વતન્ત્ર રહીને ફળને માટે ક્રિયાનો આરંભ કરેછે. અને અન્ય

*1 विशेषणमन्तः – બૃહદ્વૃત્તિ શબ્દ ન્યાસ પૃ. ૧૧૬
*2 व्याप्त्यभावे विवक्षायां च न द्वितीया ... सम्बन्ध सामान्ये ... विवक्षायां वा ... षष्ठी ... इति मासस्य मासे–સ્વોપજ્ઞ રત્નાકર પૃ. ૬૨.

* દ્વિતીયાનો અપવાદ – લઘુવૃત્તિ અવચૂરિ પૃ. ૧૯૨

પરતન્ત્રોને પ્રયોજે છે તે "કર્તા" નામનો કારક કહેવાય છે.

[શ્લોકનો સંક્ષિપ્ત અર્થ :- આરંભાયેલી ગમેતે પ્રવૃતિના આદિથી અંત ભાગ સુધી ક્રિયાની નિષ્પતિ એટલે ક્રિયા સિધ્ધિ. આ ક્રિયા સિધ્ધિમાં પ્રધાન હોય તેનું નામ કર્તા અને આવી નિષ્પતિનાં સાધકરૂપ હોય તથા ક્રિયા કરનાર તરીકે સ્વતન્ત્ર હોય તે કર્તા કારક કહેવાય.]

0 चैत्रेणकृतम् – ચૈત્ર વડે કરાયો (ઘડો)
અહીં ક્રિયા કરવામાં ચૈત્ર સ્વતન્ત્રછે, ક્રિયામાં ફેરફાર તેને આધીન છે. (કર્તા ત્રીજી વિભક્તિ હેતુ કર્તૃ...લક્ષણે ૨/૨/૪૪ થી થઇ છે)

0 चैत्रः कटं करोति – ચૈત્ર સાદડી કરેછે.
વિભક્તિ દ્વારા કર્તા ઉક્ત થવાથી પ્રથમા થઇ *

0 (કર્મ) घटः क्रियते અહીં क्रियते આખ્યાત દ્વારા ઘટ રૂપ ઉક્ત છે તેથી ઘટ ને પ્રથમા થઇ

0 કરણ :- स्नानीयं चूर्णम् – (स्नाति अनेन)

0 સમ્પ્રદાન :- दानीयः मुनिः (दीयते अस्मै)

અપાદાન :- भयानकः व्याघ्रः (बिभेति अस्मात्)

0 અધિકરણ :- गुडधानी स्थाली (धीयन्ते अस्याम्)

卐 વિશેષ :- 0 स्व=આત્મા, तन्त्र=પ્રધાન જેના વ્યાપાર કાર્યમાં આત્મા પ્રધાન છે તે સ્વતન્ત્ર.

[૩૮૫]

(૧૮) साधकतमं करणम ૨/૨/૨૪

★ વૃત્તિ :- क्रियायां व्यवधानेन विवक्षितं क्रिया सिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणं स्यात् । दानेन लभते भोगम् ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :- ક્રિયાન્તરના અકથનથી વિવક્ષિત ક્રિયાની સિધ્ધિમાં પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક ની કરણ સંજ્ઞા થાય.

[સિધ્ધહેમ વૃત્યર્થ :- જેના વ્યાપારથી અનન્તર ક્રિયાની સિધ્ધિની વિવક્ષા કરાય તે સાધકતમ કહેવાયછે. – ક્રિયા કરવામાં જે વધુમાં વધુ સહાયક તે 'કરણ' સમજવું

दानेन लभते भोगम् – દાન વડે ભોગને મેળવેછે અહીં ભોગ પ્રાપ્તિની ક્રિયામાં દાન પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક છે માટે તૃતીયા થઈ.

卐 વિશેષ :- 0 दानेन लभते भोगान् અહીં દાનનો વ્યાપાર તે પુણ્યબંધ – માટે – કરણસંજ્ઞા થઇ અન્યથા હેતુ થઇને પ્રથમા આવત.
સાધક :- ક્રિયાની સિધ્ધિમાં જેનું કર્તૃત્વ હોય તે
સાધન :- ફળની સિધ્ધિમાં ઉપકારક હોય તે સાધન
સાધકતમ : = કરણ = પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક કારક/સાધન

[૩૮૬]

તૃતીયા અંગેના વિધાનો :-

(૧૯) हेतुकर्तृ करणेत्थम्भूत लक्षणे ૨/૨/૪૪

★ સૂત્રપૃથ૦ :- हेतु कर्तृ करण इत्यम्भूत लक्षणे

★ વૃત્તિ :- एषु चतुर्षु तृतीया स्यात् । तत्र फल साधन योग्यो हेतुः । दानेन लभते भोगान् । धनेन कुलम् चैत्रेण कृतम् । दात्रेण लुनाति । कञ्चित्प्रकार मापन्नस्य चिह्न इत्थम्भूत लक्षणं । कमण्डलुना छात्रं लक्षयेः, कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत्

卐 વૃત્યર્થ :- હેતુ કર્તૃ (કર્તા) કરણ ઇત્થભૂત (વિશેષ) લક્ષણના અર્થમાં વર્તતા નામને તૃતીયા થાય છે.
હેતુ એટલે – ફળની સિધ્ધિમાં જેની યોગ્યતા હોય તે જેમકે :-
હેતુ :- धनेन कुलम् – ધન વડે કુળ (છે)
ધન કુળની પ્રાસિધ્ધિમાં હેતુરૂપ છે.
કર્તા :- चैत्रेण कृतम् ચૈત્ર વડે કરાયુ (ચૈત્રેકર્યું)
કરણ :- दात्रेण लुनाति – દાતરડા વડે કાપેછે.
0 કોઇ પ્રકારનું માપન–ચિહ્ન કે વિશેષતાના નિશાનનું સૂચક તે इत्थम्भूत लक्षण કહેવાય
कमण्डलुना छात्रं लक्षयेः
0 कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत्–શું વિદ્યાર્થીને કમંડલ સાથે તે જોયો ? –અહીં कमण्डल શબ્દ વિદ્યાર્થીની નિશાની રૂપે છે.

★ અનુવૃત્તિ :- सिद्धौ तृतीया ૨/૨/૪૩ થી तृतीया

卐 વિશેષ :- 0 હેતુ ફળસિધ્ધિ યોગ્ય પદાર્થ
कर्ता=ક્રિયાકારક, करण, કાર્યસાધનમાં પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક –
0 इत्थम्भूत लक्षण કેમ કહ્યુ ?
वृक्षं प्रति विद्योतनम् લક્ષ્ય નિર્દેશ છે લક્ષણ નથી.

[૩૮૭]

---

* प्रथमा :- उक्तार्थानाम प्रयोग : ન્યાસ ૨૮, પૃ. ૨૬

(२०) सहार्थे २/२/४५

✱ सूत्रपृथ० :- सह-अर्थे

★ वृत्ति :- सहार्थेन तुल्ययोगे विद्यमानता च तस्मिन् गम्यमाने नाम्नस्तृतीया स्यात् । पुत्रेण सह आगतः, स्थूलः गोमान् । एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भयम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ॥

卐 वृत्यर्थ :- तुल्यमानता (समानता) होवी अने विद्यमानता (हयाति) होवी आ बेमांथी कोइ एक अर्थ जणातो होय तो सह अने सह अर्थ वाळा शब्दना योगे गौण नामने तृतीया विभक्ति थाय

0 क्रियानी समानता - पुत्रेण सह आगत त पुत्र साथे आव्यो. (पुत्र आव्यो - आवनार पण आव्या) आगमननी समानता

0 गुणनी समानता :- पुत्रेण सह स्थूल आगत पुत्रनी साथे जाडा (मातृल) आव्यो जाडाइनी समानता

0 द्रव्यनी समानता - पुत्रेण सह गोमान् आगत पुत्रनी साथे ग वाळो आव्यो (अटले के ब ने आव्या) - गायना धननी समानता

विद्यमानता - श्लोक : एकेनापि . सहैवदशभि एक पण सुपुत्र होयनो निर्भय पणेथी सुए छे दश पुत्र (बच्चा) साथे पण गधेडी भारनेज वहन करेछे.

✱ अनुवृत्ति :- नित्यं तृतीया २/२/४३ थी तृतीया

卐 विशेष :- 0 गौण नामने केम कह्युं ? सह दयैव चरतो धर्मम् - अहीं बन्ने प्रधान छे माटे तृतीया न थाय - प्रथमा थाय. * 1

0 तुल्य * 2 साधारण तथा अप्रधान (गौणनो) प्रधान (मुख्य) क्रिया वगेरे साथे सम्बंध ते तुल्य योग.

0 विद्यमानता = सत्

[366]

(२१) यद्भेदैस्तद्वदाख्या २/२/४६

★ सूत्रपृथ० :- यद् भेदैः तद् वत् आख्या

★ वृत्ति :- यद् भेदिभिः भेदैः पुत्र तेनाऽऽधारोऽर्थस्य आख्या स्यात् तत्तृतीया स्यात् । अक्ष्णा काणः । प्रकृत्या दर्शनीयः । आमरेति प्रवेरासिद्धार्थम् । तेनाऽक्ष्णा दीर्घ इति न स्यात् ।

卐 वृत्यर्थ :- जे भेदीना भेद वडे तद् वत् (ते वाळा) अर्थनो निर्देश होयने गौण नामने तृतीया थाय छे. (भेदिन=अवयव, भेद=प्रकार) [जे विशेषना वडे विशेषना वाळा पदार्थना आधारनी प्रसिद्धि थती होय ते पदार्थने तृतीया करवी अेवो अर्थ थाय]

अक्ष्णा काण आंख वडे काणो-अहीं "काणत्व" भेदथी काणी आंखवाळानुं कथन थयुं छे.

प्रकृत्या दर्शनीय - प्रकृति वडे देखावडो

0 अक्ष्णा शब्द प्रसिद्धिना अर्थमां छे तेथी अक्ष्णा दीर्घ (मानुष आंख वडे हरीने लांबोछे) अेवा अर्थ थई शके नहीं.

★ अनुवृत्ति - नित्यं तृतीया २/२/४३ थी तृतीया

卐 विशेष :- " तद्वत् न कहत केम कह्युं ? अहीं करणं दधं काणी आंखने जे अहीं मात्र पदार्थ नो निर्देश छे

0 तद् नु ग्रहण प्रकृति निर्देश माटे छे अने तद् आधेयवी छे *

[366]

(२२) कृताद्यैः २/२/४७

★ सूत्रपृथ० :- कृत - आद्यैः

✱ वृत्ति .- निषेधार्थैः कृताद्यैर्युक्तात्तृतीया स्यात् । कृतं तेन । किं गतेन । इति तृतीया ।

卐 वृत्यर्थ :- निषेधार्थक कृत वगेरे शब्दो साथे जोडायेल (गौण नामने) तृतीया थाय छे कृतं तेन - तेना वडे सर्युं (अर्थात् तेना करवाथी शुं वळे ? - कशुं न वळे) किं गतेन=जवाथी शु (कंई नहीं अेवा अर्थ)

✱ अनुवृत्ति :- नित्यं तृतीया २/२/४३ थी तृतीया

卐 विशेष :- " कृतादि - कृत, मस्तु, कृतम् अलम्, किम् वगेरे सर्व कृतादि नो अर्थ "अलं" अेवो थाय

[360]

* 1 न्यायः- उपपद विभक्तेः कारकविभक्तिः बलीयसी न्याय ४६, पृ. ४३

* 2 सिद्धहेम लघुवृत्ति - अवचूरि - पृ. १९३

* यद् मध्यमवृत्ति अवचूरि भा. १ पृ. १२५

कर्माभिप्रेयः सम्प्रदानम् २/२/२५

★ સૂત્રપૃથ૦ :– कर्म अभिप्रेयः सम्प्रदानम्
★ વૃત્તિ :– कर्मणा व्याप्येन क्रियया वा योऽभिप्रेयते स सम्प्रदानं स्यात् ।

"चतुर्थी" सम्प्रदाने । देवाय बलिं दत्ते । राज्ञे कार्यमाचष्टे । पत्ये शेते । "स्पृहेर्व्याप्यं वा" सम्प्रदानम् । साधुभ्यः साधुन् वा स्पृहयति ।
"क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थैर्योगे यं प्रति कोपः स सम्प्रदानम्" मैत्राय क्रुध्यति । द्रुह्यति

卐 વૃત્યર્થ :– કર્મ અથવા ક્રિયા દ્વારા જેનો અભિસંબંધ ઇચ્છે છે તે સમ્પ્રદાન કહેવાય. જેમકે :– देवाय बलिं दत्ते – દેવને (માટે) બલિ આપેછે. (ચતુર્થી વિભક્તિ–"चतुर्थी" સૂત્રથી થશે) કર્તા બલિરૂપ કર્મ વડે દેવને વિશેષ ઇચ્છે છે માટે સંપ્રદાન કહેવાય.

卐 વિશેષ :– 0 कर्माभिप्रेयः કર્મ અથવા ક્રિયા. જે કરણભૂત હોય તેના દ્વારા જેને શ્રદ્ધા અથવા અનુગ્રહાદિકની ઇચ્છાથી સંબંધ કરવાને ઈચ્છે તે કર્માભિપ્રેય – કહેવાય
સકર્મક ધાતુમાં કર્મ દ્વારા, અકર્મક ધાતુમાં ક્રિયા દ્વારા अभिग्रहण થી આ ન થાય — रजकस्य वस्त्रं ददाति – ધોબીને વસ્ત્ર આપે છે – અહીં શ્રદ્ધા કે અનુગ્રહ બુદ્ધિ નથી.

શેષવૃત્તિ :– (૬) चतुर्थी २/२/५३ સંપ્રદાનસૂચક ગૌણ નામને ચોથી વિભક્તિ લાગેછે.– ડે., भ्याम् भ्यस्
राज्ञे कार्यमाचष्टे રાજાને (માટે) કાર્ય કહેછે. – કર્તા કાર્યરૂપ કર્મ વડે રાજાને ઇચ્છે છે. માટે રાજા સંપ્રદાન થતાં ચતુર્થી લાગે
पत्ये शेते પતિના માટે સૂએછે. [૮૨]
(૭) स्पृहेर्व्याप्यं वा २/२/२६ स्पृह ધાતુના કર્મને વિકલ્પે સંપ્રદાન સંજ્ઞા થાય.
साधुभ्यः साधुन् वा स्पृहयति । સાધુની સ્પૃહા કરેછે. વિકલ્પે સંપ્રદાન થાય તો ચતુર્થી લાગે, નહીં તો કર્મ સંજ્ઞાથી દ્વિતીયા થાય. [૮૩]
(૮) क्रुधद्रुहेर्ष्याऽसूयार्थैर्यं प्रति कोपः २/२/२७ પ્રયોગમાં ક્રોધ–દ્રોહ–ઇર્ષ્યા–અસૂયા અર્થમાં ધાતુ વપરાયેલ હોય ત્યારે જેના પ્રત્યે ક્રોધ, દ્રોહ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા હોય તેની સંપ્રદાન સંજ્ઞા થાય.
मैत्राय क्रुध्यति – મૈત્ર પ્રત્યે ક્રોધ કરેછે.
मैत्राय द्रुह्यति – મૈત્ર પ્રત્યે દ્રોહ કરેછે.
બન્નેમાં સંપ્રદાન સંજ્ઞાથી ચતુર્થી થઈ [૮૪]

[૩૯૧]

(૨૪) नोपसर्गात्क्रुद्द्रुहा २/२/२८

★ સૂત્રપૃથ૦ :– न उपसर्गात् क्रुधू द्रुहा
★ વૃત્તિ :– सोपसर्गाभ्यां क्रुद्द्रुहिभ्यां योगे तु न । मैत्रमभिक्रुध्यति ।

卐 વૃત્યર્થ :– ઉપસર્ગ સહિત क्रुधू द्रुह ધાતુના યોગમાં (જેના પ્રત્યે કોપ કે દ્રોહ હોય તેની સંપ્રદાન સંજ્ઞા) ન થાય.
मैत्रम् अभिक्रुध्यति – મૈત્ર પ્રત્યે ક્રોધ કરેછે.
(अभि+क्रुधू–મૈત્રને કર્મસંજ્ઞામાં દ્વિતીયા થાય)

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) कर्माभिप्रेय संप्रदानम् २/२/२५ થી संप्रदान (२) क्रुधू द्रुहेर्ष्याऽसूयार्थैर्यंप्रति कोपः २/२/२७

卐 વિશેષ : 0 અન્ય ઉદાહરણ :–
मैत्रम् अभिद्रुह्यति – મૈત્ર પ્રતિ દ્રોહ કરેછે.
0 उपसर्गात् કેમ ?
તે અભાવે ચતુર્થી मैत्राय क्रुध्यति મૈત્ર પ્રતિ ક્રોધ કરેછે.
0 क्रुधू द्रुह ધાતુ ઉપસર્ગ સહિત સકર્મક બનેછે.
0 क्रुधू द्रुह...कोप સૂત્ર २/२/२७ થી થતી ચતુર્થીનો પ્રતિષેધ કરી આ સૂત્ર દ્વિતીયા કરેછે *
0 અહીં દ્વિતીયા વિભક્તિ कर्मणि २/२/४० થી થઈ

[૩૯૨]

ચતુર્થી અંગેના વિધાનો

(૨૫) तादर्थ्ये २/२/५४

★ સુત્રપૃથ૦ :– ताद् – अर्थ्ये
★ વૃત્તિ :– तस्मै इदमिति गम्यमाने चतुर्थी स्यात् यूपाय दारु, रन्धनाय स्थाली ।

卐 વૃત્યર્થ :– તેને માટે આ તે "तदर्थ" વાક્યમાં तादर्थ्य જણાતું હોય તો (ગૌણ–નામને) ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે. यूपायदारू – પશુ બાંધવાના થાંભલા માટે લાકડું–यूप ને ચતુર્થી रन्धनाय स्थाली – રાંધવાને માટે થાળી–रन्धन ને ચતુર્થી.

* प्रतिषेधाच्चतुर्थी :- બૃહદ્‌વૃત્તિ ન્યાસ સહિત શ. ન્યા. પૃ. ૧૦૩

★ अनुवृत्ति :- चतुर्थी २/२/५३

卐 विशेष :- 0 अहीं षष्ठीना अपवादमां चतुर्थीनु विधान छे

0 तद् अर्थस्य भावः ७/१/१० थी ट्यण् प्रत्यय लागीने वृद्धिस्वरेषु ७-४-१ थी आद्यस्वर वृद्धि – तादर्थ्य थयु

0 तादर्थ्य – कार्यनी कारण प्रति प्रयोजकता * 1

[393]

(२६) रुचिकृप्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु २/२/५५

★ सूत्रपृथ० :- रुचि-कृपि-अर्थ धारिभिः प्रेय-विकार-उत्तमर्णेषु

★ वृत्ति :- रुच्यर्थै: कृप्यर्थैश्च धारिणा च योगे यथासङ्ख्यं प्रेयविकारोत्तमर्णेष्वर्थेषु चतुर्थी स्यात् । मैत्राय रोचते धर्मः । मूत्राय कल्पते यवागूः । चैत्राय शतं धारयति ।

卐 वृत्त्यर्थ :- रुचि अर्थक, कृपि-अर्थक अने धारि धातुना योगे अनुक्रमे प्रेय, विकार अने उत्तमर्ण अर्थमां वर्तता गौण नामने चतुर्थी विभक्ति लागे छे (प्रेय-जेने रुचि थती होय ते) मैत्राय रोचते धर्मः – मैत्रने धर्म रुचे छे अहीं मैत्र प्रेय छे माटे तेने चतुर्थी (विकार – परिणाम रूप जे विकार थतो होय ते)

0 कृपि – अपत्य अर्थ साथे. संबंधित धातु जेम के:- मूत्राय कल्पते यवागूः– मूत्ररूप विकारने माटे राब थाय छे.

(उत्तमर्ण – जेनु धन होय ते धनिक+उत्तमर्ण कहेवाय.) (उत्तम+ऋण=जेनुं ऋण उत्तम छे ते)

0 धार–चैत्राय शतं धारयति चैत्र माटे (कर्जदार) सो रुपियानी रकम धारी राखे छे.

★ अनुवृत्ति :- चतुर्थी २/२/५३

卐 विशेष:- 0 * 2 सूत्रमां बन्ने पदमां बहु वचन वचन साम्यना अनुक्रमे अर्थ लेवा माटे छे

0 प्रेय अर्थ केम कह्यो ?

मैत्रस्य रोचते – अहीं मैत्र ने षष्ठी थई.

0 विकार केम कह्युं ?

मैत्रस्य कल्पते धनानि – विकार अर्थ नथी

[394]

* 1 तादर्थ्य–: मध्यम वृत्ति अवचूरि भा. १, पृ १२७

* 2 भा.व. – यथासङ्ख्य मनुदेशः समानम् न्याय १० पृ. १०

(२७) उत्पातेन ज्ञाप्ये २/२/५९

★ वृत्ति :- उत्पात आकस्मिकं निमित्तम्, तेन ज्ञाप्ये चतुर्थी स्यात् । वाताय कपिला विद्युत् ।

卐 वृत्त्यर्थ :- जे बनाव – निमित्त आकस्मिक अने ते उत्पात कहेवाय. उत्पात वडे करीने जणातो जे अर्थ, तेमां वर्तता गौण नामने चतुर्थी विभक्ति थाय छे

वाताय कपिला विद्युत – उत्पातरूप काबर चितरी विजळी वावाझोडानी सूचक छे.

वाताय – चतुर्थी

★ अनुवृत्ति :- चतुर्थी २/२/५३

卐 विशेष :- 0 अन्य उदाहरण :–

पीता वर्षाय विद्युत् – पीळा रंगनी विजळी वरसादनी आगाही बतावे छे.

0 ज्ञाप्य ज्ञापक सम्बन्धनी विवक्षाए आ सूत्र षष्ठीना अपवाद रूपे छे

0 उत्पात केम लख्यु ?

यथा. इदं छत्रम्, आयातं विद्धिगमनम् (विद्–धातु) आवतु जेवु आ छत्र गमनु छे तेनाथी गमनुं आगमन जणाय–अहीं छत्र गमनतु आगमन जणावे, पण ते उत्पात सूचक नथी.

[395]

(२८) गम्यस्याप्ये २/२/६२

□ सूत्रपृथ० :- गम्यस्य आप्ये

★ वृत्ति :- यदर्थो गम्यते न च शब्दः प्रयुज्यते तस्य तुमो व्याप्ये चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो व्रजति । नमस्करोति किम् ! फलान्याहर्तु याति ।

卐 वृत्त्यर्थ :- जेनो अर्थ जणातो होय पण शब्द अध्याहार होय (मुकेलो न होय) ते गम्य. वाक्यमां तुम् नो अर्थ जणातो होय पण साक्षात् तुम् न होय ते गम्यतुम् कहेवाय. गम्यतुम् ना कर्मरूप गौणनामने चतुर्थी थाय

फलेभ्यः व्रजति – फळने माटे जायछे.

0 गम्यस्य केम कह्युं ?

फलानि आहर्तुम् याति – फळ लाववा माटे जायछे अहीं तुम् अर्थ छे पण अध्याहार नथी माटे चतुर्थी न थाय.

★ अनुवृत्ति :- (१) चतुर्थी २/२/५३

(૨) तुमोऽर्थेभाववचनात् २/२/६१ तुमर्थ

卐 વિશેષ :– 0 આ સૂત્ર દ્વિતીયા વિભક્તિ નો અપવાદ છે.

0 तुम् કેમ કહ્યું ?

प्रविश पिण्डीं" द्वारम् – આ વાક્યમાં प्रविश "गृहं", पिण्डीं भक्षय' द्वारंपिधेहि' એ પ્રમાણે વાક્યમાં એકદેશ અર્થ છે. भक्षय, पिधेहि गम्यमान આપ્ય છે પણ तुमन्त નું વ્યાપ્ય નથી તેથી ચતુર્થી ન થાય.

[૩૯૬]

(૨૯) गतेर्नवाऽनाप्ते २/२/६३

★ સુત્રપૃથ 0 :– गतेः नवा अनाप्ते

★ વૃત્તિ :– गतिः पादविहरणम्, तस्या आप्यादप्राप्ताच्चतुर्थी वा स्यात् । ग्रामं ग्रामाय वा याति ।

卐 વૃત્યર્થ :– गति–પગે ચાલવું, अनाप्त–પમાયેલ નહીં – જ્યાં પહોંચી શકાયું ન હોય તે પગે ચાલવાની ક્રિયાના अनाप्त કર્મરૂપ ગૌણનામને વિકલ્પે ચતુર્થી થાયછે ग्रामम् ग्रामाय वा याति = ગામ જાયછે પણ હજી પહોંચ્યા નથી તેવો અર્થ (ચતુર્થી ન થાય તો વિકલ્પે દ્વિતીયા થાય)

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) चतुर्थी २/२/५३

(૨) गम्यस्याप्ये २/२/५३

卐 વિશેષ :– 0 અન્ય ઉદાહરણ :–

विप्रनष्टः पन्थानं पथे वा याति – ભૂલો પડેલો માણસ માર્ગે જાયછે.

0 गतेः કેમ કહ્યું ?

स्त्रियं गच्छति – મનથી સ્ત્રી તરફ જાયછે.

અહીં ગતિ નથી માટે દ્વિતીયા થાય.

0 अनाप्त કેમ ?

पन्थानं याति=માર્ગે જાયછે. રસ્તો પ્રાપ્ત છે માટે દ્વિતીયા થાય

0 આપ્ય કેમ કહ્યું ?

ग्रामात् आगच्छति – ગામથી આવેછે.

0 कृत्योगे परत्वात् षष्ठी एव – વિધાન થી ग्रामस्य गन्ता

[૩૯૭]

(૩૦) मन्यस्याऽनावादिभ्योऽतिकुत्सने २/२/६४

★ સૂત્રપૃથ0 :– मन्यस्य अ–नावादिभ्यः अति कुत्सने

★ વૃત્તિ :– अत्यन्तं कुत्सायां गम्यायां मन्यतेर्व्याप्याच्चतुर्थी वा स्यात् । न त्वां तृणाय तृणंवा मन्ये । नावादिगणान्नैवम् । नत्वां नावमन्नं काकं शुकं शृगालं वा मन्ये । ■ "हित सुखाभ्याम् योगे" वा चतुर्थी । चैत्राय चैत्रस्य वा हितं सुखम् ।

आशिषि गम्यायां "हित सुखभद्रायुष्य क्षेमार्थार्थैर्योगे वा चतुर्थी । हितंपथ्यं, सुखं शर्म, भद्रंभद्रं, आयुष्यं दीर्घायुः, क्षेमं कल्याणं, अर्थः कार्यं, जीविभ्यो जिवानां वा भूयात् ।

卐 વૃત્યર્થ :– (જે નામ વડે ઘણી નિંદા સૂચવાય તે अतिकुत्सन કહેવાય) मन् ધાતુના અતિકુત્સન રૂપ कर्म–व्याप्य સૂચક ગૌણનામને ચોથી વિભક્તિ વિકલ્પે લાગે છે.

न त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये – તને હું તણખલાં સમાન પણ માનતો નથી.

0 अनावादिभ्यः કેમ કહ્યું ?

न त्वां नावम् मन्ये – તને હું હોડીતોલે પણ નથી માનતો.

– काकं, शृगालं, शुकं वा – કાગળો શિયાળ કે પોપટની તોલે પણ નથી માનતો.

(અહીં नावम्, अन्नम्, शुकम्, शृगालम्, काकम् વગેરે શબ્દોમાં ચતુર્થી થશે નહીં

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) चतुर्थी २/२,५३

(૨) गम्यस्याऽऽप्ये २/२/६२

卐 વિશેષ : 0 मन्यस्य કેમ કહ્યુ ?

न त्वां तृणं चिन्तयामि – मन् ધાતુ નથી.

0 श्य નિર્દેશ કેમ કર્યો ?

न त्वां तृणं मन्वे – मन् ધાતુ છે પણ આઠમાં ગણનો છે માટે ચતુર્થી ન લાગે.

0 कुत्सन અર્થમાં કેમ કહયું ?

न त्वां रत्नं मन्ये । રત્ન કરતાં વિશેષ માનુછું (અહી પ્રશંસા અર્થ છે)

0 अति ગ્રહણ કેમ કર્યું ?

त्वां तृणं मन्ये – અહીં नञ् પ્રયોગના અભાવે માત્ર તુલના છે અતિકુત્સા નહીં

0 अ–नावादिभ्यः – બહુવચન આકૃતિ ગણને માટે છે.

0 कुत्स्यते अनेन એ પ્રમાણે करण આશ્રય કરવાથી જેના વડે નિંદા થાય તેજ तृण વગેરેને ચતુર્થી થાય *

o o o o o o o o o o o o o o o o o o o o

* कुत्स्यतेऽनेन – હેમ પ્રકાશ પૂર્વાર્ધ પૃ. ૨૩૯

□ શેષવૃત્તિ :- (૯) हित सुखाभ्याम् ૨/૨/૬૫ हित અને सुख થી યુક્ત ગૌણનામને વિકલ્પે ચતુર્થી થાય છે જેમકે :- चैत्राय चैत्रस्य वा हितम् - ચૈત્રને માટે કે ચૈત્રનું હિત - (વિકલ્પે ષષ્ઠી થઈ છે)
चैत्राय चैत્રस्य वा सुखम् [૮૫]

(૧૦) तद्भद्रायुष्य-क्षेमार्थार्थेनाऽऽशिषि ૨/૨/૬૬ હિત, સુખ, ભદ્ર, આયુષ્ય, ક્ષેમ, અર્થ આ નામો તથા તે અર્થ વાળા નામો સાથે જોડેલા ગૌણ નામને આશીર્વાદ અર્થમાં ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે છે. हितम् जिनेभ्यो जिनानां वा भूयात् - જીવોનું હિત થાઓ એજ રીતે पथ्य, सुखं-शर्मं, - भद्रम्, कल्याणम्, आयुष्यम्-दीर्घायुः, क्षेमम् कुशलम् अर्थः - कार्यम् બધામાં ચતુર્થી થાય [૮૬]

[૩૯૮]

(૩૧) शक्तार्थ वषड्नमः स्वस्ति स्वाहास्वधाभिः ૨/૨/૬૮

✱ સૂત્રપૃથ૦:- शक्त-अर्थ वषट् नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधाभिः

★ વૃત્તિ:- एभि र्योगे नित्यं चतुर्थी । शक्तः मल्लो मल्लाय । वषडग्नये । नमोऽर्हद्भ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहेन्द्राय । स्वधा पितृभ्य इति चतुर्थी।

卐 વૃત્યર્થ - शक्त અને शक्त અર્થ વાળા શબ્દો તથા વષટ્, નમસ્, સ્વસ્તિ, સ્વાહા અને સ્વધા એ બધાં શબ્દો સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને નિત્ય ચતુર્થી વિભક્તિ થાય
शक्तः मल्लो मल्लाय-મલ્લ મલ્લને માટે સમર્થ છે મલ્લાય ચતુર્થી થઇ એ રીતે वषट् अग्नये - અગ્નિને આહુતિ

0 नमोऽर्हद्भ्यः = અરિહંતોને નમસ્કાર
0 स्वस्ति प्रजाभ्यः = પ્રજાને કલ્યાણ
0 स्वाहा-इन्द्राय = ઈન્દ્રને સ્વાહા
0 स्वधा पितृभ्यः = પિતૃઓને શ્રાદ્ધ

✱ અનુવૃત્તિ:- चतुर्थी ૨/૨/૫૩

卐 વિશેષ :- 0 * સૂત્રમાં વૃત્તિના યોગથી नमो जिनानामर्हतेभ्यः અહીં ચતુર્થી ન થાય કેમકે અહીં જિન શબ્દ નમસ્ ના યોગમાં નથી
0 नमस्यति जिनान् - અહીં પણ નમસ્ય ધાતુનો યોગ છે નમસ્ નો નહી (नमो वरि...वस्य ૩/૪/૩૭ થી नमस् ના અભાવે ચતુર્થીનો પણ અભાવ થશે. કેમકે નમસ્ ધાતુ અર્થવાન છે તેનો એકદેશ નમસ્ શબ્દ નહીં પરંતુ અપેક્ષાએ ચતુર્થી એવી * 1 ઉપપદ વિભક્તિનો બાધકરી દ્વિતીયા એવી કારક વિભક્તિ થાય.

[૩૯૯]

(૩૨) अपाये ऽवधिरपादानम् ૨/૨/૨૯

✱ સૂત્રપૃથ૦ :- अपाये अवधिः अपादानम्

✱ વૃત્તિ - अपायो विश्लेषः । [पञ्चम्यपादाने] ग्रामादायाति । व्याघ्राद्बिभेति । पापाज्जुगुप्सते धर्मात्प्रमाद्यति । चौराद्रक्षति । शृङ्गाच्छरो जायते । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे । दशभ्यो गा ग्रहाति । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकाः । वलभ्याः शत्रुञ्जयः षट् योजनानि । मधुराः श्रौघ्नेभ्य आढ्यतराः ।

卐 સૂત્રાર્થ :- अपाय = જુદા પડવું अवधि = મર્યાદા-હદ અપાયની જે અવધિ તે અપાદાન સંજ્ઞા થાય છે.

[अपाय અર્થમાં-વિભાગ. જુદા પડવું, વિભાગ થવો, ડરવું, ધૃણા કરવી, અટકવું. આળસ કરવી, રક્ષણ કરવું, બચાવવું કે અટકાવવું, દૂર ગણવું. સંતાળવું-થાકી જવું કે સંતાઇ જવું. કારણથી જુદા પડવું, એકમાંથી બીજી વસ્તુ નીકળવી. દૂર પણું અધિકતા પણું વગેરે અર્થો સમાવિષ્ટ છે] * 2

[□(૧૧) पञ्चम्यपादाने ૨/૨/૬૯ અપાદાનસૂચક ગૌણ નામને ङसि, भ्याम्, भ्यस् રૂપ પંચમી વિભક્તિ લાગે [૮૭]

ઉદાહરણ :-
0 વિભાગ :- ग्रामादायाति-ગામ ઉપરથી પડે છે.
0 ભય :- व्याघ्राद्बिभेति = વાઘથી બીએ છે.
0 ધૃણા :- पापाज्जुगुप्सते = પાપથી ધૃણા કરે છે
0 આળસ :- धर्मात्प्रमाद्यति = ધર્મથી પ્રમાદ કરે છે.
0 રક્ષણ :- चौराद्रक्षति = ચોરથી બચાવે છે.
0 કાર્ય :- शृङ्गाच्छरो जायते = શીંગડામાંથી બાણ બને છે
0 નીકળવું :- हिमवतो गङ्गा प्रभवति = હિમાલયમાંથી ગંગા નિકળે છે
0 દૂર :- कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे = કાર્તિક માગસર

* તૃતીયસ્ય યોગાત્ - હૈમ પ્રકાશ પૂર્વાર્ધ પૃ. ૨૪૦
* 1 उपपद विभक्तेः कारकविभक्ति र्बलीयसी ન્યાય.૪૬, પૃ ૪૩
* 2 अपाय - લઘુવૃત્તિ વ્યાખ્યાન ભા. ૧, પૃ. ૨૧૮

(પૂનમ) મહિના જેટલી દૂર છે.

0 **અટકાવવું** :– यवेभ्यो गां रक्षति જવથી ગાયને દૂર રાખે છે.

0 **સંતાવું** :– उपाध्यायादन्तर्धत्ते=શિક્ષકથી સંતાઇ જાયછે

0 **દૂરપણું** :– वलभ्याः शत्रुञ्जय षड् योजनानि।
વલભીપુર થી શત્રુંજ્ય ૭ યોજન દૂર છે.

0 **ચડિયાતા પણું** :– माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढयाः ।
મથુરાના લોકો પાટલી પુત્રના લોકોથી સંપન્ન છે.

બધાં ઉદાહરણોમાં કોઇને કોઇ નિમિત્તે જે વિભાગ થાયછે તે अपाय અને अपादान સંજ્ઞા થવાથી પંચમી વિભક્તિ લાગી છે

卐 **વિશેષ** :– 0 अपादान ત્રણ પ્રકારે છે

(૧) निर्दिष्ट विषयम् :– ધાતુના અપાય લક્ષણનો વિષય નિર્દેશ કરે તે દા.ત. ग्रामादागच्छति

(૨) उपात्त विषयम् :– ધાતુની સમીપમાં ધાત્વન્તરાર્થ અંગ વિશેષણ છે જેનું – તે उप – आत् દા. ત. कशुलात् पचति – અહીં પાકના વિષયમાં पच् ધાતુ છે – કોઠીમાંથી ગ્રહણ કરીને ધાન્યને રાંધેછે.

(૩) अपेक्षित क्रियम् :– જ્યાં ક્રિયાવચી પદ ન સંભળાય પણ માત્ર ક્રિયાની પ્રતિતી થાય. તે અપેક્ષિત ક્રિયા – माथुरेभ्यः पाटलीपुत्रका अभिरूपतराः અહી निर्धार्यन्ते ક્રિયાપદ ની પ્રતિતી થાયછે.

अपाय ના બે પ્રકાર છે

(૧) कायसंसर्ग पूर्वकः – वृक्षात् पतति

(૨) बुध्दिसंसर्ग पुर्वकः – धर्मात् प्रमाद्यति

[૪૦૦]

(૩૩) आङाऽवधौ ૨/૨/૭૦

★ **સૂત્રપૃથ૦** :– आङ् अवधौ

★ **વૃત્તિ** :– अवधिर्मर्यादाऽभिविधिश्च ।
तद्वृत्तेराण युक्तात्पञ्चमी स्यात् । परि आ सुध्नाद्वृष्टो मेघः।

卐 **વૃત્યર્થ** :– अवधौ – अवधि **ના બે અર્થ – મર્યાદા, અભિવિધિ (૯૬)**
[જેમકે – મર્યાદા:– વૃક્ષ સુધી, અભિવિધિ:– વૃક્ષ સહિત]. અવધિ અર્થમાં વર્તતા आङ् (आ) યુક્ત જે ગૌણ નામ તેને પંચમી થાય છે.
आ सुध्नात् वृष्टो मेघः **સુઘ્ન સુધી (સુઘ્ન સહિત) વરસાદ વરસ્યો.**

★ **અનુવૃત્તિ** –: पञ्चम्यपादाने ૨/૨/૬૯ થી पञ्चमी

卐 **વિશેષ** :– 0 પ્રવૃત્તાનો જે નિરોધ તે મર્યાદા
0 મર્યાદા વિશેષ એટલે કે ક્રિયાની વ્યાપ્યતા – પ્રવૃત્તાને આવરી લે. તે अभिविधि *

[૪૦૧]

(૩૪) पर्यपाभ्यां वर्ज्ये ૨/૨/૭૧

★ **સુત્રપૃથ૦** :– परि – अपाभ्याम् वर्ज्ये

★ **વૃત્તિ** :– आभ्यां युक्ताद् वर्जनीयात्पञ्चमीस्यात् ।
परि साकेतान्, अप साकेताद्वृष्टो मेघः

卐 **વૃત્યર્થ** :– वर्ज्य **અર્થવાળા परि અને अप શબ્દથી યુક્ત ગૌણ નામને પંચમી થાય.**

0 परि साकेतात् वृष्टो मेघः
0 अप साकेतात् वृष्टो मेघः
અયોધ્યાને વર્જીને વરસાદ વરસ્યો

★ **અનુવૃત્તિ** :– पञ्चम्यपादाने ૨/૨/૬૯ થી पञ्चमी

卐 **વિશેષ** :– 0 વર્જ્ય વર્જક ભાવ સમ્બન્ધ परि–अप પછી સમ્બન્ધ થાય તેને બદલે પંચમી કરવાનું આ વિધાન છે.

0 વર્જ્ય કેમ કહ્યું ?
अपशब्द: मैत्रस्य મૈત્રનો અપશબ્દ અહીં વર્જ્ય અર્થ નથી.

[૪૦૨]

(૩૫) यतः प्रतिनिधि प्रतिदाने प्रतिना ૨/૨/૭૨

★ **વૃત્તિ** :– प्रतिनिधिर्मुख्यसदृशोऽर्थः. प्रतिदानं गृहीतस्य विशोधनम्, ते यतः स्यातां ततः प्रतिना योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नो वासुदेवात् प्रति । तिलेभ्यः प्रतिमाषान् प्रयच्छति ।

▣ "गम्ययप कर्माधारे" । पञ्चमी । गृहादासनात् प्रेक्षते । गम्येति किम् ? प्रासादमारुह्यासने उपविश्य भुङ्क्ते ।
"स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयादसत्त्वेकरणे" पञ्चमी वा । स्तोकेन स्तोकान्मुक्तः

卐 **વૃત્યર્થ** :– प्रतिनिधिः – **મુખ્ય જેવો અથવા મુખ્યના બદલે ચાલે તેવો.**
प्रतिदानः **એક વસ્તુને બદલે બીજી વસ્તુ લેવી કે આપવી, બદલો કરવો.**

प्रतिनिधिને સ્થાને વપરાનાર સૂચક ગૌણનામ, તથા प्रतिदान – અપાતા પદાર્થને બદલે કામમાં આવનાર પદાર્થનું સૂચક ગૌણ-

० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०

* વિશેષ:– લઘુવૃત્તિ અવચૂરિ પૃ ૨૦૫

નામ (બન્ને)ને પ્રતિ શબ્દના યોગે પંચમી થાય,
प्रतिनिधिः – प्रद्युम्नो वासुदेवात् प्रति – વાસુદેવને બદલે પ્રદ્યુમ્ન પ્રતિનિધિ છે
प्रतिदानम्: – तिलेभ्य प्रति माषान् प्रयच्छति
તલને બદલે અડદ આપેછે.

✯ અનુવૃત્તિ :– पञ्चम्यपादाने २/२/६९

卐 વિશેષ : 0 प्रतिनिधि प्रतिदान કેમ કહ્યુ ?
वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् – અહી બદલાનો અર્થ નથી
0 यतः કેમ કહ્યુ ?
तिलेभ्यः प्रति माषान् प्रयच्छति – અહીં यतः થી માષ શબ્દને પંચમી ન થાય

☐ શેષવૃત્તિ –(૧૨) गम्ययपः कर्माऽधारे २/२/७४
એક ક્રિયા કર્યા બાદ બીજી ક્રિયા કરવાનો પ્રસંગ હોય ત્યા પૂર્વની ક્રિયાના સૂચક ધાતુને यप् પ્રત્યય લગાડવો આવો यप् પ્રત્યય વાળો પ્રયોગ વાક્યમા અધ્યાહાર હોય ત્યારે અધ્યાહૃત સૂચક यप् પ્રત્યય વાળા પદના કર્મરૂપ ગૌણ નામને પંચમી થાય
प्रासादात्–आसनात् प्रेक्षते ઘરથી, આસનથી જુએછે અહીં બન્ને પદ અધ્યાહૃત यप् પ્રત્યયવાળા છે
आसने उपविश्य प्रेक्षते
0 અધ્યાહાર यप् કેમ ?
आसने उपविश्य मुङ्क्ते–આસને બેસીને ખાયછે [૮૮]

(૧૩) स्तोकाल्पकृच्छ्र कतिपयादसत्त्वे करणे २/२/७९
અસત્ત્વ (ગુણ) વાચક અને કરણ સૂચક એવા स्तोक, अल्प, कृच्छ्र, कतिपय એવા ગૌણનામને પંચમી વિભક્તિ વિકલ્પે થાય स्तोकेन – स्तोकात् वा मुक्तः – થોડાથી મુકાયો વિકલ્પે દ્વિતીયા થશે [૮૯]

[४०३]

(૩૬) प्रभृत्यन्यार्थ दिक्शब्दबहिरारादितरैः २/२/७५

★ સૂત્રપૃથ૦ :– प्रभृति अन्यार्थ दिक्शब्द बहिर आरात् इतरैः

★ વૃત્તિ :– एभिर्योगेऽपि पञ्चमी । ततः प्रभृति । ग्रीष्मादारभ्य । अन्यो भिन्नो मैत्रात् । ग्रामात्प्राग् वसति । पश्चिमो रामात्कृष्णः । बहिर्ग्रामात् । आरात् ग्रामात् । इतरश्चैत्रात् । इति पञ्चमी ।

卐 વૃત્યર્થ :– प्रभृति અને अन्य શબ્દ તથા તે અર્થ વાળા શબ્દો, दिक्शब्द, बहिर, आरात् इतर એ બધા શબ્દોના યોગે ગૌણનામને પંચમી વિભક્તિ થાય
प्रभृति :- ततः प्रभृति = ત્યારથી માંડીને
प्रभृत्यर्थ :- ग्रीष्मात् आरभ्य = ઉનાળાથી માંડીને
अन्य :– अन्यो मैत्रात् = મૈત્રથી જુદો
अन्यार्थ :– भिन्नो मैत्रात् = મૈત્રથી ભિન્ન
दिक् :– ग्रामात् प्राग् वसति = ગામની પૂર્વે વસેછે
पश्चिमो रामात् कृष्णः રામથી કૃષ્ણ પછીના છે.
बहिर = बहिर्ग्रामात् = ગામની બહાર
आरात् = इतर श्चैत्रात् = ચૈત્રથી બીજોછે

★ અનુવૃત્તિ :– पञ्चम्यपादाने–२/२/६९ થી पञ्चमी

卐 વિશેષ :– 0 दिक् શબ્દથી દિશા-દેશ-કાળ લેવા
0 अन्य શબ્દ = પ્રકૃતિ વિલક્ષણ અર્થ
0 इतर શબ્દ = કંઇકમાન પ્રતિયોગી સ્પર્ધા–જેમકે
शुभेतर :– शुभ त् इतर = अशुभः

[४०४]

(૩૭) क्रियाश्रयस्याधारोऽधिकरणम् २/२/३०

★ સૂત્રપૃથ૦ :– क्रिया आश्रयस्य आधारो अधिकरणम्

✯ વૃત્તિ :– क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा ऽऽधारो ऽधिकरणं स्यात् । तच्च वैषयिकौपश्लेषिकाभिव्यापक सामीप्यक नैमित्तिकौपचारिकभेदात् षोढा । ["सप्तम्यधिकरणे"] । दिवि देवाः । कटे आस्ते । तिलेषु तैलम् । वटे गावः । युद्धे सन्नह्यते । अङ्गुल्यग्रेकरी ।

卐 વૃત્યર્થ :– ક્રિયાના આશ્રય રૂપ કર્તા કે કર્મનો જે આધાર તે અધિકરણ કહેવાય અધિકરણ છ ભેદે છે. વૈષયિક, ઔપશ્લેષિક અભિવ્યાપક, સામિપ્યક. નૈમિતિક, ઔપચારિક
[☐ (૧૪) सप्तम्यधिकरणे २/२/९५ આધાર વાચી ગૌણનામને ङि, ओस्, सुप् રૂપ સપ્તમી વિભક્તિ લગાડવી [૯૦]

ઉદાહરણો :–
વૈષયિક :– दिवि देवाः :– દેવો સ્વર્ગમાં (રહેછે) બીજે નહીં
ઔપશ્લેષિક :– कटे आस्ते–સાદડી ઉપર બેસે છે.
(આધાર ના અમુક ભાગ સાથે સંબંધ)
અભિવ્યાપક :– तिलेषु तैलम् = તલમાં તેલ –
(આધારના આખાભાગ સાથે સંબંધ)
સામીપ્યક :– वटे गावः ઝાડમાં નહીં પણ ઝાડપાસે
નૈમિતિક :– युद्धे सन्नह्यते – યુદ્ધ માટે તૈયાર થાયછે.
અહીં નિમિત્ત રૂપ આધાર છે.

ઔપચારિક :– अङ्गुल्यग्रे करी=આંગળીને ટેરવે હાથી-તે તરફ હાથી છે એવો અર્થ થાય.

卐 વિશેષ :– 0 क्रियाया आश्रयः એટલે ક્રિયાનો સંપાદક એવો અર્થ થાયછે.
0 ક્રિયા બે પ્રકારે :– (૧) કર્તુસ્થા – કર્તામાં રહેલી (૨) કર્મસ્થા :– કર્મમાં રહેલી (સંબંધિ).
અધિકરણ * :– कर्तुकर्मव्यवहिताम साक्षाद्धारयत क्रियाम् । उपकुर्वत्क्रियासिध्धौ, शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्

[૪૦૫]

સપ્તમી અંગેના વિધાનો

(૩૮) स्वामीश्वराधिपति दायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः २/२/९८

★ સુત્રપૃથ૦ :– स्वामी ईश्वर–अधिपति–दायाद साक्षी प्रतिभू प्रसूतैः
★ વૃતિ :– एभिर्योगे वा सप्तमी । गवां गोषु वा स्वामी ।

卐 વૃત્યર્થ :– स्वामी, ईश्वर, अधिपति, दायाद साक्षी, पतिभू, पसूतैः **એ સાત નામના યોગે (ગૌણ નામને) સપ્તમી વિકલ્પે થાય.**
જેમકે गवां गोपु वा स्वामी – ગાયનો માલીક
★ અનુવૃતિ :– सप्तम्यधिकरणे २/२/९५ થી સપ્તમી

卐 વિશેષ :– 0 ઉદાહરણો
0 गवां गोपु वा ईश्वरः ગાયોનો માલિક
0 गवां गोषुवा (૩) अधिपतिः – અધિપતિ (૪) दायादः- ભાગીદાર, (૫) साक्षी = સાક્ષી, (૬) प्रतिभूः = સાક્ષી (૭) प्रसूतः = ગાયોમાં જન્મેલો.
0 વિકલ્પે રૂપમાં શેષે સૂત્ર ૨/૨/૮૧ થી ષષ્ઠી થાય
0 स्वामी, ईश्वर, વગેરે એક દેશ * અર્થ ગ્રહણ કરતાં સમાન અર્થી એવા पति नाथ વગેરેમાં સપ્તમી ન થાય– ग्रामस्य पतिः=માં ષષ્ઠી જ થાય.

[૪૦૬]

(૩૯) व्याप्येक्तेनः २/२/९९

★ સૂત્રપૃથ૦ :– व्याप्ये क्त्–इनः
★ વૃતિ :– क्ताद् य इन् तदन्तस्य व्याप्ये सप्तमी नित्यं स्यात् । व्याकरणेऽधीती ।

卐 વૃત્યર્થ :– क्त પ્રત્યય પછી જે इन् પ્રત્યય આવેલો હોય (એટલે કે क्तेन् તે જેના અંતે હોય તેવા શબ્દના વ્યાપ્ય (કર્મ) ને નિત્ય સપ્તમી વિભક્તિ થાય.
व्याकरणेऽधीती = વ્યાકરણને ભણેલો
अधी + क्त+ इन् = अधीतिन
★ અનુવૃતિ :– सप्तम्यधिकरणे २/२/९५ થી सप्तमी

卐 વિશેષ :– 0 क्तेन એમ કેમ કહ્યું ?
कटं करोति – સાદડી કરેછે – क्त–इन् પ્રત્યય નથી.
0 क्त કેમ કહયુ ?
कृत पूर्वी कटम् – પહેલા સાદડી કરેલ અહીં इन् (पुर्विन्) પ્રત્યયછે પણ क्त પછી નથી.
0 इन् કેમ કહયું ?
उपश्लिष्टो गुरून मैत्रः – મૈત્ર ગુરૂ પાસે બેઠો
क्त પ્રત્યયછે પણ इन् નથી
0 व्याप्य કેમ કહયુ ?
मासमधीती व्याकरणे – વ્યાકરણને સપ્તમી થાય પણ मास શબ્દને નહીં.

[૪૦૭]

(૪૦) तद्युक्ते हेतौ २/२/१००

★ સૂત્રપૃથ૦ :– तद् युक्ते हेतौ
★ વૃતિ :– कर्मसम्बन्धाद्धेतौ सप्तमी स्यात् । चर्मणी द्विपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥
■ असाधु–साधु–निपुण योगेऽपि सप्तमी । असाधुर्मैत्रो मातरि । प्रत्यादियोगे तुनसाधुर्मैत्रे मातरं प्रति

卐 વૃત્યર્થ :– **જે વાકયમાં વ્યાપ્ય કર્મ સાથે હેતુ જોડાયેલો હોય એવા હેતુવાચી ગૌણ નામને સપ્તમી વિભક્તિ થાય. – (શ્લોકાર્થ :–**
0 चर्मणि द्वीपिनं हन्ति – **ચામડા માટે દિપડાને હણેછે. – આ વાકયમાં દિપડો કર્મ અને ચામડું હેતુ છે બન્ને સાથે જોડાયેલ છે માટે** चर्मणि **માં સપ્તમી વિભક્તિ થઇ – એજ રીતે –**
0 दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् – **દાંત માટે હાથીને હણેછે.**
0 केशेपु चमरीं हन्ति – **વાળમાટે ચમરી ગાયને હણેછે.**
0 सीम्नि पुष्कलकः हतः – **કસ્તુરી માટે મૃગ હણાયો**
★ અનુવૃતિ :– सप्तम्यधिकरणे २/२/९५ થી सप्तमी

* 1 अधिकरणः– वाक्य प्रदीप ग्रन्थ
* 2 એકદેશ એટલે આજ શબ્દ પર્યાયો નહીં
ન્યાય स्वंरुपं शब्दस्यऽ शब्दसंज्ञा ન્યા.ય. ૧, પૃ. ૧

卐 વિશેષ :– 0 तद्युक्त કેમ ?

वेतनेन धान्यं लुनाति = વેતન માટે ધાન્ય કાપે છે અહી ધાન્ય, હેતુ અયુક્ત છે માટે સપ્તમી ન થાય

0 हेतौ કેમ કહ્યું ?

केशेषु चमरीं हन्ति – કેશ પણ સંગે છે અહી હેતુ નથી માટે સપ્તમી ન થાય

0 हेतु = નિમિત્ત અથવા કારણ

0 હેતુ (हेतु कर्तृकरण – ૨/૨/૪૪ તૃતીયા વિભક્તિનો અહીં અપવાદ છે *1

0 हेतु = સામાન્ય અર્થ નિમિત્ત છે – જ્યારે તે વિશિષ્ટ નિમિત્તનો અહી બોધ કરાવે છે *2

જો માત્ર નિમિત્ત હોય અને તદ્યુક્ત ન હોય તો दानेन धान्यं लुनाति માં दान ને સપ્તમી થાય

☐ ગતવૃત્ત – ત્રણ સૂત્રોની વૃત્તિ સાથે છે. પણ ઉદાહરણ અને ટીકા માં અલગ અલગ વિવેચના કરી છે

(૧૫) अप्रत्यादावसाधुना ૨/૨/૧૦૧,

(૧૬) साधुना ૨/૨/૧૦૨,

(૧૭) निपुणेन चार्चायाम् ૨/૨/૧૦૩,

(ત્રણેનો સંયુક્ત અર્થ) असाधु શબ્દ साधु શબ્દ અને આદર ભાવ જણાતો હોય તો निपुण શબ્દ સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને સપ્તમી વિભક્તિ લાગે. પણ જો प्रति, परि, अनु અને अभि નો પ્રયોગ ન હોય તો – આ સૂત્રો લાગે –

0 असाधु मैत्रो मातरि = માતા તરફ મૈત્ર અસાધુ છે (સારો નથી) – અહી मातृ શબ્દને સપ્તમી થઈ પ્રત્યાદિ યોગે સપ્તમી ન થાય તેથી असाधु मैत्रो मातरं प्रति – प्रति છે માટે દ્વિતીયા લાગી [૯૧]

0 साधु मैत्रो मातरि – માતા તરફ સારો છે [૯૨]

0 मातरि निपुणः मैत्रः મૈત્ર માતા તરફ આદર ભાવવાળો છે. [૯૩]

[૪૦૮]

(૪૧) यद्भावो भावलक्षणम् ૨/૨/૧૦૬

★ સૂત્રપૃથક્ 0 :– यद् भावः भाव-लक्षणम्

★ વૃત્તિ :– भावः क्रिया । यस्य भावेनान्यो भावो लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः ।

卐 વૃત્યર્થ :– ભાવ=ક્રિયા. (જે વાકયમાં) એક (ક્રિયા) ભાવ બીજા ભાવ (ક્રિયા) નો સૂચક હોય (ત વાકયમાં ક્રિયા સૂચક ગૌણ નામને) સપ્તમી વિભક્તિ લાગે છે.

गोषु दुह्यमानासु गतः ગાયો દોહવતી હતી (દોહવાતે છતે) તે ગયો અહીં જવાની ક્રિયા મુખ્ય છે તે दुह्यमान શબ્દથી સૂચિત છે.

★ અનુવૃત્તિ :– सप्तम्यधिकरणे ૨/૨/૯૫ सप्तमी

卐 વિશેષ : 0 તૃતીયા (इत्थम्भूत लक्षणे) ના અપવાદે અહીં સપ્તમી થઈ છે

0 ભાવ લક્ષણ ત્રણ છે. *

(૧) કર્તરી :– કર્તાને પ્રથમા વિભક્તિ લાગે અને ધાતુને કર્તાની અપેક્ષા વાળા પુરુષ-વચન આવે

(૨) કર્મણી :– કર્મને પ્રથમા–કર્તાને–તૃતીયા ત્યાદિ પ્રત્યયો કર્માનુસાર લાગે.

(૩) ભાવ :– કર્તાને તૃતીયા, કર્મનો અભાવ અને ક્રિયાપદ ત્રીજો પુરુષ એકવચનમાં.

કર્તરી ભાવ લક્ષણ બે પ્રકારે છે. *

(૧) અકર્મક :– સૂર્ય ઉદયને પામતે હતો ત્યારે રાત્રી સમાપ્ત થઈ-અમુક કાર્ય કરતે છતે-અર્થ

(૨) અકર્મક :– કમળ વિકસતા રાત્રિ પૂર્ણ થઈ અમુક હતો ત્યારે એ અર્થ

0 ભાવ કેમ કહ્યુ ?

यो जटाभिः तस्य भोजनम् – જટા વડે ઉપલક્ષિત – ભાવ લક્ષણ છે – ભાવ નથી.

0 भावलक्षण કેમ ?

यस्य भोजनं स मैत्रः

[૪૦૯]

(૪૨) षष्ठी वाऽनादरे ૨/૨/૧૦૮

☐ સૂત્રપૃથક્ 0 षष्ठी वा अनादरे

★ વૃત્તિ :– अनादरे गम्ये भावलक्षणा षष्ठी वा, पक्षे सप्तमी । रुदतो लोकस्य, रुदति लोके वा प्राव्राजीत्

卐 વૃત્યર્થ :– જે વાકયમાં એક ક્રિયા (ભાવ) થી બીજી ક્રિયા (ભાવ) નું સૂચન હોય અને અનાદર અર્થ જણાતો હોય ત્યાં (ક્રિયાસૂચક ગૌણ નામને) વિકલ્પે ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે. ન લાગે ત્યારે સપ્તમી લાગે – (વિકલ્પે બે રૂપ) रुदतः लोकस्य, रुदति लोके वा

*1 હેતુ-બૃહદ્‌વૃત્તિ-ન્યાસ સહિત ભા ૨ શ.ન્યા. પૃ ૧૬૪

*2 હેતુ – લઘુવૃત્તિ અવચૂરિ – પૃ ૨૧૯

* ભાવ લક્ષણ :– હૈમ પ્રકાશ પૂર્વાર્ધ પૃ ૨૪૭

प्राव्राजीत् લોકો રોતા રહ્યા અને તેણે દીક્ષા લઇ લીધી. – રોવાની ક્રિયાથી દીક્ષાની ક્રિયા (ભાવ) નું સુચન છે અને લોકોનો અનાદર છે માટે ષષ્ઠી થાય.

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) सप्तम्यधिकरणे २/२/९५ થી सप्तमी (૨) यद्भावो भाव लक्षणम् २/२/१०६

卐 વિશેષ :– 0 प्राव्राजीत् ની સાધનિકા

0 प्र+व्रज् धातु (१) सिजद्यतन्याम् ३/४/५३ थी सिच् (२) स्ताद्य शितोऽत्रोणादेरिट् ४/४/३२ थी इट् वद–व्रज–लृ: ४/३/४८ थी वृद्धि (४) सः सिजस्तेर्दिस्यो ४/३/६५ थी इत् (५) इट इति ४/३/७१ थी सिच् લોપ (६) अट् धातेरादिर्ह्यस्तन्यांच ४/४/२९ થી अट्

1 प्र+व्रज्+स्, 2 प्र+व्रज्+ई+स्, 3 प्र+व्राज्+ई+स् 4 प्र+व्राज्+इ+स्+ई, 5 प्र+व्राज्+इ+ई, 6 प्र+अ+व्राज्+ई+त् (પ્રત્યય) = प्राव्राजीत् – થયું *

[४१०]

(४3) सप्तमी चा विभागे निर्धारणे २/२/१०९

★ સૂત્રપૃથ૦ :– सप्तमी च अविभागे निर्धारणे

★ વૃત્તિ :– समुदायादेकदेशस्य जातिगुण क्रियाभिः पृथक्करणेऽपि षष्ठी सप्तम्यौ भवतः। अविभागे – (निर्धार्यमाणै कदेशस्य समुदायेन सह शब्द दैक्ये गम्यमाने) क्षत्रियो नृणां नृषु वा शूरः। कृष्णा गवां गोषु वा बहुक्षीराः।

卐 વૃત્યર્થ :– જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વડે સમુદાયથી (બુદ્ધિ પૂર્વક) કોઇ એકદેશનું જે પૃથક્કરણ તે 'નિર્ધારણ' કહેવાય. નિર્ધારણ જણાતે છતે ગૌણનામને ષષ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિ થાય.–જો વિભાગ જણાતો ન હોય તો (નિર્ધાર્ય-માન) એકદેશ – વિભક્તિ સમુદાય સાથે શબ્દ ઐક્ય હોયતો)

જાતિ :- क्षत्रियो नृणां नृषु वा शूरः क्षत्रियो માણસોમાં શૂરવીર છે.

ગુણ :– कृष्णा गवां गोषु वा बहुक्षीराः ગાયોમાં કાળી ગાય બહુ દુધ વાળી છે. અહીં જાતિ માં ક્ષત્રિય અને ગુણમાં કાળી એમ વિભાગ કરેલ છે. જે સમુદાય સાથે અભેદ

० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०

* प्राव्राजीत् – સાધનિકા–મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ પૃ. ૧૪૩ તથા. બૃહદ્વૃત્તિ–ન્યાસ સહિત ભા ૨, પૃ. ૧૬૯.

રીતે જોડાયેલા છે.

★ અનુવૃત્તિ :– षष्ठी वाऽनादरे २/२/१०८ थी षष्ठी

卐 વિશેષ :– 0 અન્ય ઉદાહરણ :–

ક્રિયા :– धावन्तो यातां यात्सु वा शीघ्रतमाः ચાલનારાઓમાં દોડનારા વધુ જલ્દી ચાલેછે.

વ્યક્તિ :– युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणां कुरुषु वा કુરૂઓમાં યુધિષ્ઠિર વધુ શ્રેષ્ઠ છે.

0 અવિભાગ કેમ કહ્યું ?

माथुराः पाटलीपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः
મથુરાના લોકો પાટલીપુત્રના લોકોથી વધુ સંપન્ન છે. (અહીં ભૌગોલિક વિભાગ કે ભેદ નથી)

0 આ સૂત્ર अपायेऽवधिरपादानम् २/२/२९ થી થતાં પંચમીના વિધાનનું બાધક સૂત્ર છે.

[४११]

(४४) शेषे २/२/८१

★ વૃત્તિ :– कर्मादिभ्योऽन्यस्तदविवक्षारूपः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्ध शेषस्तत्र षष्ठी स्यात्। राज्ञः पुरुषः। उपगोरपत्यम्। माषाणामश्नीयात्।

卐 વૃત્યર્થ :– કર્માદિકથી અન્ય (ક્રિયા કારક પૂર્વક) કર્માદિની અવિવક્ષા રૂપ જે સ્વ સ્વામિભાવાદિ સંબંધ વિશેષ તે 'શેષ' કહેવાયછે. શેષ અર્થમાં વર્તતા ગૌણ નામને ષષ્ઠી વિભક્તિ થાયછે.

राज्ञः पुरुषः – રાજાનો માણસ (સ્પષ્ટાર્થ :– પોતે–પોતાનું. નોકર–શેઠ, બાપ–દિકરો વગેરે પ્રકારના જે વિવિધ સંબંધો તેનું નામ શેષ) उपगोः अपत्यम् – ઉપગુનો પુત્ર

0 माषाणाम् अश्नीयात् – અડદને ખાઓ

★ અનુવૃત્તિ :– अज्ञाने ज्ञः षष्ठी २/२/८०

卐 વિશેષ :– 0 ગૌણ નામને કેમ કહ્યું ? राज्ञः पुरुषः અહીં બન્ને શબ્દોમાં સંબંધનો ભાવ છે છતાં पुरुषः શબ્દ પ્રધાન હોવાથી ત્યાં પ્રથમા થાય–ષષ્ઠી નહીં.

0 राज्ञः पुरुषस्य कम्बलः : રાજાના પુરુષનું કંબલ અહીં पुरुष શબ્દને ષષ્ઠી કેમ થઇ ? રાજાની અપેક્ષાએ પુરુષ શબ્દ પ્રધાન છે પણ કંબલની અપેક્ષાએ ગૌણ છે માટે ષષ્ઠી થઈ.

[४१२]

(૯૫) कर्मणि कृतः कर्तरि च २/२/८३ + ८६

★ સૂત્રપૃથ૦ :- ૧ कर्मणि कृतः २/२/८३ कर्तरि च २/२/८६

★ વૃત્તિ :- कृदन्तस्य कर्तृकर्मणोः षष्ठी स्यात् ।
अपां स्रष्टा ॥ भवत आसिका ।

☐ क्वचिन्न । विचित्रा सूत्राणां कृतिराचार्यस्याचार्येण वा

卐 સૂત્રાર્થ :- कर्मणि कृतः २/२/८३ :- (જે ગૌણનામ) કૃદન્તનું કર્મ હોય તેને ષષ્ઠી થાય. अपां स्रष्टा = પાણીનો સર્જનાર (અહીં स्रष्टा કૃદન્ત છે અને अप् કર્મ છે માટે ષષ્ઠી થઈ)

☐ (૧૮) कर्तरि २/२/८६ કૃદન્તનો કર્તા હોય તેને ષષ્ઠી થાય. – જેમકે :- भवत आसिका તમારું બેસવું (અહીં आसिका કૃદન્ત છે અને भवत् કર્તા છે તેથી ષષ્ઠી થઈ) [૯૪]

★ અનુવૃત્તિ :- अज्ञाने ज्ञः षष्ठी २/२/८० થી षष्ठी

卐 વિશેષ : 0 कर्मणि कृत માટે :-
0 આ સૂત્ર દ્વિતીયાનો અપવાદ છે
0 कर्मणि એમ કેમ કહ્યું ?
शस्त्रेण भेत्ता = શસ્ત્ર વડે ભેદ કરનારો (करण) स्तोकंगन्ता-થોડું ગયનાર (स्तोकम्-ક્રિયા વિશેષણ છે કર્મ નથી)
0 कृतः કેમ કહ્યું ?
पुत्रस्य ओदनम्-જેણે પકાવ્યા છે તે- (અહીં ओदन, नि.क्त નું કર્મ છે કૃદન્તનું નથી)
कर्तरि માટે :-
0 આ સૂત્ર તૃતીયાનો અપવાદ છે
0 कर्तरि કેમ કહ્યું ?
भवत आसिका ધરમાં સૂવું-सृ એ કર્તા નથી પણ અધિકરણ છે
0 कृतः કેમ કહ્યું ?
भवान् आस्ते – आस्ते ક્રિયાપદ છે કૃદન્ત નથી

☐ શેષવૃત્તિ – (૧૯) द्विहेतोरस्त्र्यणकस्य वा २/२/८७ જે એકજ કૃદન્તનો પ્રયોગ કર્તામા અને કર્મમા ષષ્ઠી વિભક્તિ થવામાં હેતુભૂત હોય તે કૃદન્તના કર્તાને ષષ્ઠી વિકલ્પે લગાડી સ્ત્રીલિંગે થના अ અને णक પ્રત્યય વાળા કૃદન્ત શબ્દોને આ સૂત્ર ન લાગે.
विचित्रा सूत्राणां कृतिराचार्यस्याचार्येण वा આચાર્યની સૂત્રોની વિચિત્ર કૃતિ (અહીં कृति કૃદન્ત છે અને એ કૃદન્ત, સૂત્ર રૂપ કર્મને અને – આચાર્ય રૂપ કર્તાને ષષ્ઠી વિભક્તિ થવા માટે નિમિત્ત છે. તેથી આચાર્ય શબ્દને વિકલ્પે ષષ્ઠી થઇ [૯૫]

• • • • • • • • • • • • • • • •
• બે સૂત્રો ભેગા મુકેલ છે એટલે અહીં અલગ પાડેલ છે

[૪૧૩]

(૬૬) कृत्यस्य वा २/२/८८

★ વૃત્તિ :- घ्यण् तव्यानीय-य-क्यपः कृत्याः । एषां कर्तरि षष्ठी वा स्यात् । त्वया तव कार्यं कर्तव्यं करणीयं देयं कृत्यम् ।

卐 સૂત્રાર્થ :- घ्यण्, तव्य, अनीय, य, क्यप् આ પાંચ કૃત્ય પ્રત્યયો છે. કૃત્ય પ્રત્યયના વિકલ્પે કર્તા અર્થમાં વર્તતા ગૌણનામને ષષ્ઠી થાય છે. त्वया तव वा कार्यम्, कर्तव्यम्, करणीयम्, देयम्, कृत्यम्, એ રીતે પાંચે કૃત્ય પ્રત્યયમાં तव એમ ષષ્ઠી વિકલ્પે त्वया તૃતીયા થઇ [(૧) कृ+घ्यण=कार्यं, (૨) कृ+तव्य=कर्तव्य, (૩)- कृ+अनीय=करणीय,(૪)दा+य=देय(૫)कृ+क्यप्=कृत्य થયુ છે.

★ અનુવૃત્તિ :-(૧) अज्ञाने ज्ञः षष्ठी २/२/८० थी षष्ठी (૨) कर्तरि २/२/८६

卐 વિશેષ :- 0 કર્તરિ કેમ કહ્યું ?
मयचनीयो गुरुशिष्याऽन्तेन – કર્મણી છે

[૪૧૪]

(૪૭) रि रिष्टात्स्तादस्तादस्तसाता २/२/८९

★ સૂત્રપૃથ૦ :- रि रिष्टात् स्तात् अस्तात् अस् अतस् आत्

★ વૃત્તિ :- एभिः प्रत्ययैर्योगे षष्ठी स्यात् । गृहस्योपरि, उपरिष्टात् पश्चात्, पुरस्तात्, पुरः, दक्षिणतः, उत्तरात् ।

卐 સૂત્રાર્થ :- रि વગેરે સાત પ્રત્યયો જેને લાગેલા હોય તેના યોગમાં (ગૌણ નામને ષષ્ઠી થાય છે.
(रि) गृहस्य उपरि=ઘરની ઉપર
(रिष्टात्) गृहस्य उपरिष्टात् – ઘરની ઉપર આગળ (स्तात्) पश्चात्-પીઠ તરફ. (अस्तात्) पुरस्तात्= આગળ, (अस्) पुरः=આગળ (अतस्) दक्षिणतः= દક્ષિણે, (आत्) उत्तरात्=ઉત્તરે – આ તે પ્રત્યયોમાં गृह શબ્દને ષષ્ઠી થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- अज्ञाने ज्ञः षष्ठी २/२/८०

卐 વિશેષ :- 0 આ વિધાન પંચમીના અપવાદને કરે છે.

0 પ્રત્યયો:- (૧) उर्ध्वात् रि रिष्टातावुपर्य्वास्य ७/२/११४ થી रि, रिष्टात्
(२) परावरास्तात् ७/२/११६ થી स्तात्
(३) पुर्वावरी...वधश्चैषाम् ७/२/११५ થી अस् अस्तात्
(४) दक्षिणोत्तराचातस् ७/२/११७ થી अतस्
(५) अधरापराच्चात् ७/२/११८ થી आत्

[४२५]

(४८) तृन्नुदन्ताव्ययक्वस्वानातृश्शतृडिणकच्खलर्थस्य २/२/९०

★ સૂત્રપૃથ૦ :- तृन्[1] उदन्त[2] अव्यय[3] क्वसू[4] आन[5] अतृश्[6] शतृ[7] डि[8] णक[9] खल्[10] — अर्थस्य

★ વૃત્તિ :- एषां दशानां कृतां कर्मकर्त्रोः षष्ठी स्यात् । तृन्—वदिता धर्मम् । उदन्तः विश्वं जिष्णुः । अव्ययम्-कटं कृत्वा, ओदनं भोक्तुं याति । क्वसुः । अन्नं पेचिवान्, । आनः — कटं चक्राणः । अतृश् — अधीयंस्त—त्त्वार्थम् शतृ—कटं कुर्वन् । डि—कष्टं सासहिः ॥ णकच्-कटं कारको याति । खलर्थः — सुकरो धर्मः, सुज्ञानं तत्वं भवता ।

卐 વૃત્યર્થ :- तृन् વગેરે જે દશ कृत् પ્રત્યયો તેના કર્તા કર્મનાં ષષ્ઠી વિભકિત થતી નથી.

(तृन्)—वदिता धर्मम् = ધર્મ બોલનાર
(उदन्त)—विश्वं जिष्णुः = વિશ્વને જીતનાર
(अव्ययम्)—कटं कृत्वा याति = સાદડી કરીને જાય છે
भोक्तुम् याति = જમવાને જાયછે.
(क्वसु)—अन्नं पेचिवान् = ખોરાક રાંધનાર
(आन)— कटं चक्राणः = સાદડી બનાવનાર
(अतृश्) अधियन् तत्वार्थम्—તત્વાર્થ ભણનાર
(शतृ) कटं कुर्वन् — સાદડીને કરતો
(डि) कष्टं सासहि — કષ્ટને સહન કરનારો
(णकच्) कट कारकः याति — સાદડી કરવા જાયછે.
(खलर्थ) सुकरः धर्मः, सुज्ञानं तत्त्वं भवता
તારા વડે તત્ત્વ / ધર્મ સારી રીતે જાણી શકાય

દશે ઉદાહરણોમાં ષષ્ઠી થઇ નથી—તેના પ્રત્યયોનો પરિચય 'વિશેષ' વિભાગમાં જુઓ

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) अज्ञाने ज्ञः षष्ठि २/२/८० થી षष्ठि (२) नोभयोर्हेतोः २/२/८९ થી नः

卐 વિશેષ :- 0 પ્રત્યયોના સુત્રો :-
(१) तृन् :- तृन् शीलधर्मे साधुषु ५/२/२७
वदितृ — તેનું પ્રથમા એ.વ નું રૂપ वदिता
(२) उदन्त :- भ्रूजेः ष्णुक् ५/२/३० થી ष्णु
(३) अव्यय :- क्त्वा तुमम् १/१/३५ થી क्त्वा, तुम्
(४) क्वसु : तत्र क्वसु—कानौ तद्वत् ५/२/२ થી क्वसु
(५) आन (कान) तत्र क्वसु कानौ तद्वत् ५/२/२ થી कान
(६) अतृश् :- धारीङः अकृच्छ्रे अतृश् ५/२/२५ થી अतृश
(७) शतृ :- शत्रानशौ एष्यति तु सस्यौ ५/२/२० થી शतृ
(८) डि :- डौ सासहि वावहि चाचलि पापतिः ५/२/३८ થી सासहि
(९) णकच् :- क्रियायां क्रियार्थायां तुम् णकच् भविष्यन्ती ५/३/१३ થી णकच्
(१०) खल् :- दुःसुईषत् कृच्छ्राकृच्छ्रार्थात् खल् ५/२/१३९ થી खल्

[નોંધ :- ઉપરોક્ત સૂત્રો કૃદન્ત પ્રકરણના છે — જે પ્રકરણ, ભાગ : ૪ નું છેલ્લું પ્રકરણ છે.]

[४२६]

ભિન્ન ભિન્ન વિભક્તિ વિધાનો

(४९) पृथग् नाना पञ्चमी च २/२/११३

★ વૃત્તિ :- आभ्यां योगे तृतीया पञ्चम्यौ स्याताम् । पृथग् मैत्रान्मैत्रेण । अनुमान हेतोरप्येवम्— शब्दो ऽनित्यः कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वा

卐 વૃત્યર્થ :- पृथक् અને नाना ના યોગમાં (ગૌણ નામને) પંચમી અને તૃતીયા થાય છે.

पृथग् मैत्रात् मैत्रेण वा — મૈત્રથી જૂદો છે.
नाना मैत्रात् मैत्रेण वा — મૈત્રથી જુદો છે.
અનુમાન અને હેતુમાં પણ એજ પ્રમાણે (તૃતીયા પંચમી થાય) — शब्दोऽनित्यः कृतकत्वेन — कृतकत्वाद् वा.

★ અનુવૃત્તિ :— तृतीयाऽल्पीयसः २/२/११२ થી तृतीया

卐 વિશેષ :- 0 જો पृथग् नाना શબ્દ અન્ય અર્થમાં હોય તો प्रभृत्यन्यार्थ २/२/७५ થી પંચમી સિદ્ધ જ છે — ત્યાં આ સૂત્રથી તૃતીયા જ થશે.

[४२७]

[५०] ऋते द्वितीया च २/२/११४

★ વૃત્તિ :- ऋते योगे द्वितीया पञ्चम्यौ स्याताम् । ऋते धर्मं धर्माद्वा कुतः सुखम् ।

★ વૃત્તિ :- अद्रुत विशेषण रहितो जाति शब्द एकवचन [illegible] बहुवत् वा भवत् । सम्पन्नो यवः । सम्पन्ना यवाः ।
अद्रुत विशेषणो [illegible]

卐 સૂત્રાર્થ :- જાતિનું કથન જણાતુ હોયને સંખ્યાવાચી વિશેષણથી રહિત એવા એક વચનમાં રહેલા નામને વિકલ્પે બહુવચન થાયછે.
સમ્પન્નો યવઃ - જવ ખૂબ પાકયો વિકલ્પે
સમ્પન્ના યવાઃ - જવ ખૂબ પાકયા
અહીં યવ એ.વ. છે ને જાતિ સૂચક છે તેથી તેનુ બ.વ. યવાઃ થઇ શકશે.
0 અદ્રુત વિશેષણ કેમ કહ્યું ?
[illegible]
એક ચોખો પાકે તો સુકાળ કરેછે. - અ [illegible] છે માટે બ.વ ન થાય.

卐 વિશેષ - 0 [illegible] કેમ કહ્યું ?
[illegible] ન થાય
0 [illegible] કેમ કહ્યું ?
[illegible] - કમ્પની [illegible]
[illegible] - અહીં [illegible] છે પણ એક [illegible]

નો અર્થ [illegible] છે
0 [illegible] કેમ કહ્યુ
[illegible] - દ્વિ વચનને માટે બ.વ ન થાય

[૪૨૫]

(૫૮) ગુરાવેકશ્ચ ૨/૨/૧૨૪

★ સૂત્રપૃથક :- ગુરૌ એકઃ ચ
★ વૃ.ર :- ગુરૌ - [illegible] बहुवत् भवत् ।
[illegible] गुरु । [illegible] गुरवः । एष मे पिता । एते मे पितरः ।

卐 સૂત્રાર્થ :- જે નામ ગૌરવને યોગ્ય હોય તે નામ પોતાની એક કે બે સંખ્યાને સૂચવતું હોય તો પણ બહુવચનમાં વિકલ્પે વપરાય છે.
(દ્વિ વ.) [illegible] ગુરુ - તમે બે ગુરુ છો
વિકલ્પે (બ.વ) [illegible] ગુરવ - તમે ગુરુ છો.
(એ.વ.) एष मे पिता-આ મારા પિતા છે.
વિકલ્પે (બ.વ) एते मे पितरः - આ મારા પિતા છે. એમ પણ બોલી શકાય.

★ અનુવૃત્તિ :- [illegible] ૨/૨/૧૨૩

卐 વિશેષ [illegible]

[૪૨૬]

પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી ગણિવરે રચેલ હૈમ લઘુપ્રક્રિયાના કારક પ્રકરણનો...
તપાગચ્છીય જૈનાચાર્ય ધ્યાનસ્થ ગુરુદેવ પૂ. આનંદસાગર સૂરિજીના સમુદાયના
પૂ. તપસ્વી પંન્યાસ શ્રી સુશીલસાગરજી મ. સા. ના પરમ વિનેયી શિષ્ય રત્ન
નિષ્કપટ મુનિરાજ શ્રી પૂ. સુધર્મસાગરજી મ. સા. ના શિષ્ય
મુનિ દીપ રત્નસાગર (M Com Med.) કરેલો...અનુવાદ તથા સસંદર્ભ વિવરણ સમાપ્ત

॥ अर्हम् ॥

૦ સમાસ પ્રકરણ ૦

સમાસ એટલે પદોનો સંક્ષેપ સમાસદ્વારા ભાષા સંક્ષિપ્ત બને છે. થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહી શકાય છે ..સમાસ ભાષાનું અગત્યનું અંગ છે...જે પદોનો સમાસ કરવો હોય તે પદો પરસ્પર અપેક્ષિત સમ્બન્ધવાળા હોવા જોઇએ જેમકે इदं देवदत्तस्य गृहं दृश्यते । નું इदं देवदत्त गृहं दृश्यते । અહીં સમાસ થઇ શકયો કેમકે પદોનો સંબંધ પરસ્પર અપેક્ષાવાળો છે.

"બે કે બે કરતા વધારે પદો જોડાઈને જ્યારે એક પદ બને ત્યારે એ પ્રક્રિયાને સમાસ કહેવામાં આવે છે."

સમાસને એક પદ કહેવાય છે. તેથી જ એક સમાસનો બીજા પદ કે બીજા સમાસ સાથે સમાસ થઇ શકે છે....સમાસમાં છેલ્લા પદને જાતિ, વચન તથા વિભક્તિ પ્રત્યયો લાગે છે.

प्रायोवादः– પૂર્વપદ (પદાર્થ) પ્રધાનતાએ અવ્યયી ભાવ. ઉત્તર પદ (પદાર્થ) પ્રધાનતાએ તત્પુરુષ, અન્યપદ (પદાર્થ) પ્રધાનતાએ બહુવ્રીહિ, ઉભયપદ (પદાર્થ) પ્રધાનતાએ દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે.

સમાસના પ્રકારો

બહુવ્રીહિ સમાસ	સૂત્ર ૨ થી ૨૩	સિદ્ધહેમમાં ૩/૧– ૧૯ થી ૨૫
અવ્યયી ભાવ સમાસ	૨૪ થી ૪૩	૨૬ થી ૪૧
તત્પુરુષ સમાસ	૪૪ થી ૬૧	૪૨ થી ૯૫
કર્મધારય સમાસ	૬૨ થી ૭૧	૯૬ થી ૯૮ ૧૦૦ થી ૧૧૫
દ્વિગુ સમાસ	૭૨ થી ૭૪	૯૯
દ્વન્દ્વ સમાસ	૭૫ થી ૮૩	૧૧૭

સિધ્ધહેમમાં અધ્યાય ૩–૧ સમાસના પ્રકારોનું છે, ૩–૨ સમાસ થયા પછી નામ કે ધાતુના ફેરફારો દર્શાવે છે.

સમાસ પ્રકરણ

સમાસનું સામાન્ય સૂત્ર

(૧) નામ નाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् ૩/૧/૧૮

✱ સૂત્રપૃથ૦ :– नाम नाम्ना एकार्थ्ये समासः बहुलम्

★ વૃત્તિ :– नाम नाम्ना सहैकार्थ्ये सामर्थ्ये विशेषे सति समासो बहुलं स्यात् । लक्षणं चैतन्निकारस्य, तेन बहुव्रीह्यादि संज्ञाऽभावेऽप्यैकार्थ्ये समासः :– निष्कृष्ट पटः । स च षोढा-बहुव्रीहिः 1 अव्ययीभावः 2 तत्पुरुष. 3 कर्मधारयः 4 द्विगु 5 द्वन्द्व 6 । तत्र बहुव्रीहिरन्यपदार्थं प्रधानः । अव्ययीभावः पूर्वपदार्थं प्रधान । द्विगु तत्पुरुषौ परपदार्थं प्रधानौ । द्वन्द्व कर्मधारयौ चोभयपदार्थं प्रधानौ । तस्य क्रियाभिसम्बन्धात् एक पदादिकं च समास प्रयोजनम् । समर्थः पद समुदायो विग्रह वाक्यमिति च । आत्मनः पुरुषः रा इति वाक्यं

卐 સૂત્રાર્થ :– [સામર્થ્ય :– નામોના પદ સ્વરૂપના સંબંધને કારણે તેમાંથી એકાર્થતા– અર્થની અપેક્ષાએ પરસ્પર સંબંધના અર્થાત્ શબ્દોમાં વિશેષ પ્રકારનું સામર્થ્ય]

એક નામ બીજા નામ સાથે એકાર્થ હોય ત્યારે વિશેષ પ્રકારનું સામર્થ્ય હોતા ઘણું કરીને સમાસ થાય છે.

આ સૂત્ર સમાસનું લક્ષણ બતાવે છે તેમજ "અધિકાર સૂત્ર" પણ છે. તેથી જ્યાં બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસો ન થઇ શકે તથા જ્યાં એકાર્થતા હોય ત્યાં આ સૂત્ર વડે સમાસ કરી લેવો જેમકે निष्कृष्टम् पटुः=निष्कृष्ट पटुः= વિશેષ સ્પષ્ટપણે ચતુર.

આ સમાસ છ છે. (૧) બહુવ્રીહિ (૨) અવ્યયી ભાવ (૩) તત્પુરુષ (૪) કર્મધારય (૫) દ્વિગુ અને (૬) દ્વન્દ્વ

બહુવ્રીહીમાં અન્ય પદાર્થ પ્રધાન છે. અવ્યયી ભાવમાં પૂર્વ પદ પ્રધાન છે, દ્વિગુ અને તત્પુરુષમાં પર પદાર્થ પ્રધાન છે, દ્વન્દ્વ અને કર્મધારયમાં ઉભયપદ પ્રધાન છે.

સમાસનું પ્રયોજન ક્રિયાના અભિસંધાન માટે તેમજ એકજ સામાસિક પદ માટે છે.

એક પદ થયેલો પદ સમુદાય તે સમાસ (વૃત્તિ) જેમકે राज पुरुषः – વૃત્તિના અર્થનો અવબોધક વાક્ય ને વિગ્રહ જેમકે राज्ञः पुरुषः

卐 વિશેષ :- 0 नाम्ना કેમ કહ્યું ?

चैत्रः पचति ચૈત્ર રાંધેછે. અહીં ચૈત્ર નામ છે पचति ક્રિયાછે માટે સમાસ ન થયો.

0 नाम કેમ કહ્યું ?

चरन्ति गावो धनमस्य – ચરની એની ગાયો એનું ધન છે અહીં चरन्ति ક્રિયાપદ છે અને गाव નામ છે. માટે સમાસ ન થયો.

0 बहुलम् શિષ્ટ પ્રયોગના અનુસરણ માટે છે.

0 ખૂબજ વિસ્તાર પૂર્વક વિવેચન માટે બૃહદ્વૃત્તિ-ન્યાસ સહિત સૂત્ર ૩/૧/૧૮ પૃષ્ઠ ૩૦ થી ૪૫ જુઓ

0 ઉદાહરણ *

(૧) ગુણ વિશેષણનો ગુણ વચન સાથે સમાસ:– स्पष्टं पटुः इति निष्कृष्ट पटुः

(૨) ક્રિયા વિશેષણનો ક્રિયાવત સાથે સમાસ :– दारुणं यथा भवति एवम् अध्यापकः इति दारुणाध्यापकः

(૩) તદ્ધિતાર્થ સમાસ :–
सर्वचर्मीण कृतः रथ   सर्वचर्मीणो रथः

(૪) બહુવચન વચનથી ક્યારેક અનામ પણ સમાસ પામે मार्ग्ये नमः – माति अर्के अत्र नमति

(૫) બહુવચન વચનથી ક્યારેક અનામ સાથે પણ સમાસ अनुव्यचलत् – अनु वि अने अचलत्

[૪૨૭]

બહુવ્રીહિ સમાસ

સામાન્યથી બે કે બે કરતા વધુ પદો હોવછે. અને અન્ય કોઈ પદનું વિશેષણ બનેછે.–આ સમાસમાં અન્ય પદપ્રધાન પણ છે તેના વિગ્રહમાં વિશેષ્યથી જાતિ અને વચનાનુસાર પ્રથમા અને સંબોધન સિવાયની વિભક્તિઓ અર્થના અનુસંધાનમાં यद् સર્વનામનુ છએ વિભક્તિનુ રૂપ મુકાય છે. તેની પછી અન્ય પદના પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ, નપુંસકલિંગના तद् સર્વનામમાં એક, દ્વિ, બહુ ના રૂપો વિગ્રહ વાક્યમાં એ લાવ છે. जितः मोहः येन सः इति जित मोहः – મોહને જિતનાર (यद् नु येन तद् नु सः)

(૨) एकार्थं चानेकं च ૩/૧/૨૨

* ઉદાહરણો મધ્યમવૃત્તિ–અવચૂરિ ભા ૧, ૨૧૯

★ સૂત્રપૃથ૦ :- एकार्थं च अनेकं च
★ વૃતિ :- एकमनेकं चैकार्थं समानाधिकरणं नाम, अव्ययं च नाम्ना द्वितीयाद्यन्तान्यपदस्यार्थे, समस्यते । स च बहुव्रीहिः ।

卐 વૃત્યર્થ :- **સમાનાધિકરણ એવું એક અથવા અનેક નામ અને અવ્યય રૂપ નામ બીજા નામની સાથે સમાસ પામે છે. દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિ વાળા અન્ય પદનો અર્થ વાચ્ય રહેતે છને બહુવ્રીહિ સંજ્ઞક થાયછે.**

★ અનુવૃતિ :- आसन्ना दूराधिकाध्यर्धार्धाऽर्धाद्धि पुरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे ૩/૧/૨૦ થી अन्यार्थ

卐 વિશેષ :- 0 ઉદાહરણ :-
નામ :- आरुढः वानरः यं (वृक्षम्) सः જેની ઉપર વાંદરો ચડેલ છે તે વૃક્ષ. આ **અલૌકિક વિગ્રહછે** *
લૌકિક વિગ્રહ :- आरुढ+सि वानर+सि = आरुढवानर +सि = आरुढवानरः वृक्षः
અવ્યય:- उच्चैः मुखं यस्य सः उच्चैर्मुखं જેનું મુખ ઊચું છે તે.
(અહીં મુખ શબ્દ નપુંસક છે છતાં અન્યપદ પ્રધાન થતા તે પુલ્લિંગ બન્યો છે)
एकार्थ्ये ૩/૨/૮ થી વિભક્તિ લોપ થતા उच्चैर्मुख સ્વતન્ત્ર શબ્દ બન્યો પછી अधातु विभक्ति वाक्यम... થી નામ સંજ્ઞા થઇ અને પ્રથમાથી सि પ્રત્યય આવ્યો.
0 એકાર્થ એટલે પરપસ્પર વિશેષ્ય-વિશેષણ સંબંધ ધરાવનાર નામ
અવ્યયવાળા નામમાં વિશેષ્ય-વિશેષણ ભાવની જરૂર નથી.
0 પ્રધાનપણે અન્યાર્થનું સુચન થતુ હોય તો એટલે છૂટા નામો સમાસ પામ્યા બાદ નિષ્પન્ન અર્થ પ્રધાન રૂપે જૂદો હોય તો.
0 અહીં આપેલ ઉદાહરણમાં આરુઢ – વાનર ભિન્ન શબ્દો છે. – વિશેષણ, વિશેષ્ય ભાવ છે એકાર્થરૂપ છે. સમાસ (બુદ્ધિસ્થ-અન્યપદ) બહારનું દ્વિતીયાન્ત નામ यम् છે. – તે બહારના નામ દ્વારા સૂચિત અર્થ અન્યાર્થ છે. અને તેજ પ્રધાનરૂપ છે
0 અવ્યય નામરૂપ જ છે છતાં પૃથગ્ ગ્રહણ કરવાનું કારણ એ છે કે તેમાં एकार्थ ની જરૂર નથી. તે ભેદ દર્શાવવાના હેતુથી આ ગ્રહણ કરેલ છે.

o o o o o o o o o o o o o o o o o o o o

* સમાસના વિગ્રહ માટે ૧૫ વિભાગો પંડિતવર્ય છબીલદાસજીએ બનાવવાનું સૂચવેલ હતું: (૧) સામાસિક શબ્દ (૨) ગુજરાતી વિગ્રહ (૩) સંસ્કૃત વિગ્રહ (૪) સમાસનો પ્રકાર (૫) પૂર્વપદ (૬) ઉત્તરપદ (૭) પૂર્વપદ વિભક્તિ (૮) ઉત્તરપદ વિભક્તિ (૯) પૂર્વપદવિધિ (૧૦) સૂત્ર (૧૧) ઉત્તરપદ વિધિ (૧૨) સૂત્ર (૧૩) સમાસાંત વિધિ (૧૪) સૂત્ર (૧૫) ઇત્સંજ્ઞા ફળ-આ પંદર ભાગમાં કોઇપણ સમાસનો વિગ્રહ કરવો ટુંકમાં ત્રણ બાબતના ભેદ મહત્ત્વના છે (૧) પૂર્વપદ વિધિ (૨) ઉત્તરપદ વિધિ (૩) સમાસાંત વિધિ

[૪૨૮]

(૩) ऐकार्थ्ये ૩/૨/૮

★ વૃત્તિ :- एकार्थ्यमैकपद्यं तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप् स्यात् । अत एव लुब्विधानात् । नाम नाम्नेत्युक्तावपि स्याद्यन्तानां समासः (अव्ययेभ्यः स्यादयोऽनुमीयन्ते इति बृहद्वृत्तौ) । "उक्तार्थानामप्रयोगः" इति यत् शब्दा प्रयोगे आरूढ पुरूषो गिरिः । अयं चान्य पदार्थ प्राधान्यात्तत्सम्बन्धिनीर्लिङ्ग सङ्ख्या विभक्तिरनुसरति । कृतानि पुण्यानि येन सः – कृतपुण्यः । एवं दत्तदानो, वीतदुखो, बहुधनो ऽनन्तज्ञानः । अनेकं च-आरूढबहु पुरुषो गिरिः । अव्यय खल्वपि – उच्चैर्मुखः ।

卐 વૃત્યર્થ :- **ઐકાર્થ્ય – અનેકપદનું એકપદપણુ રહેતા તેના નિમિત્તની સ્યાદિ વિભકિતનો લોપ થાય છે. લોપના વિધાનથી એક નામ બીજા નામ સાથે કહેવાયા મુજબ સ્યાદ્યન્ત સમાસનું હોવું જોઇએ (બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર અવ્યયોથી સ્યાદની અનુમતિ અપાય છે.)**
જો એક નામનો બીજા નામની સાથે સમાસ કરતી વેળાએ —
1 "स्याद्यन्त" નો ત્યાગ કરીએ અને એકનામનો બીજા નામ સાથે સમાસ કરીએ તો તે એક પદીભાવ નિમિત્તભૂતસ્યાદિ वन्ध्यापुत्रयत् થાય) उक्तार्थानामप्रयोगः **ન્યાય મુજબ यद् શબ્દનાં અપ્રયોગમાં** आरूढ पुरुषो गिरिः (आरूढाः पुरुषाः यं गिरिम् **એમ વિગ્રહે) અહીં અન્ય પદાર્થની પ્રાધાન્યતાથી તત્સમ્બન્ધિ લિંગ, સંખ્યા વિભક્તિ અનુસરે છે.**
कृतानि पुण्यानि येन सः **કર્યું છે પુણ્ય જેણે તેવો**

તે – कृतपुण्यः (લૌકિક વિગ્રહ)
અલૌકિક વિગ્રહ :-
પૂર્વપદ ઉત્તરપદ
कृत+जस् पुण्य+जस्
ऐकार्थ્યે સૂત્રથી વિભક્તિનો લોપ થતા कृतपुण्य- પુલ્લિંગ નામ થયુ – તેથી अ કાન્ત. પુલ્લિંગ નામના નિયમ મુજબ "सि" – कृतपुण्य + सि થતાં कृत पुण्यः બનશે.
0 તૃતીયા :- ऊढरथौ अश्वौ – વિગ્રહ .-
ऊढ रथ याभ्याम् तौ
ચતુર્થી :- दत्त दान. – વિગ્રહ '- दत्तंदानंयस्मैसः
પૂર્વપદ :- दत्त+सि, ઉત્તરપદ दान+सि
0 પંચમી :- वीतदुःख –ગયા છે દુઃખ જેના તેવો તે
वीत दुःखं यस्मात् सः = પૂર્વપદ वीत+सि
ઉત્તરપદ – दुःख+सि – વિભક્તિ લોપ અને પુલ્લિંગમાં सि પ્રત્યય થયો.
ષષ્ઠી – बहुधना. વિગ્રહ :- बहूनि धनानि येषाम्ते (અનેક) '– आरूढ बहव. पुरुषा य स. જેનાપર ઘણા પુરૂષો ચઢેલા છે તે (પર્વત) – आरूढ बहुपुरुषो गिरिः
(अव्यय) उच्चैर्मुखं यस्य स = उच्चैर्मुखः.

★ અનુવૃત્તિ – अनेकं ३/१/२२ થી ज्ञ

卐 વિશેષ. 0 સમાસ – વિભક્તિ લોપ .-
चित्रगु કાબર ચિતરી ગાય વાળો चित्रा गावः यस्य सः
પૂર્વપદ चित्रा+जस् गो+जस् = चित्रगु+सि
(अत्र गिर पुरवत् स्त्र्यैकार्थे થી चित्रा નુ चित्र થયુ અને गोश्चान्ते ह्रस्वः થી गो નુ हस्व થયુ છે)
0 નામધાતુ – વિભક્તિ લોપ .-
पुत्रम् इच्छति इति पुत्रीयति – પુત્રને ઇચ્છનારી
पुत्र+अम् મા अम् નો લોપ
0 તદ્ધિત – વિભક્તિ લોપ :-
उपगोः अपत्यम् – औपगवः ઉપગુનો પુત્ર उपगु + ङस् મા ङस् નો લોપ

[1] स्याद्यन्त :- સમાસ વિધાયક સૂત્રમાં સ્યાદ્યન્ત નામનો સ્યાદ્યન્ત નામની સાથે સમાસ થાય તેવો ઉલ્લેખ કર્યો નથી –ને આગળ જતાં સૂત્રકાર મહારાજ, સમાસ થતાં આદિ વિભક્તિ લોપનુ વિધાન કરેકે તેનાથી સાબીત થાયછે કે સામાન્ય સૂત્રમાં પણ સ્યાદ્યન્ત નામનો સ્યાદ્યન્ત નામની જોડે સમાસ અભિપ્રેત છે.

[૪૨૯]

(૮) उष्ट्रमुखादयः 3/1/23

★ સૂત્રપૃથ૦ :- उष्ट्रमुख – आदयः
★ વૃત્તિ :- एते बहुव्रीहि समासा निपात्यन्ते उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स उष्ट्रमुखः । वृषस्कन्धः ।

卐 વૃત્ત્યર્થ '– उष्ट्रमुखादि વગેરે બહુવ્રીહિ સમાસો (बहुत्व) નિપાતન કરાય છે.
उष्ट्रस्य मुख इव मुखं यस्य सः – उष्ट्रमुखः
उष्ट्र+ङस् मुख+सि – (આ સમાસનો બીજો વિગ્રહ :- (૧) उष्ट्रस्य इव मुखम् यस्य सः
(૨) उष्ट्रवत् मुखम् यस्य सः
वृषस्कन्धः – वृषस्कन्धस्य इव स्कन्धः यस्य सः
બળદ જેવી ખાંધ છે જેની તે

卐 વિશેષ :- 0 આ સમાસમાં આવેલા ઉપમાન પદનો લોપ થાય છે
0 જે બે નામોમાં વિશેષણ – વિશેષ્ય ભાવ નથી તેવાં નામનો પણ સમાસ થઇ શકે એ દૃષ્ટાંત આ સૂત્ર સૂચવે છે
0 વિભક્તિનો લોપ ન થયો હોય તેવા પ્રયોગ પણ અહીં છે. જેમકે कण्ठे कालः यस्य सः कण्ठे कालः આ બહુવ્રીહિ સમાસ अलुक् बहुव्रीहि છે.
0 * उष्ट्रमुखादि ગણ :- उष्ट्रमुख., वृषस्कन्धः, हस्तकुम्भ स्तनी । नयनार्न्विन्दः, हरिणाक्षी, हंसगमना, चन्द्रमुखी, कमलवदना, बिम्बोष्ठी, चक्रनितम्बा, सिंहस्कन्धः, सिंह स्वानीयः વગેરેમા ઉપમાન અને ઉપમેયનો સામાન્ય વાચી નામ સાથે સંબંધ છે અને ઉપમેયસ્વરૂપ નો તથા ઉપમાનપદ નો યથાનભૂત લોપ છે
कण्ठेकालः, उरसिलोमा, उदरेमणिः, वहेगडुः વગેરેમાં સાતમી પૂર્વપદ સમાનાધિકરણ નો સમાસ છે. અને ઉત્તરપદનો લોપ થયો છે, केशचूड सुवर्णालंकार मां ષષ્ઠી વડે સમાનાધિકરણનો સમાસ છે ઉત્તરપદ લોપ છે प्रार्थ :- प्रपतित पर्णः, प्रपलाशः – प्रपतितपलाशः, उद्रश्मिः – उद्गतरश्मिः, अपुत्रः
0 બ.વ. આ કૃતિગણ માટે છે–તેથી બીજા પણ આવા સમાસો હોઈ શકે.

[૪30]

(५) सहस्तेन ३/१/२४

★ સુત્રપૃથ૦ :– सहः तेन

★ વૃત્તિ :– तृतीयान्तेन सह शब्दो ऽन्य पदार्थे समस्यते ।

卐 વૃત્યર્થ :– (सह – તુલ્યયોગ[1] અથવા વિદ્યમાનતા[2] અર્થમાં વર્તતો એવો જે શબ્દ તે सह) તૃતીયાન્ત નામની સાથે सह શબ્દ અન્ય પદાર્થ વાચ્ય રહે તે છત્તે સમાસ પામેછે (તે બહુવ્રીહિ સંજ્ઞક છે.)

★ અનુવૃત્ત :– आसन्नादुराधि...ऽन्यार्थे ३/१/२० थी अन्यार्थे

卐 વિશેષ :– 0 ઉદાહરણ :–

पुत्रेण सह – सपुत्रः પુત્રની સાથે

कर्मणा सह = सकर्मक (आत्मा अस्ति)

1 તુલ્યયોગ :– सह સાથે સમાસ પામનાર નામ દ્વારા સૂચિત અર્થ અને सह એટલે સાથે કોણુ ? પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે જે અર્થ અધ્યાહૃત જણાતો હોય તેની બન્નેની પ્રવૃતિ ગુણ સમાન હોવા

2 વિદ્યમાનતા :– હયાતી

0 સમાસમાં અન્ય પદ પ્રધાન છે તે પ્રથમાન્ત માટે સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું.

0 सह કેમ? साकं सार्धम् એ શબ્દોમાં सहार्थ ઇચ્છતા નથી માટે આ સૂત્ર લાગુ પડયું નહી

[४32]

(६) सहस्य सोऽन्यार्थे ३/२/१४३

★ સૂત્રપૃથ૦ :– सहस्य सः अन्यार्थे

★ વૃત્તિ :– बहुव्रीहौ सहस्य सो वा स्यात् । सपुत्रः सहपुत्रो वा गतः

■ क्वचिन्नित्यम् – साश्वत्थं वनम् । साग्निः कपोतः । सद्रोणा खारी । क्वचिन्न – स्वस्ति गुरवे सहशिष्याय ।

卐 વૃત્યર્થ :– ઉત્તરપદ વાળો सह શબ્દ બહુવ્રીહિ સમાસમાં આવેલો હોયતો सह ને બદલે स વિકલ્પે થાય છે पुत्रेण सह इति सपुत्रः વિકલ્પે सह पुत्रः गतः પુત્ર સાથે બીજો કોઇ ગયો.

卐 વિશેષ 0 :– अन्यार्थे કેમ કહ્યું ?

सहजातः – सहजः સાથે જન્મેલો બહુવ્રીહિ સમાસ નથી તેથી क्वचित् ५/१/१७१ સુત્રથી ड પ્રત્યય લાગે *

* सहजातः માં ड પ્રત્યય બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાસ સહિત સૂત્ર ૩/૨/૧૪૩ પૃ ૧૩૨

■ શેષવૃત્ત :– (१) नाम्नि ३/२/१४४ બહુવ્રીહિ સમાસમાં ઉત્તરપદવાળો सह શબ્દ હોય અને વિશેષ નામનું સૂચન હોય તો सह નો स થાય अश्वत्थेन सह साश्वत्थम् वनम् વનનું નામ છે. [९६]

(२) अदृश्याधिके ३/२/१४५ અદૃશ્ય પદાર્થનું સૂચક ઉત્તરપદ હોય તથા 'અધિક' અર્થને સુચવતું હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસમાં सह ને બદલે स થાય. अग्निना सह इति साग्निः कपोतः અગ્નિવાળો કપોત–કબુતરના જઠરમાં અગ્નિ છેપણ દેખાતે નથી सद्रोणा खारी–द्रोणेन सह [९७]

(३) नाशिष्यगोवत्सहले ३/२/१४८ गो, वत्स हल એ ત્રણ સિવાયનું ઉત્તરપદ હોય અને 'आशिष' અર્થ જણાતો હોય તો सह નો स ન થાય. स्वस्ति गुरवे सह शिष्याय – શિષ્ય સાથે ગુરૂનુ કલ્યાણ થાઓ. આશિષ અર્થ છે માટે सह નો स ન થાય [९८]

[४32]

(७) दिशो रूढ्यान्तराले ३/१/२५

★ સૂત્રપૃથ૦ :– दिशः रूढ्या अन्तराले

★ વૃતિ :– दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वादिक् । [सर्वादयोऽस्यादौ ३/२/६१ इति पुंवद्भावः ।] इत्यादयोऽपि बहुव्रीहि समासा ज्ञेयाः । यत्र प्रधानस्यैक देशो विशेषणतया ज्ञायते स तद्गुण संविज्ञानः । लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णो:

卐 વૃત્યર્થ :– રૂઢિથી દિશાવાચકનામનો રૂઢિથી જ દિશાવાચક નામ સાથે જે સમાસ થાય તે બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય. – સમાસ પામેલા નામનો 'અંતરાલ' અર્થ હોય તો दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वादिक्

■ (४) सर्वादयोऽस्यादौ ३/२/६१ વિશેષ્યને લીધે સ્ત્રીલિંગી થયેલા सर्व વગેરે શબ્દો પુંવત્ થાય છે–સ્યાદિ વિભક્તિ ન લાગી હોય ત્યારે – તેથી અહીં दक्षिणा નું दक्षिण થયું છે. [९९]

"ઉપરોકત સૂત્ર ૨/૪/૫–૭ થી થયેલા સમાસો બહુવ્રીહિ જ સમજવા"

* જે મુખ્યમાંના એક ભાગને વિશેષણ રૂપે જણાવે તે – તેનાં ગુણનું સંવિજ્ઞાન સમજવું.

* લોકાત્ :– બહુવ્રીહિના બે ભેદ (૧) ગુણ સંવિજ્ઞાન – સાથે ગુણ ચોટેલ કે રહેલ–જેમકે લાંબો કાન–કાનમુંડીને ન જવાય (૨) સાથે ન હોવું – જેમકે ગોવાળ–ગાયના અભાવે પણ ગોવાળ કહેવાય.

लम्बौ कर्णौ यस्य सः इति लम्बकर्णः रासभः – લાંબા કાનવાળો ગધેડો

★ અનુવૃતિ :– सुज्वार्थे सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्यया बहुव्रीहिः ३/१/१९ થી बहुव्रीहि

卐 વિશેષ :– 0 पश्चिम दक्षिणा – पश्चिम उत्तरा કેમ થયુ ? – કર્મધારય સમાસ છે માટે

વિગ્રહ :– લૌકિક :– पश्चिमा चासौ दक्षिणा च

અલૌકિક :– पश्चिमा + सि दक्षिणा + सि

0 રૂઢિ = લોક વ્યવહાર

0 રૂઢિમત્ત્વ્ કેમ કહ્યું ?

દિશાવાચક યૌગિક શબ્દને તેમજ દિશાવાચક યૌગિક શબ્દઆથે સમાસ ન થાય તે માટે જેમકે ऐन्द्रयाश्च कौबेर्याश्च दिशोर्यदन्तराळ अ॒री વાક્ય જ રહેશે. – ऐन्द्री–પૂર્વ कौबेरी=ઉત્તર

[४33]

(८) विशेषण सर्वादि सङ्ख्यं बहुव्रीहौ 3/१/१५०

★ વૃત્તિ :– विशेषण सर्वादिक, सङ्ख्या वाचि च बहुव्रीहौ प्राक् स्यात् । [गौणस्य गो शब्दस्य इयान्तस्य चान्तस्यस्य ह्रस्वो वक्तव्यः ।] चित्रगु । सर्वशुक्ल । द्विकृष्णः ।

卐 વૃત્યર્થ :– વિશેષણ વાચી સર્વાદિ શબ્દો, સંખ્યા વાચી શબ્દો બહુવ્રીહિમા પૂર્વે મુકાય છે.

(૫) ગોશ્ચાન્તે હ્રસ્વોऽनंशि समस यो बहुव्रीहौ २/४/९६ બહુવ્રીહિ સમાસમા રહેલ ગૌણ નામ રૂપ गो શબ્દ અને ડી વગેરે પ્રત્યયો જેને અન્તે છે તે ગૌણ નામનો અન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે – તે નામ અ નિમિમામને છેડે કે इयस् પ્રત્યયાન્ત ન હોવનો [१००]

0 વિશેષણવાચી:– चित्रगुः – चित्रा गौर्यस्य सः – चित्र+अम् गो+सि – चित्रगु सि કાબર ચિતરી ગાયવાળા

0 सर्वादिः सर्वशुक्लः – सर्वं शुक्लं यस्य सः – બધું ધોળુ છે જેનુ તે सर्व+अम् शुक्ल+अम् = सर्वशुक्ल+सि

0 સંખ્યાવાચી :– द्विकृष्ण – द्वौ कृष्णौ यस्य सः – द्वि + औ कृष्ण + औ = द्विकृष्ण + सि જેના બે બળદ કાળાછે તે

★ અનુવૃત્તિ :– प्रथमोक्तं प्राक् ३/१/१४८ થી प्राक्

卐 વિશેષ : 0 બહુવ્રીહિ કેમ કહ્યુ ?

उपसर्वम् – सर्वेषाम् समीपम् इति – આ અવ્યયીભાવ સમાસ છે માટે પ્રત્ ન થાય.

प्रथमोक्तं प्राक् ३/१/१४८ સૂત્રની અપ્રાપ્તિમાં નિયમને માટે આ સૂત્ર છે.

[४3४]

(९) क्ताः 3/१/१५१

★ વૃત્તિ :– क्तान्तं नाम बहुव्रीहौ प्राक् स्यात् । कृतकटः । ☐ कारिका । शार्ङ्गजग्धी, जातशार्ङ्गा मासजाता जातमासा जातसुखा सुखजाता । आहिताग्निः , । अग्न्याहितः । उद्यतासिः, अस्युद्यत प्रिय (३/२/१५७) प्रियः । गुडप्रियः, । प्रियगुडः ।

卐 વૃત્યર્થ :– क्त અન્તવાળુ નામ બહુવ્રીહિ સમાસના પૂર્વે આવે कटः कृतः येन सः कट + सि कृत + सि = कृतकटः થશે.

★ અનુવૃત્તિ :– प्रथमोक्तं प्राक् ३/१/१४८ થી प्राक्

卐 વિશેષ:– 0 સૂત્રમા क्ताः એવું બ.વ વ્યાપ્તિ ને માટે અર્થાત્ સર્વત્ર બહુવ્રીહિમાં क्त પ્રત્યયાન્ત નામ પૂર્વમાં આવે છે – તદુપરાન્ત क्त પ્રત્યયાન્ત નામ જ્યારે વિશેષણ ન બને ત્યારે પણ પૂર્વપદમાં મુકવા માટે, અને क्त પ્રત્યયાન્ત ન મો સર્વાદિ सङ्ख्यादि મા પણ પ્રથમ જ મુકાય છે

☐ શેષસૂત્રો :– (૬) जाति – काल – सुखादेर्नवा 3/१/१५० બહુવ્રીહિ સમાસમાં આવેલ જે क्त પ્રત્યય વાળુ નામ હોય તે જાતિવાચી, કાળવાચી અને સુખાદી નામથી પહેલુ વિકલ્પે આવે છે

જાતિવાચી :– शार्ङ्गर जग्ध. यया सा थी शार्ङ्गरजग्धी વિકલ્પે जग्ध शार्ङ्गा – જેણીએ સાંગરીની શીંગ ખાધી છે તે જાતિ

કાળવાચી :– मासजातः यस्या सा – જેણીને જન્મ્યાને મહિનો થયો છે તે मास जाता વિકલ્પે जात मासा

સુખાદિવાચી :– सुखं जातं यस्याः सा જેણીને સુખ થયુ છે તે સ્ત્રી – सुखजाता, जातसुखा [१०१]

(७) आहिताग्न्यादिषु 3/१/१५3 आहिताग्नि વગેરે બહુવ્રીહિ સમાસ વાળા શબ્દોમા क्त પ્રત્યય વાળા શબ્દો વિકલ્પે પહેલા આવે.

आहितः अग्निः यन सः જેણે અગ્નિનું સ્થાપન કરેલુંછે તે – आहिताग्निः વિકલ્પે अग्न्याहितः आ+धा+क्त નું ભૂતકૃદન્ત [१०२]

(८) प्रहरणात् 3/१/१५४ બહુવ્રીહિ સમાસમાં આવેલું क्त પ્રત્યયાન્ત નામ પ્રહરણવાચી નામ થી પૂર્વે વિકલ્પે

આવે उद्यतः असिः येन सः જેણે તલવાર ઉગામીછે તે उद्यतासिः વિકલ્પે अस्युद्यतः–असि પ્રહરણવાચીછે. [૧૦૩]
(૯) प्रियः ૩/૧/૧૫૭ બહુવ્રીહિ સમાસમાં प्रिय શબ્દ વિકલ્પે પહેલે આવે प्रिय गुडः यस्य सः જેને ગોળ પ્રિય છે તેप्रियगुडः पक्षे गुडप्रियः [૧૦૪]

[૪૩૫]

(૧૦) न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च ૩/૧/૧૫૫

★ સુત્રપૃથક :– न सप्तमी इन्दु–आदिभ्यः च
★ વૃત્તિ : इन्द्वादिभ्यः प्रहरणार्थश्च सप्तम्यन्तं बहुव्रीहौ प्राग् न स्यात् । इन्दुमौलिः । चक्रपाणिः

■ गड्वादिभ्यः ૩/૧/૧૫૬ वा कण्ठेगडुः गडुकण्ठः

卐 વૃત્યર્થ :– इन्दु વગેરે શબ્દો પ્રહરણ વગેરે શબ્દોથી સપ્તમી અન્તવાળા નામો બહુવ્રીહિ સમાસમાં પ્રથમ આવતા નથી.
0 इन्दुः मौलौ यस्य सः इन्दु+सि–मौलि+ङि इन्दु-मौलि+सि=इन्दुमौलिः મસ્તકમાં જેને ચંદ્રછે. તે
0 चक्रां पाणौ यस्य सः –चक्रपाणिः = જેના હાથ માં ચક્ર છે તે

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) प्रहरणात् ૨/૩/૧૫૪
(૨) प्रथमोक्तं प्राक् ૩/૧/૧૪૮ થી प्राक्

卐 વિશેષ :– 0 इन्दु વગેરે इन्दु, चन्द्र, शशिन् पद्म, उर्णा, शङ्ख, दर्भपवित्र
0 प्रहरणवाची :– असि, दण्ड, चक्र, शूल, शार्ङ्ग, धनुष, पाश, खड्ग, वज्र

■ શેષવૃત્તિ :– (૧૦) गड्वादिभ्यः ૩/૧/૧૫૬
બહુવ્રીહિ સમાસમાં સપ્તમ્યન્ત નામ गडु, गुरु, अरुष्, વગેરે શબ્દોથી વિકલ્પે પૂર્વે આવે
कण्ठे गडुः यस्य सः – कण्ठेगडुः पक्षे गडु कण्ठः – જેના ગળામાં ગાંઠ છે તે [૧૦૫]

[૪૩૬]

(૧૧) परतः स्त्री पुंवत्स्त्र्येकार्थेऽनूङ् ૩/૨/૪૯

★ સુત્રપૃથક :– परतः स्त्री पुंवत् स्त्री ऐकार्थ्ये अन-ऊङ्
★ વૃત્તિ :– परतो विशेष्यवशात्स्त्रीलिङ्गः स्त्रीवृत्तावेकार्थे उत्तरपदे परे पुंवत्स्यात् न तूङन्तः । दर्शनीया भार्या यस्य सः दर्शनीय भार्यः । परत इति किम् ? द्रुणीभार्यः । स्त्र्येकार्थ इति किम् ? गृहिणीनेत्राः । अनूङिति किम् ? करभोरूभार्यः ।

卐 વૃત્યર્થ :– વિશેષ્યના વશથી થયેલ સ્ત્રીલિંગી નામ પછી ઉત્તરપદમાં સ્ત્રીત્વ સૂચક નામ આવે – બન્ને સમાન અધિકરણ વાળા હોય (સરખી વિભક્તિ વાળા હોય) તો તે નામ પુંવત્ થાયછે.–ऊङ् પ્રત્યયાન્ત નામને છોડીને
दर्शनिया भार्या यस्य सः નું दर्शनीय भार्यः આ સૂત્રથી પુંવત્ થતાં दर्शनीया નું दर्शनीय થયું *
0 परत કેમ કહ્યું ?
द्रुणी भार्या यस्य सः = द्रुणीभार्यः = જેની પત્ની દ્રોણી છે તે – (અહીં द्रुणी પોતેજ નારીજાતિ નો શબ્દ છે વિશેષ્ય વશથી નહીં)
0 स्त्री ગ્રહણ કેમ કર્યું ?
गृहिण्यः नेत्राणी येषां ते इति गृहिणी नेत्राः જેનું નેત્ર ગૃહિણી છે તે (અહીં ઉત્તરપદ સ્ત્રી લિંગી નથી પણ નપુંસકલિંગી છે બન્ને પદ ભિન્ન છે)
0 अनूङ् કેમ કહ્યું ?
करभोरू भार्यः — करभ इव उरूः यस्याः सा = करभोरूः, करभोरूः भार्या यस्य सः
ઊંટના બચ્ચા જેવા સાથળ છે જેના તેવી પત્ની વ.ળો
(ऊङ् પ્રત્યય છે માટે પુંવત્ ન થાય તેથી)
करभोरू भार्यः

卐 વિશેષ :– 0 ऊङ् પ્રત્યય :– उतोऽप्राणिनश्चायु रज्ज्वादिभ्य ऊङ् ૨/૪/૭૩ અને ૭૪-૭૫સૂત્રથી ऊङ् પ્રત્યય થાય.

[૪૩૭]

o o o o o o o o o o o o o o o o o o o o o

* दर्शनीय भार्यः લૌકિકવિગ્રહ :– (આ રીતે દરેક સમાસમાં કરવું) (૧) સમાસિક શબ્દ :– दर्शनीय भार्यः (૨) ગુજરાતી વિગ્રહ જેની પત્ની દર્શનીય છે તે (૩) સંસ્કૃત વિગ્રહ :– दर्शनीया भार्या यस्य सः (૪) સમાસનો પ્રકાર :– બહુવ્રીહિ (૫) પૂર્વપદ :– दर्शनीया +सि (૬) ઉત્તરપદ :– भार्या+सि (૭) સમાસ સૂત્ર :– एकार्थं चानेकं च (૮) પુંવદ્ વિધિ :– दर्शनीय (૯) સૂત્ર :– परतः स्त्री पुंवत् (૧૦) ઉત્તરપદ વિધિ :– भार्य (૧૧) સૂત્ર :– गोश्चान्ते ह्रस्वः (૧૨) સમાસાન્ત વિભક્તિ :– પ્રથમા એ.વ. નો सि

(૧૨) સ્વાઙ્ગાર્દ્દીર્ઘજાતિશ્ચામાનિનિ ૩/૨/૫૬

✱ સૂત્રપૃથ૦ :– સ્વાઙ્ગાત્ ઙી [illegible] ચ અમાનિનિ

★ વૃત્તિ – [illegible] [illegible] પુંવત્ સ્યાત્ । દીર્ઘકેશી ભાર્યઃ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

☐ [illegible] – [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

卐 વૃત્યર્થ – સ્વાઙ્ગવાચી જે ઙી પ્રત્યય વાળુ નામ અને જાતિવાચી નામને અન્ય વિશેષ્ય ને લીધે સ્ત્રીલિંગી થયા હોયને માનિન્ શબ્દ ઉત્તરપદમાં ન હોય ત્યારે સ્ત્રીલિંગી નામ પુંવત્ થાય જેમકે · દીર્ઘકેશભાર્યઃ

0 [illegible] દીર્ઘ [illegible] [illegible] દીર્ઘકેશી

0 દીર્ઘકેશી ભાર્યા યસ્ય સઃ – દીર્ઘકેશભાર્યઃ જેની પત્ની લાંબાવાળ વાળી છે તે – ([illegible] થી [illegible])

[illegible] [illegible] – [illegible] [illegible] યસ્ય સઃ = જેની પત્ની [illegible] છે તે

[illegible] – [illegible] ભાર્યા યસ્ય સઃ જેની પત્ની [illegible] જાતિની છે તે

0 અમાનિનિ કેમ કહ્યું ?

દીર્ઘકેશ માનિનિ–આત્માનં દીર્ઘકેશી મન્યતે યા – પોતાને લાંબાવાળ વાળી માનતી સ્ત્રી – પુંવત્ ભાવ થતા [illegible] નું [illegible] થયું છે

✱ અનુવૃત્તિ – (૧) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થી [illegible] [illegible]

(૨) [illegible] [illegible] થી [illegible]

卐 વિશેષ: – 0 જાતિ – (૧) આકાર માત્રથી જાતિ [illegible] [illegible] [illegible] કુમારી

(૨) જે [illegible] [illegible] [illegible] ન હોય અને પદાર્થ સાથે [illegible] નામ [illegible] [illegible] [illegible] તે જાતિ [illegible] આદિ

0 સ્વાઙ્ગ :– પ્રાણીમાં રહેલ હોય, અવિકારી હોય (લોહ [illegible]), દ્રવીભૂત ન હોય (કફ દ્રવીભૂત છે) મૂર્ત હોય (જ્ઞાન અમૂર્ત છે), પ્રાણીમાં હોવું (મિટ્ટા મેલ્યાથી [illegible]–પ્રતિમા નથી) પ્રાણીથી છૂટું પડેલ જેમકે વાળ, પ્રતિમા–પ્રાણીનું મુખ વગેરે

☐ શેષવૃત્તિ :– (૧૧) જાતિશ્ચ [illegible] ૩/૨/૫૩

[illegible] વગેરે થયું જે સ્ત્રીલિંગી નામ તે – [illegible] પ્રત્યયાન્ત તથા અણ્ પ્રત્યયાન્ત અને પ્રિયાદિ રૂપ સ્ત્રીલિંગ જેવા અમ્ નામિક રૂપ ઉત્તરપદ પર છતાં પુંલિંગ જેવું થતું નથી.

અણ્ :– [illegible] [illegible] [illegible] – [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible] [illegible] [illegible] [illegible] + અણ્ થી [illegible] [illegible] છે)

0 પ્રિય – [illegible] [illegible] જેના પ્રિય [illegible] છે તે [illegible] [illegible] યસ્ય સઃ [૧૦૬]

(૧૪) તદ્ધિતાકકોપાન્ત્ય પૂરણ્યાખ્યાઃ ૩/૨/૫૮

જે નામ [illegible] [illegible] સ્ત્રીલિંગી થતુ હોય તે–તેના ઉત્તરપદ [illegible] [illegible] [illegible]. જે ક અને અણ્ પ્રત્યય ને [illegible] [illegible] છે તેને [illegible]. પુંવત્ પ્રત્યય વાળા તથા [illegible] નામો પુંવત્ ન થાય

ક – [illegible] [illegible] યસ્ય સઃ = [illegible] ભાર્યઃ

અણ્ :– [illegible] [illegible] યસ્ય સઃ = [illegible] ભાર્યઃ

[illegible] :– [illegible] [illegible] યસ્ય સઃ = [illegible] ભાર્યઃ

[illegible] :– [illegible] [illegible] યસ્ય સઃ = [illegible] ભાર્યઃ

[illegible] પુંવત્ ભાવ ન થયો [૧૦૭]

[૪૩૮]

બહુવ્રીહિ સમાસના સમાસાન્ત પ્રત્યય પ્રકરણ સંક્ષેપમાં કહેવાય છે –

[illegible] : ટ, ડ, અપ્, અત્, અન, કચ્, ઇત. આ સમાસાન્ત પ્રત્યયો બહુવ્રીહિ સમાસાન્ત (જુદા જુદા શબ્દોને) થાયછે. જે હવે પછીના સૂત્ર ૧૩ થી ૨૨ માં રજુ થયેલ છે.

(૧૩) [illegible]. સ્વાઙ્ગે ૭/૩/૧૨૬

★ સૂત્રપૃથ૦ – [illegible] – [illegible] સ્વાઙ્ગે

★ વૃત્તિ – [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સમાસાન્તો સ્યાત્ ।

卐 વૃત્યર્થ :– બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે આવેલ સક્થિ અને અક્ષિ શબ્દ ટ સમાસાંત થાય છે.

★ અનુવૃત્ત :– [illegible]...[illegible] ૭/૩/૧૨૫

卐 વિશેષ. 0 દીર્ઘસક્થી – જેનો સાથળ લાંબો છે તેવી સ્ત્રી દીર્ઘ સક્થિ યસ્યાઃ સા દીર્ઘસક્થિ + ટ (અ) = દીર્ઘસક્થ (ઇ લોપ) + ઙી (સૂત્ર ૧૪ ઇ લોપ + ઙી નું વિધાન કરેલ)

0 સ્વાઙ્ગે કેમ કહ્યું ?

दीर्घसक्थी અનઃ સાથળ જેના લાંબા લાકડા વાળુ ગાડુ
दीर्घं सक्थि यस्य तद् — અહી सक्थि શબ્દ સ્વાંગવાચી નથી
0 बहुव्रीहेः કેમ કહ્યું ?
सदक्षि — બહુવ્રીહિ નથી માટે ट न લાગે.

[૪૩૯]

(૧૪) अवर्णेवर्णस्य ७/४/६८

★ સુત્રપૃથ૦ :— अवर्ण — इवर्णस्य
★ વૃત્તિ :— अपदस्यानयोस्तद्धिते परे लुक् स्यात् ।
[टित्प्रत्ययान्तानां स्त्रियां ङीः] पङ्कजाक्षी स्त्री ।

卐 વૃત્યર્થ :— અપદમાં રહેલા अ વર્ણ અને इ વર્ણના તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાયછે पङ्कजाक्षी स्त्री = पङ्कजे इव अक्षिणी यस्याः सा इति — पङ्कजाक्षि + ट (अ) = આ સૂત્રથી પુર્વના इ નો લોપ થતાં पङ्कजाक्ष
(+ अ ग मे ने...टिताम् ૨/૪/૨૧ થી ङी પ્રત્યય.
— पङ्कजाक्ष + ङी, अस्यङ्यां लुक् ૨/૪/૮૬ થી પૂર્વના ट (अ) લોપ = पङ्कजाक्षी થયું)

★ અનુવૃતિ :— (૧) उक्ष्णः लुक् ७/४.५६ થી लुक्
(૨) (नो)ऽपदस्य तद्धिते ७/४/६१

卐 વિશેષ :— 0 अवर्ण इवर्ण એવા નિર્દેશથી લોપ થાય. તેથી સંયોગાત્ ૨/૧/૫૨ લાગીને इय् न થતાં લોપજ કરવો.
0 અપદમાં કેમ કહ્યું ?
ऊर्णायुः=ઊનવાળો ઘેટો અહીં ऊर्णा ने स् इन् વાળો युस् પ્રત્યય લાગ્યો છે પણ (नामसिदयव्यञ्जने)થી પદ સંજ્ઞા થઇ જતાં પૂર્વના अ નો લોપ ન થતા સન્ધિ થઇ.

[૪૪૦]

(૧૫) सुज्वार्थे सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्यया बहुव्रीहिः ३/१/१९

★ સુત્રપૃથ૦ :— सुज् वा अर्थे सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्यया बहुव्रीहिः
★ વૃત્તિ :— वार विकल्पार्थयोः सङ्ख्या सङ्ख्यया बहुव्रीहिः स्यात् सङ्ख्येयार्थे ।
[प्रमाणी सङ्ख्याड्डः ७/३/१२८] द्विर्दश द्विदशा घटाः ।
द्वौवा त्रयोवा द्वित्राः । पञ्चषाः ।

卐 વૃત્યર્થ :— જે સંખ્યાવાચી નામ सुच् 'વાર' અર્થ સાથે તથા वा એટલે વિકલ્પ કે સંશય અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવતું હોય તે નામ સંખ્યેય અર્થ સાથે સંબધિત સંજ્ઞા વાચી નામ સાથે સમાસ પામે છે. તે સમાસ બહુવ્રીહિ છે.

(૧૩) प्रमाणी सङ्ख्याड्ड ७/३/१२८ बहुव्रीहि સમાસને અન્તે આવેલા प्रमाणी શબ્દને અને સંખ્યાવાચી શબ્દને સમાસાંન ड (अ) પ્રત્યય લાગે [૧૦૮]
सुच्:— द्विदशाः घटाः = વીશ ઘડા — द्विः दश = બે વાર દશ (અહીં सुच् પ્રત્યયવાળું द्वि 'વાર' અર્થમાં છે)
द्वि+दश+ड=द्विदश (डित्यन्त्य स्वरादेः २/१/११४ થી પૂર્વનો अ લોપ) द्विदश+जस्
वाः— द्वौ वा त्रयो वा = द्वि त्रि + ड = द्वित्र બ.વ માં द्वित्राः બે અથવા ત્રણ એજ રીતે पञ्चषाः=पञ्च वा षड् वा પાંચ કે છ

卐 વિશેષ :— 0 સંખ્યાવાચી કેમ કહ્યું ?
गावो वा दश वा = ગાય કે દશ. અહીં गावः પદ સંખ્યાવાચી નથી.
0 સંખ્યેય કેમ કહ્યું ?
द्वि विंशति गवाम् = ગાયોની બે વીશી અહીં સંખ્યેય ગણવા લાયક વસ્તુને સૂચવતો નથી.
0 सुच् અર્થ કેમ કહ્યું ?
द्वौ एव न त्रयः — બેજ ત્રણ નહી

[૪૪૧]

(૧૬) नञ् सुव्युपत्रेश्चतुरः ७/३/१३१

☆ સૂત્રપૃથ૦ :— नञ् सु वि उप त्रेः चतुरः
☆ વૃતિ :— अचतुराः। सुचतुराः विचतुराः उपचतुराः।
त्रि चतुराः
▦ नाभेर्नाम्नि ७/३/१३४ पद्मनाभः ।
नञ् सुदुर्भ्यः सक्तिसक्थिहलेर्वा ७/३/१३६ सज्ञनं सक्तिः।
असक्तः असक्तिः ।

卐 વૃત્યર્થ :— [नञ् — सु — वि — उप અને त्रि શબ્દો પછી બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે આવેલો चतुर શબ્દ अप् સમાસાન્ત થાયછે.
नञ्:—अविद्यमानानि चत्वारि यस्य सः अचतुर+अप् (अ) = अचतुरः = જેના ચારનથી તેવાં
सु :— शोभनानि चत्वारि यस्य सः = सुचतुर+अप् = सुचतुरः = જેને ચાર સારા છે તે
वि = विसदृशानि चत्वारि यस्य सः = विचतुर+अप् = विचतुरः = જેને ચાર અસમાનછે તે
(उप्) = चत्वार समीपे यस्य सः = उपचतुरः

જેની સમીપમાં ચાર છે એટલે ત્રણ કે પાંચ
(ત્રિ) त्रयो वा चत्वारः = त्रिचतुर + अ = त्रिचतुराः
ત્રણ કે ચાર

★ અનુવૃત્તિ :- पूर्णाम्य तत्पुरुषान्ते अत् ७/३/१३०

卐 વિશેષ :- 0 સમાસાંત વિધિની અનિત્યતાથી અત્ ન થાય. त्रयः चत्वारः यस्य सः = त्रिचत्वाः ...[1]

☐ શેષવૃત્તિ :- (૧૪) नाभेर्नाम्नि ७/३/१३४
બહુવ્રીહિ સમાસાન્ત નાભિ શબ્દ અત્ સમાસાંત થાયછે પણ તે સંજ્ઞા (નામ) હોયતો જેમકે :- पद्मं नाभौ यस्य सः = पद्मनाभि+अत्=पद्मनाभ=પદ્મનાભ-બ્રહ્મા [૧૦૯]
(૧૫) नञ् सुदुर्भ्यः सक्ति सक्थि हलेर्वा ७/३/१३६
नञ् - सु અથવા दुर् થી પર આવેલ सक्ति, सक्थि અને हलि શબ્દને अत्(अ) સમાસાન્ત પ્રત્યય વિકલ્પે થાય न सक्ति सक्ति यस्य सः = असक्ति એમ વગેરેનો વિકલ્પે असक्ति + अत् = असक्त એ રીતે सुसक्तिः પક્ષે सुसक्तः, दुःहल પક્ષે दुःहलः વગેરે [૧૧૦]

[૪૪૨]

(૧૭) प्रजाया अस् ७/३/१३७

★ સૂત્રપૃથ૦ :- प्रजायाः अस्.
★ વૃત્તિ :- नञ् दिभ्यः परो यः प्रजा शब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहेरस् समासान्तो भवति ।
卐 સૂત્રાર્થ :- नञ्, सु, दुर् થી પર રહેલા प्रजा શબ્દ (વાળુ) તદન્ત નામને બહુવ્રીહિ સમાસમાં अस् પ્રત્યય થાયછે.

★ અનુવૃત્તિ :- नञ्-सु दुर्भ्यः. ७/३/१३६

卐 વિશેષ :- 0 ઉદાહરણ :-
0 अप्रजाः - नास्ति प्रजा यस्य सः = अप्रजस्, નુ પ્રથમા એ.વ. अप्रजाः[2]

[1] બૃહદ્વૃત્તિ અવચૂરિ ભા ૨, પૃ ૫૦૨
[2] (૧) સામાસિક શબ્દ=अप्रजस् (૨) શબ્દની વિગ્રહઃ જેને પ્રજા નથી તે (૩) સંસ્કૃત વિગ્રહ :- नास्ति प्रजा यस्य सः (૪) પૂર્વપદ :- न (૫) ઉત્તરપદ :- प्रजा (૬) પૂર્વપદ વિધિ :- न નો अ (૭) સૂત્ર :- नञत् ३/२/१२५ (૮) ઉત્તરપદ વિધિ (૯) પ્રકાર :- બહુવ્રીહિ (૧૦) સમાસાંત વિધિ :- अस् પ્રત્યય (૧૧) સૂત્ર: प्रजाया अस् (૧૨) ઉત્તરપદમાં ફેરફાર :- अ નો લોપ (૧૩) अवर्णे वर्णस्य (૧૪) તૈયારરૂપ :- अप्रजस् નું પ્રથમા એ.વ. अप्रजाः

0 दुष्प्रजाः = दुष्टा प्रजा यस्य सः = ખરાબ પ્રજાવાળો
दुस् + प्रजा + अस् = दुस् + प्रज्+अस् = दुष्प्रजस् = दुष्प्रजाः, दुष्प्रजसौ, दुष्प्रजसः વગેરે

[૪૪૩]

(૧૮) नञत् ३/२/१२५

★ સૂત્રપૃથ૦ :- नञ् - अत्
★ વૃત્તિ :- उत्तरपदे परे नञः अ स्यात् । अप्रजाः
卐 સૂત્રાર્થ :- ઉત્તરપદ પરમાં હોય ત્યારે नञ् નો अ થાયછે. :-
न सन्ति प्रजा यस्य सः न+प्रजा=अ+प्रजा (अस् પ્રત્યય થી अप्रजस् થઇ પ્રથમા એ.વ. માં अप्रजाः બન્યું

★ અનુવૃત્તિ :- नखि आगस्य न ३/२/१०७ થી उत्तरपद

卐 વિશેષ :- 0 नञ् શબ્દનો જ ઉત્તરપદમાં अ કાર થાયછે (न નો નહીં) તેથી पामनपुत्रः થયું - पामनः पुत्रः यस्य सः - पाम + न (न अन्नादेः ७/२/२९ ખાજના રોગવાળો અહીં नञ् નથી માટે अ ન થયો.
0 उत्तरपदे કેમ કહ્યું ?
न भुङ्क्ते = ખાતો નથી અહીં भुङ्क्ते ક્રિયાપદ છે માટે न નો अ ન થાય (સમાસમા પૂર્વપદ - ઉત્તરપદ હોય અહીં સમાસ જ નથી

[૪૪૪]

(૧૯) मन्दाल्पाच्च मेधायाः ७/३/१३८

★ સૂત્રપૃથ૦ :- मन्द अल्पात् च मेधायाः
★ વૃત્તિ :- नञादिभ्य त्रिभ्यो मन्दाल्पाभ्यां च मेधाया अस् । अमेधाः । मन्दमेधाः । अल्पमेधाः ।
卐 સૂત્રાર્થ :- (બહુવ્રીહિ સમાસમાં આવેલા) नञ्-सु-दुर्-मन्द-अल्प પછી આવેલા मेधा શબ્દને 'अस्' સમાસાન્ત પ્રત્યય થાયછે.
अमेधाः = नास्ति मेधा यस्य सः नञ्+मेधा+अस् = અલ્પ બુદ્ધિવાળો मन्दमेधाः - मन्दा मेधा यस्य सः = मन्द+मेधा+अस् = મન્દ છે બુદ્ધિ જેની તેવો તે अल्पमेधाः = अल्पा मेधा यस्य सः = अल्प+मेधा+अस्=અલ્પછે બુદ્ધિ જેની તેવો તે

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) नञ्-सु-दुर्भ्यः...७/३/१३६
(૨) प्रजाया अस् ७/३/१३७ થી अस्

卐 વિશેષ :- 0 અન્ય ઉદાહરણ :-
सुमेधा = शोभना मेधा यस्य सः = सु+मेधा+अस्

दूर्मेधा :– दूष्टा मेधा यस्य सः = दुर+मेधा+अस् (अवर्णेवर्णस्य થી મેધા નો આ લોપ થયો)

[૪૪૫]

(૨૦) द्विपदाद्धर्मादन् ७/3/१४१

★ સુત્રપૃથ૦ –: द्वि पदात् धर्मात् अन्

★ વૃતિ :– [समानस्य धर्मादिषु" 3/२/१४९ धर्मादावुत्तरपदे समानस्य सः ।] सधर्मा ।

卐 **વૃત્યર્થ :– જો બહુવ્રીહિ સમાસમાં બે જ પદ હોય તો સમાસને અન્તે આવેલા धर्म શબ્દને સમાસાંત अन् પ્રત્યય લાગે**

[(૧૬) समानस्य धर्मादिषु 3/२/१४९ धर्म વગેરે ઉત્તરપદ હોતે છતે समान નો स થાય છે.

* धर्मादि ગણ :– धर्म, जातीय, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, ज्योतिस्, जनपद, रात्रि नाभि बन्धु, पक्ष, गन्ध, पिण्ड, देश, कर, लोहित, कुक्षि, वेणि,] [१११]

ઉદાહરણ:- सधर्मा – समान धर्म यस्य सः सधर्म+अन् (समान નો स, अन् પ્રત્યય) सधर्म्+अन् (अवर्णेवर्णस्य) = सधर्मन् નું પ્રથમા એ.વ. सधर्मा = સમાન છે ધર્મ જેનો તે

卐 વિશેષ :– 0 द्विपदात् કેમ કહ્યું ?

परमस्वधर्म: = परमः स्वो धर्मोऽस्य = અનેક પદ છે માટે अन् ન લાગે

[૪૪૬]

(૨૧) इनः कच् ७/3/१७०

★ વૃત્તિ :– बहुदण्डिका सेना ।

▣ શેષવૃત્તિ :– "ऋन्नित्यदितः ७/३/१७१ । बहुकर्तृको, बहुनदीको, बहुवधुको देशः ; "दध्युरः सर्पिर्मधूपानच्छाले "७/३/१७२ । प्रियदधिकः व्यूढोरस्कः ।; "पुमनडुन्नौपयो लक्ष्म्या एकत्वे" ७/३/१७३ । प्रियपुंस्कः ।, नञोऽर्थात् ७/३/१७८ । अनर्थकं वचः ।; "शेषाद्वा" ७/३/१७५ बहुखट्वकः बहुखट्वः । क्वचिन्न बहुश्रेयान् बहूश्रेयसी

卐 **વૃત્યર્થ :– બહુવ્રીહિ સમાસમાં इन् પ્રત્યયાન્ત શબ્દને સ્ત્રીલિંગે कच् સમાસાન્ત પ્રત્યય થાય છે. જેમકે:–** बहवः दण्डिनः यस्याम् सा बहुदण्डिन्+कच् = (नाम्नोनो २/१/९१ થી न् લોપ) बहुदण्डि+कच्(क)=बहुदण्डिक (आत् २/४/3८ થી बहुदण्डिका सेना = **ઘણાં દંડધારીઓવાળી સેના** (दण्डिन् માં इन् છે માટે कच् થયો)

★ **અનુવૃતિ :–** बहुव्रीहेः काष्ठःट ७/3/१२५ થી बहुव्रीहेः

卐 વિશેષ : 0 कच् માં च् કાર મુક્યો તે न कचि २/४/१०४ સ્ત્રી પ્રત્યયના વિશેષણ માટે છે.

0 बहुवाग्मिका पुरी માં इन् પ્રત્યય નથી પણ ग्मिन् છે છતા कच् કેમ થયો ?

* अनिनस्मन् ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च तदन्तविधि प्रयोजयन्ति ન્યાયથી ग्मिन् માં इन् અનર્થક છતાં તેનું ગ્રહણ થયું

▣ **શેષવૃતિ :– (૧૭) ऋन्नित्यदितः ७/3/१७१** बहुव्रीहि સમાસમાં ऋકારાન્ત શબ્દને તથા નિત્ય दित् (दै–दास् दास्–दाम्) શબ્દો, कच् સમાસાંત થાય છે.

જેમકે:– 'ऋ' (१) बहवः कर्तारः यस्मिन सः बहुकर्तृ+कच् =बहुकर्तृकः देशः=અનેક કર્તાવાળો દેશ

दित् (२) बहवः नद्यः यस्मिन सः बहुनदी+कच्=बहुनदीकः देश=જે દેશમાં અનેક નદી છે–તે – એજ રીતે – बहुवधुको देशः [११२]

(૧૮) दध्युरःसर्पिर्मधूपानच्छाले ७/3/१७२ बहुव्रीहि સમાસને અન્તે આવેલા दधि, उरस्, सर्पिष्, मधु, उपानत्, शालि શબ્દોને कच् સમાસાંત પ્રત્યય થાય છે.

प्रियं दधि यस्य सः = प्रियदधि+कच्=प्रियदधिकः=જેને દહીં પ્રિય છે તે

व्युढं उरः यस्य सः=व्युढोरस्+कच्=व्युढोरस्कः=વિશાળ છે છાતી જેની તેવો તે [११3]

(૧૯) पुमानडुन्नौपयोलक्ष्म्या एकत्वे ७/3/१७3 એકવચનવાળા અને બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે આવેલા पुम्, अनडुत्, नौ पयस् અને लक्ष्मी શબ્દ कच् સમાસાંત થાય છે.

0 प्रिय पुंस्कः = प्रिय पुमान यस्य सः = પ્રિય છે પુરૂષ જેને તે = प्रियपुंस् + कच् [११४]

(૨૦) नञोऽर्थात् ७/3/१७४ બહુવ્રીહિ સમાસ વાળા नञ् પછીના अर्थ શબ્દને સમાસાંત कच् પ્રત્યય થાયછે नास्ति अर्थः यस्य तद् अनर्थ + कच् = अनर्थकं वचः અર્થ વિનાનું વચન (अन् स्वरे 3/२/१२९થી न નો

धर्मादि ગણ બૃહદ્વૃતિ :– સૂત્ર 3/२/१४९

* ન્યાય :– अनिनस्मन–ન્યાયઃ १९, પૃ. ६६

ગ્રન્ થયો છે [૧૧૫]

(૨૧) શેષાદ્વા ૭/૩/૧૭૫ સિદ્ધહેમમાં સમાસાન્ત પ્રકરણ અધ્યાય: ૭ પાદ ૩ સૂત્ર ૬૯ થી શરૂ થાય છે ત્યાંથી ૭/૩/૧૭૪ સુધી જે-જે સૂત્રો વડી બહુવ્રીહિ સમાસ અંગે જે સમાસાન્ત પ્રત્યયોનું વિધાન છે તે તમામ પ્રત્યયો સિવાયના અન્ય પ્રત્યયો તે શેષ સમજવા —જે શેષ શબ્દો બહુવ્રીહિ સમાસ વાળા હોય તેમને कच् સમાસાન્ત પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે

बहव: (बह्व्य) खट्वा: यस्य स

बहुखट्वः पक्षे बहुखट्वकः = જેની પાસે ઘણી ખાટલી છે તે (વિકલ્પે कच् થયો) [૧૧૬]

(૨૨) ईयसो ૭/૩/૧૭૭ અન્તે ईयस् પ્રત્યય વાળા સમાસયુક્ત નામને कच् પ્રત્યય થતો નથી.

बहु: श्रेय: यस्य स बहुश्रेयान् નું પ્રથમ એ વ बहुश्रेयान् बहूनि श्रेयांसि यस्या सा बहुश्रेयसी (अघातुर्ऋदित: ૨/૪/૨ થી ङी) બન્નેમાં कच् ન થય કેમકે અન્તે ईयस् પ્રત્યય છે [૧૧૭]

[૪૪૭]

(૨૨) सुपूत्युत् – सुरभेर्गन्धादिद् गुणे ૭/૩/૧૪૪

★ સૂત્રપૃથ૦ :– सु-पूति-उत्-सुरभे. गन्धत् इत् गुणे

★ वृत्ति :– स्वादि पूर्वाद्गन्ध दित् स्यात् । सुगन्धि द्रव्यम् ।

☐ 'वाऽऽल्पे' ७/३/१४५ । सुगन्धिः सुगन्धो वा काय ।; "वारव" ७/३/१४६ । सूपगन्धि सूपगन्धं वा मोजनम् ।; 'वोपमानात्' ७/३/१४७ । पद्मगन्धि पद्मगन्धं वा मुखम् ।;

卐 વૃત્યર્થ :– सु-पूति (ખરાબી) उत् (ઉગ્ર) सुरभि (સુ-સારું) શબ્દો પછી આવેલા गन्ध શબ્દને બહુવ્રીહિ સમાસમાં 'इत्' પ્રત્યયાન્ત થાયછે (જો ગુણ અર્થ હોયતો)

सुगन्धि द्रव्यम् = सुष्ठु: गन्धः यस्य तद्

सुगन्ध + इत् = सुगन्धि द्रव्यम् = સારી ગંધ વાળું દ્રવ્ય

એજ રીતે पूतिगन्ध , उद्गन्धः, सुरभिगन्धः,

★ અનુવૃત્તિ :- बहुव्रीहे काष्ठः टः ७/३/१२५ थी बहुव्रीहि:

卐 વિશેષ :– 0 ગુણરૂપ કેમ ?

सुगन्ध. आपणिकः = સુગન્ધ વાળો વેપારી આ શબ્દ ગુણરૂપ નથી માટે નિયમ ન લાગે

0 सु વગેરે પૂર્વપદ કેમ કહ્યું ?

तीव्रगन्धं हिड्गु – અહીં तीव्र શબ્દ પૂર્વપદ છે.

0 इत् મા त् કાર ઉચ્ચારણ માટે છે

☐ શેષસૂત્રો :–(૨૩) वाऽऽल्पे ७/३/१४५ આગંતુક ગન્ધ અર્થવાળો गन्ध શબ્દ सु, पूति; उत् કે सुरभि પછી આવેલો હોય અને બહુવ્રીહિ સમાસ હોય તો વિકલ્પે इत् સમાસ ન થાય. सुष्ठु गन्धः यस्य सः सुगन्धः પક્ષે (सुगन्ध+इत्) सुगन्धि कायः=સુગન્ધવાળું શરીર [૧૧૮]

(૨૪) वाऽन्ते ૭/૩/૧૪૬ બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે આવેલો गन्ध શબ્દ અલ્પ ગંધ અર્થને સૂચવતો હોય તો વિકલ્પે 'इत्' પ્રત્યય લાગે सूपस्य गन्धः मात्रा अस्मिन तत्=सूपगन्ध વિકલ્પે (सूपगन्ध+इत्)=सूपगन्धि मोजनम् સૂપની આછી ગન્ધવાળું ભોજન [૧૧૯]

(૨૫) वोपमानात् ૭/૩/૧૪૭ ઉપમાન સૂચક નામ પછી આવેલા બહુવ્રીહિ સમાસવાળા ગંધ શબ્દને इत् સમાસાન્ત વિકલ્પે થાયછે पद्मस्यइव गन्धः यस्य तद् = पद्मगन्ध पक्षे (पद्मगन्ध + इत्) पद्मगन्धि मुखम् = કમળના જેવી ગન્ધ વાળું મુખ છે જેનું તે [૧૨૦]

[૪૪૮]

(૨૩) पात् पादस्याऽहस्त्यादेः ૭/૩/૧૪૮

★ સૂત્રપૃથ૦ :– पात् पादस्य अ-हस्तिआदे:

★ वृत्ति :– हस्त्यादि वर्जादुपमानात्परस्य पात् स्यात् । (अधुट् स्वरादौ पदादेशश्चाऽऽस्य) । व्याघ्रपात् । व्याघ्र पद: पदय । हस्त्यादि निषेधात् हस्तिपाद: ।

☐ "सु सङ्ख्यात्" ७/३/१५० सुपात्, द्विपात् ।; "वयसि दन्तस्य दतृ" । ७/३/१५१ । ऋकारो नाऽन्तार्थः । सुदन्, द्विदन् बालः ।; "वाऽग्रान्तशुभ्र-वृषवराहाहि मूषिक शिखरात्" ७/३/१४८ । कुन्दाग्रदन्, कुन्दाग्रदन्त: ।, शुभ्रदन्, शुभ्रदन्तः ।; "धनुषोधन्वन्" ७/३/१५८ । शार्ङ्गधन्वा ।; "वा नाम्नि" ७/३/१५९ पुष्पधन्वा, पुष्प धनुः ।; "जायाया जानि:" ७/३/१६४ भूजानिः ।; "सीरामूर्धमीन्" ७/३/१६९ । कुण्डोघ्नी गौ

— इति बहुव्रीहिः —

卐 વૃત્યર્થ :– हस्ति વગેરે શબ્દોને છોડીને બીજા ઉપમાન સૂચક શબ્દો પછી આવેલા બહુવ્રીહિ વાળા पाद શબ્દનો पात् આદેશ થાય છે.

* (यस्वरे पाद: पद...ट २/१/१०२ थी અઘુટ

સ્વરાદિ પ્રત્યયો પૂર્વે पाद् નો पद् આદેશ થાયછે વ્યાઘ્રપદ:) व्याघ्रस्य इव पादौ यस्य सः – व्याघ्रपात् पश्य–**જેના પગ વાઘના પગ જેવા છે તે જુઓ 0** हस्ति **વગેરેના વર્જનથી** हस्ति पादः हस्तिनः पादौ इव पादौ यस्य सः – **જેના પગ હાથીના પગ જેવા છે તે (અહીં पाद નો पात् ન થાય)**

★ **અનુવૃત્તિ :–** बहुव्रीहेः काष्ठ टः ७/३/१२५ થી बहुव्रीहेः

卐 વિશેષ :– 0 * हस्ति–आदि ગણ – हस्तिन्, अश्व, कटोल कटोलक, गण्डोल, गण्डोलक, गण्डमहेल, दासी, गणिका, कुसूल, कपोत. जाल, अज

■ શેષવૃત્તિ :– (२६) सुसङ्ख्यात् ७/३/१५० सु શબ્દ અને સંખ્યાવાચી શબ્દ પછી આવેલ બહુવ્રીહિ સમાસ વાળા पाद શબ્દનો पात् થાયછે

0 शोभनौ पादौ यस्य स =सुपात् = જેના પગ સારા છે તે

0 द्वौ पादौ यस्य सः = द्विपात् = જેના બે પગ છે તે [१२१]

(२७) वयसि दन्तस्य दतृ ७/३/१५१ सु શબ્દ અને સંખ્યાવાચી શબ્દ પછી આવેલા બહુવ્રીહિ સમાસવાળા दन्त શબ્દનું दतृ રૂપ થાય–જો વય–ઉંમર અર્થ જણાતો હોય તો – शोभनाः दन्ताः यस्य सः

सुदन्त નું सुदतृ (ऋ કારથી न् આગમ ऋदुदितः १/४/७०) = सुदन्त् (पदस्य २/१/८९ થી લોપ) सुदन् = સારા દાંતવાળો

0 द्वौ दन्तौ यस्य सः = द्विदन् बालः બે દાંતવાળો બાળક [१२२]

(२८) वाऽग्रान्त–शुद्ध–शुभ्र–वृष–वराहाहि – मूषिक शिखरात् ७/३/१५४ अग्र અન્તે છે તેવો શબ્દ બહુવ્રીહિ સમાસમાં હોય ત્યારે તથા શુધ્ધ વગેરે સાત શબ્દ પછી આવેલ दन्त શબ્દનો दतृ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

0 अग्रः– कुन्दस्य अग्रम् इति कुन्दाग्रम् कुन्दाग्रस्य इव दन्ता यस्य सः = कुन्दाग्रदन्तः વિકલ્પે कुन्दाग्रदतृ (ऋइत् છે તેથી न् આગમ થતા) कुन्दाग्रदन् = કળીના અગ્ર ભાગ જેવા દાંત છે જેને તે

- 0 शुद्धदन्त– शुद्धा दन्ताः यस्य सः इति शुद्धदन्तः पक्षे

* 1 અદ્યુટસ્વરાદિ... હૈમ પ્રકાશ પૂર્વાર્ધ પૃ. ૨૬૯
* 2 हस्त्यादि ગણ :– બૃહદ્ હૈમ પ્રક્રિયા – ગણપાઠ

शुद्धदतृ = शुद्धदन् = સારા દાંત છે જેને તેવો તે [१२३]

(२९) धनुषो धन्वन् ७/३/१५८ બહુવ્રીહિ સમાસ વાળા धनुष्, શબ્દનો धन्वन् થાય છે. शार्ङ्गं धनुः यस्य सः इति शार्ङ्गधन्वन् તેનું પ્રથમા એ.વ. शार्ङ्गधन्वा = શીંગડાના ધનુષવાળો [१२४]

(३०) वा नाम्नि ७/३/१५९ જો સંજ્ઞા (નામ) હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસવાળા धनुष् શબ્દનો धन्वन् વિકલ્પે થાય છે.

पुष्पस्य धनुः यस्य सः इति पुष्पधन्वन (પ્રથમા એ.વ.) पुष्पधन्वा વિકલ્પે पुष्पधनुः = કામદેવ – (જેનું ધનુષ પુષ્પ છે તે) [१२५]

(३१) जायाया जानिः ७/३/१६४ બહુવ્રીહિ સમાસમાં રહેલ जाया શબ્દનો जानि થાય છે. भूः जाया यस्य सः इति भूजानिः પૃથ્વી છે પત્ની જેની [१२६]

[३२] स्त्रियामूधसोन् ७/३/१६९ બહુવ્રીહિ સમાસમાં રહેલા ऊधस् શબ્દને સ્ત્રીલિંગે स् નો न થાય છે कुण्ड इव ऊधः यस्याः सा = कुण्ड+ऊधस् = कुण्डोधस् = कुण्डोधन् ङी લાગીને = कुण्डोघ्नी = કુંડના જેવા આંચળ છે જેના તે (अनोऽस्य २/१/१०१ થી अ લોપ) [१२७]

[४४९]

આ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ સમાપ્ત થાય છે.

અવ્યયીભાવ

સામાન્ય રીતે અવ્યયીભાવ સમાસમાં બે પદ હોય છે. ઘણુ કરીને પૂર્વપદ એ કોઇ ઉપસર્ગ કે અવ્યય હોય છે. અને ઉત્તરપદ કેઇ નામ હોય છે આખો સમાસ નપુંસિંગ પ્રથમા એ.વ. જેવો થઈ અવ્યય તરીકે ગણાય છે.

अव्यय ने अतोऽनः कस्वरात् ७/२/६ थी इन् લાગી અવ્યયી ભાવ થયું.

(२४) विभक्ति समीप समृध्धि–व्युध्धयर्था–भावाऽत्ययाऽसम्प्रति–पश्चात्–क्रम–रव्याति–युगपत्–सदृक–सम्पत–साकल्यान्तेऽव्ययम् ३/१/३९

★ **સુત્રપૃથ૦** :– विभक्ति–समीप–समृध्धि – विऋध्धि–अर्थ+भाव–अत्यया असम्प्रति–पश्चात–क्रम–ख्याति युगपत्–सदृक्–सम्पत्–साकल्य–अन्ते अव्ययम्

★ **વૃત્તિ** :– एषु अर्थेषु वर्त्तमानमव्ययं नाम्ना सह पूर्वपदार्थ वाच्ये नित्यं समासोऽव्ययी भावः स्यात ।

विभक्तिः– विभक्तियर्थः कारकम्

卐 **વૃત્યર્થ :– વિભક્તિનો અર્થ સમીપતા,**

સમૃદ્ધિ, વિ ઋદ્ધિ (ઋદ્ધિનો અભાવ), अर्थाभाव (જડ-ચેતનવસ્તુનો અભાવ), अत्यय (અતિનતા) असम्प्रति (કાલાતિત પણું), पश्चात् (પાછળ), क्रम, ख्याति (પ્રસિદ્ધિ) युगपत् (એકસાથે), सदृक् (સરખું), सम्पत् (સંપાત), साकल्य (સમગ્રતા), अन्त (છેડો) આ બધા અર્થોમાં રહેલ અવ્યયરૂપ નામ અન્યનામ સાથે પૂર્વપદના અર્થની પ્રધાનતાએ નિત્ય સમાસ પામે છે તે અવ્યયીભાવ સમાસ કહેવાય છે

વિભક્તિનો અર્થ કારક થાય છે

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) तत्राऽऽदाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः ૩/૧/૨૬ થી अव्ययीभाव

(૨) नित्यं प्रतिनाऽल्पे ૩/૧/૩૭ થી नित्यं

卐 વિશેષ :- 0 નોંધ - આ સૂત્રના ઉદાહરણો હવે પછીના સૂત્ર '૪૭' માં આવેલા છે તે જોવા

0 અવ્યયીભાવ સમાસ મુખ્યત્વે કરીને પૂર્વપદમાં કોઈ ઉપસર્ગ કે અવ્યય - અને ઉત્તર પદમાં કોઈ નામ હોય છે આ સમાસ નપુંલિંગ એકવચનમાં થાય છે અને અવ્યય ગણાય છે

0 ઉદાહરણ

સમૃદ્ધિ :- मद्राणां समृद्धि - इति - सुमद्रम् = મદ્ર દેશની સમૃદ્ધિ

[૪૫૦]

(૨૫) प्रथमोक्तं प्राक् ३/१/१४८

★ સૂત્રપૃથ૦ :- प्रथमा उक्तं प्राक्

★ વૃત્તિ :- अत्र समास प्रकरणे सूत्रे प्रथमान्तेन यन्निर्दिष्टं तत्प्राक् प्रयोक्तव्यम्। अनेनाऽव्ययस्य पूर्वं प्रयोगः। (ऐकार्थ्ये इति विभक्ति लोपः) अधिस्त्रि "द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ" इत्यव्ययीभावस्य क्लीबत्वाद् ह्रस्वत्वम्।

卐 સૂત્રાર્થ :- આ સમાસ પ્રકરણમાં પ્રથમાન્ત (प्रथमया उक्त = પ્રથમા વિભક્તિથી કહેવાયેલ) વડે જે નામનો નિર્દેશ કર્યો હોય તે નામનો (તેવા સમાસમાં) પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે આથી અવ્યયી ભાવ સમાસમાં अव्यय નો પૂર્વપદમાં ઉપયોગ થાય છે.(ऐकार्थ्ये સૂત્રથી વિભક્તિનો લોપ થાય છે) स्त्रीषु इति अधिस्त्रि = સ્ત્રીમાં स्त्री+सुप् अधि+सि - (અધિકરણ કારકાર્થ) સમાસ સૂત્ર: ૨૪-विभक्ति समीप... अव्ययम् મુજબ अव्यय पद प्रथमोक्त છે. તેથી अधि ઉપસર્ગ પહેલા મુકીને "अधिस्त्रि" પ્રયોગ કર્યો અને આ સમાસ* નપુંસકલિંગે હોવાથી (क्लीबे ૨/૪/૯૭ સૂત્રથી) ह्रस्व થતા अधिस्त्रि રૂપ બન્યું

卐 વિશેષ :- 0 નોંધ :- अधिस्त्रि ઉદાહરણમાં વિભક્તિનો લોપ ऐकार्थ्ये સૂત્રથી થયો નથી પણ अनतो लुप् હવે પછીના સૂત્ર: ૨૭ થી થયો છે. ऐकार्थ्ये સમાસ પૂર્વેની વિભક્તિનો લોપ કરે છે સમાસ થયા બાદ લાગેલી વિભક્તિનો લોપ अनतो लुप् થી થશે.

0 ઉદાહરણ -

0 आसन्ना दश येषां ते = आसन्न दशाः

જે સંખ્યાની નજીક દશ સંખ્યા છે તે (અહી आसन्ना ..सङ्ख्या सूत्र ૩/૧/૨૦ માં પ્રથમા વડે ઉક્ત થવાથી आसन्न પૂર્વે મુકાયુ)

0 गङ्गायाः समीपम्‌ इति उपगङ्गम्-સાન ગંગાએ (અહીં सङ्ख्या समाहारे ૩/૧/૨૮ સૂત્રમાં सङ्ख्या શબ્દ પ્રથમાથી ઉક્ત છે માટે પૂર્વે મુકાયું.

[૪૫૧]

(૨૬) अनतो लुप् ३/२/६

★ સૂત્રપૃથ૦ :- अन्-अतः लुप्

★ વૃત્તિ :- अदन्तवर्जस्याव्ययीभावस्य स्यादेर्लुप् स्यात्। अधिस्त्रि गृहकार्यम्।

卐 સૂત્રાર્થ :- અકારાન્ત વર્જિત અવ્યયી ભાવ સમાસ સંબંધિ સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે

स्त्रिषु अधि = अधि स्त्रि+सि-अम्...सुप् માટે વિભક્તિનો લોપ થાય છે.

अधिस्त्रि गृहकार्यम् = ઘરનું કામ સ્ત્રીની જવાબદારીમાં છે. (અહીં વિભક્તિના અર્થમાં અવ્યયી ભાવ સમાસ થયો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- अमव्ययी भाव...पञ्चम्याः=३/२/२ થી अव्ययीभाव

• • • • • • • • • • • • • • • •

* "નપુંસકલિંગ :- લિંગાનુશાસન શ્લોક : ૯ "द्वन्द्वैकत्वाव्ययी भावौ क्रिया व्यय विशेषणे" શ્લોક મુજબ અવ્યયી-ભાવને નપુંસકલિંગ થાય

卐 વિશેષ :- 0 ઉદાહરણ :-
वध्वाः समीपम् = उपवधु = વહુપાસે
कर्तुः समीपम् = उपकर्तु = કર્તાપાસે
બન્નેમાં સમાસને લાગેલી વિભક્તિનો લોપ થયોછે
0 अनतू કેમ કહ્યું ?
कुम्भस्य समीपम् = उपकुम्भम् = કુંભપાસે
0 અવ્યયીભાવ કેમ કહ્યું ?
प्रियम् उपवधू यस्य सः = प्रियोपवधुः
પ્રિયછે વહુની સમીપતા જેને – બહુવ્રીહિ છે.

[૪૫૨]

(૨૭) अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः ३/२/२

★ સૂત્રપૃથ૦ :- अम्–अव्ययीभावस्य अतः अपञ्चम्याः
★ વૃત્તિ :- अदन्तस्याव्ययीभावस्य स्यादेरम् स्यात्, न तु पञ्चम्याः । उपकुम्भमस्ति, पश्य, देहि, देशः । उपकुम्भादानय ।
"वा तृतीयायाः" ३/२/२ उपकुम्भं उपकुम्भेन कृतम्। "सप्तम्या वा ३/२/४ उपकुम्भे उपकुम्भे निधेहि ।
0 मद्राणां समृध्धिः सुमद्रम् विगता ऋध्धिर्व्यृध्धिः। यवनानां व्युद्धिर्दुर्यवनम ॥ अर्थाभावो – धर्मिणोऽसत्त्वम् । मक्षिकाणाम् अभावो निर्मक्षिकम् ॥ अत्ययोऽतीतत्वम् । वर्षाणामत्ययोऽतिवर्षम्। असम्प्रतिइति वर्तमानकाले उपभोगाद्यभावः । कम्बलस्या सम्प्रति अतिकम्बलम् । रथस्य पश्चाद् अनुरथं याति । ज्येष्ठस्य क्रमेणानुज्येष्ठं प्रविशन्तु । भद्रबाहोः ख्यातिः इति भद्रबाहु । अहो भद्रबाहु । चक्रेण युगपत् सचक्रं धेहि । अत्र ,'अकालेऽव्ययी भावे" ३/२/१४६ इति सहस्य सः । व्रतेन सदृक् सव्रतम । ब्रह्मणः सम्पत् सब्रह्म साधूनाम् । तृणैः सह सकलं सतृणं भुङ्क्ते । पिण्डैषणा पर्यन्तमिति सपिण्डैषणमधीते ।

卐 વૃત્યર્થ :- अ કારાન્ત અવ્યયી ભાવ સમાસમાં પંચમી વિભક્તિ સિવાયની તમામ સ્યાદિ વિભક્તિને બદલે अम् થાયછે જેમકે:-
(૧) પ્રથમાન્ત :- कुम्भ सामीप्य युतम्=उपकुम्भम् अस्ति = ઘડાની પાસે છે
(૨) દ્વિતીયાન્ત :- कुम्भ सामीप्य युतम्=उपकुम्भम् पश्य – ઘડાની પાસે જો
(૩) ચતુર્થાંત :- कुम्भ सामीप्य युताय=उपकुम्भम् देही = ઘડાની પાસે રહેનારને આપ
(૪) ષષ્ઠ્યન્ત :- कुम्भ सामीप्य युतस्य= उपकुम्भम् देशः = ઘડાની પાસેનો દેશ
ચારે ઉદાહરણમાં अम् પ્રત્યય લાગ્યો
(प्रथमोक्तं प्राक् ૩/૧/૧૪૮ થી ૩પૂ પુરે સુકયું)
(નોંધ :- તૃતીયા – સપ્તમીના અલગ સૂત્રો શેષવૃતિમાં છે)
0 अपञ्चम्याः કેમ કહ્યું ?
उपकुम्भात् आनय = ઘડાની પાસેથી લાવ પંચમીને બદલે अम् ન થયું

☆ અનુવૃતિ :- परस्पर ऽन्योन्यतरेतरस्याम् स्यादे र्वा पुंसि ૩/૨/૧ થી स्यादेः

卐 વિશેષ :- 0 अव्ययीभावस्य કેમ કહ્યું ?
धर्मश्रितः અહીં श्रितादिभिः ૩/૧/૬૨ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે
0 तत्सम्बन्धि स्यादेः કેમ ?
प्रियोपकुम्भोऽयम् = બહુવ્રીહિ સમાસ છે
પ્રિય છે કુંભની સમીપ જેને તે
0 अतः કેમ કહ્યુ ?
स्त्रिषु इति अधिस्त्रि = ई કારા. છે માટે ન થાય

શેષવૃત્તિ :- (૩૩) वा तृतीयायाः ૩/૨/૩
અવ્યયીભાવ સમાસમાં અ કારા. પદને લાગેલી ત્રીજી વિભક્તિના બધાં વચનને બદલે अम् વિકલ્પે થાય.
कुम्भ सामीप्य युतेन = उपकुम्भम् पक्षे उपकुम्भेन कृतम् = ઘડાના સામીપ્ય વડે કરાયું. [૧૨૮]
(૩૪) सप्तम्या वा ૩/૨/૪ અવ્યયીભાવ સમાસમાં અ કારા. પદને લાગેલા સપ્તમી વિભક્તિનાં બધાં વચનોને બદલે अम् વિકલ્પે થાય છે.
कुम्भ समीपं निधेहि = उपकुम्भम् पक्षे उपकुम्भे निधेहि = કુંભની પાસે મુક [૧૨૯]
0 सुत्रः (२४) विभक्ति समीप ३/१/३९ ના ઉદાહરણો
समृध्धिः– मद्राणाम् समृध्धि = सुमद्रम् = મદ્રદેશની આબાદી सु ઉપસર્ગ સમૃદ્ધિ સૂચક છે.
व्यृध्धिः– यवनानां व्यृध्धि = दुर्यवनम् = યવનોની ઋદ્ધિ ચાલી ગઇ. दुर् ઉપસર્ગ છે.
अर्थभावः– मक्षिकाणाम् अभावः=निर्मक्षिकम् = માંખોનો તદ્દન અભાવ. निर ઉપસર્ગ
अत्ययः– वर्षाणाम् अत्ययः – अतिवर्षम् = વર્ષા ઋતુ વીતી ગઇ. अति ઉપસર્ગ
असम्प्रतिः– कम्बलस्य असम्प्रति = अतिकम्बलम् કાંબળના

ઉપયોગનો દાવ અભાવ

પશ્ચાત્ :– રથસ્ય પશ્ચાત્ = અનુરથમ્ = રથની પાછળ અનુ ઉપસર્ગ

ક્રમ :– જ્યેષ્ઠસ્ય ક્રમેણ = અનુ જ્યેષ્ઠમ્ = જ્યેષ્ઠના ક્રમ પ્રમાણે.

ખ્યાતિ – મદ્રાણાં ખ્યાતિ. ઇતિ મદ્રાત્, અતિ મદ્રાત્ મદ્રદેશની ખ્યાતિ

યુગપત્ – ચક્રેણ યુગપત્ – સચક્રં ધત્ત – એક પૈડાની સાથે ચીજનું ધરવું ઇત્યાદિ (અકાલે અવ્યયે સહસ્ય ૩/૨/૧૪૦ થી સહ નો સ આદેશ)

સદૃક્ – સખ્યા સદૃક્ – સસખિ – સખાની સમાન (સદૃશ મુજબ સ)

સંપત્તિ – ક્ષત્રાણાં સંપત્ – સક્ષત્રં – ક્ષત્રિયોની સમૃદ્ધિ

સાકલ્ય – તૃણમપિ અપરિત્યજ્ય – સતૃણમ્ અત્તિ – તે બધું સાથે ખાય છે

અન્ત – અગ્ન્યધ્યયનાન્તમ્ ઇતિ સાગ્નિ અધીતે – અગ્નિ ગ્રંથ સુધી ભણે

[૪૫૩]

(૭૮) યોગ્યતા વીપ્સાઽર્થાનતિવૃત્તિ સાદૃશ્યે ૩/૧/૪૦

★ સૂત્રપૃથ૦ :– યોગ્યતા વીપ્સા અર્થાનતિવૃત્તિ સાદૃશ્યે

★ વૃત્તિ :– એષ્વર્થેષુ વર્તમાનમવ્યયં નામ્ના સહ સમસ્યતે। રૂપસ્ય યોગ્યમનુરૂપમ્। અર્થમર્થ પ્રતિ પ્રત્યર્થં શક્તિમનતિક્રમ્ય યથાશક્તિ દત્ત। શીલસ્ય સાદૃશ્યં સશીલમનયોઃ।

卐 સૂત્રાર્થ :– યોગ્યતા, વીપ્સા=વારંવાર ક્રિયા કરવી. અર્થાનતિવૃત્તિ – અર્થનું-વર્તમાન પરિસ્થિતિનું ઉલ્લંઘન કરવું, સાદૃશ્ય – સમાન, એ અર્થના સૂચક અવ્યયનો બીજા નામ સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. – પૂર્વ પદનો અર્થ પ્રધાન હોય છે.

0 યોગ્યતા :– અનુ :– રૂપસ્ય યોગ્યમ્=અનુરૂપમ્ = રૂપ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરે છે.

0 વીપ્સા :– પ્રતિ :– અર્થમ્ અર્થમ્=પ્રત્યર્થમ્ = દરેક પદાર્થ પ્રતિ.

0 અર્થાનતિવૃત્તિ :– યથા – શક્તિમ્ અનતિક્રમ્ય = યથાશક્તિ = શક્તિ મુજબ

0 સાદૃશ્ય :– સ :– શીલસ્ય સાદૃશ્યમ્=સશીલમ્

અનયોઃ = આ બન્નેનું શીલ સમાન છે

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) તત્રાદ્યા મિથસ્તેન પ્રહૃત્યેતિ સરૂપેણ યુદ્ધેઽવ્યયીભાવઃ ૩/૧/૨૬ થી અવ્યયીભાવઃ

(૨) નિત્યં પ્રતિનાઽલ્પે ૩/૧/૩૭ થી નિત્ય

卐 વિશેષ :– 0 પ્રત્યર્થમ્ = દ્વિતીયા માગિતે ચ પ્રતિ પર્યનુભિઃ ૭/૩/૩૭ થી થયેલ છે *

0 વિભક્તિ સમીપ ..૩/૧/૩૯ થી સદૃશ શબ્દથી સાદૃશ્ય નું ગ્રહણ થઈ જ્યાં છતાં આ સૂત્રમાં પૃથક ગ્રહણ કેમ?

વિભક્તિ સમીપ ..૩/૧/૩૯ સૂત્રમાં ગૌણનામની પ્રધાનતા છે, અથવા અન્ય ઇ પ્રધાનતા છે અહીં સાદૃશ્ય મા વર્તમાન શબ્દની પ્રધાનતા છે એટલે કે સમાનતા માટે છે

[૪૫૪]

(૭૯) યથાઽથા ૩/૧/૪૧

★ સૂત્રપૃથ૦ :– યથા અ–થા

★ વૃત્તિ – થા પ્રત્યયવર્જિતમનુલ્લમ યથેત્યવ્યયં નામ્ના સમસ્યતે। યથા રૂપં ચેષ્ટતે। અથેતિ કિમ્? યથા ચૈત્ર સ્તથા મૈત્રઃ।

卐 સૂત્રાર્થ :– થા પ્રત્યય રહિત (અવ્યુત્પન્ન) એવા યથા અવ્યય (પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો) અન્ય નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામે છે.)

યથા (યોગ્યતા) રૂપેણ અનુરૂપમ્ ઇતિ યથારૂપમ્ ચેષ્ટતે = રૂપને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

0 અ–થા કેમ કર્યું ?

યથા ચૈત્ર તથા મૈત્ર જેવો ચૈત્ર તેવો મૈત્ર આ પદમાં થા પ્રત્યય છે માટે સમાસ ન થાય.

★ અનુવૃત્તિ :–(૧) તત્રાદ્યા...અવ્યયીભાવઃ ૩/૧/૨૬ થી અવ્યયીભાવ

(૨) નિત્યં પ્રતિનાઽલ્પે ૩/૧/૩૭ થી નિત્ય

卐 વિશેષ :– 0 પૂર્વથી સિદ્ધ હોવા છતાં સાદૃશ્યના પ્રતિષેધ માટે આ સૂત્ર કર્યું છે.

0 અવ્યુત્પન્ન – જેની વ્યુત્પત્તિ થતી ન હોય પણ તે પોતે જ યથા અવ્યય હોય

0 પ્રકારે થા ૭/૨/૧૦૨

° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° °

* દ્વિતીયા :– બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાસાદિ સહિત સૂત્ર ૩/૧/૪૦ પૃ ૬૦

0 ઉદાહરણ :–
0 અર્થની અનતિવૃત્તિ – सूत्र अनतिवृत्या = यथा सूत्रम् = સૂત્રનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના
0 વીપ્સા :– ये ये वृध्धाः तान् इति=यथावृद्धम् अर्चय = જે જે વૃદ્ધો છે તેની તું પૂજા કર.

[૪૫૫]

(૩૦) यावदियत्त्वे ૩/૧/૩૧

★ સુત્રપૃથ૦ :– यावद् इयत्त्वे
★ વૃત્તિ :– इयत्वे गम्ये यावदिति समस्यते यावन्त्यमत्राणि तावतः इति यावदमत्रं श्राद्धान् भोजय ।

卐 વૃત્યર્થ :– इयत्त्व એટલે અવધારણ (નિશ્ચય. અમુક પ્રમાણ કે માપ એવો અર્થ) यावत् એવુ નામ અવધારણ અર્થમાં બીજા નામ સાથે (પુર્વપદની પ્રધાનતાએ) સમાસ પામે તે અવ્યયીભાવ કહેવાય.

यावन्ति अमत्राणि इति तावद् = यावदमत्रं श्राद्धान् भोजय । જેટલા વાસણુ છે તેટલા શ્રાવકને તું જમાડ

★ અનુવૃત્તિ :– तत्रादय अव्ययीभावः ૩/૧/૨૬ થી અવ્યયીભાવ

卐 વિશેષ :– 0 इयत्त्वे કેમ કહ્યુ ?
0 यावद् दत्त तावद् भूक्तम् જેટલુ આપ્યું તેટલું ખાધું (અવધારણ – અર્થ નથી)

[૪૫૬]

(૩૧) पर्यपाड्-वहिरच् पञ्चम्या ૩/૧/૩૨

★ સૂત્રપૃથ૦ :– परि अप आङ् वहिर् अच् पञ्चम्या
★ વૃત્તિ :– पर्यादीनि पञ्च पञ्चम्यन्तेन समस्यन्ते । परि त्रिगर्तेभ्यः परित्रिगर्तम् । एवमपत्रिगर्तम् । बहिर्ग्रामम् । आग्रामम् । प्रागग्रामं वृष्टो मेघः ।

卐 વૃત્યર્થ :– परि, अप, आङ्, वहिर्, અને જેને અન્તે अच् છે તેવા નામો, પંચમ્યન્ત નામ સાથે સમાસ પામે (જો પુર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોયતો) અવ્યયીભાવ સમાસ કહેવાય
૧ परि = परि त्रिगर्तेभ्यः = परित्रिगर्तम् = ત્રિગર્ત નામના દેશને વર્જીને.
૨ अप = अपत्रिगर्तेभ्यः = अपत्रिगर्तम् = ત્રિગર્ત નામના દેશને વર્જીને
૩ बहिर्ग्रामात् = बहिर्ग्रामम् = ગામની બહાર
૪ आग्रामात् = आग्रामम् = ગામ સુધી
૫ प्राग् ग्रामात् = प्राग् ग्रामम् = ગામની પુર્વમાં
वृष्टो मेघः = વરસાદ વરસ્યો.

★ અનુવૃત્તિ :– तत्रादय ..अव्ययीभावः ૩/૧/૨૬ થી अव्ययीभावः

卐 વિશેષ :- 0 પંચમી એમ કેમ કહ્યું ?
प्रति वृक्षं विद्युत् – વૃક્ષની તરફ વિજળી. દ્વિતીયા છે, માટે આ સૂત્ર ન લાગે.
0 *[1] (૧) पर्यपाभ्यां वर्ज्ये ૨/૨/૭૧ થી પંચમી
(૨) आङाऽवधौ ૨/૨/૭૦ થી પંચમી
(૩) प्रभृत्यन्यार्थ दिक्...૨/૨/૭૫ થી પંચમી
0 સૂત્રમાં अच् એ क्विबन्त अञ्चन्ति નો નિર્દેશ કરેછે. * 2
0 पञ्चम्याः प्रत्ययत्वात् એમ प्रत्यय प्रकृत्यादेः ૭/૪/૧૧૫ થી નક્કી થાયછે.
0 प्राग्:– * 3 प्र+अञ्च (अञ्च गतौच)
(૧) अञ्चोऽनर्चायाम् ૪/૨/૪૬ થી न् લોપ प्र+अच्
(૨) अञ्चः ૨/૪/૩ થી ङी – प्र+अची
(૩) अच्च्प्राग् ૨/૧/૧૦૪ થી अ લોપ, પૂર્વ अ=प्राची
(૪) दीर्घ्देशकालेषु ૭/૨/૧૧૩ થી प्राची+धा
(૫) लुबञ्चे ૭/૨/૧૨૩ = प्राची
(૬) ङ्यादे गौणस्य ૨/૪/૯૫ = प्राच्
(૭) अधण तस्वाद्या ..૧/૧/૩૨ થી અવ્યય
(૮) अव्ययस्य ૩/૨/૭ सि લોપ = प्राच्
(૯) चजःक-गम् ૨/૧/૮૬, धुटस्तृतीय=૨/૧/૭૬થી प्राग्

[૪૫૭]

(૩૨) लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ૩/૧/૩૩

★ સુત્રપૃથ૦ –: लक्षणेन अभि–प्रति–अभिमुख्ये
★ વૃત્તિ :– आभिमुख्ये वर्तमानौ अभि–प्रती चिह्न वाचिना समस्येते । अभ्यग्नि । प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । ■ दैर्घ्येऽनुः ૩/૧/૩૪, । अनुगङ्गं काशी । समीपे ૩/૧/૩૬ । तिष्ठद्गु कालः ।

卐 વૃત્યર્થ :– आभिमुख्य = સામે અર્થ વાળા अभि અને प्रति શબ્દો લક્ષણ–ચિહ્ન સૂચક

* [1] પંચમી મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા. ૧, પૃ. ૨૨૫
* [2] अच् :– બૃહદ્વૃતિ ન્યાસ સહિત ૩/૧/૩૨, પૃ ૭૩
* [3] प्राग् :– મધ્યમવૃતિ અવચૂરિ ભા. ૧, પૃ. ૨૨૫

નામ સાથે સમાસ પામે તે 'અપૂર્વપદ પ્રધાન [illegible] હોવાથી) [illegible] અવ્યયીભાવ કહેવાય છે.
[illegible] = [illegible] = [illegible]
[illegible] = [illegible]
[illegible] પરની [illegible]
પરની [illegible] પદને [illegible] છે.

★ અનુવૃત્તિ :- [illegible]

卐 વિશેષ :- 0 [illegible]
[illegible]

0 [illegible]
[illegible] = [illegible]
[illegible]
0 [illegible]
[illegible] = [illegible]

□ વૃત્તિ :- [illegible] [૧૩૦]
(૩૬) [illegible] - ૩.૧.૩૫ [illegible]
[illegible] = [illegible] = [illegible] [૧૩૧]
(૩૭) [illegible] ૩.૧.૩૬ [illegible] = [illegible] [૧૩૨]

[૪૫૮]

(૩૩) નિત્ય [illegible] ૩.૧.૩૭

★ વૃત્તિ :- [illegible]

卐 વૃત્યર્થ :- [illegible] અર્થમાં વર્તતુ નામ પ્રતિ નામ સાથે સમાસ પામે ને નિત્ય અવ્યયીભાવ કહેવાય. [illegible] = [illegible]

= થોડું શાક

★ અનુવૃત્તિ :- [illegible] ૩/૧/૨૬ થી [illegible]

卐 વિશેષ :- 0 [illegible] !
[illegible] = [illegible]
0 [illegible]
[illegible]
0 [illegible]
[illegible]

[૪૫૯]

(૩૪) [illegible] ૩/૧/૩૦

★ સૂત્રપૃથક :- [illegible]
★ વૃત્તિ :- [illegible]

卐 વૃત્યર્થ :- [illegible] નામ [illegible] નામ સાથે વિકલ્પે સમાસ પામે છે, તે અવ્યયીભાવ કહેવાય છે. (પૂર્વ પદની મુખ્યતાએ)
[illegible] : [illegible] ગંગાની સાથે પાર
[illegible] = [illegible] = ગંગાની મધ્યમાં
[illegible] = [illegible] = વનના અગ્ર ભાગમાં
[illegible] = [illegible] = ગીરના પ્રદેશની વચ્ચે.

• [illegible]
[illegible] નહીં. [illegible] "[illegible]" [illegible]

નિપાતનથી અવ્યયીભાવમાં 'ए' થાયછે તેથી પારે, મધ્યે, વગેરે થયુ. તે સપ્તમીનો પ્રત્યય નથી

અનુવૃત્તિ :- तत्रादय...अव्ययीभावः ૩/૧/૨૬ થી अव्ययीभावः

વિશેષ :- 0 बहुलम् અધિકાર ચાલુ હોવા છતાં 'वा' નું ગ્રહણ કેમ કર્યું ?
0 बहुलम् થી જ્યારે क्वचित् विभाषा નો અર્થ કરાય ત્યારે એકવાર સમાસ થાય છે. અને વિકલ્પે વિગ્રહ વાક્ય લખાય છે. પણ અહીં વિકલ્પમાં ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. માટે ત્રણ પ્રયોગ થાય છે. (૧) पारेगङ्गम् (અવ્યયી ભાવ), (૨) गङ्गायाः पारम् = गङ्गापारम् (ષષ્ઠી તત્પુરુષ), (૩) गङ्गायाः पारम् (વિગ્રહ વાક્ય)*
0 गिरिनदी वर्ग्याद्वा ૭/૩/૯૦ થી આ સમાસ अत् પ્રત્યયાન્ત વિકલ્પે થાયછે

[૪૬૦]

(૩૫) तत्रादायमिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः ૩/૧/૨૬

સુત્રપૃથ૦ -: तत्र – आदाय मिथस् तेन प्रहृत्य इति सरूपेण युद्धे अव्ययीभावः
વૃત્તિ :- सप्तम्यन्ते 'मिथ आदायकृतम्' इत्यर्थे तृतीयान्तं च मिथः प्रहृत्यकृतम इत्यर्थे युद्धे वाच्ये सरूपेण नाम्नाऽव्ययीभावः स्यात् ।
વૃત્યર્થ :- "પરસ્પર ગ્રહણ કરીને એવો ક્રિયા વ્યતિહાર હોને છતે જે સપ્તમ્યન્ત નામ અને "પરસ્પર પ્રહાર કરીને" એવા ક્રિયા વ્યતિહાર હોતા જે તૃતીયાન્ત નામ-તે સમાનરૂપ વાળા નામની સાથે યુદ્ધ વિષયક અન્ય પદાર્થ વાચ્ય રહેતા સમાસ પામેછે. તે અવ્યયીભાવ સમાસ થાયછે
(ઉદાહરણ સૂત્ર : ૩૭ માં જુઓ)

વિશેષ :- 0 आदाय – ગ્રહણ કરીને.
केशेषु च केशेषु च मिथः आदाय परस्परंकृतं युद्धम् = केशाकेशि – એક બીજાના વાળ ખેંચીને કરેલું યુદ્ધ
0 पहृत्यः – दण्डैश्च दण्डैश्च मिथः प्रहृत्य परस्परं कृतं युद्धम् = દંડા અને દંડા વડે મારીને કરેલું યુદ્ધ
दण्डा दण्डि (दण्ड दण्ड = ऐकार्थ्ये विभक्ति લોપ, સૂત્ર ૩૬ થી इ સૂત્ર ૩૭ થી આ થયોછે)
0 અહીં च કારનું ગ્રહણ કરેલછે છતાં सङ्ख्या समाहारे ૩/૧/૯૯ થી દ્વિગુ સમાસ ન થાય.
0 * मिथस् શબ્દ काकाक्षिगोलक ન્યાય વડે પરસ્પર બન્ને બાજુને (आदाय અને प्रहृत्य) જોડે છે.
0 સપ્તમ્યન્ત કેમ ?
केशांश्च केशांश्च गृहीत्वा कृतं युद्धम – દ્વિતીયાન્ત છે.
0 તૃતીયાન્ત કેમ કહ્યુ ?
मुखं च मुखं च प्रहृत्य कृतं युध्धम् – દ્વિતીયાન્ત છે.
0 પરસ્પર ગ્રહણ કેમ કહ્યું ?
केशेषु च केशेषु च स्थित्वा कृतं युध्धम्
0 પરસ્પર મારીને કેમ કહ્યુ ?
दण्डैश्च दण्डैश्च आगत्य कृतं युध्धम् (ઉપર આવીને અર્થ છે)
0 સમાન રૂપ કેમ કહ્યું ?
हस्ते च पादे च गृहित्वा कृतम् युध्धम् (હાથ–પગ અસમાન છે)
0 યુધ્ધ અર્થ કેમ કહ્યું ?
हस्ते च हस्ते च आदाय कृतम् सख्यम् (મિત્રતા છે)

[૪૬૧]

(૩૬) इच् युद्धे ૭/૩/૭૪

વૃત્તિ :- युध्दे यः समासस्तस्मादिच् समासान्तः स्यात् ।
વૃત્યર્થ :- યુદ્ધ અર્થમાં જે સમાસ છે તે इच् સમાસ પ્રત્યયાન્ત થાયછે
અનુવૃત્તિ :- समासान्त ૭/૩/૬૯
વિશેષ :-, 0 સૂત્ર સમજ :- केशांश्च केशांश्च गृहीत्वा कृतं युध्धम् = केश – केश + इच्
0 સૂત્ર. ૩૭ દ્વારા આ ઉદાહરણ પૂર્ણ સ્પષ્ટ થશે.

[૪૬૨]

(૩૭) इच्यस्वरे दीर्घ आच्च ૩/૨/૭૨

સુત્રપૃથ૦ :- इचि अ-स्वरे दीर्घः आत् च
વૃત્તિ :- इजन्तेऽस्वरादावुत्तरपदे पूर्वपदस्य दीर्घत्वमाच्च स्याताम् । केशेषु मिथो गृहित्वा कृतं युध्धम् केशाकेशी । मुष्टा मुष्टी अस्वर इति किम् । अस्यसि
વૃત્યર્થ :-(અવ્યયીભાવ સમાસમાં) इच् પ્રત્યયાન્ત અને આદિમાં સ્વર વિનાનું

* वा ગ્રહણ કેમ ? – ન્યાયઃ ૩૨ "समास तद्धितानां वृत्ति विंकल्पेन वृत्ति विषये च नित्यैवापवाद वृत्तिः – પૃ ૮૧

* मिथस् :- બૃહદ્વૃત્તિ-સ્વોપજ્ઞ ન્યાય યુક્ત ભા.૧, પૃ.૪૮૧

(વ્યંજન વાળું) ઉત્તરપદ હોયતો પૂર્વ પદ નો સ્વર દીર્ઘ થાયછે દા.ત. કેશાકેશિ (અહીં કેશ-કેશ માં કેશ+કેશિ સૂત્ર ૩૬ થી થયેલું છે આ સૂત્ર થી કેશા+કેશિ થયું અ હોવા, શબ્દ છે માટે વિકલ્પે બે રૂપ થયે નહીં)

0 મુષ્ટિમુષ્ટિ [illegible] મુષ્ટિમુષ્ટિ +(ઇચ્ યુદ્ધે) ઇચ્, અસ્વે યતન્ય ૭ ૩ ૧૮ થી ઇ લોપ થતાં મુષ્ટિમુષ્ટ (ન) આ થતાં મુષ્ટામુષ્ટિ = મુઠીએ મુઠીએ કરેલુ યુદ્ધ

0 [illegible] કેમ કર્યું ?

[illegible] = [illegible] પૂર્વ – [illegible] શબ્દ સ્વરાદિ છે.

卐 વિશેષ :– 0 [illegible] દીર્ઘ થાય કે [illegible] દીર્ઘ [illegible] ધનુર્ધનુષ [illegible] અહીં ધનુષ [illegible] દીર્ઘ ન થાય

0 [illegible]

[૪૬૩]

અવ્યયીભાવ સમાસાન્ત વિધિ – ક્રૈષેડ –

(૩૮) પ્રતિપરોઽનુભ્યોઽક્ષ્ણઃ ૭ ૩ ૮૭

★ સૂત્રપૃથક :– [illegible]

★ વૃત્તિ :– પ્રતિ પરસ્ અનુ [illegible] [illegible]

卐 સૂત્રાર્થ :– પ્રતિ પરસ્ અને અનુ નામ સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલ અક્ષિ શબ્દ અત્ સમાસાન્ત થાયછે જેમકે –

અક્ષિણી પ્રતિ=પ્રતિ+અક્ષિ+અત્ (અ)=પ્રત્યક્ષમ્ = નજરો નજર (પૂર્વ નો ઇ લોપ [illegible])

અક્ષ્ણોઃ પરસ્તાત્ – [illegible] + અ=પરોક્ષમ્ = પરોક્ષ

અક્ષ્ણો: સમીપમ્ = અનુ + અક્ષિ + અ = અન્વક્ષમ્ = આંખ નજીક

★ અનુવૃત્તિ :– [illegible] ૭/૩/૮૫ થી [illegible]

卐 વિશેષ:– 0 — × — × —

[૪૬૪]

(૩૯) અનઃ ૭ ૩ ૮૮

★ વૃત્તિ :– [illegible] [illegible] ।

* [illegible] ૪, ૫ ૬

卐 સૂત્રાર્થ :– અન્ અન્ત વાળા અવ્યયીભાવ સમાસથી અત્ પ્રત્યય થાયછે.

★ અનુવૃત્તિ :– [illegible] ૭/૩/૭૨ થી અત્

卐 વિશેષ: 0 [illegible] = [illegible] + અત્ (અ) = [illegible] ૪૦ [illegible]

[૪૬૫]

(૪૦) [illegible] ૭/૩/૮૯

★ સૂત્રપૃથક :– [illegible]

★ વૃત્તિ :– [illegible] ।

[illegible] ।

卐 સૂત્રાર્થ :– [illegible] લોપ થાયછે. [illegible] = [illegible] (સૂત્ર ૩૬ થી) = [illegible] + અ = [illegible] = [illegible] ૩/૧/૨ થી સમાસ)

★ અનુવૃત્તિ :– [illegible] ૭ ૮ [illegible] થી [illegible]

卐 વિશેષ :– 0 [illegible] ? [illegible] (ર [illegible] ૬/૩/૧૫૬ થી "[illegible]" [illegible]) = [illegible] અહીં [illegible] [illegible] ન લોપ [illegible] નહીં

[૪૬૬]

(૪૧) [illegible] ૭/૩/૯૦

★ સૂત્રપૃથક :– [illegible]

★ વૃત્તિ :– [illegible] । [illegible], [illegible] ।

卐 સૂત્રાર્થ :– અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા નપુંસક લિંગી અન્ અન્તવાળા નામ ને અત્ પ્રત્યયાન્ત વિકલ્પે થાયછે. [illegible] = [illegible] (અ) = [illegible] + અ = [illegible] (અવ્યયી [illegible] ૩/૧/૨ થી [illegible])=(૧)[illegible] વિકલ્પે (ન) [illegible] ૨ ૧ ૯૧ થી ન લોપ [illegible] = [illegible] પાસે.

★ અનુવૃત્તિ :– અનઃ ૭/૩/૮૮

(૨) [illegible] ૭/૩/૭૨ થી અત્

* [illegible] – [illegible] ૨, પૃ. ૪૨૭

卐 વિશેષ :– 0 પૂર્વસૂત્ર ૭/૩/૮૮ अनः થી જે નિત્ય પ્રાપ્તિ હતી તે આ સૂત્રથી વિકલ્પે થઈ.

[૪૬૭]

(૪૨) गिरिनदी पौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चमवर्ग्याद्वा ૭/૩/૯૦

★ સુત્રપૃથ૦ :– गिरि–नदी–पौर्णमासी–आग्रहायणी अ–पञ्चमवर्ग्याद् वा

★ વૃત્તિ :– गिरि नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येदन्तात्, पञ्चमवर्ग्य वर्जवर्ग्यान्ताच्च अद् वा अन्तर्गिरम् अन्तर्गिरि । उपसमिधम् उपसमित्

卐 વૃત્ત્યર્થ :– गिरि–नदी–पौर्णमासी–आग्रहायणी **આટલા શબ્દો જે નામને અન્તે છે એવા અવ્યયીભાવ સમાસવાળા નામને તથા વર્ગના પાંચમા અક્ષર (ङ् ञ् ण् न् म्)ને વર્જીને કોઇપણ વર્ણ જે નામને અન્તે છે એવા અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા નામથી** अन् **પ્રત્યયાન્ત વિકલ્પે થાય છે.**

गिरेःअन्तः = अन्तर्गिरि+अ = अन्तर्गिरम् (अम् અવ્યયીભાવ ૩/૨/૨ થી अम्, अवर्णे वर्ण थी इ લોપ) વિકલ્પે अन्तर्गिरि = **પર્વતની અંદર**

0 समिधः समीपम् = उपसमिध+अ = उपसमिधम् **પક્ષે** (अत् ન લાગે ત્યારે) उपसमित् = **હોમમાં નાખવાના લાકડાં પાસે**

★ અનુવૃત્તિ :– ऋक् पू पथ्‌ पोऽत् ૭/૩/૭૬થી अत्

卐 વિશેષ :– 0 ઉદાહરણ

0 नद्याः समीपम्=उपनदम् પક્ષે उपनदि=નદીની પાસે

0 पौर्णमास्याःसमीपम् = उपपौर्णमासम् પક્ષે उपपौर्णमासि પૌર્ણમાસિ ની પાસે

0 आग्रहायण्याः समीपम्=उपाग्रहायणम् પક્ષે उपाग्रहायणि= મૃગશિર નક્ષત્ર સમીપે

[૪૬૮]

(૪૩) सङ्ख्या समाहारे ૩/૧/૨૮

★ વૃત્તિ :– सङ्ख्यावाचकं नदीवाचकैः समस्यते समाहारे गम्ये ।

■ "सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्याम्" ७/३/९१ । अत् स्यात् । पञ्चनदम् । द्विगोदावरम् ।; शरदादेः ७/३/९२ । प्रति शरदम् ।; "जराया जरस् च" । ७/३/९३ । उपजरसम् ।, "सरजसोपशुनाऽनुगवम्" ७/३/९४ । एतेऽदन्ता अव्ययीभावा निपात्याः । सरजसम्, उपशुनम्, अनुगवम् ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :– **સંખ્યાવાચી નામ નદીવાચી નામ સાથે સમાહાર અર્થ જણાતો હોય તો સમાસ પામે. આ સમાસ અવ્યયીભાવ કહેવાય છે.**

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) तत्रादय अव्ययीभावः ૩/૧/૨૬ થી अव्ययीभावः (૨) नदीभिर्नाम्नि ૩/૧/૨૭ થી नदीभिः

卐 વિશેષ :– 0 આ સૂત્ર દ્વિગુ સમાસના બાધ માટેછે કેમકે પૂર્વપદમાં સંખ્યાવાચી નામ હોય અને સમાહાર અર્થ હોયતો પૂર્વપદનો ઉત્તરપદ સાથે सङ्ख्या समाहारे च द्विगुश्चानाम्न्यम् ૩/૧/૯૯ થી દ્વિગુ સમાસ થાય છે. જેમ नवरात्रम् જયારે આ સૂત્રમાં પૂર્વપદમાં સંખ્યાવાચી નામ અને ઉત્તરપદમાં નદીવાચી નામ એમ સ્પષ્ટ પૃથક્ કર્યું છે. पञ्चनदम्

0 સમાહાર અર્થ કેમ કહ્યું ?

एक चासौ नदी च = एकनदी અહીં સમાહાર નથી પણ કર્મધારય સમાસ છે

■ શેષવૃત્તિ :– (૩૮) सङ्ख्याया: नदी गोदावरीभ्याम् ૭/૩/૯૧ સંખ્યાવાચી નામ પછી આવેલા અને અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા नदी અને गोदावरी શબ્દ अत् પ્રત્યયાન્ત થાયછે. જેમકે :-

0 पञ्च नद्यः समाहृताः = पञ्चनदी+अ (अवर्णेवर्णस्य ૭/૪/૬૮ થી इ લોપ) = पञ्चनदम् = પાંચ નદીઓ

0 द्वयोः गोदावर्योः समाहारः=द्विगोदावरम्=બે ગોદાવરીઓ

[૧૩૩]

(૩૯) शरदादेः ૭/૩/૯૨ અવ્યયી ભાવ સમાસને અન્તે આવેલા शरद वगेरे શબ્દો अत् પ્રત્યયાન્ત થાયછે. शरदः प्रति=प्रतिशरद्+अत् (अ) = प्रति शरदम् = શરદ સામે

[૧૩૪]

(૪૦) जरायाः जरस् च ૭/૩/૯૩ અવ્યયીભાવ સમાસને અન્તે આવેલો जरा શબ્દ अत् પ્રત્યયાન્ત થાયછે. जरा નો जरस् આદેશ થાયછે.

जरायाः समीपम् = उपजरा + अ – उपजरस् + अ उपजरसम्–વૃદ્ધાવસ્થા પાસે (अवर्णेवर्णस्य થી પૂર્વ आ લોપ

[૧૩૫]

(૪૧) सरजस उपशुन अनुगवम् ૭/૩/૯૪ અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા सरजस, उपशुन, अनुगव શબ્દો अत् પ્રત્યયાન્ત નિપાત થાયછે. रजसा सहितम् = सरजस् + अ=सरजस=રજવાળું એજ રીતે उपशुनम = કુતરાની પાસે,

अन्तर्गार्ग्य = ગાર્ગ્યની વચ્ચે. [૧૩૬]

[૪૬૯]

तत्पुरुष समास

સામાન્યથી આ સમાસમાં મુખ્ય બે પદ છે પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ પ્રથમ પદ બીજા પદના અર્થમાં વધારો કરે છે અથવા તે અર્થને મર્યાદિત કરે છે પૂર્વ તથા ઉત્તરપદ વચ્ચે સાતે વિભક્તિનો સંબંધ હોય છે. અને ઉત્તરપદ પ્રાયઃ પ્રથમાન્ત હોય છે

(૪૮) प्रात्यवपरिनिरादयो गतक्रान्तक्रुष्टग्लान क्रान्ताद्यर्था प्रथमाद्यन्तैः ૩/૧/૪૭

★ સૂત્રપૃથ૦ :- प्र-अति-अव-परि-निर् आदयः गत क्रान्त-क्रुष्ट-ग्लान क्रान्त-आदि अर्थाः प्रथमा-आदि अन्तैः

★ વૃત્તિ - प्रादयो गताद्यर्थाः प्रथमान्तेन अत्यादयः क्रान्ताद्यर्था द्वितीयान्तेन अवादयः क्रुष्टाद्यर्थास्तृतीयान्तेन, पर्यादयो ग्लाना द्यर्थाश्चतुर्थ्यन्तेन, निरादयः क्रान्ताद्यर्थाः पञ्चम्यन्तेन, नित्यं समस्यन्ते स तत्पुरुषः । प्रगत प्रकृष्टो वा आचार्यः प्राचार्यः । नित्य समासत्वादस्वपदविग्रहः - अतिक्रान्तः खट्वाम् अतिखट्वः । अवक्रुष्टः कोकिलया ऽवकोकिलः । परिग्लानो ऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः

□ 'अव्ययं प्रवृद्धादिभिः' ३/१/४८ । समस्तो पुनः प्रवृद्ध वृद्धिः, पुनरुक्तं वचः इत्यादि ।

卐 સૂત્રાર્થ :- गत વગેરે અર્થવાળા प्र વગેરે (ઉપસર્ગો) પ્રથમાન્ત નામ સાથે, क्रान्त વગેરે અર્થવાળા अति વગેરે (ઉપસર્ગો) દ્વિતીયાન્ત નામ સાથે, क्रुष्ट વગેરે અર્થવાળા अव વગેરે (ઉપસર્ગો) તૃતીયાન્ત નામ સાથે, ग्लान વગેરે અર્થવાળા परि વગેરે ઉપસર્ગો ચતુર્થ્યન્ત નામ સાથે અને क्रान्त વગેરે અર્થવાળા निर વગેરે (ઉપસર્ગો) પંચમ્યન્ત નામો સાથે નિત્ય સમાસ પામે છે. તે "તત્પુરુષ સંજ્ઞક" થાય છે.

0 પ્રથમાન્ત :- प्रगतः आचार्यः इति प्राचार्यः - ઉત્તમ આચાર્ય. प्रकृष्टः आचार्यः = प्राचार्यः

0 દ્વિતીયાન્ત :- अतिक्रान्तः खट्वाम् इति अतिखट्वः जनः - ખાટલાને ઓળંગી જનાર (ખાટ કરતાં વધુ જડ)

(खट्वा नुं खट्व - गोश्चान्ते ह्रस्वः २/४/९६ थी)

0 તૃતીયાન્ત :- अवक्रुष्टः कोकिलया=अवकोकिलः કોયલના અવાજથી બે ચાયેલું (गोश्चान्ते ह्रस्वः)

0 ચતુર્થાન્ત :- परिग्लानोऽध्ययनाय=पर्यध्ययनः અભ્યાસને માટે કંટાળી ગયેલ

0 પંચમ્યન્ત :- निर्गतः कौशाम्ब्याः=निष्कौशाम्बिः કૌશામ્બીથી નિકળી ગયેલ

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) नित्यं प्रतिनाऽल्पे ૩/૧/૩૭ થી नित्य (૨) गति क्वन्यस्तत्पुरुषः ૩/૧/૪૨ થી तत्पुरुषः

卐 વિશેષ :- 0 બ.વ. આકૃતિ ગણને માટે છે प्र વગેરે ના સંગ્રહ માટે છે.

0 * 1 અહીં बहुलम् વિકાર હોવાથી કોઈક પ્રયોગોમાં પંચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત નો સમાસ થાય છે. જેમકે :-

પંચમ્યન્ત :- अन्तर्गतो गार्ग्येभ्य इति अन्तर्गार्ग्यः = ગાર્ગ્યની અંદરનો

સપ્તમ્યન્ત :- प्रविष्टम् उरसि इति प्रत्युरसम्=છાતીમાં રહેલ

0 गत અર્થ કેમ કહ્યું ?

वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् = અહીં प्रति શબ્દ છે પણ गत અર્થવાળો નથી.

0 अन्त અર્થ કેમ કહ્યો ?

प्रागताः आचार्याः यस्मिन् देशे इति प्राचार्यो देशः - જે દેશમાંથી આચાર્યો ચાલ્યા ગયા છે તે દેશ - અહીં બહુવ્રીહિ સમાસ છે.

0 प्र, अति, अव બધામાં વગેરે કેમ જોડાયું ?

ન્યાયથી - * 2 દ્વન્દ્વ સમાસના અન્ત વાળું પદ બધા સાથે જોડાય છે તેથી.

0 प्र સાથે गत, अति સાથે क्रान्त વગેરે કેમ જોડાયો ? બન્નેમાં સમાન વચન વિભક્તિથી * 3

0 * 4 प्रादयः :- प्राचार्यः, प्रगुरुः, प्रांशुः, समर्थः, विरुद्धः, प्रतिपक्षः, प्रतिनिधिः, उत्सादिः, उत्तानकः, अनुनायकः, प्रतिनायकः,

0 अत्यादयः :- अतिखट्वः, उद्वेलः, प्रत्यक्षः, अनुलोमः प्रतिलोम, अभिमुखः,

0 अवादयः - अवकोकिलः, परिवीरुत्, संवर्मा, अन्वर्थ, परार्ध्य, व्यर्थ, समर्थ

0 पर्यादयः - पर्यध्ययनः, उद्ग्रामः, अलंकुमारी, अलंपुरुषीणः

0 निरादयः- निष्कौशाम्बिः, अपशाखः अन्तरङ्गुलः,

* 1 बहुलाधिकारात् – બૃહદ્વૃત્તિ-સૂત્ર ૩/૧/૪૭ ની વૃત્તિ
* 2 द्वन्द्वात् परः प्रत्येकमभिसंबध्यते. ન્યાય ૧૫, પૃ ૧૧૭
* 3 यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ન્યાય ૧૦, પૃ ૧૦
* 4 प्रादि વગેરે રૂપો મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા.૧, પૃ. ૨૪૦

■ શેષવૃત્તિ :- (૪૨) अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ૩/૧/૪૮ કોઇપણ અવ્યય प्रवृद्ध વગેરે નામો સાથે નિત્ય સમાસ પામે છે. તે તત્પુરુષ કહેવાય છે
पुनःप्रवृद्धं बर्हिः ફરીથી વધેલો અગ્નિ
पुनरुक्तं वच. ફરીથી બોલાયેલ વચન
(નોંધ:- प्रवृद्ध વગેરે શબ્દો જુઓ લઘુવૃત્તિ ભાષાન્તર ભા ૧-પૃ ૩૭૪) [૧૩૯]

[૪૭૦]

(૪૫) ङस्युक्तं कृता ૩/૧/૪૯

★ સુત્રપૃથ :- 0 ङसि उक्त कृता ।

★ વૃતિ :- कृत्प्रत्यय विधायक सूत्रे ङस्यन्त नाम्नोक्तं कृदन्तेन नाम्ना नित्यं समस्यते । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। "कर्मणोऽण्" ५/१ ७२ इत्यण् । "गतिकारकङस्युक्तानां कृदन्तै र्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासः" ।

■ 'तृतीयोक्तं नवा" ३/१/५० मुलकेनोपदंशं मूलकेदंशं भुङ्क्ते । पार्श्वयोः पार्श्वाभ्यां वोपपीडं— पार्श्वोपपीडं शेते । यथायोगं द्वितीयाद्यन्तं नाम प्रथमान्तेन समस्यते स द्वितीया दि तत्पुरुष इति वक्तव्यम् । धर्मप्राप्तः । आत्मकृतम् । युपदारु, गोहितम् । वृकभयम् । राजपुरुषः । पानशौण्ड. ।

"सिंहाद्यैः पूजायाम्" ३/१/८९ सप्तम्यन्तं समस्यते । समरसिंहः भूमिवासवः । 'काकाद्यैः क्षेपे" ३/१/९० तीर्थकाकः, तीर्थश्वा इत्यादि ।

卐 વૃત્યર્થ :- कृत् પ્રત્યયો વિધાયક સૂત્રમાં ङसि (પંચમ્યન્ત) નામથી નિર્દેશ કરાયેલા નામને ङसयुक्तं કહેવાય. કૃદન્ત નામની સાથે આ નામ નિત્ય સમાસ પામે છે. (તે "ઉપપદ" તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય છે.) कुम्भम् करोति इति कुम्भकारः=કુંભાર
(અહીં कारः એ કૃદન્ત છે.) कर्मणोऽण् ૫/૧/૭૨ કૃદન્ત સૂત્રથી अण् પ્રત્યય લાગે છે. (कृ+अण्) [कर्मणः એ પંચમી નિર્દેશ છે. તેથી कृ+अण् =कार्+अ=कार થયું -नामिनोऽकलिहले: ૪/૩/૫૧ થી વૃદ્ધિ થઇ છે.]
ન્યાયઃ* "गतिकारकङस्युक्तानां कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासः" આ ન્યાય મુજબ ગતિકારક ङसि પ્રત્યયથી કહેવાયેલ નામનો કૃદન્તની સાથે વિભક્તિ લગાડતા પૂર્વેજ સમાસ થાય છે. [કેમકે સામાન્યથી સમાસમાં પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સ્યાદ્યન્ત હોય છે. પણ આ ન્યાય મુજબ જો ઉત્તરપદ સ્યાદ્યન્ત હોયતો સ્ત્રીત્વ વિવક્ષામાં આપ્ થયા પછી ङी લાગી શકશે નહીં જેમકે:-
कच्छं पिबती=कच्छ+अम् (पा નો) प+ङी=कच्छपी = કાચબી. कच्छपः=કાચબો જો પૂર્વે વિભક્તિ લાગે તો कच्छपा એવું અનિષ્ટ રૂપ થાય]

★ અનુવૃતિ :- नित्यं प्रतिनाऽल्पे ૩/૧/૩૭ થી नित्य

卐 વિશેષ :- 0 ङसि કેમ કહ્યું ?
अलंकृत्वा = કરીને શું ? कृत्वा માં त्वा પ્રત્યય કૃદન્તનો છે પણ "निषेधे ..क्त्वा" ૫/૪/૪૪ એ સપ્તમી નિર્દેશ છે
0 कृत् કેમ કહ્યું ?
धर्मो वो रक्षतु - કૃદન્ત નથી.

■ શેષવૃતિ :- (૪૩) तृतीयोक्तं वा કૃદન્ત પ્રત્યયો ના વિધાનમાં दंशेस्तृतीया ૫/૪/૭૩ થી (સિદ્ધહેમમાં) આરંભીને જે તૃતીયોક્ત નામ તે કૃદન્ત નામની સાથે વિકલ્પે સમાસ પામેછે. - मूलकेन उपदंशम् इति मूलको पदंशम् = મૂળાવડે કરડીને ખાયછે. - અહીં - મૂળો શબ્દ ખાવાની ક્રિયા પ્રત્યે કરણ છે - વિકલ્પે સમાસ ન કરીએ તો વાક્ય બનેછે.
0 તૃતીયાથી યુક્ત સપ્તમી વિભક્તિને તત્ સપ્તમી કહેવાય उपपीडरुधकर्ष स्ततसप्तम्या ૫/૪/૭૫ થી णम् પ્રત્યય થાય જેમકે पार्श्वयोः पार्श्वाभ्यां वा उपपीडं इति पार्श्वोपपीडं शेते બન્ને પડખે પીડા થાય તે રીતે સૂએ છે [૧૩૮]
0 यथायोग :- જે રીતે યોગ હોય તે રીતે દ્વિતીયા વગેરે અન્તવાળા નામો પ્રથમાન્ત નામ સાથે સમાસ પામેછે અને તે દ્વિતીયા વગેરે તત્પુરૂષ કહેવાયછે. જેના ક્રમશઃ એકેક ઉદાહરણ આ રીતે છે :-
(૪૪) श्रितादिभिः ૩/૧/૬૨ કોઇપણ દ્વિતીયાન્ત નામ श्रित વગેરે નામો સાથે સમાસ પામે તે **દ્વિતીયા તત્પુરુષ** કહેવાય છે
धर्मम् श्रितः इति धर्मश्रितः=ધર્મને આશ્રયે આવેલો [૧૩૯]
(૪૫) कारकंकृता૩/૧/૬૮કારકવાચી તૃતીયાન્તનામ કૃદન્ત નામ સાથે સમાસ પામે તે **તૃતીયા તત્પુરૂષ** કહેવાય
आत्मना कृतम् = आत्मकृतम् જાતે કરેલું [૧૪૦]
(૪૬) चतुर्थी प्रकृत्या ૩/૧/૭૦ વિકાર રૂપે પરિણમેલ પદાર્થવાચી ચતુર્થ્યન્ત નામ, પ્રકૃતિવાચી નામ સાથે

ooooooooooooooooooooo
ન્યાય સંગ્રહ :- ન્યાય-૩૧, પૃ. ૭૯.

સમાસ પામે તે ચતુર્થી તત્પુરૂષ કહેવાય. યૂપાય દારુ = યૂપદારુ = યજ્ઞસ્તંભ માટે લાકડુ [૧૪૧]

(૪૭) હિતાદિભિ 3/૧/૭૧ ચતુર્થ્યન્ત કોઈપણ નામ હિત વગેરે શબ્દો સાથે સમાસ પામે તે ચતુર્થી તત્પુરૂષ નામ સ હકેવાય ગવે હિતમ્ = ગોહિતમ્ ગાયને માટે હિતરૂપ [૧૪૨]

(૪૮) પઞ્ચમી ભયાદ્યૈ 3 ૧/૭3 પંચમ્યન્ત કેઈ નામ ભય વગેરે શબ્દો સાથે સમાસ પામે તો તે પંચમી તત્પુરૂષ કહેવાય—સંગતતા હોયતો – વૃકાત્ ભયમ્ = વૃકભયમ્ = વરુથી ભય [૧૪3]

(૪૯) ષષ્ઠ્યયત્નાચ્છેષે 3 ૧/૭૬ શેષે ૨/૨/૮૧ સૂત્રથી જે નામને ષષ્ઠી લાગેલી છે તે નામ – અન્ય નામ સાથે સમાસ પામે તે ષષ્ઠી તત્પુરુષ કહેવાય – સંગતતા હોયતો રાજ્ઞ: પુરુષ:=રાજપુરુષ:=રાજાનો પુરુષ [૧૪૪]

(૫૦) સપ્તમી શૌણ્ડાદ્યૈ 3/૧/૮૮ સપ્તમી વિભક્તિ વાળુ નામ શૌણ્ડ વગેરે નામો સાથે સંગતતા હોયતો સમાસ પામેછે તે સપ્તમી તત્પુરૂષ સમાસ કહેવાય પાને શૌણ્ડ =પાનશૌણ્ડ = દારૂડીયો [૧૪૫]

આ રીતે દ્વિતીયાથી સપ્તમી તત્પુરુષ જાણવા

(૫૧) સિંહાદ્યૈ પૂજાયામ 3/૧/૮૯ પૂજા આદર અર્થ જણાતો હોયતો સિંહ વગેરે નામો સાથે સપ્તમ્યન્ત નામ સમાસ પામે તે સપ્તમી તત્પુરૂષ થાય.
સમરે સિંહ ઇવ ઇતિ સમરસિંહ: = યુદ્ધમાં સિંહ જેવો
0 ભૂમૌ વાસવ ઇવ = ભૂમિવાસવ = પૃથ્વીમા ઇન્દ્ર જેવો [૧૪૬]

(૫૨) કાકાદ્યૈ ક્ષેપે 3/૧/૯૦ નિંદા અર્થ જણાતો હોયતો સપ્તમ્યન્ત નામ કાક વગેરે શબ્દો સાથે સમાસ પામેછે તે સપ્તમી તત્પુરૂષ કહેવાય તીર્થે કાક: ઇવ = તીર્થકાક = તીર્થમા કાગડા જેવો
તીર્થે ધ્વાઙ્ક્ષ ઇતિ = તીર્થધ્વાઙ્ક્ષ=તીર્થમાં કાગડા જેવો [૧૪૭]

[૪૭૧]

(૪૬) તદર્થાર્થેન 3/૧/૭૨

★ સૂત્રપૃથક :– તદ્ અર્થ અર્થેન

★ વૃત્તિ :– ચતુર્થ્યન્તાર્થાય યદ્ તદ્વાચિના અર્થશબ્દેન ચતુર્થ્યન્તં સમસ્યતે। પૂજાર્થં સ્રગ્।

☐ "પર: શતાદિ:" 3/૧/૭૫। પઞ્ચમી તત્પુરુષા:।; "સર્વપશ્ચાદાદય:" 3/૧/૮૦ ષષ્ઠી તત્પુરુષ: "પાત્રેસમિતે-ત્યાદયશ્ચ" 3/૧/૯૧ સપ્તમી તત્પુરુષા: નિપાત્યા:। (યત્ન-કૃતષષ્ઠ્યન્તં ન સમસ્યતે। સર્પિષા નાથિતમ્।

卐 સૂત્રાર્થ :– ચતુર્થી અન્તવાળુ નામ (શબ્દ) ચતુર્થી અર્થવાળા અર્થ શબ્દ સાથે સમાસ પામછે દા.ત પૂજાર્થા સ્રગ્ = પૂજાયૈ ઇયમ ઇતિ પૂજાર્થા = પૂજા માટે માળા.
(અહીં વિગ્રહમાં પૂજાયૈ ઇયમ્ મુકાય જુઓ વિશેષાર્થ)

★ અનુવૃત્તિ :– ચતુર્થી પ્રકૃત્યા 3/૧/૭૦ થી ચતુર્થી

卐 વિશેષ: – 0 અહીં પૂજાયૈ ઇયમ્ વિગ્રહ કર્યો કારણકે પૂજાયૈ કહેવાથી "પૂજાને માટે" એ પ્રમાણે ચતુર્થી કથન હોવાથી અર્થ શબ્દ નો અર્થ આવી જાયછે તેથી અર્થ શબ્દઉક્ત થાયછે. ઉક્ત થવાથી * ન્યાય મુજબ વિગ્રહમાં અર્થ શબ્દ ન મુકતાં ઇયમ્ મુકાય છે–તેમજ–અ પ્રયોગવાચીનો વિગ્રહ થતો નથી માટે નિત્ય સમાસ પામેછે.
0 અર્થ મા ચતુર્થી કેમ ?
પિત્રે અર્થ: = પિતા માટે ધન. અહી અર્થ શબ્દને ચતુર્થી નથી કેમકે અર્થ શબ્દ "માટે" અર્થમાં નથી
0 અન્ય ઉદાહરણ :–
(પુ.) ઉદકાય અયમ્ = ઉદકાર્થ: ઘટ:
(નપુ.) આતુરાય ઇદમ્ = આતુરાર્થમ્ પય:

☐ શેષવૃત્તિ :– (૫3) પર: શતાદિ: 3/૧/૭૫ પર:શત વગેરે સમાસો પંચમી તત્પુરૂષ નિપાત થયાછે.
શતાત્ પરે = પર: શતા: = સોથી વધુ
સહસ્રાત્ પરે=પર: સહસ્રા:=હજારથી વધારે [૧૪૮]

(૫૪) સર્વપશ્ચાદાદય: 3/૧/૮૦ સર્વપશ્ચાત્ વગેરે શબ્દો ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ નિપાત કરાયા છે. (ષષ્ઠી પ્રયોગાનુસાર) સર્વેષામ્ પશ્ચાત્ ઇતિ સર્વપશ્ચાત્ = બધાંની પછી [૧૪૯]

(૫૫) પાત્રે સમિતેત્યાદય: 3/૧/૯૧ નિંદા અર્થ જણાતો હોયતો પાત્રે સમિત વગેરે સપ્તમી તત્પુરૂષ નિપાતન કરાય છે પાત્રે એવ સમિતા ઇતિ =પાત્રે સમિતા: પેટભરા. (વિશેષ ઉદાહરણ અને ગણપાઠ – બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાસાદિ સહિત પૃ. ૧૫૪, સૂત્ર3/૧/૯૧ જુઓ) [૧૫૦]
[યત્નજ: ષષ્ઠ્યન્ત – યત્ન પૂર્વક ઉત્પન્ન થયેલા નામોનો સમાસ થતો નથી યત્નજ એટલે ષષ્ઠીની પ્રાપ્તિ ન હોવા છતાં સૂત્ર મુજબ વિકલ્પ પક્ષથી ષષ્ઠી થની હોય દા.ત

* ન્યાય :– ઉક્તાર્થાનામપ્રયોગ: ન્યાય ૨૮, પૃ ૨૬

સર્પિષો નાથિતમ્ અહીં સર્પિષ: વિકલ્પે યત્નપૂર્વક ષષ્ઠી થઇ છે. કેમકે નાથ: ૨/૨/૧૦ થી વિકલ્પે કર્મસંજ્ઞા છે તેથી શેષે થી ષષ્ઠી થઇ માટે સમાસ ન થાય.

પણ राज्ञः पुरुषः = राजपुरुषः સ્વસ્વામી ભાવ સંબંધમાં શેષ ષષ્ઠી છે માટે સમાસ થયો જુઓ સૂત્ર षष्ठ्ययत्नाच्छेषे ૩/૧/૭૬, ૪૭૧/૧૪૩]

[૪૭૨]

(૪૭) न कर्तरि ૩/૧/૮૨

★ **વૃત્તિ** :– कर्तृजषष्ठ्यन्तमकान्तेन न समस्यते । तव शायिका ।

卐 **વૃત્યર્થ :– કર્તાના અર્થમાં થયેલ ષષ્ઠી વિભક્તિ વાળું નામ अक् પ્રત્યય વાળા નામ સાથે સમાસ ન પામે**

तव शायिका = **તારૂ શયન, તારો સુવાનો વારો**

★ **અનુવૃત્તિ** :– (૧) अकेन क्रीडा जीवे ૩/૧/૮૧ થી अकेन (૨) षष्ठ्यऽयत्नाच्छेषे ૩/૧/૭૬ થી षष्ठी

卐 **વિશેષ** : 0 આ સૂત્રમાં ષષ્ઠી कर्तरि ૨/૨/૮૬ સૂત્ર લાગીને થઇ છે.

0 कृति ૩/૧/૭૭ થી થતા સમાસના નિષેધ માટે આ સૂત્ર છે

0 कर्तरि એમ કેમ કહ્યું ?

इक्षुणां भक्षिका = શેલડીને ખાનાર = इक्षु भक्षिका અહીં इक्षु શબ્દને ષષ્ઠી કર્મના અર્થમાં થઇ છે કર્તાના અર્થમાં નહીં.

0 शायिका શબ્દની સાધનિકા

(૧) पर्यायार्हर्णोत्पत्तौ णक: ૫/૩/૧૨૦ થી णक् शी+णक्

(૨) ञ्णिति ૪/૩/૫૦ થી वृद्धि शै+अक्

(૩) एदैतोऽयाय થી आय् = शायू + अक्

(૪) अस्यायत्...दिनाम् ૨/૪/૧૧૧ થી ङी = शायिक

(૫) आत् ૨/૪/૫૦ = शायिका

[૪૭૩]

(૪૮) कर्मजा तृचाच ૩/૧/૮૩

★ **વૃત્તિ** :– कर्मजषष्ठ्यन्तमकान्तेन तृजन्तेन च न समस्यते । भक्तस्य भोजकः । अपां स्रष्टा

■ "तृतीयायाम्" ૩/૧/૮૪ कर्तरि । आश्चर्यो गवां दोहः अगोपेन ।

卐 **વૃત્યર્થ** :– **કર્મ અર્થમાં વિધાન કરાયેલ ષષ્ઠ્યન્ત નામ, (કર્તા અર્થમાં આવેલા) अक् પ્રત્યયાન્ત નામ તથા तृच् (तृ) પ્રત્યયાન્ત નામ સાથે સમાસ પામે નહીં**

(अक्) भक्तस्य भोजक: **ભાતને ખાનારો**

भक्त – કર્મને ષષ્ઠી છે, भोजकः કર્તાને अक् છે

(तृच्) अपां स्रष्टा = **પાણીને સર્જનાર**

★ **અનુવૃત્ત** :– (૧) न कर्तरि ૩/૧/૮૨ થી कर्तरि (૨) अकेन क्रिडाजीवे ૩/૧/૮૧ થી अक् (૩) षष्ठ्ययत्नाच्छेषे ૩/૧/૭૬ થી षष्ठी

卐 **વિશેષ** :– 0 भक्तस्य મા સૂત્ર कर्मणिकृतः ૨/૨/૮૩ થી ષષ્ઠી થઇ છે.

0 कृति ૩/૧/૭૭ થી સમાસની પ્રાપ્તિ છે તેનો આ સૂત્ર વડે નિષેધ થયો છે.

0 णक् तृचौ ૫/૧/૪૮ થી भोजकः માં णक् લાગ્યો છે.

0 कर्मजा કેમ ? गुणिनां विशेषक: गुण: = गुणि विशेषक:= ગુણ ગુણીને જુદો પાડે છે. (અહીં સંબંધ ષષ્ઠી થયેલી છે.

0 कर्तरि કેમ ? पयसः पायिका = पयः पायिका દુધને પાવાનો વારો. અહીં કર્મ અર્થમાં णक् છે.

0 सृज्+तृच् (णकतृचौ ૫/૧/૪૮ થી तृच्)

(૧) अ: सृजिदृशोऽकिति ૪/૪/૧૧૧ થી अ=स्रज्

(૨) यजसृज......षः ૨/૧/૮૭ થી ष=स्रष्

(૩) तवर्गस्यश्चवर्ग ૧/૩/૬૦ થી ट्=स्रष्टा (प्र. એ.વ.)

■ **શેષવૃત્તિ** :– [૫૬] तृतीयायाम् ૩/૧/૮૪ જ્યારે કર્તા તૃતીયામાં હોય ત્યારે કર્મ અર્થમાં લાગેલી ષષ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ સમાસ ન પામે आश्चर्यो गवां दोहः अगोपेन=અગોપાલ વડે ગાયોનું દોહવાનું એ આશ્ચર્ય છે अगोपेन=તૃતીયાન્ત નામ કર્તા અર્થમાં છે. गवांदोहः માં कर्मणिकृतः ૨/૨/૮૩ થી ષષ્ઠી થઇ છે. તેનો दोहः કૃદન્ત સાથે સમાસ થતો નથી [૧૫૧]

[૪૭૪]

(૪૯) तृप्तार्थ पूरणाव्ययातृश् शस्त्रानशा ૩/૧/૮૫

★ **સૂત્રપૃથ૦** :– तृप्तार्थ पूरण अव्यय अतृश् शतृ आनशा

★ **વૃત્તિ** :– तृप्तार्थैः; पुरणप्रत्ययान्तैरव्ययैरतृशन्तैः शत्रन्तै-रानशन्तैश्च सह षष्ठ्यन्तं न समस्यते । फलानां तृप्तः । तीर्थकृतां षोडशः शान्तिनाथः । राज्ञः साक्षात् । रामस्य द्विषन् । चैत्रस्य पचन् । मैत्रस्य पचमानः ।

■ 'ज्ञानेच्छार्चार्थाधारक्तेन" ૩/૧/૮૬ राज्ञां ज्ञातः इष्ट : पूजितः । इदमेषां यातम् । "अस्वस्थगुणैः" ૩/૧/૮૭ । पटस्य शुक्लः । काकस्य कार्ष्ण्यम् ।

卐 વૃત્યર્થ :– तृप्तार्थ–तृप्त શબ્દ અને તેના પર્યાયો, पूरण પ્રત્યયાન્ત, अव्यय, તથા अतृश् (अत्), शतृ (अत्), आनश् (आन) પ્રત્યયવાળા શબ્દો સાથે ષષ્ઠયન્ત નામનો સમાસ થતો નથી
૦ तृप्त :– फलानां तृप्त = ફળોથી ધરાયેલો
(तृप्त શબ્દ છે માટે સમાસ ન થયો)
૦ पूरण – तीर्थकृतां षोडश शान्तिनाथ = તીર્થંકરોના સોળમા શાન્તિનાથ (ષટ્ નુ एकादश–षोडश ૩ ૭ ૬૧ થી षो થયુ છે.
सद्वृया पुणे डट् ૭ ૧ ૧૫૫ થી પૂરણ પ્રત્યયાન્ત નામ થયુ છે.
अव्यय :– राज्ञः साक्षात् – રાજાની સામે
(साक्षात् અવ્યય છે.)
૦ अतृश् – राज्ञः द्विषन् – રાજાનો શત્રુ
(द्विष् ધાતુ द्विषार्थे अतृश् ૫ ૨/૨૬)
૦ शतृ – चैत्रस्य पचन् – ચૈત્રનો રસોઇયો
(पच् ધાતુ शत्रानशावेष्यति ૫/૨/૨૦ થી शतृ
૦ आनश् – चैत्रस्य पचमान चैत्रनो રસોઇયો
'शत्रानशावेष्यति ૫ ૨/૨૦ થી आनश्, અંતે મ: આને ૮/૪/૧૧૪ થી म् આગમ

✡ અનુવૃત્તિ – (૧) षष्ठययत्नाच्छेषे ૩/૧/૭૬ થી ષષ્ઠી
(૨) न कर्तरि ૩/૧/૮૮ થી न

卐 વિશેષ: – ૦ तृप्तार्थ શબ્દો – * तृप्त, पूर्ण, सुहित:, आहित, प्राण
૦ જુઓ હેમ સૂ * 2
ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् – ब्राह्मणकर्तव्यम् અહીં સમ્બન્ધ અર્થમાં षष्ठययत्नाच्छेषे ૩/૧/૭૬ થી સમાસની પ્રાપ્તિ હતી તેના નિષેધ માટે આ સૂત્ર બનાવેલ છે

☐ સપષ્ટપ્રાપ્તિ :– (૫૭) ज्ञानेच्छार्चार्थाधारक्तेन ૩/૧/૮૬ જ્ઞાનાર્થક, ઇચ્છાર્થક, પૂજાર્થક ધાતુથી પર (ज्ञानेच्छार्चार्थ क्तः ૫/૨/૯૨ થી) क्त પ્રત્યય અને આધાર અર્થમાં આવેલ (अधार्थाच्च क्तः ૫/૧/૧૨ થી) क्त પ્રત્યયવાળા નામોની સાથે ષષ્ઠયન્ત નામનો સમાસ થતો નથી
જ્ઞાનાર્થક :– राज्ञां ज्ञातः – રાજાનો જાણેલો
ઇચ્છાર્થક :– राज्ञां इष्टः – રાજાને ઇષ્ટ
પૂજાર્થક :– राज्ञां पूजितः – રાજાનો પૂજેલો
આધારાર્થક :– इदमेषां यातम् એમનો રસ્તો [૧૫૨]
(૫૮) अस्वस्थ गुणैः ૩/૧/૮૭ જે ગુણો પોતાનામાં હોય પણ દ્રવ્યમાં ન હોય તે સ્વસ્થ ગુણ કહેવાય છે જે ગુણો પોતાનામાં ને દ્રવ્યમાં બન્નેમાં હોય એટલે કે ગુણ અને ગુણી બન્નેના સ્મરક હોય તે अस्वस्थ ગુણવાચક કહેવાય આવા अस्वस्थ ગુણવાચી નામ સાથે ષષ્ઠયન્ત નામનો સમાસ થતો નથી.
पटस्य शुक्लः – પટનુ શ્વેત પણું (અહીં शुक्ल એક વર્ણ પણ છે અને पट માં પણ છે. તેથી સમાસ ન થાય.
काकस्य कार्ष्ण्यम् = કાગડાનું કાળાપણું (અહીં ગુણ શબ્દ ભૌતિક ગુણોનો સૂચક સમજવો. ગુણવાચી શબ્દ ને નહીં) [૧૫૩]

[૪૭૫]

(૫૦) नञ् ૩/૧/૫૧

★ વૃત્તિ :– नञ् नाम्ना सह समस्यते, स तत्पुरुषः । द्वौ नञौ प्रकृतौ के पर्युदासप्रसज्यकौ । पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेध कृत् ॥ तदन्यतद्विरुद्धाद्यो नञोऽर्थाः ।
☐ "नञत्" ૩/૨/૧૨૫ । अब्राह्मणः । "त्यादौ क्षेपे" ૩/૨/૧૨૬ । ननः अः स्यात् । अपचसि त्वं जाल्म ।

卐 વૃત્યર્થ :– નિષેધવાચી नञ् (न) અન્ય નામ સાથે સમાસ પામે છે તે તત્પુરુષ સંજ્ઞક છે.
લોકને વિષે પર્યુદાસ नञ् અને પ્રસજ્ય नञ् એમ બે પ્રકારે છે. પર્યુદાસનઞ્ સમાનને ગ્રહણ કરે છે અને પ્રસજ્યક नञ् નિષેધ કરે છે.
પર્યુદાસ નઞ્ ચાર પ્રકારે છે. (જુઓ વિશેષ)

★ અનુવૃત્તિ :– गतिक्वन्यस्तत्पुरुषः ૩/૧/૪૨ થી तत्पुरुषः

卐 વિશેષ :– ૦ પર્યુદાસ नञ् ના પ્રકારો
(૧) तत् सदृश – જેનો નિષેધ હોય તેની સમાન અન્ય પદાર્થની ખ્યાતિ સૂચવે છે
न ब्राह्मण इति अब्राह्मणः – બ્રાહ્મણ નહીં પણ તેના જેવો બીજી જાતિનો મનુષ્ય.
(૨) तद् विरुद्धः – જેનો નિષેધ હોય તેના વિરુદ્ધનું સૂચન न धर्मः इति अधर्मः – ધર્મ નહીં પણ પાપ
(૩) तदन्य. – જેનો નિષેધ હોય તેનાથી અન્યનું સૂચન न अग्निः इति अनग्निः – અગ્નિ નહીં પણ તેનાથી ભિન્ન

* 1 तृप्तार्थ :– અભિધાન ચિન્તામણી શ્લોક ૪૨૬
* 2 જુઓ: હેમ ? બૃહદ્વૃત્તિ ભા. ૧ પૃ ૧૬૫

વાયુ કે તેવુ કંઈ.
(૪) तदभावः જેનો નિષેધ હોય તેના અભાવનુ સૂચન
न वचनम् इति अवचनम् – વચનનો અભાવ
प्रसज्य नञ् માત્ર અભાવને સૂચવે છે. ઉત્તરપદ
નો અર્થ પ્રધાન હોય તો —
सूर्यम् अपि न पश्यन्ति – असूर्यपश्या राजदाराः
(બીજાતો કંઈ જોતીજ નથી પણ) સુર્યને પણ નહીં
જોતી – પડદામાં રહેનારી રાજરાણી

■ શેષવૃત્તિ :– 0 नञत् ૩/૨/૧૨૫ (જુઓ સળંગ સૂત્ર ક્રમાંક ૪૪૮) ઉત્તરપદ પરમાં હોયતો नञ् નો अन् (अ) થાયછે. न साधुः इति असाधुः (तद्विरुद्ध પ્રકાર)
(૫૯) त्यादौ क्षेपे ૩/૨/૧૨૬ नञ् પછી કોઇપણ (त्यादि) ક્રિ.પદ આવે અને નિંદા અર્થ જણાતા હોયતો नञ् નો अ કરવો. न पचसि इति अपचसि त्वं जाल्म = હે જાલિમ તું રાંધતો નથી

[૪૭૬]

(૫૧) अन् स्वरे ૩/૨/૧૨૯

★ વૃત્તિ :– स्वरादौ परे नञोऽन् स्यात् । अनार्यः
■ नख नासत्यादयो निपात्या । अत्र नखादयः ३/२/१२८ इति सूत्रं ज्ञेयम् ।

卐 વૃત્યર્થ :– સ્વરાદિ (ઉત્તરપદ) પર છતાં नञ् નો अन् થાયછે.
न आर्य इति अनार्य (અહીં आर्य માં अ સ્વર છે. માટે नञ् નો अन्

■ શેષવૃત્તિ :– नञत् ૩/૨/૧૨૫ થી नञ्

卐 વિશેષ :– 0 अन् સ્વરૂપ નિર્દેશ માટે છે न નો લોપ થતા સર્વત્ર સ્વરાદિ ઉત્તરપદ પર છતાં अन् આદેશના વિધાન માટે છે અને न् નો લોપ બે વખત ન થાય માટે છે

■ શેષવૃત્તિ :– (૬૦) नखादयः ૩/૨/૧૨૮ नख, नासत्य વગેરે સમાસો નિપતન થયા છે
(नञ् નો अ થતે નથી)
0 नास्ति खम् इति नखम् – પોલાણ નથી તે
અહીં अख ન થતાં नख થયુ તે નિપાતનથી જાણવું.
[नखादि ગણ :– नख, नभ्राट्, नपात्, नभावः, नमुचिः, नासत्य, नपुंसकम्, नक्षत्रम्, नक्रः, नाकः, नासिकः, नापितः, ननान्द, नाचिकेत, नग्नः, नागः नभागः, नाराचः વગેરે]

[૪૭૭] [૧૫૫]

(૫૨) दुर्निन्दाकृच्छ्रे ૩/૧/૪૩

★ સુત્રપૃથ૦ :– दुर् निन्दा कृच्छ्रे
★ વૃત્તિ :– निन्दाकृच्छ्रवृति दुर् इत्यव्ययम् नाम्ना समस्यते ।
दुर्जनः, दुष्कृतम्
■ सुः पूजायाम् ३/१/४४ सुजनः

卐 વૃત્યર્થ :– નિન્દા અને કૃચ્છ્ર – કષ્ટ અર્થવાળો "दुर्" અવ્યય અન્ય નામ સાથે નિત્યસમાસ પામેછે. (તે તત્પુરૂષ સમાસ કહેવાય)
निन्दितः जनः इति दुर्जनः = દુર્જન
कृच्छ्रेण कृतम् इति दुष्कृतम् = કષ્ટ વડે કરેલું

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) गतिक्वन्यः तत्पुरुषः ૩/૧/૪૨ થી तत्पुरुष (૨) नित्यं प्रतिनाल्पे ૩/૧/૭૭ થી नित्यं

卐 વિશેષ :– 0 दुष्कृतम् માં र् નો ष् – निर्दुर्बहिरा...૨/૩/૯ થી થયો છે.
0 अन्य કેમ ? निन्दिताः पुरुषाः यस्य सः – જેમાં દુષ્ટ પુરૂષો છે તે – (અહીં અન્ય અર્થ પ્રધાન છે માટે આ સમાસ ન થયો) બહુવ્રીહિ થશે.

■ શેષવૃત્તિ :– (૬૧) सुः पूजायाम् ૩/૧/૪૪ પૂજા અર્થવાળો सु અવ્યય અન્ય નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામેછે શોભનः जन. इति सुजनः [૧૫૬]

[૪૭૮]

(૫૩) अतिरतिक्रमेच ૩/૧/૪૫

★ સુત્રપૃથ૦ :– अतिः अति क्रमे च
★ વૃત્તિ :– अतिरतिक्रमे पूजायां च समस्यते अतिस्तुत्य । अतिराजा ।
■ "आङल्पे" ३/१/४६ आकडारः ।
"पुर्वापराधरोत्तरमभिन्नेनांशिना" ३/१/५२ । समस्यते । पुर्वकायः । "समें ऽशेऽर्ध न वा ३/१/५४। अर्धपिप्पली "जरत्यादिभिः" ३/१/५५ । अर्धो वा समस्यते । अर्धजरती, जरदर्द्ध । सायाह्नादयः ३/१/५३ । साधवः

卐 વૃત્યર્થ :– અતિક્રમ (હદથી વધારે) અને પૂજા અર્થવાળો अति અવ્યય બીજા નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામે (તે તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય)
0 अतिक्रमेण स्तुत्वा इति अतिस्तुत्य = ઘણી સ્તુતી કરીને.
0 पूजितः राजा इति अतिराजा= સારો રાજા

★ અનુવૃત્તિ :- સુ પૂજાયામ્ ૩/૧/૪૪ થી પૂજા

卐 વિશેષ :- 0 આ સૂત્રમાં વહુલમ્ નો અધિકાર ચાલુ છે તેના વડે અતિક્રમ અર્થમાં ક્વચિત્ વિભાષાથી વિકલ્પે સમાન થાયછે એટલે અતિ સ્તુત્વા અને અતિસ્તુત્ય બન્ને પ્રયોગ થાયછે *

0 સ્તુત્ય મા "ય" અનઞ: ક્ત્વો યપ્ ૩/૨/૧૫૪ થી ત્વા નો ય થયો

□ શેષવૃત્તિ - (૬૦) આડલ્પે ૩/૧/૬૨ અલ્પ અર્થવાળો આ (આઙ્) અવ્યય સંબંધ નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામેછે તે તત્પુ કહેવાય છે

ઇષત્ કડાર - આકડાર: - થોડો પીળો [૧૫૭]

(૬૩) પૂર્વાગ્રાવરોત્તરમભિન્નેનાંશિના ૩/૧/૫૨ અંશ અવયવ સૂચક પૂર્વ, અગ્ર, ઉત્તર અને અધર શબ્દો તેનાથી અભિન્ન અંશિ સૂચક નામ સાથે સમાસ પામે છે (અંશ એટલે વિભાગ, જેને વિભાગ હોય તેને અંશિ કહેવાય છે) જેમકે

કાયસ્ય પૂર્વં = પૂર્વકાય = શરીરનો પૂર્વભાગ [૧૫૮]

(૬૪) સમેઽંશેઽર્ધં નવા ૩/૧/૫૮ સમાન અંશવાચી અર્ધ શબ્દ અંશી સૂચક નામ સાથે વિકલ્પે સમાસ પામે છે પિપ્પલ્યાઃ અર્ધમ્ ઇતિ અર્ધપિપ્પલી વિકલ્પે પિપ્પલ્યર્ધમ્ - પિપરીના બે સરખા અડધા ભાગ નવા શબ્દ મૂકી બહુલમ્ અધિકારથી વિકલ્પે થતા વિગ્રહ ન થવાનો નિષેધ કર્યો છે.

નવા ગ્રહણ કરવાથી સમાન અડધુ થશે [૧૫૯]

(૬૫) જરત્યાદિભિ: ૩/૧/૫૫ અર્ધ શબ્દ તેનાથી અભિન્ન અંશીવાચી જરતી વગેરે શબ્દો સાથે વિકલ્પે સમાસ પામેછે અર્ધં જરત્યાઃ ઇતિ અર્ધજરતી પક્ષે જરત્યર્ધઃ = ઘરડીનો અડધો ભાગ. (અહીં સમાસ નિત્ય પ્રાપ્ત હતો તે વિકલ્પે થયો) [૧૬૦]

(૬૬) સાયાહ્નાદય: ૩/૧/૫૩ સાયાહ્ન વગેરે સમાસો નિપાતન કરાયછે અહ્નઃ સાયમ્ ઇતિ સાયાહ્નઃ = સંધ્યાકાળ (અહીં અહન્ ની અપ્રાપ્તિમાં પ્રાપ્તિ કરાવેછે. [૧૬૧]

[૪૭૯]

(૫૮ ગતિક્વન્યસ્તત્પુરુષઃ ૩/૧/૪૨

★ સૂત્રપૃથક્ :- ગતિ કુ અન્યઃ તત્પુરુષઃ

★ વૃત્તિ :- ગતિ સંજ્ઞઃ કુ ઇત્યવ્યયં ચ નામ્ના સમસ્યતે, સ ચ સમાસોઽન્યો બહુવ્રીહ્યાદિ લક્ષણરહિતસ્તત્પુરુષઃ સ્યાત્। ઊરીકૃત્ય પ્રણમ્ય। કુત્સિતો બ્રાહ્મણ: - કુબ્રાહ્મણઃ। નિત્ય સમાસોઽયમ્। અવિગ્રહોઽસ્વપદ વિગ્રહશ્ચ નિત્યં સમાસઃ સ્યાત્।

□ "કો: કત્તત્પુરુષે" ૩/૨/૧૩૦ । સ્વરાદૌ પરે । કદન્નમ્ । "રથવદે ૩/૨/૧૩૧ કો: કત્। કદ્રથઃ કદ્વદઃ।

卐 વૃત્યર્થ :- ગતિ સંજ્ઞાવાળા નામ અને કુ અવ્યય બીજા નામો સાથે સમાસ પામેછે. તે સમાસ બહુવ્રીહિ વગેરે લક્ષણથી રહિત અન્ય સમાસ એટલે કે તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય છે.

ગતિસંજ્ઞક :- ઊરીકૃત્વા = ઊરીકૃત્ય = સ્વીકાર કરીને - અહીં ઊરી અને કૃત્વા નો સમાસ થયો છે એજ રીતે

પ્રનત્વા ઇતિ પ્રણમ્ય = પ્રણામ કરીને

કુ અવ્યય :- કુત્સિતઃ બ્રાહ્મણઃ ઇતિ કુબ્રાહ્મણઃ = નઠારો બ્રાહ્મણ

આ નિત્ય સમાસ છે. - જો વિગ્રહ ન થાય અથવા વિગ્રહ થવા છતાં પણ સમાસમાંના બધા પદો જો વિગ્રહમાં ન સંભળાય તો નિત્ય સમાસ કહેવાય

卐 વિશેષ :- 0 બહુવ્રીહિ આદિ લક્ષણ રહિત બહુવ્રીહિ - અન્યથા ભાવના લક્ષણ રહિત પણ જો બહુવ્રીહિ અર્થ કરીએ તેમાં કચ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય લાગે છે તત્પુરુષમાં સમાસાન્ત પ્રત્યય લાગતો નથી.

કુત્સિતઃ બ્રાહ્મણઃ યસ્મિન સઃ = કુબ્રાહ્મણકઃ અહીં શેષાદ્વા ૭/૩/૧૭૫ થી કચ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. માટે બહુવ્રીહિ સમાસ થયો.

0 ઊરી ની ગતિ સંજ્ઞા - ઊર્યાદ્યનુ ..૩/૧/૨ થી ગતિ સંજ્ઞા થશે અને અનઞઃ ક્ત્વો યપ્ ૩/૨/૧૫૪ થી ય થયો છે

0 અન્ય ઉદાહરણ :-

ખાટ્ ઇતિ અનુકરણં કૃત્વા=ખાટ્ કૃત્ય=ખોંખારો ખાઈને

ઇષદ્ ઉષ્ણમ્ = કદુષ્ણમ્ = ઓછું ઉનું

કો: કત્તત્પુરુષે ૩/૨/૧૩૦ થી કત્ થયું છે.

□ શેષવૃત્તિ :- (૬૭) કો: કત્તત્પુરુષે ૩/૨/૧૩૦ સ્વરાદિ ઉત્તરપદ હોય ત્યારે કુ નો કત્ આદેશ થાયછે (તત્પુરુષ સમાસમાં) કુત્સિતમ્ અન્નમ = કદન્નમ્ = ખરાબ અનાજ [૧૬૨]

* બહુલમ્ અધિકાર - મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા ૧, પૃ ૨૨૯

(૬૮) रथ वदे ૩/૨/૧૩૧ रथ અને वद નામે. ઉત્તરપદમાં હોયતો कु ને બદલે कत् આદેશ થાયછે कुत्सितः रथः इति कद्रथः = ખરાબ રથ, कुत्सितः वदः इति कद्वदः = ખરાબ વાણી [૧૬૩]

[૪૮૦]

(૫૫) काऽक्षपथोः ૩/૨/૧૩૪

★ સુત્રપૃથ૦ :- का अक्ष–पथोः

★ વૃત્તિ : अनयोः परयो कोः का स्यात् । काऽक्षः । कापथम् ।

■ पुरुषेवा ३/२/१३५ / कापुरुषः कपुरुषः ।

卐 વૃત્યર્થ :- अक्ष (અ કારાન્ત अक्ष શબ્દ અને अक्षि બન્ને) અને पथ (पथिन्) શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે कु નો का આદેશ થાય છે. कुत्सितः अक्षः इति काक्षः–ખરાબ પાસો कुत्सितः पन्था इति कापथम् = ખરાબ રસ્તો

★ અનુવૃત્તિ :- को कत् तत्पुरुषे ૩/૨/૧૩૦

卐 વિશેષ :- 0 पथिन् શબ્દના નિર્દેશથી पथ શબ્દ અ કારા. આવે ત્યારે कु નો का થશે નહીં જેમકે कुपथः = ખરાબ માર્ગ

0 અન્ય ઉદાહરણ :-

कुत्सितम् अक्षम् = काक्षम् = ખરાબ ઇન્દ્રિય

कुत्सिताः पन्थाः अस्मिन् देशे = कापथः देशः = ખરાબ રસ્તા વાળો દેશ

■ શેષવૃત્તિ :- (૬૯) पुरुषे वा ૩/૨/૧૩૫ पुरुष શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોયતો कु ને બદલે का વિકલ્પે થાય છે कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः વિકલ્પે कापुरुषः = ખરાબ પુરુષ [૧૬૪]

[૪૮૧]

(૫૬) अल्पे ૩/૨/૧૩૬

★ વૃત્તિ :- ईषदर्थस्य कोः का स्यात् । काऽच्छम् ।

卐 વૃત્યર્થ :- अल्प અર્થમાં વર્તતા 'कु' અવ્યયનો का આદેશ થાય છે. ईषदच्छम् इति काऽच्छम =થોડું ચોખ્ખું–(कु નો का થયો)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) काऽक्षपथोः ૩/૨/૧૨૪ થી कु નો का (૨) कोः कत् तत्पुरुषे ૩/૨/૧૩૦

卐 વિશેષ :- 0 સૂત્ર कोः कत् तत्पुरुषे ૩/૨/૧૩૦ માં સ્વરાદિ પર છતાં कु નો कत् આદેશ કર્યો છે પણ આ સૂત્રથી માત્ર અલ્પ અર્થમાં સ્વરાદિ શબ્દ પરમાં આવે. તો कु નો का આદેશ થશે कत् નહીં

[૪૮૨]

(૫૭) का–कवौ वोष्णे ૩/૨/૧૩૭

★ સુત્રપૃથ૦ :- का–कवौ वाः उष्णे

★ વૃત્તિ :- ईषदर्थस्य कोरुष्णे परे का–कवौ वा स्याताम् । कोष्णम् । कवोष्णम् । कदुष्णम् ।

卐 વૃત્યર્થ :- अल्प અર્થમાં વર્તતા 'कु' અવ્યયનો उष्ण ઉત્તરપદ પર છતાં का અને कव આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

इषद् उष्णम्= कु + उष्णम = (१) का + उष्णम्= कोष्णम, (२) कव + उष्णम्=कवोष्णम् ; (३) कद्+ उष्णम = कदुष्णम्

★ અનુવૃતિ :- (૧) अल्पे ૩/૨/૧૩૬ (૨) कोः कत् ૩/૨/૧૩૦

卐 વિશેષ 0 બહુવ્રીહિ સમાસમાં कु નો कद् આદેશ થતો નથી કેમકે તેમાં આ સૂત્ર લાગશે નહીં. તેથી कु + उष्ण માં कूष्णः થશે

[૪૮૩]

(૫૮) मयुरव्यंसकेत्यादयः ૩/૧/૧૧૬

★ સુત્રપૃથ૦ :- मयुर व्यंसक इत्यादयः

★ વૃતિ :- एते तत्पुरुषाः समासा निपात्यन्ते मयुरव्यंसकः । एहीड वर्तते । अश्नीतपिबता क्रिया । एहिरेयाहिरा । कुरुकटो वक्ता । गत प्रत्यागतम् । शाकपार्थिवः । त्रिभागः समासे यथायोग लुग् दीर्घह्रस्वादिकं वाच्यम् । मांसाकः । मांसपाकः ।

■ उदकादेरुदादिर्यथा योगम् । :-

उदधिः, उदकुम्भः – उदककुम्भः, उदबिन्दुः – उदकबिन्दुः, लवणोदः, द्वीपम्, अनूपः । "राजदन्तादिषु" ३/१/१८०. प्राग्निपाताह पदस्य परनिपातः । दन्तानां राजा = राजदन्तः तत्पुरुषाद् अत्अद् समासान्तौ यथायोग वक्तव्यौ "ऋक्पूः-पथ्यपोऽत्" ७/३/७६ । राज्ञः पूः – राजपुरम् । मोक्षस्य पन्थाः – मोक्षपथः 'ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः' ७/३/८३ । अत् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् ।

卐 વૃત્યર્થ :- मयुरव्यंसक વગેરે તત્પુરુષ સમાસો નિપાતન કરાયા છે.

व्यंसकश्चासौ मयुरश्च इति मयुरव्यंसकः = ધુરંધો

મોર - (અહીં નિપાતનથી વ્યસક શબ્દના પૂર્વ પ્રયોગનો અભાવ થયોછે.

एहिइ वर्तते । एहि इडे । હે ઈડે એવુ જે કામના બોલાય તેનુ કર્મ તે एहीड કહેવાય (અહી નપુંસકલિંગ થયુ તે નિપાતન કહેવાય)

"अश्नीत पिबता क्रिया" – अश्नीत पिबत इति यस्या क्रियाया सा = નિરંતર ખાઓ – પીઓ એવુ જે ક્રિયામાં બોલાય તે ક્રિયા (અહીં બે ક્રિયાપદ સાથે સમાસ થયો તે નિપાતનથી)

0 एहिरेयाहिरा = જે ક્રિયામા एहि रे याहि रे રે તુ આવ, રે તુ જા एहिरे याहिरे इति उच्यते यस्याम् क्रियायाम् इति=એમ બોલાય તે

0 कुरु कटो वक्ता = कुरु कटम इत्यभीक्ष्ण य वक्ति स वक्ता = 'સાદડી બનાવ' એમ વારંવાર જે કહે તે વકતા. અહીં अभिक्ष्ण માં જે સમાસ કર્યો તે નિપાતનથી સમજવું

0 गत प्रत्यागतम् – गत च तत् प्रत्यागतम् च इति = ગયેલો તેનુ જ પાછુ આગમન તે – સમાસ ની અપ્રાપ્તિમાં જ વ્યવસ્થિત પૂર્વપદ ઉત્તરપદ નનામ કર્યો તે નિપાતનથી સમજવું

0 शाकपार्थिव शाक प्रिय पार्थिव इति શાક છે પ્રિય જેને તેવો તે રાજા – આ મધ્યમપદ લોપી સમાસ છે તે નિપાતનથી જાણવો

0 त्रिभाग. – तृतीयो भाग इति = ત્રિજોભાગ અહી ત્રિ થયુ તે નિપાતનથી.

સમાસમા યથાયોગ (જેમ પ્રાપ્ત થયું તેમ) लुक् ह्रस्व, दीर्घ વગેરે સમજવુ.

(જે સમાસના જેવું કાર્ય દેખાય તેને અનુરૂપ કલ્પના કરવી) मांसस्य पाक इति मांसपाकः વિકલ્પે मांसपाक — અહી पाक શબ્દ घञ् પ્રત્યયાન્ત છે જે मांसस्या...पचि नरा ૩/૨/૧૪૧ થી માસ ના અન્ત્ય અ નો વિકલ્પે લોપ પામેછે

★ અનુવૃત :- गतिक्वन्यस्तत्पुरुषः ૭/૧/૪૨ થી तत्पुरुष

卐 વિશેષ :- 0 અહી તત્પુરુષ સમાસ કહ્યુ તેનો કર્મધારય તત્પુરુષ અર્થ સમજવો સૂત્ર-"विशेषणं ... धारयश्च" ૩/૧/૯૬ થી

0 બહુવચન આકૃતિ ગણને માટે છે એટલે કે આદિ શબ્દથી અન્યાન્ય અનિયમિત કર્મધારય સમાસોનો પણ સમાવેશ થાય છે

0 मयुरव्यंसक વગેરે સમાસોમાં નામનો નામ સાથે ક્રિયાપદનો નામ સાથે, ક્રિયાપદ ક્રિયાપદ સાથે, અવ્યય અને નામ સાથે, સખ્યાવાચી એ રીતે સમાસો નિપાતન થયા છે.

0 मयुरव्यंसक गण .- *

मयुरव्यंसक = લુચ્ચો મોર

छात्रव्यंसक = લુચ્ચો વિદ્યાર્થી

कम्बोज मुण्ड = માથે મુડા વાળો એવો કમ્બોજ

यवन मुण्ड = માથે મુડા વાળો એવો યવન

मयुरव्यंसका = લુચ્ચી ઢેન – લુચ્ચી સ્ત્રી

एहीड = હે ઈડે! તુ અહી આવ એવું જેમાં બોલાય તે

एहियव = જવો માથે આવ' એવું જે ક્રિયા કે કાળ મા બોલાય તે ક્રિયા કે કાળ.

एहिवाणिजा = જે ક્રિયામા 'હે વાણિયા આવ' એમ બોલાય તે ક્રિયા

प्रेहिवाणिजा = જે ક્રિયામા 'હે વાણિયા આવ' એમ બોલાય તે ક્રિયા.

अपेहिवाणिजा = 'વાણિયા ખસીજા' એવું જે ક્રિયામાં બોલાય તે ક્રિયા

एहि स्वागता – 'આવ સ્વાગત છે' એવુ જ્યાં જે પ્રવૃતિમા કે જે કાળમા બોલાય.

નીચેના તમામ નામોના અર્થમા 'જે ક્રિયા. પ્રવૃતિ કે કાળમા બોલાય તે' એવો અર્થ સમજવો.

अपेहि स्वागता – ખસીજા સ્વાગત છે.

एहि द्वितीया – તુ બીજો કે બીજી આવ

अपेहि द्वितीया – તુ બીજો કે બીજી ખસીજા

एहिप्रघसा – તું આવ ખા

अपेहि प्रघसा – તું ખસીજા ખા

एहि विघसा अपेहि विघसा – તું ખા

एहि प्रकसा, अपेहि प्रकसा – કસ કાઢ

प्रोह कट – સાદડીના કામનો વિચાર કર

प्रोह कर्दमा – કાદવથી હેરાન થા

प्रोह कर्दा – કોડાના કામનો વિચાર કર

उद्धमचूडा – ચૂડાનો અવાજ કર

* 1 मयुरव्यंसक – બૃહદ્‌વૃતિ ન્યાય સમુદ્રાર સાથે ભા. ૧, સૂત્ર ૩/૧/૧૧૬

* 2 લઘુવૃતિ ભાષાન્તર ભા ૧, પૃ. ૪૦૫

आहर चेला – કપડું લાવ
आहर वसना – કપડું લાવ
आहर वितता – વિસ્તરેલું – પાથરેલું લાવ
कृन्धिविचक्षणा – હે વિચક્ષણ તું કાપ
भिन्धि लवणा – લવણને વાટ
पच लवणा – મીઠાને પકાવ
उद्धरोत्सृजा – બહાર કાઢ અને આપ
उद्धम विधमा – ધમ ધમ કર
उद्वपनिवपा – ઉંચે આવ અને નિરંતર વાવ
उत्पचनिपचा – રાંધવા માંડ
कृन्धिविक्षिणा – કાપ અને ક્ષિણ કર
उन्मृजावमृजा – સાફસુફ કર
अश्नीतपिबता – નિરંતર ખાઓ પીઓ
अश्नीतपचता – ખાઓ અને રાંધો
खादतमोदता – ખાઓ અને આનંદ કરો
पचत भृज्जता – રાંધો અને ભુંજો
लुनीत पुनीता – લણો અને ઉપણો
खादाऽऽचामा – ખા અને આચમન કર
आहरनिपवा – લઈજા અને નિરંતર વાવ
आवप निष्किरा – વાવ અને ફેંક
पचप्रकूला – રાધ અને ઠાંક
इह द्वितीया – અહીં બીજું
इह पञ्चमी – અહીં પાંચમું
अद्य द्वितीया – આજે બીજું
अद्य पञ्चमी – આજે પાંચમું
एहिरे याहिरा – રે ! આવ રે ! જા
एहिरे गच्छरा – રે ! આવ રે ! જા
आहोपुरुषिका – અહો હું પુરૂષ છું
अहं पूर्विका – હું આગળ છું
अहं प्रथमिका – હું પહેલો છું
अहमहमिका – હું છું હું છું
विकृतप्रकृता – વિકારવાળું ચાલું કામ
निश्चितप्रचिता – નિરંતર ભેગું કરેલ
या इच्छा यस्यां सा यदृच्छा – જેમાં જે ઇચ્છા મરજી મુજબ
जहिजोड – છોડ અને જોડ
उज्जहिजोड – છોડ અને જોડ
जहिस्तम्ब – સ્તંભને છોડ
उज्जहि स्तम्ब – સ્તંભને છોડ

कुरुकट – સાદડીને કર
स्नात्वाकालक – નાહીને કાળો
पीत्वास्थिरक – પીને સ્થિર થયો
भुक्त्वासुहित – જમીને ધરાયો
प्रोष्यपापीयान् – પ્રવાસી થઇને પાપી થયો
उत्पत्यपाकला – આકાશમાં ઉડીને ફીકી થયેલી
निपत्यरोहिणी – નીચે પડીને લાલ થયેલી
निषद्य श्यामा – નીચે બેસીને કાળી થયેલી
निषण्ण श्यामा – નીચે બેઠેલી કાળી થયેલી
उच्चावचम् – ઊંચું નીચું
उच्चनीचम् – ઊંચું નીચું
आचोपचम् – ભેગુ કરેલું
आचोवचम् – ભેગું કરેલું – છુંટું કરેલું
आच्पराचम् – આગળ પાછળ
निश्चप्रचम् – નિશ્ચિત અને પ્રચિત
निश्चत्वचम् – છોલેલું
अकिञ्चनम् – નકામું
अकुतोभयम् – જેને કયાંયથી ભય નથી તે
गत प्रत्यागत – જવું આવવું
यातानुयात – જવું ફરી પાછા જવું
क्रयक्रयिका – મોટી નાની ખરીદી
पुटा पुटिका – પડિકાં
फला फलिका – મોટાં નાના ફળો
मानोन्मानका – મોટાં નાના માપ
शाक पार्थिव – શાક ખાનારો રાજા
कुतपसौश्रुत – બકરાનાં વાળમાંથી બનેલ વસ્ત્ર વાપરનાર
अजातौल्वलि – બકરા વહેંચનાર તૌલ્વલિ
यष्टिमौद्गल्य – લાકડીને હથીયારરૂપે વાપરનાર મૌદ્ગલ્ય
परशुराम – પરશુરામ
घृतरौटि – જેમાં ઘી વધારે છે તેવી રોટલી
ओदनपाणिनि – જેને ચોખા વધુ પ્રિય છે તેવો પાણિનિ
आणि माण्डव्य – જેને સીમા પ્રિય છે એવો માણ્ડવ્ય
बलाका कौशिक – જેને બગલી પ્રિય છે એવો કૌશિક
विदर्मा कौण्डिन्व – જેને વિદર્ભા પ્રિય છે એવો કૌણ્ડિન્ય
सहस्राजुर्न – હજાર હાથ વાળો અર્જુન
त्रिविद्या – ત્રણ ભાગ વાળી વિદ્યા
एकादश – અગ્યાર
द्वादश – બાર
षोडश – સોળ

[illegible] - અ[illegible]

[illegible] - [illegible]

एकशत - એકસો એક

द्विशत - બસો બે

[illegible] - [illegible] કરેલા [illegible]

[illegible] - [illegible] કરેલા ભાત

गुडधाना - ગોળ સાથે ધાણી

[illegible] - [illegible] સાથે પીંડ

[illegible] - [illegible]

[illegible] - હાથી [illegible]

[illegible] - ઘી [illegible]

[illegible] - [illegible]

[illegible] - [illegible]

[illegible] - [illegible]

[illegible] - [illegible]

[illegible] - [illegible]

[illegible] - [illegible]

[illegible] - [illegible]

[illegible] - [illegible]

[illegible] - उदक [illegible] द वगेरे [illegible]

(૭૦) उदकस्योदः पेष - धि - वास - वाहने ૩/૨/૧૦૪ पेष-धि-वास वाहन शब्द उत्तरपदमा [illegible] तो उदक ने उद आदेश थाय छे उदकं पिनष्टि-उदकम् [illegible] = [illegible] [૧૬૫]

(૭૧) वैकव्यञ्जने पूर्ये ૩/૨/૧૦૫ जेनी आदिमा एक व्यञ्जन होय तेवु उत्तरपद होयतो उदक नु उद रूप विकल्पे थशे - "भरवानु साधन" अर्थ होयतो उदकस्य कुम्भः = उदकुम्भः पक्षे उदककुम्भः = पाणीनो [illegible] [૧૬૬]

(૭૨) मन्थौदन सक्तु बिन्दु वज्र भार हार वीवध-गाहे वा ૩/૨/૧૦૬ मन्थ, ओदन, सक्तु, बिन्दु वज्र, भार, हार, वीवध, गाह मांथी कोई एक शब्द उत्तर-पदमा होय तो उदक शब्दनु उद रूप विकल्पे थाय. उदकस्य बिन्दुः = उदबिन्दुः विकल्पे उदकबिन्दुः = पाणीनुं बिन्दु [૧૬૭]

(૭૩) नाम्न्युत्तरपदस्य च ૩/૨/૧૦૭ पूर्वपद के उत्तरपदमा आवेल उदक शब्दनु उद रूप थायछे. जो [illegible] होय तो :- [illegible] उदकं यस्य स इति [illegible] = [illegible] [૧૬૮]

(૭૪) द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गादप ईप् ૩/૨/૧૦૯ द्वि शब्द के अन्तर शब्द पछी तथा जेने छेडे अ के आ न होय तेवा उपसर्ग पछी आवेला उत्तरपद रूप अप् शब्दनो ईप थाय छे द्विधा आपः यस्मिन् = द्वि + अप् = द्वि + ईप = द्वीपम् = बेट [૧૬૯]

(૭૫) अनोर्देशे उप् ૩/૨/૧૧૦ अनु शब्द पछी अप शब्द आवेल होय तो अप नु उप थाय छे. अनुगताः आपः यस्मिन् स = अनु+अप् = अनु+उप= अनूप देश. - ज्यां पाणी पुष्कळ छे ते देश [૧૭૦]

(૭૬) राजदन्तादिषु ૩/૧/૧૪૯ राजदन्त वगेरे समासो निपातन करेला छे तेथी पूर्व आववा योग्य नहीं तेवा शब्द [illegible] पूर्व आवे

दन्तानां राजा = राजदन्तः (षष्ठयन्तस्य [illegible] ૩/૧/૭૬ थी [illegible] नाम पूर्व आवे पण अहीं निपातनथी न आव्यु) [૧૭૧]

तत्पुरुष समासथी [illegible] अत्, अट्, समासान्त प्रत्यय थाय छे

(૭૭) ऋक्पूःपथ्यपोऽत् ૭/૩/૭૬ ऋक्, पूर्, पथिन् अने अप् शब्दो जे समासने छेडे आवे ते समास अत् समासान्त थाय छे राज्ञः पूः = राजपुरम्, [illegible] = [illegible] = [illegible] [૧૭૨]

(૭૮) ब्रह्म हस्ति राज पल्याद्वर्चसः ૭/૩/૮૩ ब्रह्मन्, हस्तिन्, राजन्, अने पल्य शब्दो साथे समास पामेला वर्चस् शब्द अत् समासान्त थायछे. ब्रह्मणः वर्चः = ब्रह्मवर्चसम् = ब्रह्मतेज [૧૭૩]

[૪૮૪]

(૫૬) गोस्तत्पुरुषात् ૭/૩/૧૦૫

★ સૂત્રપૃથ૦ :- गोः तत्पुरुषात्

★ વૃત્તિ :- गोऽन्तात् तत्पुरुषादट् स्यात् । सुगवी

[illegible] 'राजगवि' देवगवः । राजगवः

卐 સૂત્રાર્થ :- गो અન્તવાળા તત્પુરુષ સમાસથી अट् પ્રત્યય થાય છે. [સિદ્ધ હેમવૃત્તિ મુજબ अ तु ग्योटले કે તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ થયેલો સમાસ ન હોય તો આ સૂત્ર લાગે] सुगवी= सुगुणां गौः इति सुगवी = કામધેનુ. सु+गो+अट् = सुगव+अट् - સ્ત્રીલિંગ કરવા માટે अणजेये ...टिताम् २/४/२० थी ङी = सुगव+ अ) अट्+

ડી. अस्यङ्यां लुक् २/४/८६ થી અન્ત્ય अ લોપ
સુરગવી

★ અનુવૃત્તિ :- द्विगोः अन्नह्नः अट् ૭/૩/૯૯

卐 વિશેષ :- 0 તત્પુરૂષ કેમ કહ્યું ?
चित्रगुः = चित्रा गावः यस्य सः ચિત્ર વિચિત્ર ગાયોછે જેની પાસે તે – બહુવ્રીહિ સમાસ છે.
0 તદ્ધિતનો લોપ ન હોવો એમ કેમ કહ્યું ?
पञ्चभिः गोभिः क्रित = पञ्चगुः
ઙીં – मूल्यैः क्रीते ६/४/१५० થી इकण् પ્રત્યય
अनाम्नि...ल्लुप् ६/४/१४१ થી પ્રત્યયનો લોપ થયોછે તેથી अट् સમાસાન્ત ન થાય.

▩ શેષવૃત્તિ :- (७९) राजन् सखेः ७/३/१०६
તત્પુરૂષ સમાસને અન્તે આવેલ राजन् અને सखि શબ્દો अट् સમાસાન્ત થાયછે देवाना राजा इति देवराजः = ઇન્દ્ર
(नोऽपदस्य तद्धिते ७/४/६१ થી अन् નો લોપ)
राज्ञः सखा: इति राजसखः રાજાનો મિત્ર
राज+सखि+अ – (अवर्णेवर्णस्य ७/४/६८ થી इ લોપ
[१७४]

[४८५]

अह्नः ७/३/११६

★ વૃત્તિ : अस्मादद् । देवाह: । पुण्याहम् ।
▩ "सङ्ख्यातादह्नश्चवा" ७/३/११७ सङ्ख्यातमहः सङ्ख्याताह्न, सङ्ख्याताहः । "सर्वांश सङ्ख्याव्ययात्" ७/३/११८। सर्वाह्नः । पूर्वाह्णः द्वयोरह्नोर्भवोद्व्यहनः पटः। अत्यहनी कथा । "सङ्ख्यातैकपुण्यवर्षादीर्घाच्चरात्रेरत्" ७,३/११९ । सङ्ख्यातरात्रः । सर्वरात्रः । अर्धरात्रः ।

卐 વૃત્યર્થ :- अहन् અન્તવાળા તત્પુરુષ સમાસથી अट् પ્રત્યય થાય છે.
देवानाम् अहः इति देवाहः *1 – देवाहन् + अट्
(नोऽपदस्य तद्धिते ७/४/६१ થી अन् લોપ)
पुण्यम् च तद् अहश्च इति पुण्याहम् *2 =પુણ્ય દિવસ

★ અનુવૃત્તિ :- (१) गोस्तत्पुरुषात् ७/३/१०५ થી तत्पुरुष (२) द्विगोः अन्नह्न अट् ७/३/९९ થી अट्

० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०

*1 देवाहः – લિંગાનુશાસન–પુલ્લિગ પ્રકરણ શ્લોકઃ ૧૫ अहनिर्यूहकलहाः થી પુલ્લિંગ થયું છે

*2 पुण्याहम् – લિંગાનુશાસન–પુંલ્લિંગ પ્રકરણ શ્લોકઃ ૩૫ – पुण्यादेहो થી નપુંસક થયું.

卐 વિશેષ :- 0 ઉદાહરણ
परमम् अहःइति = परमाहन् + अट् परमाहः=ઉત્તમ દિવસ

▩ શેષવૃત્તિ :- (८०) सङ्ख्यातादह्नश्च वा ७/३/११७ તત્પુરુષ સમાસને પામેલો सङ्ख्याताहन् શબ્દ अट् સમાસાન્ત થાય છે. અને વિકલ્પે अहन् શબ્દ ને બદલે अह्न આદેશ થાય છે
सङ्ख्यातम् अहः = सङ्ख्याताहन् + अट् = सङ्ख्याताह्न
પક્ષે सङ्ख्याताहः ગણેલો દિવસ [१७५]
(८१) सर्वांशसङ्ख्याव्ययात् ७/३ ११८ सर्व શબ્દ અંશવાચી, સઙ્ખ્યાવાચી અને અવ્યય થી પર રહેલો अहन् શબ્દ જેને અન્તે હોય તે अट् સમાસાન્ત થાય છે. અને अहन् ને બદલે अह्न થાય છે. सर्वम् च तद् अहश्च इति सर्व+अहन्+अ=सर्वाह्नः = બધો દિવસ. તેજ રીતે
पूर्वाह्ण = દિવસનો પૂર્વભાગ
0 द्वयोः अह्नोः भवो पटः इति = द्वि+अहन्+अ = द्व्यहनःपटः = બે દિવસમાં વણાયેલું કપડું
0 अहः अतिक्रान्ता इति अत्यह्नी कथा = દિવસને ઓળગી ગયેલી કથા (ङी પ્રત્યય લાગી अह्नी થયું)
[१७६]
(८२) सङ्ख्यातैकपुण्य वर्षा दीर्घाच्च रात्रेरत् ७/३/११९
सङ्ख्यात–एक–पुण्य–वर्षा–दीर्घ અને च કાર થી सर्व, અંશવાચી, सङ्ख्यावाची, અને અવ્યય થી પર રહેલ જે रात्रि શબ્દ જેને અન્તે હોય તેવા તત્પુરૂષ સમાસથી अत् પ્રત્યય લાગે છે
सङ्ख्याता चासौ रात्रिश्च इति सङ्ख्यात रात्रि + अ = सङ्ख्यात रात्रः (अवर्णेवर्णस्य થી इ લોપ)
सर्वा चासौ रात्रिश्च इति सर्वरात्रि + अ = सर्वरात्रः = બધી રાત
रात्रे अर्धम् इति अर्धरात्रः = અડધી રાત [१७७]

[४८६]

(९१) पुरुषायुष–द्विस्ताव–त्रिस्तावम् ७/३/१२०

★ વૃત્તિ :- एतेऽत्प्रत्ययान्तास्तत्पुरुषाः साधवः ।
▩ अथ ड समासान्त सङ्क्षेपत आहः क्वचित्तत्पुरुषात् डः न दश–अदशाः । क्वचिन्न–किंराजा सुसखा ।

卐 વૃત્યર્થ :- पुरुषायुष, द्विस्ताव અને त्रिस्ताव એ ત્રણ શબ્દો તત્પુરૂષ સમાસમાં अत् પ્રત્યયાન્ત નિપાત કરાયા છે.
पुरुषस्य आयुः इति पुरुषायुषम्=પુરુષનું આયુષ્ય

द्विमात्रीं इति द्विमात्रा वेदी=बमणी वेदिका(अमणुी) त्रि मात्री इति त्रिमात्रा वेदी=त्रणनी वेदीका (त्रणुगणी) (अही आत सूत्रथी आ लाग्यो)

★ अनुवृत्ति :- (१) [illegible] ३/१/१२ थी अनु
(२) [illegible] ३/१/१०५ थी अनुवृत्त

卐 विशेष 0 द्विमात्रा मां [illegible] द्विथयु अने द्वित्व [illegible] सूत्र ३/२/१२० थी [illegible] प्रत्यय लाग्यो [illegible] द्विमात्रा + [illegible] आ नो [illegible] थयो = [illegible] अने आत सूत्रथी आ लागी द्विमात्रा थयु

□ शेषवृत्ति – [illegible] (८३ [illegible] ७ ३/१/८३ [illegible] (अ) [illegible] थाय [illegible] + इ (अ) = [illegible] + [illegible] = [illegible] ([illegible] थी थयो) [१८८]
(८८) न किम क्षय ७ ३ ६० [illegible] ३ ३ ३० [illegible] समाधान न [illegible] छे ते [illegible] न थाय
[illegible] = [illegible] = [illegible] ([illegible] थी थयो छे) [१८९]
(८४) [illegible] ७/३/७६ [illegible] ३/१/१०१ मां [illegible] विधान छे तेनी [illegible] समाधान बनावेला छे ते समाधान पूरा-वाथी जु अने [illegible] शब्दो पछी आवेला [illegible] वगेरे [illegible] नथी
[illegible] इति [illegible] = [illegible] [१९०]

[४८७]

कर्मधारय :- वच्चमां [illegible] अने बन्ने बाजु च होय [illegible] विशेषण वाची नाम विशेष्य वाची नामनी साथे समास पामे तेने कर्मधारय समास कहेवाय [illegible] विशे-षणवाची अने विशेष्यवाची पद आवे ते [illegible] मां थाय छे [illegible] अने [illegible] आधार [illegible] न [illegible] समास [illegible] छे [illegible]

— / — / — / — / —

(९६) विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ३/१/९६

★ सूत्रपृथ० – विशेषणं विशेष्येण एकार्थं कर्मधारयः च
★ वृत्ति :- एकार्थं विशेषणवाचि विशेष्यवाचिना समस्यते स तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । [illegible] । एकार्थमिति किम् ? वृद्धस्योक्षा [illegible] ।

卐 सूत्रार्थ :- एकार्थ (समानाधिकरण-वाची विभक्तिवाळा) विशेषणवाची नाम-विशेष्यवाची नाम साथे समास पामे छे अने ते कर्मधारय तत्पुरुष समास थाय छे
नीलं च तदुत्पलं च = नीलोत्पलम् = नीलु कमळ अही नीलम् अने उत्पलम् बन्नेनी विभक्ति समान छे नील विशेषण छे – उत्पल विशेष्य छे माटे कर्मधारय समास थयो.
श्वेता चासौ गौश्च = श्वेतगवी श्वेत + गौ + अ (गोस्तत्पुरुषात् थी अट्)
श्वेत + गव + ङी (स्त्री प्रत्यय ङी, अस्य ङ्यां लुक् थी अ लोप) = श्वेतगवी
0 एकार्थम् केम ?
वृद्धस्य उक्षा = विभक्ति समान नथी घरडानो बळद – षष्ठी – प्रथमा विभक्ति छे एकार्थत्व नथी माटे कर्मधारय समास न थाय पण वृद्धश्चासौ उक्षा च एम करीए तो वृद्धोक्ष थइ शके.

★ अनुवृत्ति :- [illegible] ३/१/४२ थी तत्पुरुष

卐 विशेष :- 0 विशेषण :- नामना अर्थमां विशेषता बतावनार शब्द ते विशेषण दा.त. नीलुं कमळ – तमां "नीलु" विशेषण छे
0 विशेष्य :- जेना विशे विशेषता दर्शावाय ते दा.त. "कमळ" ए विशेष्य छे.
0 च शब्द – तत्पुरुष अने कर्मधारय संज्ञाना समावेश माटे छे
आ सूत्रथी बन्ने पदो विशेषण – विशेष्यके व्यवच्छेद, व्यवच्छेद्य बने छे जेमके व्यवच्छेदक = भाग पाडनार, व्यवच्छेद्य=भाग पाडवा लायक. जेमके नील ए व्यवच्छेदक छे जे काळा-धोळा-पीळा वर्णोमांथी एक वर्ण पसंद करे छे कमळ ए व्यवच्छेद्य छे
0 अन्य [illegible]

(૧) પૂર્વપદ વિશેષણ ઉત્તરપદનામ गम्भीरश्चासौ नादश्च =गम्भीरनादः

(२) પૂર્વપદ નામ-ઉત્તરપદ વિશેષણ:- वीरश्चासौ जिनश्च=वीरजिनः

(૩) બન્નેપદ વિશેષણ:- शीतम् च उष्णम्च=शीतोष्णम्

(૪) ભૂતકૃદન્ત અને નિષેધ ભૂતકૃદન્ત=कृतम् च अकृतम् च=कृताकृतम्

[૪૮૮]

(૬૩) पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराननवकेवलम् ૩/૧/૯૭

★ **સુત્રપૃથ૦** :- पूर्वकाल-एक-सर्व-जरत्-पुराण-नव-केवलम्

★ **वृत्ति** :- पूर्वःकालो यस्य तद्वाचि, एकादीनि चैकार्थानि नाम्ना समस्यन्ते । पूर्वं स्नातः पश्चाद् अनुलिप्तः-स्नातानुलिप्तः एकशाटीत्यादि ।

卐 **વૃત્યર્થ** :- **પૂર્વકાલ વાચી જે નામ અને** एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव **અને** केवल **બધાં નામો અન્ય એકાર્થી નામ (સમાન વિભકિત વાળા નામ) સાથે સમાસ પામેછે તે કર્મધારય સમાસ કહેવાય છે.**

જેમકે :- पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः =स्नातानुलिप्तः = **પહેલા સ્નાન કર્યું પછી લેપ કર્યો**

0 एका चासौ शाटी च = एकशाटी - **એક સાડી**

★ **અનુવૃતિ** :- विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ૩/૧/૯૬ થી कर्मधारय

卐 **વિશેષ** :- 0 * विशेषणं...कर्मधारयश्च ૩/૧/૯૬ થી સિદ્ધહોવા છતાંઆ સૂત્ર પૃથક્ કેમ બનાવ્યું ?

0 1 0 સૂત્રમાં દર્શાવેલ શબ્દોનો પરસ્પર સમાસ થાય ત્યારે "स्पर्धे परम्" પરિભાષા મુજબ પછીપછી ના શબ્દો પૂર્વે મૂકાય તે માટે. દા.ત. पुराण च तद् केवलम च - केवल पुराणम्

0 2 0 સૂત્રમાં દર્શાવેલ શબ્દોનો અન્ય કોઇ વિશેષણ સાથે સમાસ થાયતો સૂત્રમાંના શબ્દો પૂર્વે મૂકવા માટે દા.ત. एकश्चासौ पटुश्च - एकपटुः

0 3 0 એ ક્રિયાવાચી શબ્દોમાં પ્રથમ થયેલી ક્રિયાને પુર્વે મુકવા માટે દા.ત. पूर्वस्नातः पश्चादनुलिप्तः - स्नातानुलिप्तः

અન્ય ઉદાહરણ :-

सर्वम् च तदन्नम् च - सर्वान्नम् - બધુ અન્ન
पुराणश्चासौ कविश्च - पुराण कवि - પ્રાચિન કવિ
केवलं च तद् ज्ञानम् च - केवलज्ञानम् - કેવળજ્ઞાન

[૪૮૯]

(૬૪) निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः ૩/૧/૧૦૦

★ **સૂત્રપૃથ૦** :- निन्द्यं कुत्सनैः अ-पापाद्यैः

★ **વૃત્તિ** :- निन्द्यं निन्दाहेतुभिः समस्यते, स समासस्तत्पुरुष संज्ञः कर्मधारय संज्ञश्च स्यात् । तार्किक खसूची अपापाद्यैरिति किम् ? पापमुनिः । हतविधिः ।

卐 **વૃત્યર્થ** :- [પાપ વગેરે શબ્દોને છોડીને] **કોઇપણ નિંદાવાચી નામ, નિંદાના હેતુરૂપ એવા બીજા નામો સાથે (સમાન વિભકિત હોતે છતે) સમાસ પામેછે. તે કર્મધારય તત્પુરૂપ સંજ્ઞક થાય છે.** तार्किकश्चासौ खसूची च इति तार्किकखसूची = **આકાશને સૂચવનાર (કોઇ તાર્કિકને તર્ક સબંધિ કંઈ પૂછીએ તો પ્રશ્નનો જવાબ ન આવડવાથી આકાશસામે જોઇ રહે - અને - આડી અવળી વાતો કરે તે - અહીં ન આવડતા તાર્કિકપણું નિંદાય છે. જયારે** खसूची **શબ્દ તેના હેતુભૂત છે. તેથી સમાસ થયો.)**

0 अपापाद्यैः **કેમ ?**

पापश्चासौ मुनिश्च इति पाप मुनिः हतश्चासौ विधिश्च इति हतविधिः = **ભાગ્યહિંન નિષેધ કરવાથી આ નિયમ ન લાગ્યો પણ વિશેષણ સમાસ થયો.**

★ **અનુવૃત્તિ** :- (૧) विशेषणं विशेष्येणैकार्थ्यं कर्मधारयश्च ૩/૧/૯૬ થી कर्मधारयः અને ऐकार्थ्यं

卐 **વિશેષ** :- 0 * विशेषणं...कर्मधारयश्च ૩/૧/૯૬ થી સમાસની પ્રાપ્તિ હતી છતાં આ સૂત્ર કેમ બનાવ્યું ?

0 વિશેષ્યવાચી શબ્દોને પૂર્વે મુકવા માટે આ સૂત્રછે. જો આ સૂત્ર નબનાવે તો खसूचि तार्किक એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાય - કેમકે - विशेषणं...च સૂત્રમાં विशेषण શબ્દ પ્રથમ છે અને प्रथमोक्तं प्राक् સૂત્ર લાગતા खसूची શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે - તેનો નિષેધ કરવા આ સૂત્ર

* મધ્યમવૃતિ અવચૂરિ ભા. ૧, પૃ. ૨૪૬

* લઘુવૃત્તિ - અવચૂરિ - સૂત્ર ૩/૧/૧૦૦

બનાવેલ છે.

0 સૂત્રમાં ભવ [illegible] નાના અનુસરણ માટે છે એટલે કે નિન્દાના [illegible] પ્રકારના પ્રસિદ્ધ પ્રયોગો સિવાય [illegible] અહીં ગ્રહણ કરવા અન્ય નહીં

0 [illegible] શબ્દ *1 [illegible] (પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત થી [illegible]) [illegible]

0 નિન્દા કેમ લીધું ?

[illegible] — 0 અહીં નિન્દા નથી

[૪૯૦]

(૬૫) उपमानं सामान्यैः ૩/૧/૧૦૧

★ વૃત્તિ — उपमानवाचि [illegible] [illegible] समानाधिकरणं तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । शस्त्रीव श्यामा = शस्त्रीश्यामा ।

卐 વૃત્ત્યર્થ — ઉપમાનવાચિ નામ ઉપમાન અને ઉપમેયના સાધારણ ધર્મ વાચિ નામ સાથે (સમાન વિભક્તિ હોતે છતે) સમાસ પામે છે તે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. જેમકે — शस्त्री इव श्यामा=शस्त्रीश्यामा છરી જેવી કાળી (આ ઉદાહરણમાં शस्त्री એ ઉપમાનવાચક નામ છે અને श्याम એ ઉપમેયવાચક છે. श्यामता એ ઉપમાન-ઉપમેયનો સામાન્ય ગુણધર્મ છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ૩/૧/૯૬ થી कर्मधारय, एकार्थं

卐 વિશેષ :- 0 विशेषणं [illegible] च ૩/૧/૯૬ થી [illegible] હોવા છતાં આ સૂત્ર કેમ બનાવ્યુ ?

0 विशेषणम् = ઉપમાનવાચી નામનો ઉપમાન ઉપમેય સાધારણ ધર્મવાચી નામ સાથેજ સમાસ થાય તે માટે [illegible] બનાવ્યું.

[illegible] 'सामान्य' થી સામાન્ય શબ્દને ગ્રહણ ન કરતા 'सामान्य' એટલે ઉપમાન-ઉપમેય સાધારણ ધર્મવાચી નામ [illegible] તેવા શબ્દોના ગ્રહણ માટે છે *2

0 उपमान કેમ લીધું ?

[illegible] — [illegible] હાથી છે [illegible] એ ઉપમાનવાચી નથી.

[૪૯૧]

(૬૬) उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ૩/૧/૧૦૨

0 सामान्य કેમ લીધું ?

[illegible] — અગ્નિ જેવો માણવક. અગ્નિ અને માણવક બન્નેનો સામાન્ય ગુણધર્મ [illegible] નથી

0 उपमान — જેના વડે ઉપમા અપાય તે

0 उपमेय :- જેને ઉપમા અપાય તે

मृगी इव चपला — मृगचपला — હરણ જેવી ચપળ

(पुंवत् कर्मधारये ૩/૨/૫૭ થી मृगी નું मृग થયું.

✱ સૂત્રપૃથ૦ :- उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्य-अनुक्तौ

★ વૃત્તિ :- उपमेयवाचि [illegible] [illegible] सह [illegible] तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । साम्योक्तौ तु—पुरुषो व्याघ्र इव शूरः [illegible] न समासः ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :- ઉપમેયવાચી નામ ઉપમાનવાચી व्याघ्र વગેરે નામો સાથે જો (ઉપમાન-ઉપમેય વગેરે) સાધારણ ધર્મનું સૂચન શબ્દ દ્વારા ન થયું હોય તો (સમાન વિભક્તિ હોતે છતે) સમાસ પામે છે તે કર્મધારય તત્પુરુષ સંજ્ઞક થાય છે. જેમકે —

पुरुष व्याघ्र इव इति पुरुषव्याघ्र — વાઘ જેવો પુરુષ સામાન્ય ધર્મ ઉક્ત હોય ત્યારે (पुरुषः इव शूरः આ પ્રમાણે शूरः શબ્દ ઉક્ત હોયતો) આ સૂત્રથી સમાસ થતો નથી

✱ અનુવૃત્તિ :- (૧) विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ૩/૧/૯૬ થી कर्मधारय, एकार्थं

(૨) उपमानं सामान्यैः ૩/૧/૧૦૧ થી उपमान

卐 વિશેષ :- 0 અન્ય ઉદાહરણ

0 [illegible] [illegible] च = [illegible] (पुंवत् कर्मधारये ૩/૨/૫૭ થી [illegible]) = સિંહણ જેવી કુંવરી

0 [illegible] च [illegible] च = [illegible]=વાઘણ જેવી [illegible]

0 પૂર્વપદમાં વર્તતા વિશેષ્યનો ઉત્તરપદી વિશેષણ સાથે સમાસ થાય છે તેવો અર્થ લેવો.

0 विशेषणं [illegible] च ૩/૧/૯૬ થી પ્રાપ્તિ છતાં આ સૂત્ર કેમ બનાવ્યુ ?

0 પ્રાપ્તિ હોવા છતાં-પણ उपमानं सामान्यैः ૩/૧/૧૦૧ સૂત્રકે જે નિયમ કર્યો હતો તેના પ્રતિષેધ માટે એટલે કે ઉપમાનવાચી નામનો સામાન્યવાચી નામ સાથે જ

* * * * * * * * * * * * * * * * *

*1 [illegible] હૈમ પ્રક્રિયા — [illegible]

*2 [illegible] હૈમ [illegible] — ન્યાયાદિ સહિત સૂત્ર ૩/૧/૧૦૧

સમાસ થતો હતો પણ આ સૂત્ર વડે ઉપમેય વાચી નામ સ.થે પણ સમાસ થાય છે.

0 વ્યાઘ્રાદ્યૈઃ બ.વ. કેમ કહ્યું ?

આકૃતિ ગણને માટે કહ્યું તેના વડે વાગૃષભઃ વાનરશ્રા, મુખપદ્મમ, पाणिपल्लवम्, करकिशलय, वदनेन्दुः पार्थिव चन्द्रः થાય છે

વ્યાઘ્રાદ્યૈઃ :– व्याघ्र, सिंह, वृषभ, महिष, चन्दन, वृक, वराह, हस्तिन्, कुञ्जर, रुरु, कुञ्जा, पृषत, पुण्डरिक, बलाविका – લેવા

[૪૯૨]

(૬૭) सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्ट–पूजायाम् ૩/૧/૧૦૭

★ સુત્રપૃથ૦ :– सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्टम् - पूजायाम्

★ વૃત્તિ :– पुजायांगम्यायाम् सत् महत्, परम, उत्तम उत्कृष्ट इति पञ्च पूज्य वाचिभिः समस्यन्ते. स तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ।

卐 વૃત્યર્થ :– 'પૂજા' અર્થ ગમ્યમાન હોતે છતે सन्, महत्, परम, उत्तम, उत्कृष्ट એ **પાંચ પૂજ્યવાચી નામ સાથે (સમાન વિભક્તિ હોતે છતે) સમાસ પામેછે. અને તે તત્પુરૂષ કર્મ–ધારય સંજ્ઞક થાયછે. (આ અંગેની વિધિ પછીના સૂત્રમાં રજુ કરી છે.)**

★ અનુવૃત્તિ :– विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ૩/૧/૯૬ થી ऐकार्थं कर्मधारयः

卐 વિશેષ :– 0 ઉદાહરણ :–

सन् चासौ पुरुषश्च = सत्पुरुषः = સત્પુરૂષ

परमश्चासौ पुरुषश्च = परमपुरुषः = ઉત્તમ પુરૂષ

0 सन् चासौ घटश्च = વિદ્યમાન એવો આ ઘડો અહીં પુજા અર્થ નથી.

0 विशेषण...च થી પ્રાપ્તિ છતાં આ સૂત્ર કેમ ?
नियमार्थम् = નિયમને માટે. આ નામો બીજા નામ સાથે સમાસ 'પૂજા' અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારેજ થાય છે.

આ નામોનો બીજા વિશેષણ નામ સાથે સમાસ કરવામાં આવે તો આ નામોને પૂર્વપદમાં નિપાતન કરવા માટે આ સૂત્ર છે.

દા.ત. उत्तमश्चासौ वीरश्च इति उत्तमवीरः

0 સૂત્રમાં દર્શાવેલ પદોનો પરસ્પર સમાસ કરીએ ત્યારે स्पर्द्धेपरम् પરિભાષાથી પર શબ્દને પૂર્વપદમાં નિપાત કરવા માટે. જેમકે:– परमश्चासौ उत्तमश्च = उत्तमपरम्

0 બહુલમ અધિકાર "क्वचिदन्यदेव" થી વિપુલતાના અર્થમા પણ સમાસ થાય છે. જેમકે:– महांश्चासौजनश्च महाजनः – મહાજન

[૪૯૩]

(૬૮) जातियैकार्थेऽच्वेः ૩/૨/૭૦

★ સૂત્રપૃથ૦ :– जातिय एकार्थे अ-च्वेः

★ વૃત્તિ :– महतोऽच्व्यन्तस्य जातियरि प्रत्यये एकार्थे च पदे परे डाः स्यात् । महाजातियः । महाराजः ।

卐 વૃત્યર્થ :– **જેને 'च्वि' પ્રત્યય લાગ્યો નથી તેવા महत् શબ્દને જાતિયર પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અથવા एकार्थ પદ પર છતાં डा પ્રત્યય થાય છે.** (जातिय प्रत्यय :– प्रकारे जातियर ૭/૨/૭૫) महान् प्रकारः यस्य इति महत् + जातीयः = महत् + डा (आ) + जातीयः = महाजातीयः = મોટો પ્રકાર છે જેનો તેવો તે

0 एकार्थ पद :– महांश्चासौ राजा च इति महाराजः (सन्महत्परमो...થી સમાસ) = महत् + डा + राजा (अद् સમાસાન્ત થશે અને नोऽपदस्य થી अन् લોપ)

★ અનુવૃત્તિ :– महतः कर घास विशिष्टे ૩/૨/૬૮ થી महत्

卐 વિશેષ :– जातीयर કેમ કહ્યું ?

प्रकृष्टः महान् इति महत्तरः = વધારે મોટું
અહીં तद् પ્રત્યયછે માટે महत् ને डा ન લાગે (द्वयोर्विभज्येतरप् ૭/૩/૬ થી तरप्)

0 अच्वे કેમ કહ્યું ?

अमहती महती भूता = महद्भूताकन्या = મોટી ન હતી તે મોટી થઇ અહીં 'च्वि' પ્રત્યય છે માટે डा ન લાગે (च्वौ क्वचित् થી પુંવત્ થયું)

[૪૯૪]

(૬૯) वृन्दारक नागकुञ्जरैः ૩/૧/૧૦૮

★ વૃત્તિ :– एभिः सह पूज्यवाचि समस्यते । मुनिवृन्दारकः । ▣ "किम् क्षेपे" ૩/૧/૧૧૦ । समस्यते । क्षेपार्थात्किमः पूजार्थाभ्यां स्वस्तिभ्यां नञ् तत्पुरुषाच्च यथायोगं समासान्त निषेधो वक्तव्यः । किंराजा । किंगौः ।

卐 વૃત્યર્થ :– वृन्दारक, नाग અને कुञ्जर **નામ સાથે પૂજ્યવાચી નામ (પુજા – આદર**

[illegible]) [illegible] પામેલ (સમાન વિભક્તિ હોવાથી) (તે કર્મધારય સમાન થાય છે.)

મુનિશ્ચાસૌ વૃન્દારકશ્ચ = મુનિ વૃન્દારક = શ્રેષ્ઠ મુનિ

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) [illegible] પુ[illegible] [illegible] થી [illegible]

(૨) [illegible] કર્મધારય ૩/૧/૬૬ થી [illegible]

卐 વિશેષ :- 0 [illegible] ઉદાહરણ - [illegible] = [illegible]

[illegible] = [illegible]

0 [illegible] કેમ [illegible]

[illegible] = [illegible] - અહીં [illegible]

0 [illegible]

[illegible]

0 [illegible] માં છે

☐ નોંધ/વૃત્તિ - (૯૬) હેમ [illegible] ૩/૧, ૧૧૦ [illegible] [illegible] વિભક્તિ હોવ [illegible] = [illegible] = [illegible] = [illegible] [૧૮૧]

[૪૯૫]

(૭૦) જાત-મહત્-વૃદ્ધાદુક્ષ્ણ: કર્મધારયાત્ ૭/૩/૯૫

★ સૂત્રપૃથક - જાત-મહત્-વૃદ્ધ ઉક્ષ્ણ: કર્મધારયાત્

★ વૃત્તિ :- [illegible] ઉક્ષ્ણો [illegible] । [illegible]

卐 સૂત્રાર્થ :- કર્મધારય સમાસ પામેલા જાત મહત્ અને વૃદ્ધ થી પર ઉક્ષન્ શબ્દ અત્ સમાસાન્ત થાય છે.

જાતશ્ચાસૌ ઉક્ષા ચ ઇતિ જાતોક્ષ = ઉત્પન્ન થયેલો [illegible] જાત + ઉક્ષન્ + અત્ = [illegible]=જાતોક્ષ: [illegible] ૭/૪/૬૧ થી અન્ લોપ)

★ અનુવૃત્તિ - [illegible] ૭/૩/૭૬ થી [illegible]

卐 વિશેષ :- 0 [illegible] [illegible] નથી માટે

અને ન થાય

[૪૯૬]

(૭૧) પુંવત્ કર્મધારયે ૩/૨/૫૭

★ વૃત્તિ :- [illegible] એકાર્થે [illegible] પુંવત્ । કલ્યાણી ચાસૌ પ્રિયા ચ કલ્યાણપ્રિયા ।

卐 સૂત્રાર્થ :- વિશેષણને લીધે જે નામ સ્ત્રીલિંગી થયેલું હોય તેવા (અનૂઙ્) ઙ્ પ્રત્યય વગરના સ્ત્રી-એકાર્થ ઉત્તરપદ પર છતાં (પૂર્વપદ) પુંવત્ થાય છે - (કર્મધારય સમાસમાં) કલ્યાણી ચાસૌ પ્રિયા ચ = કલ્યાણપ્રિયા અહીં કલ્યાણી શબ્દ પુંવત્ થયો.

★ અનુવૃત્તિ :- [illegible] ૩/૨/૪૯ થી [illegible]

卐 વિશેષ - 0 [illegible] ૩/૨/૫૨ સૂત્રથી [illegible] માટે તથા સ્ત્રી-એકાર્થે ની જે અનુવૃત્તિ છે તેને [illegible] કરવા માટે આ સૂત્ર બનાવેલ છે

0 [illegible] ઉદાહરણ

[illegible] ચાસૌ ભાર્યા ચ = [illegible] ભાર્યા = [illegible]ની સ્ત્રી

[illegible] ચાસૌ વૃન્દારિકા ચ = [illegible] વૃન્દારિકા = [illegible]ની [illegible] સ્ત્રી

0 [illegible] કેમ કહ્યું ?

[illegible]વૃન્દારિકા - જેનો [illegible] છે તેવી [illegible] સ્ત્રી - અનૂઙ્ કહ્યું છે માટે અહીં પુંવત્ ન થાય

[૪૯૭]

દ્વિગુ સમાસ

જેમાં પહેલું પદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય અને બીજું પદ તેનું વિશેષ્ય હોય તે કર્મધારય દ્વિગુ સમાસ કહેવાય. દ્વિગુ સમાસના વિગ્રહમાં બંને પદને [illegible] વિભક્તિ લગાડી સમાહાર શબ્દથી જોડવામાં આવે છે. સમાસને છેડે સ્ત્રીલિંગ કે નપુંસકલિંગ એકવચન મૂકવામાં આવે છે. અને દ્વિગુ સમાસમાં ઉત્તરપદની મુખ્યતા [illegible] છે

(૭૨) સંખ્યા સમાહારે ચ દ્વિગુશ્ચાનામ્ન્યયમ્ ૩/૧/૯૯

★ સૂત્રપૃથક સંખ્યા સમાહારે ચ દ્વિગુ: ચ અનામ્નિ અયમ્

★ વૃત્તિ :- [illegible] નામ્ના [illegible], [illegible] [illegible] ચ, [illegible]

कर्मधारय संज्ञश्च स्यात् । अयमेव चासंज्ञायां द्विगुसंज्ञश्च भवति । सप्तर्षयः । द्वैमातुरः । पञ्चगवधनः । संज्ञादिषु नित्य समासः । समाहारे तु वाक्यमपि भवति ।

卐 **વૃત્યર્થ :- સંખ્યાવાચી નામ બીજા નામની સાથે (સમાન વિભક્તિ હોયતો) સમાસ પામેછે. – જો સંજ્ઞા અને તદ્ધિતના વિષય-વાળું ઉત્તરપદ હોયતો તથા સમાહાર અર્થ હોયતો – તે સમાસ તત્પુરૂષ સંજ્ઞક કર્મધારય સંજ્ઞક કહેવાય છે.–આજ સમાસ જો અસંજ્ઞાનો સૂચક હોયતો તે "દ્વિગુ સમાસ" કહેવાયછે.**

(સંખ્યા) સંજ્ઞા सप्त च ते ऋषयश्च = सप्तर्षयः **= સપ્તર્ષિ નક્ષત્ર**

(तद्धित) द्वयोः मात्रोरपत्यं इति द्वै मातुरः **= બે માતાનો બાળક.** (सङ्ख्या...मातुर च ६/१/६६ **થી** अण् **પ્રત્યય થી** मातुर **આદેશ તથા** द्वि **ની વૃદ્ધિ)**

(उत्तरपद) पञ्च गावः धनं अस्य इति = पञ्चगवधनः **= પાંચ ગાયો જેનું ધન છે તે**

સંજ્ઞા વગેરેમાં નિત્ય સમાસ થાયછે. પણ સમાહાર માં તો વાકય પણ થાયછે.

★ **અનુવૃતિ :-** (૧) दिगधिकसंज्ञा तध्धितोत्तरपदे ३/१/९८ થી संज्ञा तद्धितोत्तरपदे

(૨) विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ३/१/९८ થી एकार्थे कर्मधारयश्च.

卐 **વિશેષ :-** 0 દ્વિગુ સમાસનું ઉદાહરણ હવે પછીના સૂત્રમાં છે જેમકે:– पञ्चग्रामः समाहृता – इति पञ्चग्रामी=પાંચ ગામોનો સમુહ

0 अयमेव च असंज्ञायां द्विगुश्च (વૃત્તિ) માં अयम् નું ગ્રહણ દ્વિગુની અનુવૃત્તિને રોકવા માટે છે અને કર્મધારયની અનુવૃતિ ઉત્તર સૂત્રોમાં ચાલુ રાખવા માટેછે *

0 समाहार કેમ કહ્યું ?

अष्टौ प्रवचनमातरः – સમાહાર નથી માટે સમાસ ન થયો

0 अनाम्नि કેમ કહ્યુ ?

पञ्चर्षीणाम् इदम् = पाञ्चर्षम् = પાંચર્ષ એ વિશેષ નામ છે તેથી દ્વિગુ સમાસ ન થાય

[૪૯૮]

(૭૩ द्विगो समाहारात् २/४/२२

☆ **વૃત્તિ :-** समाहाराद् द्विगोरदन्तात्स्त्रीयां ङीः स्यात् ।

° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° °

* अयम् = બૃહદ્‌વૃત્તિ ભા. ૧, પૃ. ૬૬૯, સૂત્ર ૩/૧/૯૯

पञ्च ग्रामाः समाहृताः पञ्चग्रामी ।

▩ "पात्रादि गणान्त इकाराद्यन्तश्च समाहार द्विगुर्नपुंसकम्"

द्विपात्रम् । चतुर्मासम् । त्रिभुवनम् । चतुष्पथम् । त्रिगुप्ति ।

"अन्नन्तावन्तान्तो वा नपुंसकम्"

卐 **વૃત્યર્થ :- अ કારાન્ત એવા સમાહાર દ્વિગુ સમાસથી સ્ત્રીલિંગે ङी પ્રત્યય લાગે છે.**

જેમકે :- पञ्चग्रामाः समाहृता इति पञ्चग्राम+ङी =(अस्यङ्याल्लुक् २/४/८६ **થી** अ **લોપ)**= पञ्चग्रामी **= પાંચ ગામ (**ग्राम **એ** अ **કારા. છે માટે** ङी **લાગ્યો)**

★ **અનુવૃતિ :-** (૧) आत् २/४/१८

(૨) गौरादिभ्यो मुख्यान् ङी २/४/१९ થી ङी

卐 **વિશેષ :-** 0 त्रिफला માં આ કેમ થયો ? अजादि ગણ પાઠનો શબ્દ છે જુઓ अजादेः સ્ત્રી પ્રત્યય સૂત્ર ૧, (૩૪૩)

▩ **શેષવૃત્તિ :-** * પાત્રાદિ ગણાન્ત અને ई કારાદ્યન્ત સમાહાર દ્વિગુથી નપુંસક સમાસ થાયછે.

(નપુંસક લિંગમાં ङी ન લાગે)

द्वयोः पात्रयोः समाहारः इति द्विपात्रम् = બે પાત્ર

चतुर्णाम मासानाम् समाहारः इति चतुर्मासम् = ચોમાસુ

त्रयाणाम् भुवनानाम् समाहारः = त्रिभुवनम् = ત્રિભુવન

चत्वारःपन्थानः समाहृता = चतुष्पथम् (ऋक्पूः पथ्यपो ७/३/७६ થી अत्)

त्रयाणाम् गुप्तिः = त्रिगुप्ति

अन् – અન્ત અને आव्– અન્તવાળા વિકલ્પે નપુંસકલિંગ થાયછે.

[૪૯૯]

(૭૪) द्विगोरन्नह्नोऽट् ७/३/९९

★ **સૂત્રપૃથ0 :-** द्विगोः अन्–अह्नः अट्

☆ **વૃત્તિ :-** अन्नन्तादहन्नन्ताच्च समाहार द्विगोरट् स्यात् । "नोऽपदस्य-" इति । पञ्चराजम् पञ्चराजी । द्व्यहः इत्यादि पञ्चमालि पञ्चमालम् । त्रिसन्ध्यम् इति तु क्लीबम् । त्रिफला इति च स्त्रिनः ।

卐 **વૃત્યર્થ :-** अन् **અન્ત અને** अहन् **અન્તે હોય એવા સમાહાર દ્વિગુ સમાસથી**

° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° °

* "पात्र्यादिवर्जितादन्तोत्तरपदः समाहारे; द्विगुरन्नावन्तान्तो वाऽन्यस्तुसर्वो नपुंसकः"–લિંગાનુશાસન–સ્ત્રિલિંગ : શ્લોક ૫

અટ્ પ્રત્યય થાય છે (નોઽપદસ્ય તદ્ધિતે ૭/૪/૬૧ થી અન લોપ)

અન :- પઞ્ચાનાં રાજ્ઞામ્ સમાહારઃ = પઞ્ચરાજમ પક્ષે પઞ્ચરાજી (પઞ્ચરાજન્+અટ્=પઞ્ચ રાજ+અ = પઞ્ચરાજમ્ નપુંસકલિંગ વિકલ્પે સ્ત્રીલિંગ - પઞ્ચ રાજ+ઙી=પઞ્ચરાજ+ઈ=પઞ્ચરાજી

અહન - દ્વયો અહ્નો સમાહાર = દ્વિ+અહન+અ= દ્વિ + અહ + અ = દ્વ્યહ = બે દિવસ

આકાર.- પઞ્ચાનામ્ માલાનામ્ સમાહાર = પઞ્ચ+ માલ+અટ્= (વિકલ્પ નપુંસકલિંગ) =પઞ્ચમાલમ્ પક્ષે (સ્ત્રીલિંગ) = પઞ્ચમાલી

0 ત્રિમલ્યમ્ ત્રિફલા કેમ થયાં ?

માત્ર નપુંસકલિંગ - ત્રયાણામ્ ભુવનાનામ્ સમાહાર ઇતિ ત્રિભુવનમ્

માત્ર સ્ત્રીલિંગ - ત્રયાણામ્ ફલાનામ્ સમાહાર ઇતિ ત્રિફલા (અજાદિઃ ગણથી સ્ત્રીલિંગ છે)

★ અનુવૃત્તિ - સર્વાં દ્વન્દ્વ સમાહાર ૭/૩/૯૮ થી સમાહાર

卐 વિશેષ :- 0 સર્વાદિ સ્વરાદ્ ૭/૩/૧૧૮ આ સૂત્રના અપવાદ તરીકે આ સૂત્ર બનેલ છે તેથી અહ્ન નો અહ્ન થશે નહીં

0 દ્વિગુ કેમ કહ્યુ ?

સમાહારાણિ અહાનિ ઇતિ સમ્બ્રહ: - આ દ્વિગુ સમાસ નથી માટે અહ્ન ને અટ્ ન લાગે પણ તત્પુરુષ સમાસ છે તેથી સર્વાંશ સ્વરાત્ . થી અટ્ પ્રત્યય લાગીને અહ્ન નુ અહ્ન થયુ

0 સમાહાર કેમ કહ્યુ ?

દ્વયોઃ રાજ્ઞો: પુત્ર: = દ્વિરાજ - અહીં સુર્વાદિ: ૭/૧/૫૦ થી ઇય પ્રત્યય લાગ્યો છે, અને અનામ્નકે ૭/૪/૬૧ થી લોપ થયો છે

[૫૦૦]

દ્વન્દ્વ સમાસ :- અર્થ અથવા સ કે તેથી વધુ નામનો વિગ્રહ ચ દ્વારા કરવાથી દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે. તેના ઇતરેતર, સમાહાર અને એકશેષ એવા ત્રણ પ્રકાર છે - વિશેષ સ્પષ્ટતા અને ઉપમા આપી છે.

(ક્રમ સાર્થ દ્વન્દ્વ સંજ્ઞામાં ૩/૧/૧૧૭

★ સૂત્રપૃથક્ :- ચ અર્થે દ્વન્દ્વ પદ-દ્વન્દ્વ

★ વૃ ત - [illegible] ચાર્થે [illegible] સહોક્તિ [illegible] દ્વન્દ્વ સ્યાત્ । [illegible] [illegible] ।

[illegible] ના [illegible] તુલ્યકક્ષતા [illegible] - ચૈત્ર પચતિ પઠતિ ચેતિ । [illegible] [illegible] ક્રિયાના [illegible] - [illegible] [illegible] સંસ્કારમાત્ર સમાસ. । [illegible] કર્તા ક્રિયા પ્રતિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ચૈત્રશ્ચ મૈત્રશ્ચ ચૈત્રમૈત્રો [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

卐 વૃત્યર્થ :- (નોંધ :- લઘુપ્રક્રિયાની વૃત્તિ થોડી લાંબી અને જટીલ છે તેથી અહીં પ્રથમ સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યા રજૂ કરેલ છે.)

ચ [illegible] અર્થના પ્રયોગ સાથે બે અથવા વધુ પદો [illegible] અને તે સહોક્તિ સાથે સાથે બતાવતા હોય તો તે દ્વન્દ્વ સમાસ બનેછે.

ઇતરેતર દ્વન્દ્વ - દરેક પદોનુ સમાન મહત્ત્વ - દરેક પદ [illegible] આ સમાસ બહુવચનમાં હોયછે. [illegible] [illegible] નામની જાતિ આ સમાસની જાતિ બને છે.

ગજશ્ચ અશ્વશ્ચ = ગજાશ્વૌ

સમાહાર :- દરેક પદોનો ભિન્ન અર્થ હોય. બધાં [illegible] સમૂહ કે સામટો વિચાર દર્શાવવાનો હોય તે- [illegible] સમાસ નપુંસક લિંગ ધારણ કરેછે.

અહિશ્ચ નકુલશ્ચ = અહિનકુલમ્

પ્રક્રિયાની વૃત્તિના અર્થ :- નામનો નામની સાથે ચ ના અર્થમાં સમાસ થાય છે. સહોક્તિ વિષય હોતે છતે (સમાસ પામતા પદાર્થોનું વિશેષણ વિશેષ્યને આવરીને સાથે ઉચ્ચારણ કરવું તે સહોક્તિ આ સમાસ દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય છે.

ચ કાર ચાર પ્રકારે છે. :-

(૧) સમુચ્ચય ચકાર .- એકજ દ્રવ્યમાં ક્રિયા-કારક દ્રવ્ય ગુણાનુ તુલ્યકક્ષાપણા વડે એકઠું કરવું તે (ન કે પ્રધાન અને ન કે ગૌણ ન હોય પણ બન્ને સમાન હોય તે તુલ્યકક્ષા કહેવાય)

સમુચ્ચય ક્રિયાનું ઉદા. :- ચૈત્રઃ પઠતિ પચતિ ચ અહીં ચૈત્ર કર્તા છે. પચતિ અને પઠતિ બન્ને

ક્રિયા છે. ચૈત્ર માટે બન્ને ક્રિયા તુલ્ય છે તેથી બે ક્રિયાને જોડનાર ચ કાર સમુચ્ચય કહેવાય
0 સમુચ્ચય દ્રવ્યનું ઉદા. :- राज्ञः गोश्च अश्वश्च અહીં राजन् રૂપ એક કારકમાં गो અને अश्व રૂપ બે દ્રવ્યો રહેલા છે.
0 સમુચ્ચય કારકનું ઉદા. :- चैत्रो मैत्रश्च पठतः એક पठति ક્રિયામાં चैत्र અને मैत्र બે કારકછે.
સમુચ્ચય ગુણનું ઉદા. :- अयम् शुक्लश्च कृष्णश्च એકજ દ્રવ્યમાં શુકલ અને કૃષ્ણરૂપ બે ગુણછે.
(૨) अन्वाचय चकार :- ગૌણ-મુખ્ય ભાવ વડે એક દ્રવ્ય ક્રિયા વગેરેની વાત.
वटो । भिक्षाम् अट गां च आनय - હે બાળક! ભિક્ષા માટે ફર અને ગાયને લાવ - આમાં 'ભિક્ષા' લાવવી મુખ્ય ક્રિયા છે. રસ્તામાં 'ગાય' મળે તો લાવવાની ગૌણ ક્રિયા છે. તેથી અહીં જે ચ કાર છે તે अन्वाचय ચકાર છે - સહોકિત અભાવે સમાસ ન થાય.
(૩) इतरेतर चकार :- પરસ્પર એકજ ક્રિયા તરફ જે દ્રવ્યો બીજાને અપેક્ષીને કર્તા વગેરે સમ્બન્ધથી કરાય તેવા દ્રવ્યોનો જ પ્રગટ એવો અવયવ ભેદવાળો સમુહ તે इतरेतर चकार કહેવાયછે. દા.ત. चैत्रश्च मैत्रश्च घटम् कुरुतः (બે નામ છતાં તે દ્વિવચન કે બહુવચનમાં વપરાય અને વધુનામ હોય તો બહુવચન થાય) અહીં ઘટ કરવો એ ક્રિયા છે બન્ને ઘડો કરતા હોવાથી કર્તાપણા વડે ક્રિયા સાથે સંબંધ છે સમુહ બે પ્રકારે છે :- (૧) પ્રગટ અવયવ :- જે પોતાના મૂળ ભેદમાં રહે તે - જેમકે :- ચૈત્ર ના ગ્રહણથી चैत्र જ આવે અન્ય કંઈ નહીં
(૨) અપ્રગટ અવયવ :- જે પોતાના મૂળઅર્થમાં રહે અને ન પણ રહે જેમકે :- शाखा-'ડાળી' વૃક્ષના અર્થમાં અપ્રગટ અવયવ છે પણ शाखा પોતાના અર્થમાં પ્રગટ અવયવ છે.
(૪) समाहार चकार :- એકજ ક્રિયા પ્રતિ કર્તા વગેરેના સમ્બન્ધ થી સમુદાય પ્રધાનવાળો જે ચકાર તે समाहार चकार કહેવાયછે જેમકે :- धवाश्च खदिराश्च पलाशाश्च एतेषाम् समाहारः इति धवखदिरपलाशम् = ગમે તેટલા નામો હોય તો પણ સમાસ નપુંસકલિંગ એકવચન થાય.

ઉપરોક્ત ચાર ચ કારમાંથી પ્રથમ બે ચ કારમાં સમાસ થતો નથી કારણકે ત્યાં સહોક્તિ નથી. છેલ્લા બે માં સમાસ થાય છે.

卐 વિશેષ :- 0 'વૃત્યર્થ' જ વિવેચન યુક્ત છે બૃહન્ન્યાસનાં ન્યાસાનુસન્ધાન નીજ વૃત્તિ અત્રે સમાવિષ્ટ છે. તથા સ્પષ્ટીકરણ માટે સરળઅર્થ પણ 'વૃત્યર્થ' માં આપેલો છે.
0 ઉદાહરણ :-
प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च = प्लक्षन्यग्रोधौ = પીપળો અને વડ
वाक् च त्वक् च = वाक्त्वचम् = વાણી અને ત્વચા
0 सहोक्ति કેમ કહ્યું ?
ग्रामो ग्रामो रमणीयः = દરેક ગામ સુંદર છે.
અહીં 'વિપ્સા' અર્થ છે.
प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च वीक्ष्यताम् = પીપળો જુઓ-વડજુઓ
આ અનુક્રમ ક્રિયા છે.

[૫૦૧]

(૭૬) समानामर्थेनैक शेषः ૩/૧/૧૧૮

★ સૂત્રપૃથ0 :- समानाम् अर्थेन एकः शेषः
★ વૃત્તિ :- तुल्यार्थानां द्वन्द्वः एकः शिष्यते ऽन्ये निवर्तन्ते वक्रश्च कुटिलश्च वक्रौ, कुटिलौ वा ।
卐 વૃત્યર્થ :- તુલ્ય (સમાન) અર્થવાળાં દ્વન્દ્વ સમાસમાં એક પદ રહે અને બાકીનાં પદોનું નિવર્તન થાયછે. (આ સમાસ एक शेष द्वन्द्व કહેવાયછે) જેમકે :- वक्रश्च कुटिलश्च इति वक्रौ અથવા कुटिलौ = બેવાંકા (અહીં બેમાંથી એક પદ वक्र કે कुटिल રહે તે દ્વિવચનમાં આવે)
★ અનુવૃત્તિ :- चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ૩/૧/૧૧૭ થી द्वन्द्व

卐 વિશેષ :- 0 અન્ય ઉદાહરણ
सितश्च शुक्लश्च श्वेतश्च = सिताः पक्षे शुक्लाः पक्षे श्वेताः = ધોળા
0 लोहिताक्षौ पक्षे रक्ताक्षौ લાલ આંખો
0 समानार्थ કેમ કહ્યું ?
प्लक्षन्यग्रोधौ - બંને જુદા અર્થવાળા છે.
0 सहोक्त કેમ કહ્યું ?
वक्रश्च कुटिलश्च ईक्ष्यः વક્રને જુઓ અને કુટિલ ને જુઓ અર્થ સમાન છે પણ ક્રિયા ક્રમશઃ છે. - सहोक्त નથી.

[૫૦૨]

(૭૭) સ્યાદાવસંખ્યેયઃ ૩/૧/૧૧૯

★ સૂત્રપૃથ૦ સ્યાદૌ અસંખ્યેયઃ

★ વૃત્તિ – [illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible] ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :– બધી સ્યાદિ વિભક્તિ- ઓમાં જેના સરખા રૂપો થતા હોય તેવા ભિન્ન (અલગ અલગ) અર્થવાળા નામો પણ એકશેષ થાય છે. (એક બાકી રહે – બીજા નિવૃત્ત થાય) આ નામોમાં કોઈ નામ સંખ્યાવાચી હોવું જોઈએ નહીં જેમકે

અક્ષશ્ચ અક્ષશ્ચ અક્ષશ્ચ ઇતિ અક્ષા

અહીં ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા સમાન શબ્દો છે તે ત્રણે શબ્દોના બધે વિભક્તિના રૂપો સમાન છે

અક્ષ-પાસાની ક્રીડા. અક્ષ-પૈડાં અક્ષ=બહેડા [illegible]

★ અનુવૃત્તિ – (૧) સમાનામર્થેનૈકઃ શેષઃ ૩/૧/૧૧૮ થી [illegible]

(૨) [illegible] ૩/૧/૧૧૭ થી [illegible]

卐 વિશેષ :– 0 [illegible]

0 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

0 [illegible]

[illegible] = [illegible] એક જ અર્થ છે

0 [illegible] = [illegible] વિશેષણ લઈએ તો [illegible] લેવાય અને વિશેષ્ય લઈએ તો [illegible] લેવાય [illegible] નિર્દેશ કર્યો છે તેથી [illegible] આ સમાસ [illegible]

[illegible]

[illegible] = [illegible]

[403]

(૭૮) ત્યદાદિઃ ૩/૧/૧૨૦

★ સૂત્રપૃથ૦ :– ત્યદ્ – આદિઃ

★ વૃત્તિ :– અન્યેન સહોક્તૌ ત્યદાદિઃ શિષ્યતે । [illegible] [illegible] । સ ચ ચૈત્રશ્ચ–તૌ । સ ચ યશ્ચ–યૌ ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :– ત્યદ્ વગેરે શબ્દોની બીજા નામો સાથે સહોક્તિ હોય ત્યારે ત્યદ્ વગેરે એકલા બાકી રહે છે (અન્ય નિવૃત્ત થાય છે) [ત્યદ્ વગેરે માટે જુઓ સૂત્ર ૧/૪/૭ સ્વો. વૃ. સૂત્ર ૧૬]

સ ચ ચૈત્રશ્ચ = તૌ તે અને ચૈત્ર (અહીં ચૈત્ર પદ નિવૃત્ત થાય છે.)

સ ચ યશ્ચ = યૌ – તે અને જે (અહીં સ નિવૃત્ત થાય છે)

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) સમાનામર્થેનૈકઃ શેષઃ ૩/૧/૧૧૮ [illegible]

(૨) [illegible] ૩/૧/૧૧૭ થી [illegible]

卐 વિશેષ :– 0 ત્યદાદિ, ત્યદ્, તદ્, યદ્, [illegible], [illegible], દ્વિ, યુષ્મદ્, અસ્મદ્, ભવતુ, કિમ્ [illegible] ૩/૧/૧૧૯ [illegible] મુજબ પર રહેલા [illegible] મ ચ યશ્ચ માં યૌ [illegible] અને [illegible] મા [illegible] થયું.

[illegible] અધિકારથી સમાસ પછી આવે તેને [illegible] થાય

[illegible] = [illegible]

0 [illegible]

0 [illegible] સમાસનું [illegible] છે તે આ સૂત્ર ન [illegible] તે સ ચ ચૈત્રશ્ચ = [illegible] એવો અનિષ્ટ સમાસ થાય

0 જો વિગ્રહ વાક્યમાં જુદું લિંગ હોય તો સમાસ ક્યા લિંગે કરવો ?

— જો જુદું લિંગ હોય તો નપુંસકલિંગે કરવો *

[illegible] = [illegible] થશે.

[illegible] મુજબ સ્ત્રી પુ. માં પુંલિંગે સમાસ થશે. સ્ત્રી-નપુ. માં નપુંલિંગે થશે, પુ.-નપુ. માં નપુંસક લિંગ થશે

0 [illegible] માં સ્ત્રીલિંગે સમાસ કેમ થયો ?

0 [illegible] સમાસ છે તેથી ઉત્તરપદ મુજબ લિંગ થશે.

[૪૦૪]

* હૈમ લિંગાનુશાસન પરિશિષ્ટ – શ્લોક : ૨

[illegible]

(૭૯) भ्रातृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः ३/१/१२१

★ વૃત્તિ :- स्वस्रादिभिः सहोक्तौ भ्रात्रादिः शिष्यते। भ्राता चस्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता चपुत्रौ। "श्वशुरः श्वश्र्भ्यां वा" ३/१/१२३ शिष्यते। श्वशुरौ, श्वश्रूश्वशुरौ । "पिता मात्रा वा" ३/१/१२२ । शिष्यते पितरौ पक्षे —

卐 વૃત્યર્થ :- स्वसृ = (બહેન) વગેરે શબ્દો ની સહોક્તિ હોતે છતે भ्रातृ (ભાઈ) વગેરે એક-શેષ રહેછે. ('બહેન' અર્થવાળા શબ્દો સાથે 'ભાઇ' અર્થવાળા શબ્દની સહોકિતમાં 'ભાઈ' અર્થવાળા એકશેષ રહેછે. 'પુત્રી' અર્થવાળા ની સહોકિતમાં 'પુત્ર' અર્થવાળો શબ્દ એક શેષ રહે છે.)

0 भ्राता च स्वसा च = भ्रातरौ = ભાઇ બહેન
0 पुत्रश्च दुहिता च = पुत्रौ = પુત્ર – પુત્રી

★ અનુવૃત્તિ :- (१) समानामर्थेनैक शेषः ३/१/११८ થી एक शेष
(२) चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ३/१/११७ થી सहोक्त

卐 વિશેષ :- 0 સૂત્રમાં બ.વ. પર્યાયવાચી શબ્દોના ગ્રહણને માટે છે. જેમકે :-
सोदर्यश्च स्वसा च = सोदर्यौ = ભાઇ-બહેન
भ्राता च भगिनि च भ्रातरौ = ભાઇબહેન

શેષવૃત્તિ :- (૮૭) श्वशुरः श्वश्रूभ्यां वा ३/१/१२३ श्वश्रू શબ્દ સાથે श्वशुर શબ્દની સહોક્તિ હોય ત્યારે श्वशुर શબ્દ વિકલ્પે બાકી રહે છે
श्वश्रूश्च श्वशुरश्च = श्वशुरौ વિકલ્પે श्वश्रूश्वशुरौ=સાસુ-સસરા [૧૮૨]

(૮૮) पिता मात्रा वा ३/१/१२२ मातृ શબ્દ સાથે સહોક્તિ હોય ત્યારે पितृ શબ્દ વિકલ્પે બાકી રહે છે.
माता च पिता च = पितरौ पक्षे मातापितरौ = માબાપ
(વિકલ્પ માટે જુઓ સૂત્ર ૮૦-૮૧) [૧૮૩]

[૫૦૫]

(૮૦) मातर पितरं वा ३/२/४७

★ વૃત્તિ :- मातृ पित्रोर्द्वन्द्वे ऋतोऽरो वा निपात्यः मातरपितरौ । पक्षे —

卐 વૃત્યર્થ :- मातृ-पितृ ના દ્વન્દ્વ સમાસ માં વિકલ્પે ऋ નો अर નિપાતન કરાયછે. (વિકલ્પે જુઓ સૂત્ર ૭૯-૮૧)

माता च पिता च = मातरौपितरौ = બાબાપ
(પક્ષે पितरौ સૂત્ર : ૭૯ મુજબ, પક્ષે मातापितरौ સૂત્ર : ૮૧ મુજબ)

卐 વિશેષ : 0 मातरं पितरं वा એ શબ્દરૂપ નપુંસક એકવચન નિર્દેશ છે. તે ઉત્તરપદના अरभाव અભિવ્યક્તિને માટેછે. તેથીજ मातरपितराभ्याम् સિદ્ધથયું.

[૫૦૬]

(૮૧) आ द्वन्द्वे ३/२/३९

★ વૃત્તિ :- ऋतां द्वन्द्वे विद्यायोनि सम्बन्धे पूर्वपदस्य आ. स्यात् । होतापोतारौ । मातापितरौ
"पुत्रे" ३/२/४० आः स्यात् । पितापुत्रौ । मातापुत्रौ होतापुत्रौ ।
देवता द्वन्द्वे पूर्वपदस्यात्वादिकं वक्तव्यम् । सूर्याचन्द्रमसौ। अग्निषोमौ ।

卐 વૃત્યર્થ :- દ્વન્દ્વ સમાસમાં આવેલા ऋ કારા. નામથી વિદ્યા અને યોનિ સમ્બન્ધ હોયતો પૂર્વપદના (ऋનો) आ થાય છે.
વિદ્યાસમ્બન્ધ :- होता च पोता च = होतापोतारौ = યજ્ઞ કરનારા.
યોનિ સમ્બન્ધ = माता च पिता च = मातापितरौ

★ અનુવૃત્તિ :- ऋतां विद्या योनि सम्बन्धे ३/२/३७

卐 વિશેષ :- ऋ કારા. કેમ કહ્યું ?
गुरुशिष्यौ = આ શબ્દ ऋ કારા. નથી.
0 विद्यायोनि સમ્બન્ધ કેમ કહ્યો ?
कर्तृकारयितारौ=કરનાર-કરાવનાર અહીં વિદ્યા-યોનિ સમ્બન્ધ નથી.

શેષવૃત્તિ :- (૮૯) पुत्रे ३/२/४० જો पुत्र ઉત્તર-પદમાં હોય તો દ્વન્દ્વ સમાસમાં રહેલ અન્ત્ય ऋનો आ થાય છે. - જો વિદ્યા કે યોનિ સંબંધ હોયતો —
पिता च पुत्रश्च = पिता पुत्रौ } યોનિ સમ્બન્ધ
माता च पुत्रश्च = माता पुत्रौ }
होताच पुत्रश्च = होता-पुत्रौ - વિદ્યાસંબંધ [૧૮૪]

(૯૦) वेदसहश्रुतावायु देवतानाम् ३/२/४१ વેદમાં એક સાથે સંભળાયેલા નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં પૂર્વપદ ના અન્ત્યનો आ થાય છે. वायुदेवता ઓ વર્જીને આ સૂત્ર લાગશે. सूर्यश्च चन्द्रमा च=सूर्यचन्द्रमसौ [૧૮૫]

(૯૧) ઈઃ પોમ-વરુણેઽગ્ને 3/૨/૪૨ વેદમાં અર્થ સાથે સંકળાયેલા અને વાયુદેવ સિવાયના અગ્નિદેવના નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં પોમ અને વરુણ ઉત્તરપદ હોયતો અગ્નિ શબ્દનો હ્રસ્વ ઇ કાર દીર્ઘ થાય છે અગ્નિશ્ચપોમશ્ચ= અગ્નિપામી [૧૮૬]

[૫૦૭]

(૮૨) પશુ-વ્યઞ્જનાનામ 3/૧/૧૩૨

★ વૃત્તિ :- પશુના પશુભિ સહ વ્યઞ્જનાના વ્યઞ્જનૈ સહ દ્વન્દ્વ એકવત્ (એકાર્થો) વા સ્યાત્ । ગોમહિષી । દધિઘૃતમ્ દધિઘૃતે ।

□ 'તરુ તૃણ ધાન્ય મૃગ પક્ષિણાં બહુત્વે' 3/૧/૧૩૩ વૈકાર્થતા । પ્લક્ષન્યગ્રોધમ્, પ્લક્ષન્યગ્રોધા । કુશકાશમ્ કુશકાશા । તિલમાષમ્, તિલમાષા । ઋશ્યૈણમ્ ઋશ્યૈણા । હંસચક્રમ્, હંસચક્રા । "સેનાઙ્ગ ક્ષુદ્રજન્તુનામ્ 3/૧/૧૩૪ બહુત્વે સર્વે દ્વન્દ્વે નિત્યમૈકાર્થ્ય । । અશ્વરથમ્ । યુકાલિક્ષમ્ । "પ્રાણિતૂર્યાઙ્ગાણામ" 3/૧/૧૩૭ । નિત્યવૈરસ્ય' 3/૧/૧૪૧ । હસ્તપાદમ્ । માર્દઙ્ગિકપાણવિકમ । અહિનકુલમ । "ગવાશ્વાદિ" 3/૧/૧૪૪ । ગવાશ્વમિત્યાદિ । "ન દધિપય આદિઃ" 3/૧/૧૪૫ દધિપયસી । "સઙ્ખ્યાને" 3/૧/૧૪૬ । દશ ગોમહિષા ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :- પશુઓનો પશુવાચી નામ સાથે અને વ્યઞ્જનોનો વ્યઞ્જનવાચી નામ સાથે થયેલો દ્વન્દ્વ સમાસ વિકલ્પે એકવચનમા થાય છે.

પશુ – ગૌશ્ચ મહિષશ્ચ ઇતિ ગોમહિષમ્ વિકલ્પે ગોમહિષૌ = બળદ અને પાડો

વ્યઞ્જન – દધિ ચ ઘૃતં ચ = દધિઘૃતમ્ પક્ષે દધિઘૃતે દહીં અને ઘી

卐 અનુવૃત્તિ :- (૧) સર્વાદયોઽસ્યાદૌ? ... ચૈકાર્થ ચ 3/૨/૧૨૮ થી એકત્વ

(૨) વિરોધિનામ દ્રવ્યાણાં નવા દ્વન્દ્વ સ્વૈઃ 3/૧/૧૩૦ થી નવા દ્વન્દ્વઃ સ્વૈ.

卐 વિશેષ :- 0 આ સૂત્ર મુખ્ય પશુવાચી નો વ્યઞ્જન વાચી નામ સાથેજ સમાસ થાય-અન્યથા નહી.

0 અશ્વશ્ચ મહિષશ્ચ આ સૂત્ર લાગે કે નહી ? ન લાગે, કેમકે તે નિત્ય વેરવાળા છે. તેથી નિત્યવૈરસ્ય 3/૧/૧૪૧ થી અશ્વમહિષમ્ થાય પણ આ સૂત્રથી વિકલ્પ પ્રાપ્તિ ન થાય.

0 સ્વૈઃ કેમ કહ્યુ ?

ગોશ્ચ નરશ્ચ ઇતિ – ગો-નરૌ – ગાય પશુ છે, માણસ ભિન્ન છે માટે સમાસ ન થાય.

卐 શેષસૂત્રો :- (૯૨) તરુ તૃણ ધાન્ય મૃગ પક્ષિણાં બહુત્વે 3/૧/૧૩૩ બહુવચનવાળા અને પરસ્પર સજાતીય એવા તરુ, તૃણ, ધાન્ય, મૃગ, પક્ષિ વાચી શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ વિકલ્પે એકવચનમા થાય

તરુ – પ્લક્ષાશ્ચ ન્યગ્રોધાશ્ચ=પ્લક્ષન્યગ્રોધમ પક્ષે પ્લક્ષન્યગ્રોધાઃ– પીપળો અને વડના ઝાડ

તૃણ – કુશાશ્ચ કાશાશ્ચ – કુશકાશમ્ પક્ષે કુશકાશાઃ– ડાભ અને કાંસના તરણાં

ધાન્ય – તિલાશ્ચ માષાશ્ચ – તિલમાષમ પક્ષે તિલમાષાઃ– તલ અડદ

મૃગ – ઋશ્યાશ્ચ એણાશ્ચ – ઋશ્યૈણમ્ પક્ષે ઋશ્યૈણાઃ એક પ્રકારના હરણાં

પક્ષિ – હંસાશ્ચ શુકાશ્ચ – હંસશુકમ્ પક્ષે હંસશુકાઃ – હંસ અને પોપટ [૧૮૭]

(૯૩) સેનાઙ્ગ ક્ષુદ્ર જન્તુનામ્ 3/૧/૧૩૪ સેનાના અંગવાચી નામો તથા ક્ષુદ્ર જન્તુવાચી નામોનો બ.વ વાળા સજાતીય નામો સાથેનો દ્વન્દ્વ સમાસ એકવચનમાં થાયછે.

સેનાંગ – અશ્વાશ્ચ રથાશ્ચ = અશ્વરથમ્ અશ્વ અને રથ

ક્ષુદ્રજન્તુ :- યુકાશ્ચ લિક્ષાશ્ચ=યુકાલિક્ષમ્=જુ અને લીખ (સૂત્ર 3/૧/૧૩૪ અલગ બનાવતા વિકલ્પ નિવૃત્ત થાય છે) [૧૮૮]

(૯૪) પ્રાણિ તૂર્યાઙ્ગાણામ્ 3/૧/૧૩૭ પ્રાણીના અને વાજીના અંગવાચી શબ્દોનો સજાતીય શબ્દો સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થતા એકવચન થાય છે.

પ્રાણ્યઙ્ગ :- કર્ણૌ ચ નાસિકા ચ = કર્ણનાસિકમ્ =કાન અને નાક

તૂર્યાઙ્ગ :- માર્દઙ્ગિકાશ્ચ પાણવિકાશ્ચ = માર્દઙ્ગિક-પાણવિકમ્ = મૃદંગ ઢોલ વગાડનારા [૧૮૯]

(૯૫) નિત્યવૈરસ્ય 3/૧/૧૪૧ જન્મથી જ નિત્ય વેર વાળા નામો સજાતીય નામો સાથે દ્વન્દ્વ સમાસમાં એક વચનમા આવે અહિશ્ચ નકુલશ્ચ = અહિનકુલમ્=સાપ નોળિયો [૧૯૦]

(૯૬) ગવાશ્વાદિ :- 3/૧/૧૪૪ ગવાશ્વ વગેરે શબ્દો દ્વન્દ્વ સમાસમાં એકવચનમાં આવે છે.

गौश्च अश्वश्च=गवाश्वम् = બળદ-ઘોડો

(गवाश्वादिगणः– મધ્યમવૃત્તિ ભા ૧ પૃ ૧૬૪, બૃહદ ન્યાસ પૃ. ૨૪૮ પર જુઓ) [૧૯૧]

(૯૭) न दधिपय आदि ३/१/१४५ दधिपयः વગેરે દ્વન્દ્વ સમાસમાં એકવચનવાળા થતાં નથી. दधि च पयश्च= दधिपयसी (पश्वव्यञ्जनानाम् થી પ્રાપ્તિ હતી તેનો નિષેધ કર્યો)

(आदि શબ્દથી અન્ય સમાસો – બૃહદ્‌વૃત્તિ પૃ. ૨૫૦, મધ્યમવૃત્તિ ભા. ૧ – પૃ ૧૬૪ જુઓ) [૧૯૨]

(૯૮) सङ्ख्याने ३/१/१६६ પૂર્વપદ કે ઉત્તરપદમાં વર્તતા પદાર્થોની સંખ્યા ગમ્યમાન હોતે છતે દ્વન્દ્વ સમાસ એકાર્થ થતો નથી.

दशाश्व गवाश्व महिषाश्च = दश गो महिषाः = દશ બળદ અને પાડા (पश्वव्यञ्जनानाम् થી પ્રાપ્તિ હતી છતાં સંખ્યા વિદ્યમાનતાએ નિષેધ માટે આ સૂત્ર છે) [૧૯૩]

[૫૦૮]

(૮૩) चवर्ग–द्–प–हः समाहारे ७/३/९८

★ વૃત્તિ :– एतदन्तात्समाहार द्वन्द्वादत् स्यात् । वाक्त्वचम् । सम्पद्विपदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । ▩ स्त्रीपुंसौ । वाङ्मनसे । अहोरात्रः । रात्रिन्दिवम् । नक्तन्दिवम् । अक्षिभ्रुवम् । दारगवमित्यादयोऽदन्ता द्वन्द्वाः साधवः ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :– च વર્ગ द् प् ह् અન્તવાળા સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસથી अत् પ્રત્યય થાય છે.

च વર્ગ :– वाक् च त्वच् च = वाक्त्वच् +अत्= वाक्त्वचम् = વાણી અને ત્વચા

द् = सम्पच्च विपच्च = संपद् विपद् + अत् = संपद्विपदम् – સંપત્તિ અને વિપત્તિ

प् = वाक्च त्विट्च् = वाक्त्विषम् = વાણિરૂચિ

ह् = छत्रं च उपानन् च = छत्रोपानहम् = છત્ર–જોડાં

☆ અનુવૃત્તિ :–(૧) ऋक्पूःपथ्यपोऽत् ७/३/७६ थी अत् (૨) स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च ७/३/९६ थी द्वन्द्वात्

卐 વિશેષ :– 0 समाहार કેમ કહ્યું ?

प्रावृट् शरदम्याम् = વર્ષા શરદ ઋતુ વડે સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ નથી માટે अत् સમાસાન્ત ન થાય.

0 द्वन्द्व કેમ કહ્યું ?

पञ्च वाचः समाहृता = पञ्चवाक् અહીં सङ्ख्याया समाहारे ३/१/२८ થી દ્વિગુ સમાસ છે.

▩ શેષવૃત્તિ :– (૯૯) स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च ७/३/९६ દ્વન્દ્વ તથા કર્મધારય સમાસવાળા સ્ત્રી પછી આવેલા પુંસ્ શબ્દને अत् સમાસાન્ત થાય છે स्त्रीपुंस्+ अत् = स्त्रीपुंसौ [૧૯૪]

(૧૦૦) ऋक्साम, ऋग्यजुष, धेन्वनडुह, वाङ्मनस अहोरात्र रात्रिंदिव – नक्तंदिव – अहर्दिव – उर्वष्ठीव पदष्ठीव – अक्षिभ्रुव – द्वारगवम् ७/३/९७ આ બધા સમાસો દ્વન્દ્વ સમાસો છે તે अत् સમાસાન્ત નિપાતન થયા છે

वाङ्मनसे = વાણી–મન

अहोरात्रः દિવસ–રાત [૧૯૫]

[૫૦૯]

દ્વન્દ્વમાં પૂર્વપદ નિયમ

(૮૪) लघ्वक्षराऽसखीदुत्स्वराद्यदल्पस्वरार्च्यमेकम् ३/१/१६०

☆ સુત્રપૃથ૦ :– लघु अक्षर अ–सखि इत् उत् स्वरादि अल्पस्वर अर्च्यम् एकम्

☆ વૃત્તિ :– लघ्वक्षरं सखिवर्जेकारोकारान्तं, स्वराद्यकारान्तम्, अल्पस्वर, पूज्यवाचिचैकं द्वन्द्वे प्राक् स्यात् । करशीर्षम्, पतिसुतौ, वायुतोयम् । अस्त्रशस्त्रम् । प्लक्षन्यग्रोधम् । श्रद्धामेधे ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :–લઘુ અક્ષરવાળું (સ્વરવાળું) નામ सखि શબ્દને વર્જીને હ્રસ્વ इ કારાન્ત અને હ્રસ્વ उ કારાન્ત નામ, આદિમાં સ્વરવાળું अ કારાન્ત નામ, અલ્પ સ્વરવાળું નામ અને પૂજ્ય અર્થવાચી નામ, દ્વન્દ્વ સમાસ માંએક પહેલું (પૂર્વપદમાં) આવે છે.

(लघु) करश्च शीर्षम् च = करशीर्षम् = હાથ–મસ્તક (અહીં कर શબ્દમાં બેસ્વર, બે વ્યંજન છે પૂર્વમાં अ કાર લઘુઅક્ષર છે. – शीर्ष માં બે સ્વર છે પણ પ્રથમ ગુરુ અક્ષર છે માટે कर પ્રથમ મુકયું)

(इ) पतिश्च सुतश्च – पति सुतौ પતિ અને પુત્ર

(उ) वायुश्च तोयम् च – वायुतोयम्=પવન–પાણી

(स्वरादि) अस्त्रम् च शस्त्रम् च–अस्त्रशस्त्रम्=અસ્ત્ર અને શસ્ત્ર

(अल्पस्वर) प्लक्षश्चन्यग्रोधश्च = प्लक्षन्यग्रोधौ = પીપળો અને વડ

(अर्च्य) श्रद्धा च मेधा च – श्रद्धामेधे – श्रध्धा अने बुध्धि–એમાં શ્રધ્ધા પૂજનીય છે. માટે શ્રધ્ધા પુર્વે મુકયું

★ અનુવૃત્તિ :– (१) प्रथमोक्त प्राक् ३/१/१४८ थी प्राक्
धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे ३/१/१५९ थी द्वन्द्व

卐 વિશેષ :– 0 ઉપર જણાવેલા પાંચ પ્રકારના નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ થવાનો પ્રસંગ આવે તો "स्पर्द्धे परम्" પરિભાષાથી સૂત્રના ક્રમાનુસાર નામ પ્રથમ આવે. 'श्रद्धा तपसी' અહીં अर्च्य શબ્દ પ્રથમ આવે
0 સૂત્ર પૃથક્ ગ્રહણ કરતા 'वा' વિકલ્પ નિવૃત થાય છે
0 लघ्व શબ્દનુ વર્જન કેમ કર્યુ ?
सुतश्च सखा च = सुतसखायौ पक्षे सखिसुतौ
0 लघ्वादि કેમ કર્યુ ?
कुक्कुटश्च मयूरीश्च = कुक्कुटमयूर्यौ पक्षे मयूरिकुक्कुटौ (લઘુ અક્ષર વગેરે નથી)
0 वसुपति पक्षे पतिवसू કેમ થયુ ?
એકજ સમાસમા સાથે આવેલ इ કાર उ કાર એ તે પૂર્વ નિપાત થાય છે. કેમકે 'स्पर्द्ध' परम् પરિભાષા हेतुत માં લાગતી નથી
0 દ્વન્દ્વ કેમ કર્યુ ?
विस्पष्टं पटुः = विस्पष्टपटुः અહીં દ્વન્દ્વ સમાસ નથી માટે पटु પૂર્વે ન આવે
0 शङ्ख, दुन्दुभि, वीणा ત્રણના સમાસમા કોઈપણ એક પૂર્વ નિપાત થઇ શકે છે પરીનો નિયમ નથી તેથી शङ्खदुन्दुभिवीणाः पक्षे वीणादुन्दुभिशङ्खाः पक्षे शङ्खवीणा दुन्दुभयः એમ ત્રણે રીતે થઇ શકે છે

[420]

(८५) मास वर्ण भ्रात्रनुपूर्वम् ३/१/१६१

★ વૃત્તિ :– मास दिग्वाचक द्वन्द्वे यथाक्रम प्राक्स्यात् । ☐ "मर्तुतुल्यस्वरम्" ३/१/१६२ इत्यनेन तुल्य स्वराणां मर्तुनाम पेरम् फल्गुनचैत्रौ । ब्राह्मणक्षत्रियौ । "लघ्वक्षरा समासे" ३/१/१६३ । द्विगाः । "धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे "३/१/१५९ इत्यनेन धर्मार्थादिष्वनियम – धर्मार्थौ, अर्थधर्मौ शब्दार्थौ, अर्थशब्दौ ।

卐 સૂત્રાર્થ :– मास, वर्ण, भ्रातृ વાચી નામો દ્વન્દ્વ સમાસમાં યથાક્રમે પુર્વમાં મૂકાય
मासः– फल्गुनश्च चैत्रश्च = फाल्गुनचैत्रौ = ફાગણ અને ચૈત્ર–બન્નેમાં ફાગણ પુર્વે આવેછે.
वर्ण– ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च=ब्राह्मणक्षत्रियौ=લોક ગણનામાં બ્રાહ્મણ પુર્વે આવે છે.
भ्रातृ – रामश्च कृष्णश्च= रामकृष्णौ (રામ–બળદેવ અર્થમાં છે માટે તે પુર્વે મૂકાય)

★ અનુવૃત્તિ :– (१) प्रथमोक्त प्राक् ३/१/१४८ थी प्राक्
(२) धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे ३/१/१५९ थी द्वन्द्वे

卐 વિશેષ :– अनु શબ્દના ગ્રહણથી एकम् જે પૂર્વસૂત્રમા હતુ તે નિવૃત થાય છે.

☐ શેષવૃત્તિ :– (१०१) भ र्तु तुल्यस्वरम् ३/१/१६२ જે નામ મા भ ખ્યાની દૃષ્ટિએ સરખા સ્વર છે, એવા નક્ષત્ર વાચી અને ઋતુવાચી નામો દ્વન્દ્વ સમાસમાં યથાક્રમ પૂર્વના મૂકાય છે
नक्षत्र – ज्येष्ठा च मूलाच = ज्येष्ठामूले = જયેષ્ઠા–મૂલા નક્ષત્ર
ऋतुः– ग्रीष्मश्च वर्षा च = ग्रीष्मवर्षा = ગ્રીષ્મ પછી વર્ષા આવે છે. [१९६]
(१०२) लघ्वक्षरा समासे ३/१/१६३ સમાસ માત્રમાં भ ખ્યાવાચી નામ પહેલુ આવે. द्वयोवा त्रयोवा = द्वित्राः (प्रमाणी...ड ७/३/१२८ थी ड समासान्त थशे द्वित्रस्य देः ७/१/१६४ थी अन्त्य इ લોપ) [१९७]
(१०३) धर्मार्थादिषुद्वन्द्वे ३/१/१५९ धर्मार्थ વગેરે દ્વન્દ્વ સમાસવાળા શબ્દોમા જે નામ પહેલું આવવા યોગ્ય હોય તે વિકલ્પે પહેલુ આવે.
धर्मश्च अर्थश्च – धर्मार्थौ पक्षे अर्थधर्मौ – ધર્મ અને અર્થ
शब्दश्च अर्थश्च– शब्दार्थौ पक्षे अर्थशब्दौ – શબ્દ અર્થ
0 धर्मार्थौ, कामार्थौ, शब्दार्थौ, आद्यन्तौ, अग्नेन्द्रौ, चन्द्रार्कौ, मर्ममधुनि, गुणवृद्धी વગેરે શબ્દો ધર્માદિ ગણના સમજવા [१९८]

[422]

(८६) एकादश–षोडश–षोडन्–षोढा षड्धा ३/२/९१

★ વૃત્તિ :– एते साधवः । षड्दन्ता यस्य षोडन् । षड्भिः प्रकारैः इति षोढा, षड्धा ।

卐 સૂત્રાર્થ –: एकादश (અગિયાર) षोडश (સોળ) षोडन् (છ દાંતવાળો), षोढा, षड्धा (છ પ્રકારે) આ સમાસો નિપાતન કરાયા છે.
षोडन् = षड् दन्ताः यस्य सः = षड् + दन्त =

पो (ड्नो उ निपात नथी) + दत् (वयसि...दत् ७/3/१५१ थी दन्त नो दत्), (तवर्गस्चवर्ग १/3/६० थी द्नो ड् अने ऋदुदितः १/४/७० थी न् આગમ થતાં) – षोडन् થયું.
0 पड्भिः प्रकारैः – षोढा पक्षे षड्ढा
षप्+धा – षो+धा (सङ्ख्याया धा ७/२/१०४ थी धा), (तवर्गस्चवर्ग १/3/६० थी ढ्) – षोढा पक्षे षप्+धा – (धुटस्तृतीयः थी षड्+धा – षड्+ढा – षड्ढा

विशेष :- 0 "સ્પષ્ટ"

[५१२]

(८७) द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोऽष्टाः प्राक् शतादनशीति बहुव्रीहौ 3/२/९२

☆ સુત્રપૃથ૦ :– द्वित्रि अष्टाना द्वा त्रयः अष्टाः प्राक् शतात् अन्–अशीति बहुव्रीहौ
☆ વૃત્તિ :– शतात्प्राक्सङ्ख्यायामुत्तरपदे द्व्यादीनां द्वादय आदेशाः स्युः, न त्वशीतौ, बहुव्रीहि विषये च। द्वादश। त्रयोविंशतिः। अष्टात्रिंशत्। अनशीति बहुव्रीहा विति किम्? द्वित्राः द्व्यशीतिः
"चत्वारिंशदादौ वा" ३/२/९३। द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत्। अन्याद्दोन्तोऽर्थेवा। अन्यदर्थः, अन्यार्थः।
વૃત્યર્થ :– અશીતિ ઉત્તરપદ અને બહુવ્રીહિ સમાસ ન હોય ત્યારે शत (સો) થી પૂર્વ સંખ્યા ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે द्वि નું द्वा, त्रि નું त्रयस् અને अष्ट નું अष्टा રૂપ થાયછે.
0 द्वाभ्याम् अधिका दश – द्वौ च दश च द्वि+दश = द्वादश – બાર
त्रिभिः अधिका विंशतिः= त्रि+विंशतिः = त्रयस् + विंशतिः = त्रयोविंशतिः = ત્રેવીશ
0 अष्टाभिः अधिका त्रिंशत् = अष्ट+त्रिंशत् = अष्टात्रिंशत् = આડત્રીસ
0 अनशीति કેમ ?
द्वाभ्याम् अधिका अशीतिः = द्व्यशीतिः = બ્યાસી
0 बहुव्रीहि કેમ કહ્યું ?
द्वौ वा त्रयोवा = द्वित्राः = બે કે ત્રણ છે જેમાં તે બહુવ્રીહિ સમાસછે માટે બંનેમાં સૂત્ર ન લાગે

विशेष :- 0 द्वित्रि કેમ કહ્યું ?
पञ्चदश = પંદર અહીં द्वि–त्रि નથી.
0 प्राक् शतात् કેમ કહ્યું ?
द्विशतम् = બસો – અહીં ઉત્તરપદમાં शत्‌છે.

શબ્દસૂત્ર :– (१०४) चत्वारिंशदादौवा 3/२/९3 चत्वारिंशत् વગેરે શબ્દો ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે द्वि નો द्वा त्रि નો त्रयस् અને अष्ट નો अष्टा વિકલ્પે થાય. द्वाभ्याम् अधिका चत्वारिंशत् = द्विचत्वारिंशत् पक्षे द्वाचत्वारिंशत् = બેતાળીશ [१९९]
(१०५) अषष्ठीतृतीयादन्याद्दोऽर्थे 3/२/११९ अर्थ શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો અને ષષ્ઠયન્ત કે તૃતીયાન્ત ન હોયતો अन्य શબ્દને છેડે द् વિકલ્પે ઉમેરાય છે अन्य+अर्थः=अन्यार्थ पक्षे अन्यदर्थ=બીજો અર્થ [२००]

[५१3]

(८८) परस्परान्येन्योऽन्येतरेतरस्याम् स्यादेर्वाऽपुंसि 3/२/१

☆ સુત્રપૃથ૦ :– परस्पर अन्यो–अन्य इतरेतरस्य आम् स्यादेः वा अपुंसि
☆ વૃત્તિ :– एषामपुंसि स्यादेराम् वा स्यात्। स्त्रियौ कुले वा परस्परां परस्परं भोजयतः। स्त्रीभिः कुलैर्वा परस्परां परस्परेण भोज्यते। पुंसितु नराः परस्परं रक्षन्ति। त्रयोऽप्यमी क्रियाव्यतिहार विषया एकत्वपुंसत्ववृत्तय इत एव सूत्र निर्देशात् साधवः
समासे क्वचित्स्यादीनामलुप् स्यात्। "न नाम्येकस्वरात्खित्युत्तर पदेऽमः ३/२/९। स्त्रीं स्त्रियं वात्मानंमन्यते स्त्रीम्मन्यः, स्त्रियम्मन्यः। "ओजोऽञ्जः सहोऽम्भस्तमस्तपसष्टः "३/२/९२। ओजसाकृतम्। "आत्मनः पूरणे" ३/२/१४। आत्मना चतुर्थः। "परात्मभ्यां ङेः "३/२/९७। परस्मैपदम् आत्मनेपदम्। "असत्त्वेङ-सेः "३/२/१०। स्तोकान्मुक्तः "षष्ठयाः क्षेपे" ३/२/३३ चौरस्य कुलम्। "पुत्रे वा" ३/२/३९। दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः। "पश्यद्-वाग् दिशो हर युक्ति दण्डे" ३/२/३३ पश्यतो हरः। 'अदसोऽकाजादनणोः "३/२/३२। अमुष्य पुत्रस्यभाव आमुष्यपुत्रिका। अमुष्यापत्यम्-आमुष्यायणः। 'देवानां प्रियः '३/२/३४। इत्यादि। "अद्–व्यञ्जनात्सप्तम्या बहुलम् "३/२/९८। अरण्येतिलकाः। युधिष्ठिरः। "अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे "३/२/२२ कण्ठेकालः। उरसिलोमा। क्वचिद्वा मनसिजः मनोजः। सरसिजं सरोजम्। वाचस्पत्यादयो निपात्याः। समले क्वचिद् नकार नकारयोः पत्वणत्वे वक्तव्ये–मातृष्वसा, पितृष्वसा। निष्णः।

निष्णात । नदीष्णः । "पृष्ठोऽग्रगे" २ ३/२ ... प्रष्ठोऽन्य ।

निदुः सुवे समसुते "२/३/८६ । प । निषम । दुषमा । सुषमा । विषम । निपृत । दुपृतिः सुष् ः निपृते । 'आयुपुरा—क्रमकदृश' २/३/१८ णते माथा । 'निष्प्रगेऽन्त खदिर कार्ष्याम्र शिंशुपर्णायु ... वनस्य' २/३/६६ ना ण् । निर्वणम् । प्रवणम् । अग्रेवणम् । अन्तर्वणम् खदिरवणम् । कार्ष्यवणम । आम्रवणम् । शरवणम् । इक्षुवणम् । प्लक्षवणम् । पीयूक्षावणम् ।

卐 सूत्रार्थ – पुलिंग नियमना विषयमां परस्पर, अन्योन्य अने इतरेतर ने लागेली तमाम स्यादि विभक्तिने बदले विकल्पे आम् थाय छे. स्त्रियौ कुले वा परस्परां, परस्परं मे नयत = आ बे स्त्रिओ अथवा आ बे कुळो परस्पर एक बीजाने लावे छे.

0 स्त्रिभिः कुलै र्वा परस्परा ...रेण भोज्यन्ते – स्त्रिओ वडे अथवा कुळो वडे एकबीजाने खवडावाय छे.

नोंध :– प्रथम उदाहरणमां अम् नो आम् कर्यो पछी टा (इन) नो आम् कर्यो तेजरीते औ,जस्, भ्याम्, भ्यस्, भिस् वगेरे बधी विभक्तिनो आम थाय छे.

0 अपुंसि केम कह्युं ?

नराः परस्परं पश्यन्ति = पुरुषो परस्पर जुए छे.

0 परस्पर, अन्योऽन्य, इतरेतर त्रण शब्दो क्रिया-व्यतिहारना विषयवाळा - एकवचनवाळा पुलिंग छे तेथीज सूत्र निर्देशथी सिद्ध कर्यो छे

卐 विशेष :- 0 परस्पर वगेरे त्रणे शब्दो स्वभावेज एकवचनमां वपराय छे तेनो अर्थ परस्पर क्रिया करवी छे

0 आ त्रणे शब्दोमा मूळ शब्द पर, अन्य, इतर छे क्रिया व्यतिहारमां द्वित्व थाय छे –

0 आ त्रणे सामासिक शब्दो छे समास नथी

0 सूत्रथी थतो फेरफार निपातन समजवो

0 त्रणे शब्दो स्त्री के नपुंलिंगे ज वपराय छे

0 विधान सामर्थ्य वडे अरमर्वाणम् साम् थी आम् नो साम् थशे नहीं

0 इतरेतरयाम नो पदच्छेद बे रीते थइ शके इतरेतरस्य + आम् पक्षे इतरेतरस्य + अम् मारे बन्ने विकल्प थइ शके. दा.त इतरेतराम् विकल्पे इतरेतरम्

0 वापुंसि नो प च्छेद बे रीते थइ शके वाऽपुंसि न जाति सिवाय अने वाऽपुंसि – विकल्पे नरजातिमां तेम समजवु

☐ शेषवृत्ति – (१०६) न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तर पदेऽम ३/२/९ नाम्यन्त एकस्वरवाळुं जे पूर्वपद तेथी पर रहेला अम नो खित् प्रत्ययान्त उत्तरपद पर छता लोप थतो नथी – आत्मानं स्त्रीयं मन्यते – स्त्री+मन्य – स्त्रीम्मन्य – स्त्रीयम्मन्य. पोताने स्त्री माने छे. वाऽमनसि २/१/५५ थी विकल्पे बे रूप थया कर्तुः खश् ५/१/११७ थी खित् [२०१]

(१०७) ओजोऽञ्जः सहोऽम्भस्तमस्तपसष्टः ३/२/१२ ओजस्, अञ्जस्, सहस्, अम्भस्, तमस्, तपस्, शब्दथी पर रहेला टा प्रत्ययनो उत्तरपद पर छतां लोप थतो नथी ओजसा+कृतम्=ओजसाकृतम् बळवडे करेलु (कारकं कृता ३/१/६८ थी समास) [२०२]

(१०८) आत्मनः पूरणे ३/२/१४ आत्मन् शब्द थी परःरहेला टा नो पूरण प्रत्ययान्त रूप उत्तरपद होयतो लोप थतो नथी. आत्मना+चतुर्थः=आत्मनाचतुर्थः = पोता सहित चोथो. (संख्यापूरणेडट् थी पूरण प्रत्ययान्त थयुं [२०३]

(१०९) परात्मभ्यां ङे. ३/२/१७ पर अने आत्मन् शब्दथी पर रहेला ङे नो उत्तरपद पर छतां संज्ञाना विषयमां लोप थतो नथी. परस्मै+पदम्=परस्मैपदम् एज रीते आत्मनेपदम् [२०४]

(११०) असत्वे ङसेः ३/२/१० असत्व अर्थमां विधान करयेल (स्तोकाल्प...करणे २/२/७९) ङसि उत्तरपद पर छता लोप नथी. स्तोकात् + मुक्तः = स्तोकान्मुक्तः= थोडाथी छूटेलो. (क्तेनासत्वे ३/१/७४ थी पंचमी तत्पु. समास थयो) (असत्वारा ..द्गुणम् २/२/१२० थी पंचमी [२०५]

(१११) षष्ठयाः क्षेपे ३/२/३० निन्दा अर्थवाळा उत्तरपद पर छता षष्ठीनो लोप न थाय. चौरस्य कुलम् = चौरस्यकुलम् चोरनु कुळ [२०६]

(११२) पुत्रे वा ३/२/३१ पुत्र रूप उत्तरपद होय तो निन्दा जणाता छतां षष्ठीनो विकल्पे लोप थाय छे. दास्याः पुत्रः = दास्याःपुत्रः विकल्पे दासीपुत्रः खरेखर जे दासीनो पुत्र होयतो आ सूत्र न लागे मात्र निंदा होय तोज लागे [२०७]

(११३) पश्यद् वाग् दिशो हर युक्ति दण्डे ३/२/३२ पश्यत्, वाग् अने दिश् शब्दथी पर रहेल षष्ठीनो

અનુક્રમે हर, युक्ति, दण्ड ઉત્તરપદ પર છતાં લોપ થતો નથી पर्यतः + हरः = पर्यंतोहरः = દેખતાં હરી જનારો – સોની [૨૦૮]

☆ अदसोऽकञ्ायनणोः ३/२/३३ अदस् શબ્દથી પર રહેલ ષષ્ઠીનો अकञ् વિષય + ઉત્તરપદ અને आयनण् પ્રત્યય પર છતાં લોપ થતો નથી. अमुष्य पुत्रस्य भावः = आमुष्यपुत्रिका = આના પુત્રનો ભાવ ભાવ–અર્થમાં પુત્રને चौरादेः ७/१/७३ થી अकञ् પ્રત્યય અને इच्चापुंसो...रे २/४/१०७ થી સ્ત્રીલિંગે अ નો इ થયો. 0 अमुष्य अपत्यम् इति अमुष्य + आयनण् = आमुष्यायणः = આનો પુત્ર (नडादिभ्यः ६/१/५३ થી आयनण् (જુઓ સૂત્ર : ૫૩૩)

(૧૧૪) देवानां प्रियः ३/२/३४ આ નામમાં ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થાય નહીં देवानाम्+प्रियः=देवानांप्रियः = દેવોને પ્રિય = આ નિપાતન સમાસ છે [૨૦૯]

(૧૧૫) अद् व्यञ्जनान्त् सप्तम्या बहुलम् ३/२/१८ अ કારાન્ત અને વ્યંજનાન્ત નામને લાગેલી સપ્તમીનો બહુલમ્ લોપ થતો નથી. अरण्ये तिलकाः=अरण्येतिलकाः = જંગલી તલના ઝાડનું નામ युधिष्ठीरः=युधिष्ठिरः = યુધિષ્ઠિર બહુલમ અધિકારથી- क्वचित् विभाषा=त्वचिसारः= त्वक् सारः = વાંસડો क्वचित् प्रवृति जलकुक्कुट =જલ કુકડો [૨૧૦]

(૧૧૬) असूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ३/२/२२ मुर्धन् અને मस्तक् વર્જિત अ કારાન્ત અને વ્યંજનાન્ત સ્વાંગવાચક નામ થી પર રહેલ સપ્તમીનો काम વર્જિત ઉત્તરપદ પર છતાં લોપ થતો નથી कण्ठे कालः यस्य सः = कण्ठेकालः = મહાદેવ उरसिलोमानि यस्य सः = उरसि लोमा = છાતી પર વાળ છે તે

बहुलम् અધિકારથી करकमलम्, गलरोगः વગેરે થાય. [૨૧૧]

(૧૧૭) वाचस्पति वास्तोस्पति–दिवस्पति–दिवोदासम् ३/२/३६ ષષ્ઠી વિભક્તિ ના લોપ વગરના નિપાતન કરાયા છે. [૧૧૩]

(૧૧૮) वर्ष-क्षर-वरा-ऽप्-सरः शरोरो-मनसो-जे ३/२/२६ वर्ष, क्षर, वर, अप्, सरस्, शर, उरस् અને मनस् પછી આવેલા ઉત્તરપદમાં ज હોયતો સપ્તમીનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

मनसि + जः = मनसिजः पक्षे मनोजः = કામદેવ

सरसि+जः=सरसिजम् पक्षे सरोजम् = કમળ [૨૧૩]

સમાસમાં કોઇ સ્થાને नत्व–संत्व નું णत्व–षत्व થાય છે.

(૧૧૯) मातृ–पितृ स्वसुः ३/३/१८ मातृ, पितृ શબ્દથી પર स्वसृ ના स કારનો સમાસમાં ष કાર થાયછે. જેમકે पितृष्वसा = ફઇ (ષષ્ઠી સમાસ) [૨૧૪]

(૧૨૦) निनद्याः स्नातेः कौशले ३/३/२० नि ઉપસર્ગ અને नदी શબ્દથી પર રહેલા स्ना ધાતુના स કાર નો નિપુણના અર્થમાં અને સમાસ વિષયમાં ष થાય છે. नितरां स्नाति = निष्णातः = નિપુણ निस्नाति = निष्णः = નિપુણ (स्था पा...कः ५/१/१४२ થી क પ્રત્યય)

नद्यांस्नाति – नदी+स्ना+क=नदीष्णः – તરવૈયો [૨૧૫]

(૧૨૧) प्रष्ठोऽग्रगे ३/३/३२ प्र ઉપસર્ગ થી પર રહેલ स्थ ના स् કારનો ष् કાર નિપાતન કરાય છે. જો અગ્રગામી અર્થ હોયતો. प्रतिष्ठीते – प्र + स्थ = प्रष्ठः (उपसर्गादातो डः ५/१/५६ થી ड) प्रष्ठोऽग्रगामी–प्रष्ठोग्रगः (अग्र + गम् + ड) [૨૧૬]

(૧૨૨) निर्दुः सुवेः समसूतेः ३/३/५६ निर्, दुर्, सु, वि ઉપસર્ગ પછી આવેલા सम અને सूति શબ્દના स् નો ष् થાય છે

निर्गतो समात् – निर् + सम् – निःषमम् – સમતા વગરનું (प्रातकरि... ३/१/४७ થી પંચમી) એજ રીતે दुःषमा – કઠણ, सुषमा – સરખું, विषमः – વસમું.

निर् + सूति – नि षूति – નિરંતર પ્રસવવાળી

दुर् + सुति – दुः षूति – ખરાબ પ્રસવવાળી

(इ कि श्तिव्...अर्थो ५/१/१३८ થી इ લાગ્યોછે.)[૨૧૭]

(૧૨૩) भ्रातुष्पुत्र कस्कादयः ३/३/१४ આ શબ્દો નિપાતન કરાયા છે भ्रातुष्पुत्रः – ભત્રીજો

परमयजुष्पात्रम् – યજ્ઞનું ઉત્તમ પાત્ર

कस्कः – કોણ–કોણ सर्पिष्कः कुण्डिका – ઘીની કુંડી

અહીં જે સમાસો નિપાતન થયા છે તેમાં अ વર્ણ સિવાયના સ્વર પછીના स् નો ष् અને अ વર્ણ પછી स् થાય છે. [૨૧૮]

(૧૨૪) निष्प्राऽग्रेऽन्तः – खदिर–कार्याम्र–शरेक्षु–प्लक्ष–पीयुक्षाभ्यो वनस्य ३/३/६६ निर्, प्र, अग्रे, अन्तर्, खदिर, कार्य, आम्र, शर, इक्षु, प्लक्ष, पीयुक्षा પછી આવેલા वन ના न નો ण् થાય છે. निर्+वनम्–निर्वणम् – નિકૃષ્ટ વન, प्रवणम्–પ્રકૃષ્ટ વન, अग्रेवणम्= વનનો અગ્રભાગ अन्तर्वणम વનનીઅન્દર, खदिरवणम् – ખેરનું વન, कार्यवणम्–સાગનું વન વગેરે. [૨૧૯]

[૫૧૪]

(८९) द्वि त्रि स्वरौषधिवृक्षेभ्यो नवा ऽनिरिकादिभ्यः २/३/६७

★ સુત્રપૃથ૦ :– द्वि त्रि स्वर औषधि वृक्षेभ्यो नवा अन – इरिका दिभ्य.

★ વૃત્તિ :– द्वि स्वरेभ्यः त्रि स्वरेभ्यश्च इरिकादि वर्जेभ्य औषधि वृक्षवाचिभ्य परस्य वनस्य नस्य णो वा स्यात् । दुर्वावणम् दुर्वावनम्, नीवारवणम्, नीवारवनम् । शिरीषवणम्, शिरीषवनम् ।

卐 વૃત્યર્થ :– બે અને ત્રણ સ્વરવાળા અને ઇરિકા વગેરે વર્જિત ઔષધિવાચી અને વૃક્ષવાચી શબ્દથી પર રહેલ वन શબ્દના न કારનો વિકલ્પે ण કાર થાય છે.

द्विस्वरौषधिः दुर्वा+वनम् – दुर्वावणम् પક્ષે दुर्वावनम्
त्रिस्वरौषधि: नीवार+वनम् नीवारवणम् પક્ષે नीवार-वनम् – જંગલી ચોખાનુ વન
द्विस्वरवृक्षः शिरीष+वनम्-शिरीषवणम् પક્ષે शिरीषवनम्- સરગવાનુ વન.

★ અનુવૃત્તિ :– (१) निष्प्राग्रेऽन्त ...वनस्य २/३/६६ થી वन
(२) रषृवर्णान्नो ण एक पदे ऽनन्त्य २/३/६३ થી न णाण

卐 વિશેષ :– 0 अनिरिका કેમ કહ્યુ ?
न नो ण न थाय. इरिका वनम् – વિશેષ પ્રકારની ઔષધિ
0 द्वि त्रि स्वर કેમ કહ્યુ ?
देवदारु वनम् – અહીં ચાર સ્વર છે
0 वृक्षस्य: કેમ કહ્યુ ?
पितृवनम् = पितृवनम् – સ્મશાન
0 * इरिका ગણ :– इरिका, तिमिका, तिमिर, कोविका, भीर, हरि, कर्मार આ આઠ इरिकादि આકૃતિગણ છે. इरिकादि ના વિશેષ વર્જનથી दु वनम् वृक्षवनम् મા પણ न् નો ण् ન થયો.

☐ અવતરણિ :– (१२५) गिरिनद्यादीनाम् २/३/३८ गिरि, नदी વગેરે શબ્દો નિપાતન કરાય છે. જેમા વિકલ્પે न् નો ण् થાયછે. गिरि नदी પક્ષે गिरिणदी = પહાડી નદી – गिरिणितं, गिरिनख, गिरिनद्ध, गिरिनितम्ब, चक्रनदी વગેરે [२२०]

(१२६) पानस्य भावकरणे २/३/६६ પૂર્વપદના र, ष्, ऋ વર્ણથી પર ભાવ અને કરણ અર્થમાં બનેલા पान શબ્દના न નો વિકલ્પે ण थायछे. क्षीरस्य पानम् = क्षीरपानम् પક્ષે क्षीरपाणम् = દુધ પીવું તે. [२२१]

(१२७) वोत्तरपदान्त-न-स्यादेरयुव-पक्वाह्नः २/३/७५ પૂર્વપદમા રહેલા र, ष, ऋ વર્ણ પછી ઉત્તરપદ ને છેડે આવેલા न् નો, આગમ न નો અને સ્યાદિ વિભક્તિ ન ન નો ण् વિકલ્પે થાયછે. જો युवन्, पक्व, अहन् ન ન હોયતો.

व्रीहिवापिणौ પક્ષે व्रीहिवापिनौ=ચોખા વાવનાર. [२२२]

(१२८) ग्रामाग्रान्नियः २/३/७१ ग्राम અને अग्र શબ્દથી પર नी ના न નો ण् थायछे.
ग्रामनयति = ग्रामणीः = મુખી.
अग्रेनयति = अग्रणीः = આગેવાન. [२२३]

[५९५]

(९०) पृषोदरादयः ३/२/१५५

★ સુત્રપૃથ૦ :– पृषोदर–आदयः

★ વૃત્તિ :– साधवः

卐 વૃત્યર્થ :– पृषोदर વગેરે શબ્દો સમાસ થી નિપાતન કરાયા છે. જેમકે :–
पृषत् उदरं यस्य सः = पृषोदरः – જેનું પેટ બિંદુરૂપ છે તેવો તે (त કારનો લોપ થયો તે નિપાતન થી જાણવો)

卐 વિશેષ :– 0 पृषोदरादयः ગણ * 1-2 જુઓ (નોંધ :– માત્ર એક અર્થ આપેલછે–વિશેષ માટે ન્યાસ જોવો)

पृषोदर – બિંદુરૂપ પેટ છે જેનું તે, जीमूत – મેઘ वलाहक – વાદળુ, आदरः, – પીંછાવાળો, दुहाशः – દુષ્ટ મોઢ, दुणाशः – કુટિલ, दूडम – જલ્દી ન દમી શકાય તેવો, दूढ्य – ખરાબ વિચાર કરનારો, मयूरः મોર, मलिम्लुचः – ચોર, पिशाचः – રાક્ષસ, श्मशानम् – સ્મશાન, वृसी – ઓસના ઓસના જેમાં બેસે તે ઋષિઓનું આસન, उलूखलम् – ખાણીઓ, दिवौकस्–

* દૈમ પ્રકાશ પૂર્વાર્ધ ભા ૧, પૃ. ૩૨૩

* 1 બૃહદવૃત્તિ – ન્યાસાદિ સહિત – પૃ. १४२ થી १४८ સૂત્ર ३/२/१५५ – વિશદ ચર્ચા
* 2 લઘુવૃત્તિ ભાષાન્તર ભા. १, પૃ. ४८८ થી ४९८ ભાષાન્તર યુક્ત ચર્ચા

દેવો, अश्वत्थ – બોધિવૃક્ષ कपित्थ – કોઠીનું ઝાડ, दधित्थः – સમુદ્રમાં રહેનાર, महित्थः – પૃથ્વીમાં રહેનાર, मुसलम् – સાંબેલું, उलूकः – ઘુવડ, मेखला – કંદોરો, कुञ्जर – હાથી, आशीविषः – જેનું વિષ જલદ છે તે, बलीवर्दः – બળદ, मनिषा – બુદ્ધિવાળો પુરુષ. बिडाल – બિલાડો. मृणालः – કમળનો દાંડો, सृगालः – શિયાળ, पुरोडाशः – નૈવેદ્ય, वडवा – ઘોડી, शकन्धुः વનસ્પતિ કે દેવતા વિશેષ, कर्कन्धुः બોરડીનું ઝાડ, कुलटा – અસતિ સ્ત્રી. अवटः – ખાડો, सिंहः – સિંહ, कृकलासः – કાકીડો, भ्रमरः – ભમરો – આ અને આવા ઘણાં શબ્દો पृषोदरादि ગણમાં સમાવિષ્ટ છે.

[૫૨૯]

પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી વિનય વિજયજી ગણિવરે રચેલ હૈમ લઘુપ્રક્રિયાના - સમાસ પ્રકરણનો.........

દેવસુર તપાગચ્છ સમાચારી સંરક્ષક પૂ. આગમોદ્ધારક આચાર્યદેવ શ્રી આનંદ-સાગરસૂરીજીના સમુદાયના નિસ્પૃહી પંન્યાસ પૂ. સુશીલ સાગરજીના સુશિષ્ય પ્રાચિન અને આગમિક સાહિત્ય વાંચનપ્રેમી પૂ. મુનિરાજશ્રી સુધર્મસાગરજી મ.સા. ના શિષ્ય મુનિ દીપરત્ન સાગર (M Com. Med) એ કરેલ અનુવાદ તથા સસંદર્ભ વિવરણ સમાપ્ત

શ્રી નેમિનાથ ભગવાન

કૃષ્ણ બલભદ્રજી પૂજીત કરોટીના પ્રતિમાજી

(જે દહેરાસરજીનું બારણું મોટુ થતું નથી અને શિખર થતું નથી.)

શ્રી નેમિનાથ ભગવાન

જામનગરના શેઠજીના દહેરાસરજીના
જૂના મૂળનાયકજી
(હાલ અરિહંત રૂપે ઉપર બિરાજમાન
કરી પુન પ્રતિષ્ઠા થયેલ છે)

બાલ બ્રહ્મચારી પ્રભુના દર્શન પૂર્વક અભ્યાસ કરતાં અભ્યાસી-અભ્યાસક નિર્મલ બ્રહ્મચર્યપાળી પરંપરાએ શાશ્વત સુખને પામો એજ શુભેચ્છા

॥ अर्हम् ॥

० તદ્ધિત પ્રકરણ ०

નામને લાગતા પ્રત્યયો અંગે આ પ્રકરણ છે તદ્ધિત્ - तत्-हित् - વિવિધ પ્રકારના લૌકિક તથા વૈદિક શબ્દોની સાધના માટે તે - તે નામોને હિતરૂપ એવા જે-જે પ્રત્યયો લાગે - તે નામ પરથી જ બનતાં તાદ્ધતના સ્વતંત્ર નામરૂપ પ્રયોગો આ પ્રકરણમાં દર્શાવેલ છે. આ તદ્ધિત પ્રકરણ સિધ્ધહેમ શબ્દાનુશાશનમાં અધ્યાય: ૬ અને અધ્યાય: ૭માં લગભગ ૧૩૫૦ થી ૧૪૦૦ સૂત્રોમાં રજૂ થયેલ છે. જેનો અત્રે સંક્ષેપમાં અભ્યાસ કરવાનો છે.

તદ્ધિત પ્રકરણ

(૧ [illegible] ૬.૧.૧

★ સૂત્રપૃથક્ — [illegible]

★ વૃત્તિ — [illegible] ।

□ [illegible]

卐 સૂત્રાર્થ — કહેવાતા આ તદ્ધિત પ્રકરણ ના અણ્ વગેરે જે પ્રત્યયો છે તે તદ્ધિત [illegible] જાણવા.

卐 વિશેષ :- 0 [illegible]

[illegible]

□ [illegible] — ૧) [illegible] ૬.૧.૧૧ [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] ૬.૧.૧૩ [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]

[૫૨૭]

અપત્ય — અધિકાર

(૨) [illegible] ૬/૧/૨૮

★ સૂત્રપૃથક્ :- [illegible]

★ વૃત્તિ :- [illegible] ।

卐 સૂત્રાર્થ :- [illegible] નામ પછી અપત્ય (સંતાન) અર્થમાં જેમ કહ્યા તેમ અણ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય.

★ અનુવૃત્તિ :- [illegible] (અણ્ વગેરે) અનુવર્તે છે *

卐 વિશેષ. 0 [illegible]

— [illegible] છે. તેથી [illegible] + અણ્

0 આ સૂત્ર [illegible] ૬/૧/૨૮ નું અધિક સૂત્ર છે તેથી જ અપત્ય [illegible] નથી

0 [illegible] ૬/૧/૧૦ થી [illegible] સિદ્ધ હોવા છતાં અપત્ય [illegible] આ સૂત્ર બનાવેલ છે.

0 અપત્ય મા [illegible] નથી માટે આ સૂત્ર [illegible]

0 [illegible]

[illegible] થી [illegible] પ્રત્યય [illegible] અપત્ય [illegible] થાય છે.

[૫૨૮]

(૩) [illegible] ૬/૧/૨૯

★ વૃત્તિ — [illegible] ।

卐 સૂત્રાર્થ :- પરમ પ્રકૃતિથી જ અપત્ય અર્થ વાળા પ્રત્યયો થાય છે. ([illegible] સૂત્રથી વિભક્તિનો લોપ થાય છે તેથી) ઉપગુ + ઙસ્ + અણ્ એ સ્થિતિમાં ઙસ્ નો લોપ થતાં ઉપગુ + અણ્ રહેશે. અને અણ્ માં ણ્ કાર વૃદ્ધિને માટે છે

卐 વિશેષ :- 0 પરમપ્રકૃતિ:- પૌત્ર વગેરે અપત્ય અર્થમાં [illegible] પરમપ્રકૃતિથી [illegible] થી જ અપત્ય (સંતાન) થાય છે. તેથી તે [illegible] વિશેષમાં [illegible] — [illegible] વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

— [illegible] — પરમપ્રકૃતિ એટલે મૂળપુરુષ — [illegible] તે [illegible] મૂળ [illegible] આ [illegible] માં [illegible]

---

* [illegible]

* [illegible] ભા. ૨, પૃ ૨૧૪

પુરૂ ઉપગુ છે

[૫૧૯]

(૪) वृद्धिः स्वरेष्वादेर्ञ्णिति तद्धिते ७/४/१

★ સુત્રપૃથ૦ :– वृद्धिः स्वरेषु आदेः ञ्णिति तद्धिते

★ વૃતિ :– ञिति णिति च तद्धिते परे प्रकृतेराद्य स्वरस्य वृद्धिः स्यात् । औपगवः ।

卐 વૃત્યર્થ :– ञित् (ञ–इत् હોય), णित् (ण = इत् હોય) તદ્ધિત પ્રત્યયો જેને લાગેલા હોય તે નામના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાયછે જેમકે :– उपगु + अण् = औपगु + अ (उ ની વૃદ્ધિ औ થશે)=(औपगवः માટે જુઓ સૂત્ર ૫)

卐 વિશેષ :– 0 ञ् નિશાન :- दक्ष + ञि = दाक्षि – दक्षનો પુત્ર (अ ની વૃધ્ધિ आ)

0 તધ્ધિત કેમ કહ્યું ?

चिकीर्ष + णकः = चिकीर्षकः – અહીં કૃદન્ત પ્રત્યય છે માટે વૃધ્ધિ ન થાય.

[૫૨૦]

(૫) अस्वयम्भूवोऽव् ७/४/७०

★ સુત્રપૃથ૦ :– अ – स्वयम्भुवः अव्

★ વૃતિ :– स्वयम्भूवर्जोवर्णस्यापदस्य तद्धिते परेऽव् स्यात् । औपगवः।

अस्वयम्भुव इति किम् ? – स्वायम्भुवः ।

卐 વૃત્યર્થ :– "स्वयम्भू" શબ્દને છોડીને અપદ માં રહેલા उ નો તધ્ધિત પર છતાં अव् થાય. જેમકે उपगोरपत्यं = उपगु + अण्, = (સૂત્ર ૪ થી વૃધ્ધિ) = औपगु + अ,(આ સૂત્ર થી अव्)=औपगव्+अ=औपगवः= ઉપગુનો પુત્ર

0 अस्वयम्भू કેમ કહ્યું ?

स्वयम्भुवः अपत्यम् = स्वायम्भुवः

(धातोरिवर्णो...२/१/५० થી ऊ નો उव् થયોછે)

★ અનુવૃતિ :– अकद्रु–पाण्डवोः अवर्णस्यैये ७/४/६८ થી उ वर्णस्य

(૨) नोऽपदस्य तद्धिते ७/४/६१ થી तद्धिते

卐 વિશેષ :– 0 સ્પષ્ટ છે.

[૫૨૧]

(૬) अणञेयकण्नञ्स्नञ्टिताम् २/४/२०

★ સૂત્રપૃથ૦ :– अण् अञ् एय् इकण् नञ् स्नञ् टिताम्

★ વૃતિ :– एतदन्तानां स्त्रियां ङीः स्यात् । औपगवी । ("नोऽपदस्य तद्धिते" इत्यन्त्यस्वरादि लुकि)–मैधावः

卐 વૃત્યર્થ :– अण्, अञ्, एय्, इकण्, नञ्, स्नञ् – टिन् આટલા પ્રત્યયાન્ત નામોને સ્ત્રીલિંગે ङी પ્રત્યય થાયછે. જેમકે :– उपगोः अपत्यं = औपगवः, औपगव ને સ્ત્રીલિંગે ङी = औपगवी (અહીં अण् પ્રત્યયાન્ત નામ છે માટે આ સૂત્રથી ङी લાગ્યો અને अस्य ङ्यांलुक् થી પૂર્વના अ નો લોપ થયો)

मेधाविनः अपत्यं = मेधाविन् + अण् = मैधावः नोऽपदस्य तद्धिते ७/४/६१ સૂત્રથી इन् નો લોપ થયો અને वृद्धिस्वरेषु ७/४/१ સૂત્રથી આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિ) मैधाव + ङी = मैधाव् + ई = मैधावी થયું

★ અનુવૃતિ :– गौरादिभ्यो मुख्यान् ङी २/४/१९ થી ङी

卐 વિશેષ :– 0 અન્ય ઉદાહરણો *

(अञ्) :– उत्सस्यापत्यं = उत्स + अञ् = औत्सी = ઉત્સગોત્રની પુત્રી (उत्सादेः अञ् ६/१/१९)

(एयच्) शिलायास्तुल्या = शिला + एयच् = शिलेय + ङी = शिलेयी शिलायाएयच ७/१/११३)

(नञ्) स्त्रीषु भव = स्त्री + नञ् = स्त्रैण् + ङी = स्त्रैणी (प्राग्वतः...स्नञ् ६/१/२५)

(इकण्) प्रस्थेन कृता = प्रस्थ + इकण् = प्रास्थिक + ङी = प्रास्थिकी

(स्नञ्) = पुंस् + स्नञ् = पौंस्नी = પુરૂષની છોકરી (प्राग्वत्...स्नञ् ६/१/२५)

[૫૨૨]

(૭) अणि ७/४/५२

★ વૃતિ :– अन्नन्तस्याण्यन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । सौत्वनः

卐 વૃત્યર્થ :– अन् અન્તવાળા નામને अण् પ્રત્યય લાગતા અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ થતો નથી.

सुत्वनः अपत्यम् = सुत्वन् + अण् = सौत्वनः = યજ્ઞકર્તાનો પુત્ર (अन् લોપ ન થયો.)

★ અનુવૃતિ :– (૧) अनोऽट्ये ये ७/४/५१ થી अनः

(૨૦) भूर्लक् च इवर्णस्य ७/४/४१ થી लुक्

(૨) न एकस्वरस्य ७/४/४५ થી न

* અન્ય ઉદાહરણો :– હૈમપ્રકાશ–પૂર્વાર્ધ પૃ. ૩૩૩

卐 વિશેષ :- 0 અણ્ કેમ ન થયું ?
कर्मणा शास्त = कर्मन् + ठञ् = कार्मकम् = કર્મ કરવા માટે (યોગ કર્મ વગેરે ૬/૪/૯૫ થી ठञ्, अनर्ण मनोऽपत्य ७/४/५८ થી अन् લોપ)

[૫૨૩]

(૮) अत इञ् ६/१ ३१

★ વૃત્તિ :- अदन्तात्षष्ठ्यन्तादपत्य इञ् स्यात् । यदिति सूत्रार्थ । ("अवर्णवर्णस्य" इत्यस्मात्) दक्षिः

卐 વૃત્યર્થ :- ષષ્ઠ્યન્ત અ કારાન્ત નામને અપત્ય અર્થમાં इञ् પ્રત્યય થાય છે. - इञ् માં ञ् કાર વૃદ્ધિને માટે છે. (અવર્ણ વર્ણસ્ય ૭,૪/૬૮ થી अ નો લોપ दक्षस्य अपत्यम् = दक्ष + इञ् = दाक्ष + इ = दाक्ष + इ = दाक्षिः = દક્ષનો પુત્ર

✱ અનુવૃત્તિ - डसोऽपत्य ६/१/२८

卐 વિશેષ :- 0 अण् પ્રત્યયના અપવાદરૂપ સૂત્ર છે.
0 अत કેમ કહ્યું ?
कीलालपा + अण् - कैलालपः -- પા કારાન્ત છે માટે इञ् ન લાગે
0 दाशरथाय કેમ થયું ?
तस्य इदम् ६/३/१६० વિવક્ષાથી 'દશરથનું આ' અર્થ મા अण् પ્રત્યય થઈ दाशरथः બન્યું પણ અપત્ય અર્થ મા તો "दाशरथी" જ થાય.
0 क्षत्रिय. કેમ બન્યું ?
क्षत्रस्य अपत्यम् - क्षत्र + इय - क्षत्रिय
(क्षत्राद् इय ६/१/९३ સૂત્રથી 'इय લાગીને)

[૫૨૪]

(૯) बाह्वादिभ्यो गोत्रे ६/१/३२

★ વૃત્તિ :- स्वापत्य सन्तानस्य स्वसंज्ञा हेतुः ऋषिरऋषिर्वा आद्यपुरुषस्तदपत्य गोत्रम् । बाह्वादिभ्यो गोत्रे इञ् स्यात् । बाहविः

☐ क्वचिदिति स्त्रम् - भूयसामत्यं - मौधिः, आग्निः ।

卐 વૃત્યર્થ :- પોતાના અન્ય સંતાન ની ઓળખ માટે જે હેતુરૂપ ઋષિ કે અનૃષિ જે આદ્યપુરૂષ તે અપત્યરૂપ ગોત્ર કહેવાય. બાહ્વાદિ એટલે बाहु વગેરે શબ્દોને ગોત્ર અર્થમાં इञ् પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :- बाहोः गोत्रापत्यम् - बाहु + इञ् - बाहवि. - બાહવિ.

✱ અનુવૃત્તિ :- अत इञ् ६/१/३१થી इञ्

卐 વિશેષ :- 0 अ કારા. શબ્દને વર્જને કેવલ સ્વર્ગને इञ् થાય તે અર્થમાં अ કારાન્ત બાધક સૂત્રનો આ સૂત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે
0 बाहु ગણ :- * बाहु, उपबाहु, निवाकु, शिवाकु, वटाकु, उपबिन्दु, वराटु, वृकला, चूडाला, चूडा, बलाका, मूषिका, कुशला, छगला, भगला, सुधा, मुंडिका, धुवका, मुमिका, मुमिदा, दुर्मिदा.
0 नोंध :- वृकलादि શબ્દોને યથાસમ્ભવ एयण् પ્રત્યય લાગે - તેનો બાધક अदोनदीमानुषी ६/१/६७ વડે अण् થાય તેનો અપવાદ આ સૂત્ર છે.
0 સૂત્રમાં બહુ. વ. આકૃતિગણને માટે છે તેના વડે शालि:, मार्ष्टि, औदवाहि, कार्ष्णाजिनि, आजिनि: વગેરે સિદ્ધ થાય છે.
0 गोत्र - ગોત્રમાં इञ् નું વિધાન છે માટે અગોત્રમાં નિષેધ થશે

☐ શેષસૂત્ર :- (૩) सृपः सम्भूयोऽम्भोऽमितौजसः स्लुक् च ६ १,३३ ન સૂ, सम्भूयम्, अम्भम्, अमितौजस् ने अपत्य અર્થમાં इञ् લાગે. તથા અન્ત્ય સ્ લોપાય છે. જેમકે मृगम् नु मौथिः [२२६]

[૫૨૫]

(૧૦) व्यास वरुट-सुधातृ-निषाद-विम्ब-चण्डाल दन्तस्य चाक् ६/१/३८

✱ સૂત્રપૃથ૦ :- व्यास-वरुट्-सुधातृ-निषाद-विम्ब चण्डालात् अन्त्यस्य च अक्

✱ વૃત્તિ :- तस्योऽपत्ये इञ् स्यात्, व्यासादेरन्तस्य अक् च ।

卐 વૃત્યર્થ :- व्यास, वरुट, सुधातृ, निषाद विम्ब, चण्डाल આ શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં इञ् થાય છે इञ् થતાં તે શબ્દોના અન્ત્ય સ્વરનો अक् થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- अत इञ् ६/१/३१ થી इञ्

卐 વિશેષ :- 0 સૂચના :- આ સૂત્રનું ઉદાહરણ સૂત્ર: ૧૧ માં આપેલું છે.
0 सुधातृ, व्यास માં इञ् પ્રત્યયનું વિધાન એ अण् નો

* बाहु ગણ :- બૃહદ્ હૈમપ્રક્રિયા - ગણપાઠ

અપવાદ છે.

[૫૨૯]

(૧૧) य्वः पदान्तात्प्र गैदौत् ७/૪/૫

★ સુત્રપૃથ૦ :– य्वः पदान्तात् प्राग् ऐत् औत्

★ વૃતિ :– ञिणिति तद्धिते परे यौ य्वौ पदान्तौ ताभ्यां प्रागैदौतौ स्याताम् । यकाराद्विश्लेषितस्य वकारस्यैकारागमः नैयासकिः

卐 વૃત્યર્થ :– ञित् , णित् તદ્ધિત પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે જે પદાન્ત य् અને व् તેની પહેલા અનુક્રમે ऐ અને औ આગમ થાયછે. (જે શબ્દોમાં इ વર્ણ – उ વર્ણમાં વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે इ વર્ણ उ વર્ણના સ્થાનમાં થયેલ य् અને व् માં)
– य કાર વિશ્લેષિત એવા न કારનો ऐ આગમ
જેમકે :– व्यासस्य अपत्यम् = व्यास + इञ् = (સૂત્ર: ૬ થી क् આગમ) = व्यास + क + इञ् = (આ સૂત્રથી) नैयासकिः = વ્યાસનો પુત્ર.

★ અનુવૃતિ :– (૧) वृद्धिः स्वरेष्वादेर्ञ्णिति तद्धिते ७/૪/૧ થી ञ्णिति तद्धिते

卐 વિશેષ :– 0 વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોતે (नित्यत्वात्) સર્વત્ર ऐत् – औत् થાયછે દા.ત. सुअश्व+अण् = सौवश्वः અહીં सु ના सौ ની પ્રાપ્તિ હતી.
0 य्वः કેમ કહ્યું ?
सुपर्ण्याः अपत्यं =सुपर्ण+एयण् (ङ्यातमुङ्क...૬/૧/૭૦ થી एयण्) = सौपर्णेयः અહીં य्व નથી.
0 અન્ય ઉદાહરણ :–
नैयायिकः = न्याय अधिते (न्यायादे...૬/૨/૧૧૭ થી इकण्) न्याय + इकण् – આ સૂત્રથી न् + ऐ + याय + इक = नैयायिकः
सौवश्वः = स्वस्य अपत्यं = स्वश्व + अण् = सू + औ + वश्व + अ = सौ + वश्व् + अ + सौवश्वः

[૫૨૭]

(૧૨) पुनर्भू–पुत्र–दुहितृ–ननान्दुरनन्तरेऽञ् ૬/૧/૩૯

★ સૂત્રપૃથ૦ :– पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननादुः अनन्तरे अञ्

★ વૃતિ :– एभ्योऽनन्तरेऽपत्येऽञ् स्यात् । पौनर्भवः । पौत्रः । दौहित्रः । ननान्द्रः। पौत्री ।

卐 વૃત્યર્થ :– पुनर्भू, दुहितृ, पुत्र, ननान्द આ શબ્દોને અનન્તર અપત્ય (પહેલું સંતાન) અર્થમાં अञ् થાયછે. જેમકે :–
0 पुनर्भुवः अनन्तरापत्यम् = पुनर्भू+अञ्=पौनर्भवः = પુનર્ભૂનો પ્રથમ પુત્ર. એ–જ–રી–તે
0 पुत्रस्य अनन्तरापत्यम्=पुत्र+अञ्=पौत्रः = પૌત્ર.
0 दुहितुः अनन्तरापत्यम् = दुहितृ + अञ् = दौहित्रः = દૌહિત્ર.
0 ननान्दुः अनन्तरापत्यम् = ननान्द = अञ् =ननान्द्रः = નણંદનો પુત્ર.
0 पौत्र – (स्त्रियाम्) = पौत्री (अणञेये...टिताम् ૨/૪/૨૦ થી ङी)

卐 વિશેષ :– 0 અનન્તર કેમ કહ્યું ?
0 वृद्धापत्य માં अञ् થતો નથી. गर्गादे...यञ् ૬/૧/૪૨ થી यञ् થશે
આ સૂત્ર ઉત્તરસુત્રોની અનુવૃત્તિ માટે છે કેમકે यञञो...पर्णे६/૧/૧૨૬ માં अञ् નો બહુલમ લોપ થાયછે.

[૫૨૮]

(૧૩) विदादे र्वृद्धे ૬/૧/૪૧ *

☆ સુત્રપૃથ૦ :– विद – आदेः वृद्धे

★ વૃતિ :– वृद्धेऽपत्ये विदादेरञ् ।
बहुत्वे चास्त्रियामस्य लुप् ।

卐 વૃત્યર્થ :– विद વગેરે શબ્દોને વૃદ્ધ અપત્ય અર્થમાં अञ् પ્રત્યય થાયછે.

☆ અનુવૃત :– पुनर्भूपुत्रदुहितृ ननान्दुः अनन्तरे अञ् ૬/૧/૩૯ થી अञ्

卐 વિશેષ :– 0 વૃદ્ધાપત્ય કેમ કહ્યું ?
विदस्यापत्यमनन्तरं = वैदिः (बाह्वादिभ्यः ૫/૧/૩૨ થી इञ् થયો)
0 विदादि ગણ :– विद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, कीलात, कीदर्भ, विश्वानर, ऋष्टिपेण, ऋतभाग हर्यश्व, प्रियक, पियक, अपस्तम्भ, कुवाचर, कूवाचर, शरद्वत् , शुनक, धेनु, धेनुशब्द, अश्व, शङ्ख, गोपवन, शिग्रु, बिन्दु, ताजम, अश्वावतान, श्यामाक, श्यामाकम् , श्यापर्ण. हरित, किन्दास, वस्यस्क, अर्कलुश, वध्योग, विष्णुवृद्ध, प्रतिबोध, रथीतर. रथन्तर, गविष्टिर,

o o o o o o o o o o o o o o o o o o o o

* विदादेः – મધ્યમવૃતિ માં व ને બદલે व છે
विदादेः બાકીના ગ્રન્થોમાં विदादेः જ છે

ગવિષ્ઠિર, નિષાદ, શબર, મઠર, સુદાકુ, પૃદાકુ –

☐ શેષવૃત્તિ :- (૪) યત્રત્રોઽશ્યાપર્ણાન્ત-ગોપવનાદેઃ ૬/૧/૧૨૬ બિદાદિ ગણમાં આવેલા ગોપવન થી દ્યાવર્ણ સુધીના નામ સિવાય બહુગોત્રાર્થક અર્થમાં લાગેલા યઞ્ અને અઞ્ પ્રત્યયવાળા નામોને લાગેલા પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગ સિવાયના અપત્ય અર્થમાં લોપ થાયછે.
(ઉદાહરણ માટે સૂત્ર ૧૪) [૨૦૭]

[૫૨૯]

(૧૪) પૌત્રાદિ વૃદ્ધમ્ ૬/૧/૨

★ વૃત્તિ – પરમ પ્રકૃતેર્યત્ પૌત્રાદ્યપત્ય તદ્ વૃદ્ધં સ્યાત્। બિદસ્ય વૃદ્ધમપત્યં બૈદઃ । ઔર્વઃ ।

卐 સૂત્રાર્થ :- પરમ પ્રકૃતિથી કુળનો જે વૃદ્ધ પુરૂષ તેના જે પૌત્ર વગેરે અપત્ય (સંતાન) તેની વૃદ્ધ સંજ્ઞા સમજવી જેમકે :-
બૈદ – બિદસ્ય વૃદ્ધમપત્યં = બિદ + અઞ્ = બૈદઃ (બિદાદે વૃદ્ધે ૬/૧/૪૧ થી અઞ્) = બિદનો પૌત્ર [બૈદ, બૈદૌ બિદ – બ.વ. માં અઞ્ નો લોપ થાયછે. યત્રત્રો...દે ૬/૧/૧૨૬ થી તેથી વૃદ્ધિ ન થતા બિદ જ રહેશે]
0 ઔર્વ : .- ઉર્વસ્ય વૃદ્ધમપત્યમ = ઉર્વ + અઞ્

卐 વિશેષ :- 0 પૌત્રાદિ વૃદ્ધમ્ કેમ કહ્યું ? અનન્તર અપત્ય અર્થમાં ઇઞ્ પ્રત્યય થાયછે જેમકે ગાર્ગિ, વાલિ (અત ઇઞ્ ૬/૧/૩૧)

[૫૩૦]

(૧૫) ગર્ગાદિર્યઞ્ ૬/૧/૪૨

★ સૂત્રપૃથ૦ :- ગર્ગ–આદેઃ યઞ્

★ વૃત્તિ :- વૃદ્ધે । ગાર્ગ્યઃ

卐 સૂત્રાર્થ :- ષષ્ઠયન્ત એવા ગર્ગ વગેરે શબ્દોને "વૃદ્ધ અપત્ય અર્થમાં" યઞ્ થાયછે
ગર્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ = ગર્ગ + યઞ્ = ગાર્ગ્ય. = ગર્ગનો પૌત્ર.

★ અનુવૃત્તિ :- બિદાદે વૃદ્ધે ૬/૧/૪૧ થી વૃદ્ધે

卐 વિશેષ :- 0 અપત્યના સામાન્ય વિવક્ષામાં ઙસોઽપત્યે ૬/૧/૨૮ થી અણ્ થશે
0 ગર્ગાદિ ગણ :- ગર્ગ, વત્સ, વાજ, અજા સંકૃતિ, વ્યાઘ્રપાદ્, વિદભૃત્, વિતુવધ્, પ્રાચીન યોગ, પુલસ્તિ રેભ, શલ્ક, શદ, ધૂમ, અવટ, નમસ, ચમસ, ધનઞ્જય વૃક્ષ, વિશ્વાવસુ, જરમાણ, કુરુકત, અનડુહ, લોહિત, સંશિત, વભ્રુ, વગ્નુ, મણ્ડુ, મક્ષુ, મઙ્ગુ, શઙ્કુ, શઙ્કુ, લિગુ, ગુહલુ, જિગીષુ, મનુ, તન્તુ મનુતન્તુ, મનાયી, સૂન, કથક, કષ, ઋષ, તણ્ડ, તણ્ડુ, તણ્ડિન્, વતણ્ડ, કપિ કત, રાકલ, કણ્વ, વામરથ ગોકક્ષ, કુણ્ડિની, યજ્ઞવલ્ક, પર્ણવલ્ક, અભયજાત, વિરોહિત, વૈગાણ, રહોગણ, શાણ્ડિલ, મુદ્ગલ, મુસલ, જમદગ્નિ, પરાશર, જતૂકર્ણ, મન્દિત અશ્મરથ, શર્કરાક્ષ, પૂતિમાષ સ્થૂર, સ્થૂરા, અરારકા, પિઙ્ગ, પિઙ્ગલ કૃષ્ણ, ગોલુન્દ, ઉલૂક, તિતિક્ષ, ભિષ, ભિષજ, ભણ્ડિત, ભડિત, દલ્ભ, ચિકિત, દેવહૂ, ઇન્દ્રહૂ, યજ્ઞહૂ એકલૂ, પિપ્પલૂ, પૃહદ્ગ્નિ, સુલોહિન્, સુલાભિન્, ઉક્થ, કુટીલ, ચણક ચુલક, કર્કટ, અગ્નિ મુગણ, મુગાભિન્

[૫૩૧]

(૧૬) વ્યઞ્જનાત્તદ્ધિતસ્ય ૨/૪/૮૮

★ સૂત્રપૃથ૦ :- વ્યઞ્જનાત્ તદ્ધિતસ્ય

★ વૃત્તિ :- વ્યઞ્જનાત્પરસ્ય તદ્ધિતસ્ય યકારસ્ય ઙ્યાં લુક્ સ્યાત્ । ગાર્ગી ।

☐ કુઞ્જાદેર્ગાયન્યઃ" ૬/૧/૪૭ વૃદ્ધે । કૌઞ્જાયન્યઃ । 'સ્ત્રીબહુષ્વાયનઞ્' ૬/૧/૪૮ । વૃદ્ધે । કૌઞ્જાયની । કૌઞ્જાયના । ' અશ્વાદે " ૬/૧/૪૯ વૃદ્ધે આયનઞ્ । આશ્વાયનઃ । 'નડાદિભ્ય આયનણ્ ૬/૧/૫૩ । વૃદ્ધે । નાડાયનઃ ।

卐 સૂત્રાર્થ :- વ્યંજનથી પર રહેલા તદ્ધિતના ય ના ઙી પ્રત્યય પર છતા લોપ થાયછે.
ગાર્ગ્ય + ઙી = ગાર્ગ્ + ઙી (આ સૂત્રથી ય લોપ) = ગાર્ગી = ગાર્ગી

★ અનુવૃત્તિ :- અસ્ય ઙ્યાં લુક્ ૨/૪/૮૬ થી ઙ્યાં લુક્

卐 વિશેષ :- 0 વ્યઞ્જનાત્ કેમ કહ્યું ?
0 કારિકેયી – કારિકેય + ઙી અહીં સ્વર પછી ય છે. માટે લોપ ન થયો.
0 તદ્ધિતસ્ય કેમ કહ્યું ?
વૈશ્યી – વૈશ્યસ્ય ભાર્યા વૈશ્યી (ધવાદ્યોગા...૨/૪/૫૯ થી ઙી) અહીં તદ્ધિત નથી.

☐ શેષવૃત્તિ :- (૫) કુઞ્જાદેર્ગાયન્યઃ ૬/૧/૪૭ ષષ્ઠયન્ત એવા કુઞ્જ વગેરે શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં આયન્ય (આયન્ય) પ્રત્યય થાય છે. કુઞ્જસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્= કુઞ્જ + આયન્ય=કૌઞ્જાયન્યઃ કુંજનો વૃધ્ધાપત્ય [૨૨૮]
(૬) સ્ત્રીબહુષ્વાયનઞ્ ૬/૧/૪૮ ષષ્ઠયન્ત એવા કુઞ્જ

વગેરે શબ્દોને બહુસંખ્યા વાળા વૃધ્ધાપત્ય અર્થમાં આયનञ् પ્રત્યય થાય. – સ્ત્રી વૃધ્ધાપત્ય એક કે બહુ બન્ને અર્થમાં आयनञ् પ્રત્યય થાય છે.

कुञ्जस्य वृद्धापत्यां स्त्री = कुञ्ज + आयनञ् = कौञ्जायनी(जातेरयान्त...२/४/५४थी ङी), कुञ्जस्य वृध्धापत्यानी = कुञ्ज + आयनञ् = कौञ्जायनाः (બ.વ.) [२२९]

(७) अश्वादेः ६/१/४९ अश्व વગેરે શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં आयनञ् પ્રત્યય થાય છે. જેમકે

अश्वस्य वृध्धापत्यम् = आश्वायनः [२३०]

(८) नडादिभ्यः आयनण् ६/१/५३ नड વગેરે શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં आयनञ् પ્રત્યય થાય.

नडस्य वृध्धापत्यम्=नड+आयनण्=नाडायनः [२३१]

[432]

(१७) अदसोऽकञायनणोः ३/२/३३

★ સુત્રપૃથ૦ :– अदसः अकञ – आयनणोः

★ વૃતિ :– अकञन्ते उत्तरपदे आयनणि चादसः षष्ठ्या अलुप् स्यात् । अमुष्यापत्यम् – आमुष्यायणः

卐 વૃત્યર્થ :– अकञ् (પ્રત્યયાન્ત) ઉત્તર પદ હોયને તેમજ आयनण् પ્રત્યય પર છતાં अदस् ની ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી.

अमुष्यापत्यम् = अमुष्य + आयनण् + अमुष्यायणः (नडादिभ्यः आयनण् ६/१/५३. अदस् એ नडादि ગણનો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :– (१) षष्ठ्याः क्षेपे ३/२/३० थी षष्ठ्याः (२) अनतो लुप् ३/२/६ थी लुप्

卐 વિશેષ :– 0 आयनण् વિધાનથી ઉત્તર-પદનો સંભવ નથી પણ પ્રત્યય જ સંભવ છે. *

[433]

(१८) यञिञः ६/१/५४

★ સુત્રપૃથ૦ :– यञ् इञः

★ વૃતિ :– वृध्धे यौ यञिञौ तदन्तात् यून्यपत्ये आयनण् स्यात् ।

卐 વૃત્યર્થ :– વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં જે यञ् इञ् પ્રત્યય તેને યુવા સંજ્ઞાવાળા અપત્ય (સંતાન) અર્થમાં आयनण् પ્રત્યય થાય.

(ઉદાહરણ માટે જુઓ સૂત્રઃ १९–२०)

★ અનુવૃતિ :– नडादिभ्यः आयनण् ६/१/५३ थी आयनण्

卐 વિશેષ :– 0 યુવા – અપત્યની વ્યાખ્યા માટે જુઓ સૂત્રઃ १९ (६/१/३) જુઓ.

0 वृध्धाद्यूनि ६/१/३० સૂત્રથી यूनि પ્રાપ્ત થશે. જુઓ સૂત્રઃ २०

0 वृध्ध એમ કહેવાથી अवृध्ध માં આ સૂત્ર ન લાગતા "अवृध्धाद्दोर्नवा" ६/१/११० थी आयनिञ् પ્રત્યય લાગે જેમકે औदुम्बरिस्तस्यपत्यम्=औदुम्बरः पक्षे औदुम्बराणिः

[434]

(१९) वंश्यं [1] ज्यायोभ्रात्रो [2] र्जीवति प्रपौत्राद्यस्त्री युवा ६/१/३

★ સુત્રપૃથ૦ :– वंश्य ज्यायोभ्रात्रोः जीवति प्रपौत्र आदि – अस्त्री युवा

★ વૃતિ :– पित्रादिः स्वहेंतुर्वंश्यः । वंश्ये, ज्येष्ठभ्रातरि च जीवति प्रपौत्राद्यपत्यं स्त्रीवर्जं युवा स्यात् ।

■ समानसप्तमपुरुषे च वयः स्थानाधिके जीवति जीवद् वा ।

卐 વૃત્યર્થ :– પોતાના જન્મના હેતુભૂત પિતા પ્રપિતા વગેરે જે હોય તે વંશ્ય. તે વંશ્ય તેમજ મોટોભાઈ જીવતો હોયતો સ્ત્રી સિવાયના પ્રપૌત્રાદિ અપત્યની યુવા સંજ્ઞા સમજવી. (યુવા – आयनण् પ્રત્યય થશે. જુઓ સૂત્રઃ २०)

卐 વિશેષ :– 0 [1] वंश्य :– વંશમાં થયેલો – પિતા વગેરે. પ્રપૌત્ર–પરમપ્રકૃતિ (આદ્યપુરૂષ) થી ચોથો વંશજ

[2] ज्यायोभ्रात्रः મોટોભાઈ (એકજ માતાપિતાનું સંતાન પણ વયમાં મોટા)

0 जीवति વિશેષણ એ.વ માં ज्यायोभ्रात्रोः દ્વિ.વ. માં એવો વચન ભેદ શા માટે ? *

– પૃથગ્ નિમિત્ત તત્વનાદ્યોતન માટે – અન્યથા બન્ને જીવતા એવો અર્થ થાય.

0 ज्यायस् કેમ કહ્યું ?

कनियस् નાનોભાઇ गार्ग्यः એમ સૂચવાય

0 जीवति કેમ કહ્યું ?

મૃત્યુ પામ્યે છતે गार्ग्यः થાય.

* आयनणो विधानात्...મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા ૧,પૃ ૨૭૭

* વચન ભેદ કેમ? હૈમપ્રકાશ–પુર્વાર્ધ – પૃ. ૩૪૨

0 સ્ત્રી વર્જન કેમ કર્યું ?
સ્ત્રીમા ગાર્ગી થાય
0 પ્રપૌત્રાદિ કેમ કર્યુ ?
પૌત્ર માં ગાર્ગિઃ થાય.

☐ શેષવૃત્તિ :- (૯) સપિણ્ડે વયઃ સ્થાનાધિકે જીવદ્વા ૬/૧/૪ જેની જેની પેઢીનો મા મો પુરૂષ સમાન હોય તે સપિણ્ડ કહેવાય. ઉંમર અને સ્થાનની દ્રષ્ટિએ વધુ મહત્વવાળુ સપિણ્ડ જીવતે છતે સ્ત્રી સિવાયના પ્રપૌત્રાદિ અપત્યની યુવા સંજ્ઞા વિકલ્પે થાય
ગાર્ગ્યાયણ પક્ષે ગાર્ગ્ય. [૨૩૦]

[435]

(૨૦) વૃદ્ધાદ્યૂનિ ૬/૧ ૩૦

★ સૂત્રપૃથ૦ :- वृद्धात् यूनि
★ વૃત્તિ - वृद्धप्रत्ययान्तादपत्ये यः प्रत्ययः स एव युवप्रत्ययान्तात् स्यात् । गार्ग्यस्य वृद्धस्य अपत्यं युवा गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ।

卐 વૃત્યર્થ :- યુવા અપત્ય અર્થમાં જે પ્રત્યય તે પ્રત્યય આદ્યવૃધ્ધ થી થનારો પ્રત્યય જેને છેડે હોય તેને થાય જેમકે गार्ग्यस्य वृद्धापत्यम गर्ग+यञ् (गर्गादियञ् ૬/૧/૫૮)=गार्ग्य અહીં गार्ग्य એ આદ્યવૃધ્ધ છે તેથી યુવાપત્ય માં (यञिञ ૬/૧/૫૪ થી आयनण् પ્રત્યય થશે) गार्ग्य + आयनण् = गार्ग्यायण
એજરીતે :- दक्षस्य वृध्धापत्यम = (अत – इञ् ૬/૧/૩૧ થી इञ् લાગતા) दक्ष + इञ् = दाक्षिः થયુ છે તેને आयनण् લાગતાં दाक्षि + आयनण्= दाक्षायणः થશે. (अवर्णेवर्णस्य ૭/૪/૬૮ થી પૂર્વ इ લોપ)

★ અનુવૃત્તિ :- इञोऽपत्ये ૬/૧/૨૮ થી अपत्ये

卐 વિશેષ :- 0 આ સૂત્ર आद्यात् ૬/૧/૨૯ સૂત્રનો અપવાદ છે.
0 યુવાપત્ય અર્થમા પ્રત્યય કરવા માટે પ્રથમ વૃધ્ધાપત્ય અર્થમા પ્રત્યય કરવો પછી યુવાપત્ય અર્થમાં લગાડવો – જેથી વૃધ્ધાપત્ય નો પ્રત્યય લોપાય નહી – ત્યારે आद्यात् સૂત્ર મૂળ પ્રકૃતિને જ પ્રત્યય લગાડવાનું કહેછે
0 આ સૂત્ર ના બળથી જ आयनण् પ્રત્યય લાગ્યુ થાયછે અન્યથા उपगोरपत्यं वृध्धम् औपगवः માં अण् થયો છે. અને औपगवः युवापत्यम् નું औपगवि થયુ પણ आयनण् પ્રત્યય ન લાગ્યો.

[436]

(૯૧) શિવાદેરણ્ ૬/૧/૬૦

★ સૂત્રપૃથ૦ :- शिव–आदेः अण्
★ વૃત્તિ :- इञाद्यपवादः । आऽविकारादयमर्थे इत्यनुवर्तनीय । शैवः । प्रौष्ठः ।
☐ "ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यः" ६/१/६१ । अण् ।
वासिष्ठः । वासुदेवः । श्वाफल्कः । नाकुलः

卐 વૃત્યર્થ :- [સૂચના :- अत इञ् સૂત્રના અપવાદ રૂપે આ સૂત્ર છે. गोत्रापत्य, अनन्तरापत्य, वृध्धापत्य, युवापत्य ના અધિકારો અહીં અટકે છે. હવે જે પ્રત્યયો કહેવાય છે તે સામાન્ય અપત્ય અર્થમાં છે] શિવ વગેરે શબ્દોથી अण् પ્રત્યય થાયછે.
0 शिवस्यापत्यम = शिव + अण् = शैवः = શૈવ
0 प्रोष्ठस्यापत्यम = प्रोष्ठ + अण् = प्रौष्ठः = પ્રૌષ્ઠ

卐 વિશેષ :- 0 શિવાદિ ગણ :- शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक, चण्ड, जम्भ, कुकुम, कुठार, अनभिम्लान, ककुत्स्थ, कोहड, कहूय, रोध, विश्रवण, खञ्जन, तृण, कर्ण, क्षीरहृद, जलहृद परिषिक, शिलिन्द, गोफिल, गोफिल्य, कपिलक, जटिलक, बधिरक मञ्जिरक, वृष्णिक, खञ्जार, खञ्जाल, रेख, लेख, आलेखन, वर्तन, ऋत, वर्तनाक्ष, विकट, पिटाक, तृक्षाक, नभाक, ऊर्णनाभ, सुपिष्ट, पिष्टकर्णक, मसुरकर्ण, मण्डूक, गण्डक, यस्क, लह्य, द्रुह्य, अयस्थूण, भलन्द, मत्स्दन, विरूप, विकशाल, भूरि, सन्धि, मूनि, मुनि, कुब्जा कोहिता, इला, सात्वली, जरत्कारु, सुकेशी, कारयी, सुरोहिका पौठीनासी, महिषी, आर्यश्वेता, ऋषिषेण, गङ्गा, पाण्डु, विपाश, तक्षन्

☐ શેષવૃત્તિ :- (૧૦) ऋषिवृष्ण्यन्धक कुरुभ्यः ૬/૧/૬૧ ઋષિ, વૃષ્ણિ અને કુરુ વંશના વાચક શબ્દોને અપત્ય અર્થમા अण् થાયછે. (કુરુવંશ અન્ધકવંશથી દરેક જાતિવાચી નામ પણ સમાવાય છે) वसिष्ठस्यापत्यम् = वसिष्ठ + अण = वासिष्ठः એજરીતે वासुदेवः, श्वाफल्कः न कुलः [૨૩૩]

[437]

(૨૨) भृग्वङ्गिरस् कुत्स वसिष्ठगोतमाऽत्रेः ६/१/१२८

★ સુત્રપૃથ૦ :– भृगु अङ्गिरस् कुत्स वसिष्ठ गोतम अत्रेः
★ વૃતિ :– एभ्यः षड्भ्यो बहुत्वेऽर्थे गोत्रार्थप्रत्ययस्याऽस्त्रिया लुप् स्यात्। भृगवः। वसिष्ठाः स्त्रियस्तु वासिष्ठ्यः।

卐 વૃત્યર્થ :– भृगु, अङ्गिरस, कुत्स, वसिष्ठ ગોતમ અને અત્રિ નામોને લાગેલા બહુગોત્રાર્થક પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગ અપત્ય સિવાય લોપથાયછે

0 भृगोः अपत्यानि :– भृगवः (બ.વ. માં આ સૂત્રથી પ્રત્યયનો લોપ થાયછે. તેથી) भृगु + अण् (ऋषिवृष्ण...६/१/६१ થી) આ સૂત્રથી લોપ થતાં भृगु એ.વ. હોયતો भृगु + अण् = ભાર્ગવ: થાય.

0 वसिष्ठस्य अपत्यम् – वासिष्ठः પણ બ.વ. માં લોપ થતાં वसिष्ठाः થશે.

0 સ્ત્રીલિંગે વર્જન કેમ કર્યું ?
वासिष्ठ + (अणञेय...२/४/२० થી ङी)=वासिष्ठ +ङी=वासिष्ठी તેનું બ.વ. वसिष्ठ्यः (नदी જેમ)

★ અનુવૃતિ :– बहुष्वस्त्रियाम् ६/१/१२४

卐 વિશેષ :– 0 ગોત્રાર્થક કેમ કહ્યું ?
– भार्गवाश्छात्राः અહીં છાત્ર – (વિદ્યાર્થી) અર્થ છે તેથી પ્રત્યય લોપ થયો નથી

[૫૩૮]

(૨૩) सङ्ख्या सम्भद्रान्मातुर्मातुर्च ६/१/६६

★ સુત્રપૃથ૦ :– सङ्ख्या सम् भद्राद् मातुः मातुर् च
★ વૃતિ :– सङ्ख्यार्थात् सम् – भद्राभ्यां च परस्य मातुरण्, मातृ शब्दस्य मातुरादेशश्च। पाण्मातुरः। साम्मातुरः। भाद्रमातुरः।

卐 વૃત્યર્થ :– સંખ્યાવાચક શબ્દ અને सम् તથા भद्र શબ્દ પછી આવેલા मातृ શબ્દનો (અપત્ય અર્થમાં) अण् થાય છે તથા मातृ શબ્દ નું मातुर् થાયછે.

0 षड्मातुरः इति षण्मातुरः (तृतीयस्य...१/3/१ થી ड् નો ण्) षणमातृणाम् अपत्य इति पाण्मातुरः = (पण् + मातृ + अण्) = છ માતાનો પુત્ર.

0 सङ्गतामाता इति सम्माता तस्यापत्यम् साम्मातुरः = સંમાતાનો પુત્ર એજરીતે

0 भद्रामातुरः = ભદ્રા માતાનો પુત્ર.

★ અનુવૃતિ :– (૧) शिवादेरण् ६/१/३० થી अण्
(૨) ङसोऽपत्ये ६/१/२८ થી अपत्य

卐 વિશેષ :– 0 सङ्ख्या सम કેમ કહ્યું ?
– विरुद्ध माता इति विमाता तस्यापत्यम् = वैमात्रेयः (शुभ्रादिभ्य ६/१/७३ થી एयण्)
0 मातृ શબ્દ જનની અર્થમાં સમજવો...*
सम्बन्धिता...७/४/१२१ થી धान्यमातृ નહીં.

[૫૩૯]

(૨૪) वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः ६/१/८

★ સુત્રપૃથ૦ :– वृद्धिः यस्य स्वरेषु–आदिः
★ વૃતિ :– यस्य शब्दस्यादिस्वरो वृद्धि संज्ञः स्यात्, स दुसंज्ञकः स्यात्।
■ त्यदादिः ६/१/७ त्यदादयो दु–संज्ञाः स्युः। "संज्ञा दुर्वा" ६/१/६। देवदत्तीयाः। दैवदत्ताः

卐 વૃત્યર્થ :– જે શબ્દનો આદિસ્વર વૃદ્ધિ સંજ્ઞાવાળો હોય તે નામ 'दु' સંજ્ઞક થાય છે

★ અનુવૃતિ :– संज्ञा दुर्वा ६/१/६ થી संज्ञा दुः

卐 વિશેષ :– 0 ઉદાહરણ :–
शाला માં પૂર્વે आ છે તેથી વૃદ્ધિસંજ્ઞાવાળા સ્વર થયો (वृद्धिरारैदौत्) તેથી शालीयः થયું.
0 વૃદ્ધિ કેમ કહ્યું ?
दत्तस्य इमे = दत्ताः આદિમાં अ કારછે તે વૃદ્ધિ-સંજ્ઞક નથી.
0 यस्य :– સૂત્રમાં यस्य દ્વારા સંજ્ઞા નિર્દેશ છે.
0 स्वरेषु :– વ્યંજનની અપેક્ષા નથી તેમ કહેછે.

■ શેષવૃત્તિ :– (૧૧) त्यदादिः ६/१/७ त्यदादि શબ્દો (त्यद्, तद्, यद्, अदस्, इदम्, एतद्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्) दु સંજ્ઞક થાય છે.
तद् इयम् = तादायनि [૨૩૪]
(૧૨) संज्ञादुर्वा ६/१/६ જે નામ પોતાના અર્થ પ્રમાણે વ્યવહારમાં ચાલતું ન હોય – નિરર્થક હોય તેની दु સંજ્ઞા વિકલ્પે કરવી. જેમકે :–
देवदत्तस्य इमे = दैवदत्तीयाः पक्षे दैवदत्ताः અહીં દેવદત્ત નામ છે પણ દેવનો દીધેલો અર્થ નથી તેથી નિરર્થક

* मातृ શબ્દ :– બૃહદ્વૃત્તિ ભા. ૨, પૃ. ૧૩.

નામ છે માટે દુ સંજ્ઞા થઈ અને દોરાય ૬/૧/૩૨ થી
દ્ર લાગ્યો. અ.વ. માં અમ્ લાગ્યો [૨૩૫]

[૫૪૦]

(૨૫) अदोर्नदीमानुषीनाम्नः ६/१/६७

★ સૂત્રપૃથ૦ :- अदोः नदी मानुषी नाम्न

★ વૃત્તિ :- दुसंज्ञकान्नदीनाम्नो मानुषीनाम्नश्चापत्ये अण् स्यात् । यामुनः । दैवदत्त ।

卐 વૃત્યર્થ :- દુ સંજ્ઞા વર્જીને નદીવાચી તથા માનુષીવાચી નામને અપત્ય અર્થમાં અણ્ થાય છે.

નદી :- यमुनाया अपत्यम् = यमुन + अण्=यामुन

માનુષી :- देवदत्ताया अपत्यम्=देवदत्ता + अण् = दैवदत्त = દેવદત્તાનો પુત્ર (અન્તેમાં અવર્ણેવર્ણસ્ય ૭/૪/૬૮ થી આ નો લોપ થયો)

★ અનુવૃત્તિ :- शिवादेरण् ६/१/६० થી अण्

卐 વિશેષ :- 0 આ સૂત્ર ङयाप्त्यूङः ६/१/७० થી થતા एयण् પ્રત્યયનો અપવાદ છે.

0 अदोः કેમ કહ્યું ?

चन्द्रभागाया अपत्यम् =चान्द्रभागेय

ङयाप्त्यूङः ६/१/७० થી एयण् પ્રત્યય થયો

0 नदी मानुषी કેમ કહ્યું ?

शौभनेयः = શોભના શબ્દ નદી – માનુષી બન્નેમાં આવી શકે છે

[૫૪૧]

(૨૬) ङयाप्त्यूङः ६ १ ७०

★ સૂત્રપૃથ૦ :- ङी आप् ती ऊङ

★ વૃત્તિ :- ङ्यन्ताद्यन्तेभ्यः अपत्येऽर्थे एयण् स्यात् । सौपर्णेय, वैनतेय, कौद्रवेय. ।

☐ कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि शुभ्रादित्वात् एयण् ... कामण्डलेयः । द्वि स्वरात्तु नैरः - सैरः ।

卐 વૃત્યર્થ :- ङी आप्, ति, ऊङ् આ ચાર પ્રત્યયોવાળા શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં एयण् પ્રત્યય લાગે છે.

ङी' सुपर्ण्याः अपत्यम = सुपर्णी + एयण् = = सौपर्णेयः

'आप' :- विनताया: अपत्यम = विनता + एयण् = वैनतेयः

'ति' :- युवतेरपत्यम्=युवति+एयण्=यौवतेयः

★ અનુવૃત્તિ :- ङिनेश्च एयण् वा ६/१/६९ થી एयण्

卐 વિશેષ :- 0 આ સૂત્ર – द्विस्वरादनद्याः ६/१/७१ અને अदोर्नदीमानुषीनाम्नः ६/१/६७ નો અપવાદ છે.

☐ શબ્દવૃત્તિ – (૧૩) अकद्रु पाण्ड्वोः उ–वर्णस्य एये ७/४/६९ तद्धितने एय પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો कद्रु અને पण्डु શબ્દ સિવાયના उ વર્ણાન્ત શબ્દના અન્ત્યને લોપ થાય છે જેમકે कामण्डलु + एय = कामण्डलेयः [૨૩૬]

(૧૪) द्विस्वरादनद्याः ६/१/७१ ङी, आप्, ति અને ऊङ् માંનો કોઈ પ્રત્યય જેને અન્તે હોય એવા નદી વાચી નામો સિવાયના બે સ્વરવાળા નામોને અપત્ય અર્થમાં एयण् પ્રત્યય થાય છે. दत्तायाः अपत्यम्=दात्तेयः

નદીવાચી :- शिप्रायाः अपत्यम् = शिप्र + अण्=शैप्रः [૨૩૭]

[૫૪૨]

(૨૭) इतोऽनिञः ६/१/७२

★ સૂત્રપૃથ૦ :- इत. अन् – इञः

★ વૃત્તિ :- इञ्वर्जेदन्ताद् द्विस्वरादेयण् स्यात् । अपत्ये । नाभेयः ।

☐ "शुभ्रादिभ्यः" ६/१/७३ । एयण् । शौभ्रेयः गाङ्गेयः

卐 વૃત્યર્થ – इञ् પ્રત્યય વર્જીત બે સ્વર વાળા इ કારાન્ત શબ્દને અપત્ય અર્થમાં एयण् થાય. नाभेः अपत्यम = नाभि + एयण् = नाभेय = નાભિનો પુત્ર (બે સ્વર છે – इ કારા. પણ છે)

★ અનુવૃત્તિ :- ङिनेश्चैयण् वा ६१६९ થી एयण्

卐 વિશેષ :- 0 इत એમ કેમ કહ્યું ?

दाक्षिः – दक्ष શબ્દ अ કારાન્ત છે

0 अनिञ् કેમ કહ્યું ?

दाक्षायणः – दाक्षि બે સ્વર છે પણ इञ् અન્તવાળું નામ છે.

0 द्विस्वरात् કેમ કહ્યું ?

मारीच – मरीचेरपत्यं – ત્રણ સ્વર છે.

☐ શબ્દવૃત્તિ :- (૧૫) शुभ्रादिभ्यः ६/१/७३ शुभ्र વગેરે શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં एयण् પ્રત્યય લાગે.

शुभ्रस्यापत्यम = शुभ्र+एयण् = शौभ्रेयः

गङ्गायाः अपत्यम् = गङ्गा + एयण् = गाङ्गेयः = ગંગાનો પુત્ર. [૨૩૮]

[૫૪૩]

(૨૮) कल्याण्यादेरिन् चान्तस्य ६/१/७७

★ સુત્રપૃથ૦ :– कल्याणी–अ दे: इन् च अन्तस्य
★ વૃત્તિ :– एभ्योऽपत्ये एयण् स्यात् । अन्तस्ये चेन् । काल्याणिनेयः ।
■ क्वचिदुभयपदवृद्धिः सौभागिनेयः । पारस्त्रैणेयः । "कुलटाया वा" ६/१/७८ अन्तस्येन् वा । कौलटिनेयः कौलटेयः । "चटकाद् णैरः स्त्रियां तु लुप्" ६/१/७९ चाटकैरः । चटका ।

卐 **વૃત્યર્થ :– कल्याणी વગેરે શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં एयण् થાયછે. અન્ત્ય સ્વરનો इन् થાયછે.**

कल्याण्याः अपत्यम् = कल्याणि न् + एयण् = कल्याणिनेयः = **કલ્યાણીનો પુત્ર.**

★ **અનુવૃત્તિ :–** दितेश्च एयण् ६/१/१९ થી एयण्

卐 **વિશેષ :– 0** ङ्याप्त्यूङ् ६/१/७० થી एयण् ની પ્રાપ્તિ હતી પણ અન્તનો इन् કરવા આ સૂત્ર બનાવ્યું.

0 कल्याणी ગણ :– सुभगा, दुर्भगा, बन्धकी, जरती, बलीवर्दी, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, परस्त्री, अनुदृष्टि, अनुसृष्टि

■ **શેષવૃત્તિ :– (૧૬)** हृद भग सिन्वोः ७/४/२५ ञ्णिति પ્રત્યયો લાગતા हृद, भग અને सिन्धु ઉત્તરપદ હોતે છતે સમાસના પૂર્વ અને ઉત્તર બન્ને પદના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાયછે. – सुभगायाः अपत्यम् = सुभगा + एयण् (સૂત્રઃ ૨૮ થી) = સૌભાગિન્ + एय (सु નું सौ અને भ નું भा) = सौभागिनेयः = સુભગાનો પુત્ર [૨૩૯]

(૧૭) अनुशतिकादीनाम् ७/४/२७ ञ्णिति તદ્ધિત પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે अनुशतिक વગેરે શબ્દોના પૂર્વ અને ઉત્તર બન્ને પદની વૃદ્ધિ થાયછે. परस्त्री + एयण् (સૂત્રઃ ૨૮ થી) આ શબ્દ अनुशतिक ગણનો છે. તેથી બન્નેની વૃધ્ધિ થતાં पारस्त्रैणेयः થશે. [૨૪૦]

(૧૮) कुलटाया वा ६/१/७८ कुलटाશબ્દને અપત્ય અર્થમાં एयण् પ્રત્યય લાગે અને વિકલ્પે અન્ત્ય સ્વર નો इन् થાય :– *1 कुलटायाः अपत्यम्=कुलटा+एयण् = कौलटिनेयः પક્ષે इन् ન થાય ત્યારે कौलटेयः=કુલટા નો પુત્ર [૨૪૧]

(૧૯) चटकाद् णैरः स्त्रियां तु लुप् ६/१/७९ चटक શબ્દને અપત્ય અર્થમાં णैर પ્રત્યય થાય અને સ્ત્રી અપત્યમાં णैर લાગીને લોપ થઇ જાય. चटकायाः अपत्यम् = चटका + णैर = चाटकैरः = ચકલીનો પુત્ર
0 चटकायाः अपत्यम् स्त्री = चटका – પ્રત્યય લાગીને લોપ. [૪૪૨]

[૫૪૪]

(૨૯) क्षुद्राभ्यः एरण् वा ६/१/८०

★ **વૃત્તિ :–** अङ्गहीना व्यभिचारिण्यो वा स्त्रियः क्षुद्राः ताभ्य ऐरण् वा स्यात् । काणेरः, काणेयः । दासेरः, दासेयः । नाटेरः, नाटेयः ।
■ "गोधाया दुष्टे णारश्च" ६/१/८१ । गौधारः, गौधेरः अदुष्टे तु गौधेयः । "भ्रातुर्व्य" ६/१/८८ भ्रातृव्यः ।

卐 **વૃત્યર્થ :– અંગહીન અથવા વ્યભિચારિણી સ્ત્રી ક્ષુદ્ર કહેવાય. તેને एरण् પ્રત્યય**

0 काणायाः अपत्यम् = काण + एरण् = काणेरः **વિકલ્પે (**ङ्याप्त्यूङ् ६/१/७० **થી** एयण् **) =** काणेयः = **કાણીનો પુત્ર.**

0 **એજરીતે** नट्याः अपत्यम् = **नाटेरः** पक्षे **नाटेयः – નટીનો પુત્ર,**

0 दासेरः पक्षे दासेयः – **દાસીનો પુત્ર**

★ **અનુવૃતિ :–** चटकाद् णैरः स्त्रीयां तु लुप् ६/१/७९ થી स्त्रीयां

卐 **વિશેષ :– 0** સૂત્રમાં બ.વ. મુકયું તે क्षुद्रार्थ શબ્દોના ગ્રહણ માટે છે. જેવાકે काणा, नटी, दासी, कर्दना, व्यभिचारिणी વગેરે. * 2

0 क्षुद्र :– અંગહિન તથા જેને અનિયત કે અનિશ્ચિત પુરૂષો છે તે – ઘણા પુરૂષોના સેવનના આચરણવાળી અસતી સ્ત્રી

o o o o o o o o o o o o o o o o o

* 1 લઘુવૃત્તિ ભાષા. ભા. ૨–પૃ. ૧૬૯ – સિધ્ધહેમના ભાષાન્તરમાં -આ સૂત્રમાં વિકલ્પે एयण થયું તેમ લખ્યું તે અનુચિતછે. एयण् તો લાગેજ માત્ર इन् વિકલ્પે થાય.

2 * क्षुद्रार्थ परिग्रहार्थम्–બૃહદ્‌વૃત્તિ–ન્યાસ યુક્ત પ્રત સૂત્ર ६/१/८०

0 * આપત્ય દ્યાવ્યૃદ્ર ૬/૧/૭૦ થી ઞ્યણ્ અને અદોનદી ..૬/૧/૬૭ થી અણ્ ના અપવાદ રૂપે છે

☐ શેષવૃત્તિ :– (૮૦) ગોધાયા દુષ્ટે ણાચ્ઞ ૬/૧/૮૧ ગોધા શબ્દને દુષ્ટ અપત્ય અર્થમાં ણાર અને ઞ્યણ્ પ્રત્યય થાય છે ગોધાયાઃ દુષ્ટાપત્યમ્ = ગોધા+ ણાર = ગૌધારઃ પક્ષે ગોધા + ઞ્યણ = ગૌધેરઃ = ઘેનું બચ્ચું. [૮૪૩]

(૮૧) ભ્રાતુર્વ્ય ૬/૧/૮૮ ભ્રાતૃ શબ્દને અપત્ય અર્થ માં વ્ય પ્રત્યય થાય છે ભ્રાતુરપત્યમ્ = ભ્રાતૃ + વ્ય = ભ્રાતૃવ્ય = ભત્રીજો. [૮૪૪]

[૫૪૫]

(૩૦) ઈય: સ્વસુશ્ચ ૬/૧/૮૯

★ સૂત્રપૃથ૦ :– ઈય. સ્વસુ ચ

★ વૃત્તિ :– ભ્રાતુ: સ્વસુશ્ચ ઈય:। ભ્રાત્રીય, સ્વસ્રીયઃ

卐 વૃત્યર્થ :– ભ્રાતૃ અને સ્વસૃ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે.

ભ્રાતુ અપત્યમ = ભ્રાતૃ + ઈય=ભ્રાત્રીયઃ=ભત્રીજો

સ્વસુઃ અપત્યમ = સ્વસૃ + ઈય = સ્વસ્રીય =ભાણેજો

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) ચતસ્ર્ ગો/ ક્ષીયા તુ ત્રુ ૬/૧/૭૯ થી સ્ત્રીયામ્

(૨) ભ્રાતુર્વ્ય. ૬/૧/૮૮ થી ભ્રાતુઃ

卐 વિશેષ :– 0 સ્પષ્ટ

[૫૪૬]

(૩૧) માતૃ પિત્રાદેર્ડેયણીયણૌ ૬/૧/૯૦

★ સૂત્રપૃથ૦ :– માતૃ પિતૃ આદેઃ ડેયણ્ – ડ્ડીયણૌ

★ વૃત્તિ :– માતૃ પિતૃ પૂર્વાત્સ્વસુરેતૌ સ્યાતામ્ । માતૃષ્વસેર, માતૃષ્વસ્રીયઃ । પૈતૃષ્વસેય, પૈતૃષ્વસ્રીયઃ ।

☐ શ્વશુરાદ્ય" ૬/૧/૯૧ શ્વાશુર્યઃ ।

卐 વૃત્યર્થ – માતૃ કે પિતૃ પૂર્વમાં છે. તેવા સ્વસૃ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ડેયણ્ અને ડ્ડીયણ્ પ્રત્યય થાયછે.

0 માતૃષ્વસુઃ અપત્યમ્ = માતૃષ્વસૃ + ડેયણ્ = માતૃષ્વસેયઃ (ડિત્યન્ત્ય ૨/૧/૧૧૪ થી ઋ લોપ) વિકલ્પે માતૃષ્વસૃ + ડ્ડીયણ્ = માતૃષ્વસ્રીયઃ = માસીનો દીકરો એ–જ–રી–તે

0 પિતૃષ્વસુઃ અપત્યમ્ = પૈતૃષ્વસેયઃ વિકલ્પે પૈતૃષ્વસ્રીયઃ = ફૈબાનો દીકરો.

★ અનુવૃત્તિ :– ઈય: સ્વસુશ્ચ ૬/૧/૮૯ થી સ્વસુ

卐 વિશેષ :– 0 સૂત્રમાં શબ્દ એ.વ. માં અને પ્રત્યય દ્વિ વ માં મુક્યો છે તે યથાસંખ્યમને અટકાવવા માટે છે માતૃ શબ્દને ડેયણ્ અને પિતૃ શબ્દને ડ્ડીયણ્ પ્રત્યય લાગે તેવો અર્થ ન થાય

0 સ્વસૃ મા સ્ નો ષ્ કર્યો તે માતૃ પિતૃ સ્વસુઃ ૨/૩/૧૮ થી થયો છે

0 માતૃ પિતૃ શબ્દના ઋ દ્વારા, નિર્દેશથી – (અલુપી વા ૨/૩/૧૯ લાગીને) વિકલ્પે ષ્ અને સ્ ન થાય

☐ શેષવૃત્તિ :– (૮૨) શ્વશુરાદ્ય: ૬/૧/૯૧ શ્વશુર શબ્દને અપત્ય અર્થમા ય પ્રત્યય થાયછે. શ્વશુરસ્યાપત્યમ્ = શ્વશુર + ય = શ્વાશુર્યઃ = સસરાનો પુત્ર [૨૪૫]

[૫૪૭]

(૩૨) જાતૌ રાજ્ઞઃ ૬/૧/૯૨

★ વૃત્તિ :– રાજ્ઞોઽપત્યે યઃ સ્યાત્ । જાતૌ ગમ્યમાનાયામ્

卐 વૃત્યર્થ :– રાજન્ શબ્દથી જાતિસૂચક અપત્ય અર્થમાં ય પ્રત્યય થાયછે. (ઉદા. જુઓ સૂત્ર ૩૩)

★ અનુવૃત્તિ :– શ્વશુરાદ્ય: ૬/૧/૯૧ થી ય

卐 વિશેષ :– 0 જાતિ કેમ કહ્યું ? રાજ્ઞોઽન્યઃ – રાજન્ નમ છે. કશ્ચિત્સ્યાપત્યં રાજન્ (ઙમોઽક્ત્યે ૬/૧/૨૮ થી અણ્) = રાજનઃ (અણિ ૭/૪/૫૨ થી અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ ન થાય) અહીં જાતિ ગમ્યમાન નથી માટે ય ન લાગ્યો. અન્યથા રાજન્યઃ થાત.

[૫૫૮]

(૩૩) અનોઽટ્યે યે ૭/૪/૫૧

★ સૂત્રપૃથ૦ :– અનઃ અ-ટ્યે યે

★ વૃત્તિ :– અન્નન્તસ્ય ટ્ય વર્જે યાદૌ તદ્ધિતે પરેઽન્ત્ય સ્વરાદેર્લુગ્ ન સ્યાત્ । રાજન્યઃ – ક્ષત્રિયજાતિશ્ચેત્ ।

☐ "ક્ષત્રાદિય." ૬/૧/૯૩ । ક્ષત્રિયઃ । "મનોર્યાણૌ ષશ્ચાન્ત." ૬/૧/૯૪ । મનુષ્યાઃ, માનુષાઃ । "માણવઃ કુત્સાયામ્" ૬/૧/૯૫ । મનોરપત્યં મૂઢ માણવઃ

卐 વૃત્યર્થ :– ટ્ય વર્જિત ય કારાદિ પ્રત્યયો લાગતા હોય ત્યારે અન્ અન્ત વાળા

---

* અપવાદ :– અભિનવૃધ્ધિ અવચૂરિ ભા ૨, પૃ ૨૭૫

નામના અન્ત્યસ્વરાદિ (अन्) નો લોપ થતો નથી राजन् + य = राजन्यः (जातौ राज्ञः થી य)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) मूर्लुक् च इवर्णस्य ७/४/४१ થી लुक्
(૨) न एकस्वरस्य ७/४/४४ થી न

卐 વિશેષ :- 0 अट्य કેમ કહ્યું ? *
राज्ञः भावः = राजन् + ट्यण् (पतिराजः ७/१/६० થી ट्यण्) = राज्यम्
0 छत्रिषु साधु = छत्रि + ट्यण् = छत्त्रयः

■ શેષવૃત્તિ :- (૨૩) क्षत्रादियः ६/१/९३ જાતિ સૂચક અપત્ય અર્થમાં ક્ષત્રને इय પ્રત્યય લાગે છે
क्षत्रस्यापत्यम् = क्षत्र+इय = क्षत्रियः = ક્ષત્રિય [૨૪૬]
(૨૪) मनोर्याणौ षश्चान्तः ६/१/९४ જાતિ સૂચક અપત્ય અર્થમાં मनु ને य અને अण् પ્રત્યય થાયછે. તેમજ मनु શબ્દને અન્તે ष् ઉમેરાય છે मनोः अपत्यानि = मनु + य = मनुष्यः = વિકલ્પે मनु + अण् = मानुषः = માણસ. [૨૪૭]
(૨૫) माणवः कुत्सायाम् ६/१/९५ નિંદાર્થક मनु શબ્દને અપત્ય અર્થમાં अण् થાયછે અને मनु ના न् નો ण થાયછે. मनोरपत्यम् मूढम् = मनु + अण् = माणवः (अस्वयम्भु ..७/४/७० થી उ નો अव् થયો છે) [૨૪૮]

[૫૪૯]

(૩૪) कुलादीनः ६/१/९६

★ સુત્રપૃથ૦ :- कुलात् इनः
★ વૃત્તિ :- कुलान्तात् केवल च कुलादपत्ये ईनः ।
बहुकुलीनः, कुलीनः ।
■ यैयकञाव समासे वा ६/१/९७ । कुल्यः, कौलेयकः, कुलीनः । समासे तु आढ्यकुलीनः । "दुष्कुलादेयण् वा ६/१/९८ दौष्कुलेयः, दुष्कुलीनः । "महाकुलाद्वाऽञीनञौ" ६/१/९९ माहाकुलः । माहकुलीनः । महकुलीनः । "कुर्वादेर्ञ्यः" ६/१/१०० कौरव्याः । शाङ्कव्याः ।

卐 વૃત્યર્થ :- कुल જેને અન્તે હોય તેને અથવા કેવળ कुल શબ્દને અપત્ય અર્થમાં
ईषद् परिसमाप्तम् कुलम् = बहुकुलम् (नाम्नः प्राग् ...७/३/१२ થી बहु પ્રત્યય)
बहुकुलस्यापत्यम् = बहुकुलीनः = બહુકુળનો પુત્ર

ઓ ઓ ઓ ઓ ઓ ઓ ઓ ઓ ઓ ઓ ઓ ઓ ઓ ઓ ઓ ઓ ઓ

* ट्य એવા વચનથી સાનુબંધનું પણ ગ્રહણ થશે માટે ट्यण्

એજરીતે कुलीनः = કુલનો પુત્ર.

卐 વિશેષ :- 0 આ સૂત્ર-अतइञ् ६/१/३१ અને अदोरायनि प्रायः ६/१/११३ બન્ને સૂત્રનું બાધક સૂત્ર છે
0 હવે પછીના સૂત્રમાં સમાસમાં પ્રતિષેધ હોવાથી कुलान्त અને કેવળ कुल શબ્દ બન્ને ગ્રહણ કરેલ છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૨૬) यैयकञावसमासे वा ६/१/९७ સમાસમાં ન હોય એવો कुल શબ્દ જેને અન્તે હોય તેવા શબ્દને અથવા કેવળ कुल શબ્દને અપત્ય અર્થમાં य – एयकञ् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. कुलस्यापत्यम् कुल + य = कुल्यः, कुल + एयकम् = कौलेयकः पक्षे कुलीनः સમાસમાં आढ्यकुलीनः જ થાય. [૨૪૯]
(૨૭) दुष्कुलादेयण् वा ६/१/९८ दुष्कुल શબ્દને અપત્ય અર્થમાં एयण् વિકલ્પે થાયછે दुष्कुलस्यापत्यम् = दौष्कुलेयः पक्षे (इन) दुष्कुलीनः ખરાબ કુળનો પુત્ર. [૨૫૦]
(૨૮) महाकूलद्वाऽञीनञौ ६/१/९९ महाकुल શબ્દને અપત્ય અર્થમાં अञ् અને ईनञ् પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે. महाकुलस्यापत्यम् = महाकुल + अञ् – माहाकुलः વિકલ્પે महाकुल + इनञ् – माहाकुलीनः બન્ને નલાગે ત્યારે 'ईन्' महाकुलीनः – મોટા કુળનો પુત્ર. [૨૫૧]
(૨૯) कुर्वादेर्ञ्यः ६/१/१०० कुरु વગેરે શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં 'ञ्य' પ્રત્યય થાયછે.
कुरोः अपत्यानि – कुरु + ञ्य – कौरव्याः – કૌરવો.
शङ्कोः अपत्यानि – शङ्कु + ञ्य – शाङ्कव्याः – શાંકવો.

[૫૫૦]

(૩૫) राष्ट्रक्षत्रियात्सरूपाद्राजापत्ये द्रिरञ् ६/१/११४

★ સુત્રપૃથ૦ :- राष्ट्र–क्षत्रियात् सरूपाद् राजा अपत्ये द्रिः अञ्
★ વૃતિ :- राष्ट्रक्षत्रिय सरूपाच्छब्दाद्राष्ट्रार्था जाथे क्षत्रियार्थाच्चापत्येऽञ् स्यात् , स च द्रि संज्ञः । विदेहानां (राष्ट्रस्य) राजा वैदेहः । विदेहस्य (राज्ञः) अपत्य वैदेहः ।

卐 વૃત્યર્થ :- રાષ્ટ્રવાચી એજ ક્ષત્રિયવાચી અને ક્ષત્રિયવાચી એજ રાષ્ટ્રવાચી હોય એવા સમાન રૂપવાળા રાષ્ટ્રવાચી શબ્દને राजा અર્થમાં અને ક્ષત્રિયવાચી શબ્દને અપત્ય અર્થમાં अञ् પ્રત્યય લાગેછે. અને તે "द्रि"

સંજ્ઞક થાયછે.
"राजा" :- विदेहानां (राजन्य) राजा = विदेह + अञ् = वैदेहः = વિદેહ દેશનો રાજા.
(विदेहस्य (राज्ञः) अपत्यम् = विदेह + अञ् = वैदेह = વિદેહ રાજાનો પુત્ર.
(અહીં વિદેહ શબ્દવાચી અને ક્ષત્રિયવાચી બને છે)

卐 વિશેષ :- 0 राष्ट्र क्षत्रि-यात् કેમ કહ્યું ? पञ्चालस्य ब्राह्मणस्य राजा = पञ्चाल + अञ् (राष्ट्रक्षत्रियात् ६/१/१० थी अञ्) = पाञ्चालः -अहीं राष्ट्र-क्षत्रियवाचि नथी.
0 बहुत्वात् કેમ કહ્યું ?
આ પ્રશ્ન માટે જુઓ સૂત્ર: ३१

[५५१]

(३६) बहुष्वस्त्रियाम् ६/१/१२४

★ સૂત્રપૃથ૦ :- बहुषु अ - स्त्रियाम्
★ વૃત્તિ :- बहुषु च द्रेः (प्रत्ययस्य) अस्त्रियां लुप् । विदेहाः राजानोऽपत्यानि वा विदेहाः । स्त्रियां तु वैदेह्यः । स्त्रियामिति किम् ? सौराष्ट्रेः राजा । एवं दारदाः ।

卐 સૂત્રાર્થ :- જે નામને અન્તે "द्रि" સંજ્ઞાવાળો પ્રત્યય હોય તેનો બહુવચનમાં લોપ થાય છે - પણ સ્ત્રીલિંગને વર્જીને -
0 विदेहानां अपत्यानि = विदेहा (राष्ट्रक्षत्रियात् ६/१/११४ થી द्रि संज्ञक છે,
0 સ્ત્રીલિંગે - विदेहस्य (राज्ञः) अपत्य = विदेही + अञ् = वैदेह्य
0 अस्त्रि કેમ ? (સૂત્ર: ३५ નો પ્રશ્ન)
सुराष्ट्राणाम् राजा = सुराष्ट्र + अकञ् = सौराष्ट्रकः राजा=સૌરાષ્ટ્રના રાજા(રાષ્ટ્ર-ક્ષત્રિય શબ્દ નથી)
એવરીતે दारदाः

★ અનુવૃત્તિ :- द्रेः अञः प्राग्-भार्गि ६/१/१२३ થી द्रे

卐 વિશેષ :- 0 अप्र. કેમ કહ્યું ?
प्रियोऽप्रापत्यम् = पञ्चाल + अञ् = पाञ्चालः

[५५२]

(३७)पुरु मगधकलिङ्गसूरमस-द्विस्वरादण्६/१/११६

★ વૃત્તિ :- पुरुभ्यो मगधकलिङ्गसूरमसेभ्यो द्विस्वरेभ्यश्च राष्ट्रक्षत्रियेभ्यः राजाऽपत्ये चार्थे द्रिः स्यात् । पौरवः । आङ्गो राजाऽपत्यं वा

卐 સૂત્રાર્થ :- पुरु, मगध, कलिङ्ग, सूरमस શબ્દોને તથા બે સ્વરવાળા નામોને રાષ્ટ્ર અને ક્ષત્રિય વાચી એવા સ્વરૂપ શબ્દોનેઅનુક્રમ રાજા અને અપત્ય અર્થમાં द्रि સંજ્ઞક अण् પ્રત્યય થાય છે.
पुरु :- पुरोः अपत्यम् = पुरु + अण् = पौरवः (अस्वयम्भुवो ७/४/७० थी अव्)=પુરૂના સંતાન
દ્વિસ્વર :- अङ्गानां राजाऽपत्यं वा=अङ्ग + अण् = आङ्गः = અંગ દેશનો રાજા કે સંતાન

★ અનુવૃત્તિ :- राष्ट्र क्षत्रियात्सरूपाद्राजापत्ये द्रि अञ् ६/१/११४

卐 વિશેષ 0 बहुष्वस्त्रियाम् ६/१/१२४ સૂત્ર થી બ વ મા અર્થે अण् પ્રત્યયનો લોપ સમજવો.
0 रजाऽपत्ये ६/१/२८ थी अण् नी प्राप्ति ज्यां "द्रि" સંજ્ઞક अण् કરવા માટે આ સૂત્ર છે.
0 पुरु શબ્દ બે સ્વર વાળો છે જ્યાં પૃથક્ ગ્રહણ કર્યું છે કેમકે તે રાષ્ટ્રવાચી નથી પણ ક્ષત્રિયવાચી છે.
0 अण् પ્રત્યયથી સિદ્ધ જ્યાં આ સૂત્રમાં अण् કેમ ? बहु-पाञ्चालस्य अञ्-अण्-इञः ६/३/१७२ थी थता अण् પ્રત્યયના બાધનને માટે છે.

[५५३]

(३८)दु-नादि-कुर्वित्-कोसला-ऽजादाञ्ञ्यः ६/१/११८

★ સૂત્રપૃથ૦ :- दु, न-आदि, - कुरु, इत् कोसल, अजाद् ञ्यः
★ વૃત્તિ :- दु सञ्ज्ञेभ्यो, नकारादेः, इदन्तेभ्यः कोसला-ऽजादाभ्यां च द्रिः ञ्यः स्यात् आम्बष्ठ्यो राजाऽपत्यं वा । एवं नैषध्यः । कौरव्यः । आवन्त्यः कौसल्यः । आजाद्यः ।
◻ "पाण्ड्वार्थ" ६/१/११९ । पाण्ड्यः "शकादिभ्यो द्रेर्लुप्" ६/१/१२० । शकः यवनः ।

卐 સૂત્રાર્થ :- दु સંજ્ઞાવાળા નકારાદિ इ કારાન્ત कुरु कोसल અને अजाद् આ નામોથી રાષ્ટ્રવાચી અને ક્ષત્રિયવાચી એવા અનુક્રમે રાજા અને અપત્ય અર્થમાં द्रि સંજ્ઞક ञ्य પ્રત્યય થાય છે.
दु :- आम्बष्ठानां राजाऽपत्यं वा = आम्बष्ठ + ञ्य =आम्बष्ठ्यः (वृद्धिर्यस्य...आदिः ६/१/८ थी दु

संज्ञा) બ.વ. માં आम्बष्ठाः થશે. (પ્રત્યય લોપાર્થે)
न :– निषधानां राजाऽपत्यं वा = निषध + ञ्य = नैषध्यः = નિષધનો રાજા કે ક્ષત્રિય પુત્ર.
એ–જ–રીતે 0 कुरु नु कौरव्य = કુરુના પુત્રો
इ કાર. :– अवन्ती नु अवन्त्यः,
अजाद नु आजाद्यः

☆ અનુવૃત્તિ :– राष्ट्र क्षत्रियात्सरूपाद्राजापत्ये द्रिरञ् ६/१/११४

卐 વિશેષ :– 0 बहुष्वस्त्रियाम् ६/१/१२४ સૂત્રથી અહીં પણ બ.વ. માં ञ्य પ્રત્યયનો લોપ થશે.

શેષવૃત્તિ :– (૩૦) पाण्डोर्ड्यण् ६/१/११९
पाण्डु શબ્દને રાષ્ટ્ર અને ક્ષત્રીય વાચી હોય તો અનુક્રમે રાજા અને અપત્ય અર્થમાં ड्यण् થાય છે. પાંડુનો राष्ट्रस्य राजा, क्षत्रियस्यापत्यम् वा पाण्डु + ड्यण् = पाण्ड्यः [સ્પષ્ટ]
(૩૧) शकादिभ्यो द्रेर्लुप् ६/१/१२० शक વગેરે નામને लुप् थाय ... अर्थमां लोपाय
0 यवनानां क्षत्रियस्यापत्यम् = यवन
0 शकानां राष्ट्रस्य राजा = शक (પ્રત્યય લોપાર્થ)
અપત્ય અધિકાર સમાપ્ત

(૩૯) पितृ मातुर्व्य डुल भ्रातरि ६/२/६२

☆ સૂત્રપૃથ० :– पितृ–मातुः व्य–डुल भ्रातरि
☆ વૃત્તિ :– आभ्यां यथासङ्ख्यं भ्रातरि व्यडुलौ स्याताम् । पितृव्यः । मातुलः ।

卐 વૃત્યર્થ :– (ષષ્ઠ્યન્ત એવા) पितृ અને मातृ શબ્દને भ्रातृ ઉત્તરપદ હોને છતે व्य અને डुल (उल) પ્રત્યય અનુક્રમે લાગે છે.
पितुः भ्राता = पितृ + व्य = पितृव्य = કાકો
मातुः भ्राता = मातृ + डुल = मातृ + उल = मातुल = મામો.

卐 વિશેષ :– 0 डुल પ્રત્યયમાં મુકેલો ड કાર અન્ત્યસ્વર ના લોપને માટે છે.

[૫૫૫]

(૪૦) पित्रोर्डामहट् ६/२/६३

☆ સૂત્રપૃથ० :– पित्रोः डामहट्
☆ વૃત્તિ :– पितृमातृभ्यां मातापित्रोर्डामहट् स्यात् पितामहः । पितामही । मातामहः । मातामही

卐 વૃત્યર્થ :– (ષષ્ઠ્યન્ત) पितृ અને मातृ શબ્દથી પર मातृ અથવા पितृ શબ્દ આવે તો डामहट् (आमह) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :–
0 पितुः पिता = पितृ + डामहट् = पितृ + आमह = पितामह = દાદા
0 पितुः माता = पितृ + डामहट् + ङी (अणञे ... टिताम् २/४/२० थी ङी) = पितामही = દાદી
0 मातुः पिता = मातृ + डामहट् = मातामह
0 मातुः माता – मातृ + डामहट् + ङी – मातामही

☆ અનુવૃત્તિ :– पितृमातुर्व्य डुल भ्रातरि ६/२/६२ थी पितृमातुः

卐 વિશેષ :– 0 पित्रोः માં દ્વિ વચન મુક્યું તે पितृमात्रा ३/१/१२२ થી એકશેષ સમાસથી 'મા-બાપ' અર્થમાં સમાસ કર્યો છે, માટે દ્વિ.વ. છે.
0 સૂત્રમાં ड કાર છે તે અન્ત્ય સ્વરના લોપ માટે છે. અને ट કાર છે તે ङी પ્રત્યય કરવા માટે છે.

[૫૫૬]

—: રક્તાર્થક પ્રત્યય :—

(૪૧) रागाट्टो रक्ते ६/२/१

☆ સૂત્રપૃથ० :– रागात् टः रक्ते
☆ વૃત્તિ :– येन कुसुम्भादिना वस्त्रादि रज्यते स रागस्ततस्माट्टान्ताद् रक्तमित्यर्थे ऽण् स्यात् कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भं वस्त्रम्
"लाक्षारोचनादिकण्" ६/२/२ लाक्षिकः रोचनिकः पटः

卐 વૃત્યર્થ :– જે કસુંબો વગેરે પદાર્થો વડે વસ્ત્ર વગેરે રંગાય તેને राग (રંગ) કહેવાય છે. તે टा પ્રત્યયાન્ત હોય – એટલે કે તૃતીયા સમાસથી રંગાયુ એવા અર્થમાં હોય – તો તેને अण् પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :– कुसुम्भेन रक्तम् – कुसुम्भ + अण् – कौसुम्भम् वस्त्रम् – કસુંબા વડે રંગેલ કપડું

卐 વિશેષ :– 0 રંગવુ – સફેદ રંગવું વર્ણાન્તર કરવું
0 સિદ્ધહેમની મૂળ વૃત્તિમાં अण् નથી કર્યું પણ યથા વિહિત પ્રત્યયો કહ્યા છે. – યથાવિહિત એટલે જે શબ્દોને

ઉત્સર્ગરૂપ કે અપવાદરૂપ જે જે પ્રત્યયો કહ્યા છે તે બધા પ્રત્યયો તે-તે શબ્દોને લાગી શકે – પ્રાગ્જિતાદણ્ ૬/૧/૧૩

0 સૂત્ર :– વાઽઽદ્યાત્ ૬/૧/૧૧ અધિકાર સૂત્ર છે તે મુજબ આ તમામ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે. તેથી તત્ પ્રત્યય ન લગાડીએ તો કુસુમાનાં રક્તમ્ એવું માત્ર વાક્ય કે કુસુમરક્તમ્ એવો સમાસ પણ થઇ શકે

0 રાગ – રાગ શબ્દથી પ્રસિદ્ધ એવા કસુંબા વગેરેનું ગ્રહણ થાય, પણ કાળા રંગે રંગેલું કે પીળા રંગે રંગેલું વગેરે ન ગ્રહણ થાય

□ શેષવૃત્તિ – (૩૨) લાક્ષારોચનાદ્દિકણ્ ૬/૨/૨ તૃતીયાન્ત એવા લાક્ષા અને રોચના શબ્દોથી 'તે વડે રંગેલું' એવા અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય લાગે છે

0 લાક્ષયા રક્તમ્ = લાક્ષા + ઇકણ્ = લાક્ષ્+ઇકણ્ (અવર્ણેવર્ણસ્ય થી આ લોપ) = લાક્ષિકમ્ = લાખથી રંગેલું

0 રોચનયા રક્તમ્ = રોચના + ઇકણ્ = રોચનિકમ્ = [illegible]થી રંગેલ [૨૫૫]

[૫૫૭]

—: સામૂહિક અધિકાર :—

(૮૧) ષષ્ઠ્યાઃ સમૂહે ૬/૨/૯

★ સૂત્ર :– षष्ठ्यन्तात्समूहेऽर्थे यथाविहितमणादयः स्युः । चापम् ।

□ "भिक्षादेः" ६/२/१० । भैक्ष, गार्भिणम् । "गोत्रोक्षादिभ्योऽकञ्" ६/२/१२ । औपगवकम्, औक्षकम् । "केदाराण्ण्यश्च" ६/२/१३ । कैदार्यं, कैदारकम् । "कवचिहस्त्यचित्ताच्चेकण्" ६/२/१४ । कावचिकम्, हास्तिकम्, आपूपिकम्, कैदारिकम् । "ब्राह्मण-माणव-वाडवाद्यः" ६/२/१६ । ब्राह्मण्यम् । "गणिकाया ण्यः" ६/२/१५ । गाणिक्यम् । "केशाद्वा" ६/२/१८ । कैश्यम्, कैशिकम् । "वाऽश्वादीयः" ६/२/१९ । अश्वीयम्, आश्वम् । "पर्श्वा ड्वण्" ६/२/२० पर्शूनां समूहः - पार्श्वम् ।

卐 વૃત્યર્થ :– કોઈપણ ષષ્ઠ્યન્ત નામને 'સમૂહ' અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે. જેમકે :– ચાપાનાં સમૂહઃ ચાપ + અણ્=ચાપમ્ = ચાસ નામક પક્ષીઓનો સમૂહ

卐 વિશેષ :– 0 'સમૂહ' અર્થક પ્રત્યય :– સૂત્ર: ૬/૨/૯ થી ૬/૨/૨૮ સુધી એમ ૨૧ સૂત્રોમાં સિદ્ધહેમ વ્યા. માં રજુ થયેલ છે.

0 પ્રાગ્જિતાદણ્ સૂત્ર મુજબ અહીં અણ્ વગેરે પ્રત્યયો લગાવવા. તેના અન્ય ઉદાહરણ :–

નઞ્ – સ્ત્રીણાં સમૂહઃ = સ્ત્રી + નઞ્ = સ્ત્રૈણમ્ = સ્ત્રીઓનો સમૂહ (પ્રાગ્વત્ સ્ત્રી ૬/૧/૨૫ થી નઞ્)

ઞ્ય – વનસ્પતીનાં સમૂહઃ = વનસ્પતિ + ઞ્ય = વાનસ્પત્યમ્ = વનસ્પતિનો સમૂહ

(અનિદમ્યણ...પદાઞ્ઞ્યઃ ૬/૧/૧૫ થી ઞ્ય

□ શેષવૃત્તિ :– (૩૩) भिक्षादेः ૬/૨/૧૦ ભિક્ષા વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામોને સમૂહ અર્થમાં યથાવિહિત અણાદિ પ્રત્યયો થાય છે. भिक्षाणां समूहः = भिक्षा + अण् = भैक्षम् = ભિક્ષાનો સમૂહ गर्भिणीनां समूहः = गर्भिणी + अण् = गार्भिणम् = ગર્ભિણીઓનો સમૂહ [૨૫૬]

(૩૪) गोत्रोक्षादिभ्योऽकञ् ૬/૨/૧૨ ગોત્ર પ્રત્યયાન્ત નામ, उक्षन्, वत्स, उष्ट्र, वृद्ध, अज, उरभ्र, मनुष्य, राज, राजन्य અને राजपुत्र એ નામોને સમૂહ અર્થમાં अकञ् પ્રત્યય થાય છે उपगोः अपत्यम् = औपगवः

0 ગોત્ર :– औपगवानां समूहः=औपगव+अकञ्=औपगवकम्

0 उक्षन् :– उक्ष्णां समूहः = उक्षन् + अकञ्=औक्षकम् = બળદોનું ટોળું [૨૫૭]

(૩૫) केदाराण्ण्यश्च ૬/૨/૧૩ केदार શબ્દથી સમૂહ અર્થમા ण्य અને अकञ् પ્રત્યયો થાય છે. केदाराणाम् समूहः = केदार + ण्य = कैदार्यं पक्षे केदार+अकञ् = कैदारकम् = ક્યારાનો સમૂહઃ [૨૫૮]

(૩૬) कवचिहस्त्यचित्ताच्चेकण् ૬/૨/૧૪ कवचिन् हस्तिन् અને अचित् અર્થવાળા નામનેતથા केदार નામને સમૂહ અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય છે.

0 कवचिनां समूहः = कवचिन् + इकण् = कावचिकम् (नोऽपदस्य ૭/૪/૬૧ થી इन् લોપ) = કવચવાળાનો સમૂહ

हस्तिनां समूहः = हस्तिन् + इकण् = हास्तिकम् = હાથીઓનો સમૂહ

0 અચિત :– अपूपानां समूहः = अपूप + इकण् = आपूपिकम् = પુડલાઓનો સમૂહ

0 केदाराणां समूहः = केदार + इकण् = कैदारिकम् = ક્યારાઓનો સમૂહ [૨૫૯]

(૩૭) ब्राह्मण-माणव वाडवाद्यः ૬/૨/૧૬ ब्राह्मण, माणव અને वाडव નામોને સમૂહ અર્થમાં 'य' પ્રત્યય થાય ब्राह्मणानां समूहः=ब्राह्मण+य=ब्राह्मण्यम् – બ્રાહ્મણોનો સમૂહ [૨૬૦]

(૩૮) गणिकायाण्यः ૬/૨/૧૭ ગણિકા શબ્દને સમુહ અર્થમાં ण्य પ્રત્યય થાયછે.

गणिकानां समुहः – गणिका + ण्य – गाणिक्यम् – ગણિકાઓનો સમુહ [૬૬૧]

(૩૯) केशाद्वा ૬ ૨/૧૮ केश શબ્દને સમુહ અર્થમાં ण्य પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે केशानां समुहः – केश + ण्य – कैश्यम् વિકલ્પે (क्वचि...૬/૨/૧૪ થી इकण्) केश + इकण् – कैशिकम् – વાળનો ઢગલો [૬૬૨]

(૪૦) वाऽश्वादीयः ૬/૨/૧૯ अश्व શબ્દને સમુહ અર્થમાં ईय પ્રત્યય થાયછે. अश्वानां समूहः – अश्व + ईय – अश्वीयम् पक्षे अश्व + अण् – आश्वम् – ઘોડાઓનો સમુહ (षष्ठयाः समुहे થી अण्) [૬૬૩]

(૪૧) पर्श्वा ड्वण् * ૬/૨/૨૦ पर्शू શબ્દને સમૂહ અર્થમાં ड्वण् પ્રત્યય લાગેછે. पर्शूनां समुहः – पर्शू + ड्वण् – पार्श्वम् – ફરસીઓનો સમુહ (पर्शू +(उतोऽप्राणि...૨/૪/૭૩ ऊङ्) –पर्शु થયુ છે. पर्शु નુ પંચમી એ.વ. पर्श्वाः થયુ છે.

[૫૫૮]

(૪૩) गो-रथ-वातान् त्रल-कट्यलूलम् ૬/૨/૨૪

★ સુત્રપૃથ૦ :– गो-रथ-वातात् त्रल-कट्यल-उलम्

★ વૃતિ :– एभ्यस्त्रिभ्य एते त्रयः समुहेऽर्थे स्युः । लित्प्रत्ययान्तानां स्त्रीत्वम् – गोत्रा । रथकट्या । वातूलः

卐 વૃત્યર્થ :– गो, रथ અને वात શબ્દ થી પર સમૂહ અર્થમાં त्रल्, कट्यल्, અને उल् પ્રત્યય થાયછે.

પ્રત્યયમાં લ કાર સ્ત્રીલિંગ કરવા માટેછે *

0 गो :– गवां समूहः = गो + त्रल् – गोत्रा – ગાયોનુ ટોળુ

0 रथ :– रथानां समूहः = रथ+कट्यल् – रथकट्या – રથોનો સમુહ

0 वात :– वातानां समूहः – वात+उल् – वातुलः – વાયુઓનો સમૂહ

卐 વિશેષ :– 0 લ કાર સ્ત્રીલિંગમાટે आत् ૨/૪/૧૮ સૂત્ર લાગીને गोत्र નું गोत्रा વગેરે થાય જ્યારે उल् માં ल् કાર इत् નથી માટે वातुलः સ્ત્રીલિંગ ન થયુ.

0 * હેમલિંગાનુશાસન સ્ત્રીલિંગ અધિકાર, શ્લોક ૬ लिमिन्यनिण्य स्त्युक्ता થી लित् પ્રત્યયાન્ત નામ સ્ત્રીલિંગ અધિકાર માટે છે.

[૫૫૯]

(૪૪) पाशादेश्च ल्यः ૬/૨/૨૫

★ સુત્રપૃથ૦ :– पाश, आदेः च ल्यः

★ વૃતિ :– पाशादेः गवादिभ्यश्च ल्यः स्यात् । पाश्या ।

卐 વૃત્યર્થ – पाश વગેરે શબ્દોને તથા (च કારથી) गो-रथ અને वात ને ल्य પ્રત્યય લાગેછે

पाश :– पाशानां समुहः – पाश + ल्य – पाश्य અને ल् કાર થી સ્ત્રીલિંગે पाश्या–ફાંસાઓનો સમૂહ

★ અનુવૃતિ :–गो–रथ–वात–त्रलकट्यलूलम् ૬/૧/૨૪ થી गो–रथ–वात

卐 વિશેષ :– 0 पाशादि ગણ :– पाश, तृण, खल, धूम, वात, गो, अङ्गार, पोटगल, पिटक, पिटाक, शकट, हल, नल, वन,

0 भिक्षादि ૬/૨/૧૦ ગણપાઠથી अङ्गार અને हल શબ્દ આવેછે તે શબ્દોને ત્યાં अण् પ્રત્યય થાત તેને બદલે આ સૂત્ર નિષેધ કરીને ल्य પ્રત્યય કહેછે.

0 નોંધ :– गो ના ઉદાહરણ માટે સૂત્રઃ ૪૫ જુઓ

रथ + ल्य – रथ्या, वात + ल्य – वात्या – વંટોળ

[૫૬૦]

(૪૫) य्यक्ये ૧/૨/૨૫

★ સૂત્રપૃથ૦ :– यि – अक्ये

★ વૃતિ :– ओदौतोः क्यवर्जे यादौ प्रत्येऽवावौ स्याताम । गव्या

■ "श्वादिभ्योऽञ्" ૬/૨/૨૬ शौवम । "खलादिभ्यो लिन् ૬/૨/૨૭ । खलिनी, ऊर्किनी । ग्रामजनबन्धुगज सहायात्तल" ૬/૨/૨૮ । ग्रामता

卐 વૃત્યર્થ :– ओ કે औ થી પર સિવાય નો य કારાદિ પ્રત્યય આવે તો ओ નો अव् અને औ નો आव् થાયછે. જેમકે :– गवां समूहः – गो + ल्य (पाशादेश्च ૬/૨/૨૫ થી ल्य)– गव् + य – गव्या

* શેષવૃત્તિ સૂત્રઃ ૪૧ पर्श्वा ड्वण् આ સૂત્રમાં પ્રક્રિયા તથા હેમપ્રકાશ બન્નેમાં पर्श्वाद् લખ્યુ છે. જ્યારે સિધ્ધહેમ – લઘુ મધ્યમ બૃહદ્દવૃત્તિ વગેરેમાં पर्श्वा લખ્યું છે. – पर्श्वाद् કર્યુ તે અનુચિત્ત છે. કેમકે કારા. નામ નથી

★ અનુવૃત્તિ :– અષ્ઠીતોડત્ર ૧/૨/૨૪

卐 વિશેષ :– 0 क न નુ વર્જન કેમ કર્યું ? उपायन = उ + उ + य + न અહીં न એ (કર્મ. જિજ્ઞાવિનો) વર છે (क्य: शिति ૩/૪,૭०) માટે उ નો ऊ ન થયો

☐ શેષવૃત્તિ – (૮૨) ભ્યાદિભ્ય अन् ६/२/६६ ગત વગેરે શબ્દોને સમૂહ અર્થમાં अत્र પ્રત્યય લાગે છે. ગુણ સમૂહ = अन् + अत्र = गौत्रम् = કુત એ ને. અમદ (लोऽपत्यस्य तद्धित ७/४/३१ થી अन લોપ, ग्र पदान्तात् ७/४/५ થી व પૂર્વે ग + औ + ग्र = गौत्रम् થયુ છે) [૨૬૫]

(૮૩) पत्नादिभ्यो लिन ६/२/०७ पद વગેરે શબ્દોને સમૂહ અર્થમાં ल्नि (इन) પ્રત્યય લાગે ह ઓલત માટે છે પદના સમૂહ = पद + ल्नि = पद्मिन – (સ્ત્રીત્વમાં ङी) = पद्मिन + ङी = पद्मिनी – ગુજરી એનો સમૂહ (એ–ન–ની–તે)

उकाना समूह = ऊर्मिला [૨૬૬]

(૮૪) ग्राम जन बन्धु गज सहायात् तल् ६ २/२८ ग्राम जन, बन्धु गज, सहाय શબ્દોથી પર સમૂહ અર્થમાં तल् પ્રત્યય લાગે ગ્રામના સમૂહ = ग्राम + तल्=ग्रामता + आप् (સ્ત્રીલિંગે)=ग्रामता–ગામેનો સમૂહ [૨૬૭]

[૫૬૧]

સામૂહિક અધિકાર સમાપ્ત

0 વૈકારિક :–

(૮૬) विकारे ६ २/३०

★ વૃત્તિ :– षष्ठयन्ता द्विकारे ऽणादय स्युः ।

卐 વૃત્યર્થ :– ષષ્ઠ્યન્ત નામને "विकार" અર્થમાં (વિકિન) अण् વગેરે પ્રત્યયો લાગેછે. [ઉદા – જુઓ સૂત્ર ૪૭ માં]

★ અનુવૃત્તિ :– षष्ठ्याः समूहे ६/२/९ થી षष्ठ्याः

卐 વિશેષ :– 0 વિકાર = દ્રવ્યનુ અવસ્થાન્તર (બીજી અવસ્થા) એટલે વિકાર

0 [સુચના :–] अणादय – अण्, ष्यण्, अन्, मन्, વગેરે પ્રત્યયોના ઉદાહરણ સૂત્ર ૪૭ મા આપેલછે.

[૫૬૨]

(૮૭) वाऽश्मनो विकारे ७/४/६३

★ સુત્રપૃથ0 :– वा अश्मनः विकारे

★ વૃત્તિ :– विकार्थे तद्धितेऽश्मनोऽन्त्य स्वरादेर्लुक् ।

आश्मनः, आश्मः ।

☐ "त्रपु-जतोः षोऽन्तश्च" ६/२/३३ । त्रापुषं, जातुषम् । "पयो-द्रोर्य": ६/२/३५ । पयस्य, द्रव्यम् । "एकस्वरात्" ६/२/४८ । मयट् । मृन्मयम् । "गोः पुरीषे" ६/२/५० । गोमयम् । "अंश यस्या" । ६/२/५६ । आप्य अम्मयम् ।

卐 વૃત્યર્થ :– વિકાર અર્થવાળો તદ્ધિત નો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે अश्मन् ના અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ વિકલ્પે થાય છે. જેમકે :– अश्मनः विकार.=अश्मन् + अन् (विकारे ६/२/३० થી अन्)=आश्मन , જો अन् લોપાયનો आश्मः = સ્તંભ

★ અનુવૃત્તિ :– ऋवर्णः लुक् ७/४/५६ થી लुक्

卐 વિશેષ : 0 વિકાર એમ કેમ કર્યું ? आश्मनो मन्यः – અહીં વિકાર અર્થ નથી. षष्ठ्यान्त्यस्य ७/४/१०६ પરિભાષાથી લોપનું કાર્ય અન્ત્ય ને (अन् ને) થયુ.

0 ઉદાહરણ :–

मम्मन. विकारः = मम्मन् + अण् = माम्मनः

वर्हि विकारः = वर्हि + ष्यण् = वार्हिण:

☐ શેષવૃત્તિ :– (૮૫) त्रपु जतोः षोऽन्तश्च ६/२/३३ त्रपु અને जतु શબ્દોને વિકાર અર્થમાં अण् પ્રત્યય લાગે તથા શબ્દને અન્તે ष् ઉમેરાય છે.

0 त्रपुण विकारः = त्रपु + ष् = अण् = त्रापुषम्=કલઈ

0 जतुन. विकारः = जतु + ष् + अण् = जातुषम्=લાખનો વિકાર [૨૬૮]

(૮૬) पयो-द्रोर्य: ६/२/३५ पयस् અને द्रु શબ્દથી વિકાર અર્થમાં 'य' થાય છે.

0 पयस्य विकारः = पयस् + य = पयस्यम्=દુધનો વિકાર

0 द्रोः विकारः = द्रु + य = द्रव + य = द्रव्यम् = ઝાડનો વિકાર. [૨૬૯]

(૮૭) एक स्वरात् ६/२/४८ ભક્ષ્ય અને આચ્છાદન અર્થ સિવાયના એક સ્વર વાળા શબ્દોને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં નિત્ય मयट् થાય

मृदः विकारः = मृद् + मयट् = मृन्मयम् = માટીનો વિકાર (द् નો न् प्रत्यये च १/३/२ થી) [૨૭૦]

(૮૮) गोः पुरीषे ६/२/५० गो શબ્દથી पुरीष રૂપ (છાણરૂપ) વિકાર અર્થમાં मयट् પ્રત્યય લાગે.

ગો: પુરીષે: – ગો + મયટ્=ગોમયમ્=છાણ [૨૭૧]

(૪૯) અપો યઞ્ વા ૬/૨/૫૬ અપ્ શબ્દને વિકાર અર્થમાં યઞ્ વિકલ્પે લાગે છે.

0 अपां विकारः = अप् + यञ् – आप्यम् पक्षे अप् + मयट् (एकस्वरात् ६/२/४८ थी मयट्) = अम्मयम् – પાણીનો વિકાર. [૨૭૨]

[૫૬૩]

(૪૮) ह्योगोदोहादीनञ् हियङ्गुश्चास्य ६/२/५५

★ સુત્રપૃથ૦ :– ह्योगोदोहात् ईनञ् हियङ्गुः च सस्य

★ વૃત્તિ :– ह्योगोदोहशब्दाद्विकारे ईनञ् स्यात् नाम्नि, प्रकृतेर्हियङ्गुरादेशश्च स्यात् । हैयङ्गवीनम् – नवनीतं घृतं वा ।

卐 વૃત્યર્થ :– ह्योगोदोह શબ્દથી વિકાર અર્થમાં – જો વિશેષ નામ હોયતો – ईनञ् પ્રત્યય લાગે અને ह्योगोदोहનો हियङ्गु આદેશ થાયછે.

0 ह्योगोदोहस्य विकारः = ह्योगोदोह = ईनञ् – हियङ्गु + ईनञ् – हैयङ्गवीन – ગઇ કાલે દહોવાયેલ ગાયના દુધનું ઘી અથવા માખણ.

(उ નો अव् – अस्वयम्भूवोऽव् ७/४/७० थी)

✶ અનુવૃત્તિ :– (१) नाम्नि कः ६/२/५४ थी नाम्नि (२) विकारेः ६/२/३०

卐 વિશેષ :– 0 નામ્ની કેમ કહ્યું ?

ह्योगोदोह तक्रम् – ह्योगोदोह + अण् (विकारे ६/२/३० थी अण्) – ह्यौगोदोहम् – (અહીં ખાસ નામ નથી) ગઇકાલે દોહેલ ગાયના દુધનો વિકાર – છાસ વગેરે.

[૫૬૪]

(૪૯) प्राण्यौषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ६/२/३१

★ સૂત્રપૃથ૦ :– प्राणि औषधि वृक्षेभ्यः अवयवे च

★ વૃત્તિ :– एभ्यो विकारेऽवयवे चाणादयः स्युः । कापोतं सक्थि मांसं वा । दौर्वं, बैल्वं – काण्डं, भस्म वा ।

卐 વૃત્યર્થ :– (ષષ્ઠયન્ત) પ્રાણિ – ઔષધિ અને વૃક્ષ વાચી નામને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં (યથાવિહિત) अण વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

0 प्राणि :– कपोतस्य विकारः – कपोत + अण् – कापोतम् – કબુતરનું માંસ, कपोतस्य अवयव – कापोतम् – કબુતરનો સાથળ.

0 औषधि :– दुर्वायाः विकारं अवयवं वा – दुर्वा + अण्–दौर्वम्–દુર્વાનો કાંડરૂપ ભાગ કે ભસ્મ

0 वृक्ष :– बिल्वायाः विकारः अवयवः वा – बिल्वा + अण् – बैल्वम् – બિલાની લાકડી કે ભસ્મ

✶ અનુવૃત્તિ :– (१) विकारें ६/२/३०

卐 વિશેષ :– 0 પ્રાણિ :– ચેતનાવંત

ઔષધિ :– ફળ પાકતાં અંત આવે તે

વૃક્ષ :– ફળ અને ફુલ વગેરે.

0 प्राणि – ચેતનાવંત ગ્રહણ કરતાં ઔષધિ અને વૃક્ષ આવીજ જાય છતાં જે પૃથગ્ ગ્રહણ કર્યું તે प्राणिમાં ત્રસ જીવોનો સમાવેશ જ જાણવો.

0 प्राण्यौषधि કેમ કહ્યું ?

पाटलिपुत्रस्य अवयवः – पाटलिपुत्र + अकञ् (रोपान्त्यात् ६/३/४२ थी अकञ्) – पाटलिपुत्रकः

[૫૬૫]

(૫૦) अभक्ष्याच्छादने वा मयट् ६/२/४६

☆ સુત્રપૃથ૦ :– अभक्ष्य आच्छादने वा मयट्

★ વૃત્તિ :– भक्ष्याच्छादन वर्जं यथार्हं विकारावयवयोर्मयड्वा । भस्ममयं भास्मनम् ।

निषेधे – मौद्गः सूपः, कार्पासः पटः ।

■ "लुब्बहुलं पुष्पमूले" ६/२/५७ । मल्लिका पुष्पम् । विदारी मूलम् । "फले" ६/२/५८ । आमलकं फलम् । इति वैकारिकाः ।

तदत्रास्ति (१) तेषांनिवासः (२) तस्माद् दुरभवं (४) तेन निवृंत (४) चेत्यर्थचतुष्टये इणादयो मतुश्च यथार्हं देशे नाम्नि च वक्तव्याः । औदुम्बरं (१) शैवं (२) वैदिशं पुरं (३) कौशाम्बी पुरी (४) उदुम्बरावती मतुमाना "नडकुमुदवेतसमहिषाड्डित्" ६/२/७४ । मतुः । नड्वान् कुमुद्वान् । "नडाशादाद् ड्वलः ६/२/७५ नड्वलम्, शाद्वलम् । इति चातुरर्थिकाः ।

卐 વૃત્યર્થ :– ભક્ષ્ય (ખાવું) आच्छादन (ઓઢવું) એ બે અર્થ સિવાય (અન્ય અર્થ વાળા) યથા યોગ્ય શબ્દોથી અવયવ અને વિકાર અર્થમાં मयट् પ્રત્યય લાગે.

0 भस्मनः विकारः – भस्मन् + मयट् – भस्ममयम् વિકલ્પે भस्मन्+अण् (विकारे ६/२/३०)–भास्मनम् – રાખનો વિકાર.

0 अभक्ष्याच्छादने કેમ કહ્યું ?

ભક્ષ્ય :- मुद्गस्य विकार ભક્ષ્ય છે માટે अण् = मुद्ग + अण् = मौद्गः सूपः = મગની દાળ.
आच्छादन :- कार्पासानाम् विकारः = कर्पास + अण् = कार्पासः पटः = કપાસનું કપડું.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) विकारे ૬/૨/૩૦
(૨) प्राण्यौषधि वृक्षेभ्यः अवयवे च ૬/૨/૩૧ થી अवयवे

卐 વિશેષ :- 0 यथार्हम् :- વિકાર અથવા અવયવ એમાંથી જે પ્રાપ્તિ હોય તેમાં પ્રત્યય લાગ્યા પછી ભક્ષ્ય કે આચ્છાદન પદાર્થ વિકાર કે અવયવ તરીકે જો વાચ્ય હોય તો આ સૂત્ર તે શબ્દને ન લાગે

□ શેષવૃત્તિ – (૫૦) लुप् बहुलं पुष्पमूले ૬/૨/૫૭ પુષ્પ અથવા મૂળ રૂપ વિકાર કે અવયવ હોય તો તેજ અર્થમાં बहुलम् લોપ થાય છે
0 मल्लिकायाः विकारः अवयवो वा = मल्लिका + अण् (प्राण्यौषधि.. ૬/૨/૩૧ થી अण्) = मल्लिका पुष्पम् = મોગરાનું ફૂલ – 0 विदार्याः विकारः अवयवो वा = विदारी + अण् = विदारी मूलम् = વિદારીનું મૂળ (પ્રત્યય લોપ આ સૂત્રથી થયો) [૨૭૩]
(૫૧) फले ૬/૨/૫૮ ફળ રૂપ વિકાર કે અવયવ હોય તો પ્રત્યય નો નિત્ય લોપ થાયછે
आमलकस्य विकारः अवयवो वा = आमलक + अण् = आमलकम् = आमलकम् फलम् – (આ સૂત્રથી પ્રત્યય લોપ [૨૭૪]

વિકારક અધિકાર સમાપ્ત

નિવાસાદિ અર્થ અને તેના સૂચક પ્રત્યયો :—
(૫૨) तदत्रास्ति ૬/૨/૭૦ પ્રથમાન્ત નામને તે અહી છે" એવા સપ્તમીના અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાયછે જો દેશનુ નામ રૂઢ હોય તો –
0 उदुम्बराः अस्मिन् देशे सन्ति = उदुम्बर + अण् – औदुम्बरम् नगरम् – ઔદુમ્બર નગર [૨૭૫]
(૫૩) निवासादुरभवे इति देशे नाम्नि ૬/૨/૬૯ "निवास" અને अदूरभव અર્થમાં જો દેશ કે નગરનુ નામ રૂઢ હોય તો યથાવિહિત પ્રત્યયો લાગે
0 દેશ :- शिबीनां निवास = शिबि + अण् = शैवम् – દેશનું નામ
0 विदिशायाः अदूरभवम् = विदिशा + अण् – वैदिश नगरम् = વૈદિશ નગર. [૨૭૬]
(૫૪) तेन निर्वृत्ते च ૬/૨/૭૧ તૃતીયાન્ત નામથી निर्वृत – (બનેલુ) એવા અર્થમાં જો દેશનુ નામ હોય તો યથાવિહિત પ્રત્યય થાય.
0 कुशाम्बेन निर्वृत्ता = कुशाम्ब + ङीन् = कौशाम्बी = કુશામ્બ રાજાએ સ્થાપેલી [૨૭૭]
(૫૫) नद्यां मतुः ૬/૨/૭૨ निवास, अदुरभव, तदस्मिन्, तेननिर्वृत्त એ ચાર અર્થમાં જો નદીનું રૂઢ નામ હોય તો मतु પ્રત્યય લાગે.
0 उदुम्बराणां निवासः = उदुम्बर + मतु – उदुम्बरामत + ङी = उदुम्बरावती – ઉમરાવતી નદી
(माऽवर्णान्तो...૨/૧/૯૪ થી व) – उदुम्बरावती [૨૭૮]
(૫૬) मध्वादेः ૬/૨/૭૩ मधु વગેરે શબ્દને જો દેશનું નામ હોય તો निवास, अदुरभव, तदस्मिन्, तेननिर्वृत्त એ ચાર અર્થમાં मतु (मत्) પ્રત્યય લાગે.
मधुनः निवासः = मधु + मत् = मधुमत् (પ્રથમા એ વ) – દેશનુ નામ છે. [૨૭૯]
(૫૭) नड कुमुद वेतस महिषाद् डित् ૬/૨/૭૪ नड, कुमुद, वेतस–महिष આ ચાર શબ્દે ને निवास, अदूरभव तदस्मिन्, तेननिर्वृत्ते એ ચાર અર્થમાં જો દેશનુ નામ હોય તો ड इत् વાળો मतु (मतुड्) પ્રત્યય લાગે
0 नडाः सन्ति यत्र = नड + मतु –नड्वान् – દેશનુ નામ (ड કાર થી પૂર્વ સ્વરનો લોપ થયો) [૨૮૦]
(૫૮) नड शादाद्वलम् ૬/૨/૭૫ नड અને शाद શબ્દોને निवास, अदूरभव, तदस्मिन् અને तेननिर्वृत्ते એ ચાર અર્થમાં જો દેશવાચી નામ હોય તો ड इत् હોય તેવો वल (वलड्) પ્રત્યય લાગે
नडा : सन्ति यत्र = नड + वल = नड्वलम्
शादाः सन्ति यत्र = शाद + वल = शाद्वलम्
(બને દેશના નામ છે) [૨૮૧]

[૫૬૬]

(૫૧) देवता ૬/૨/૧૦૧

★ વૃત્તિ :- देवता योऽस्मात् पाठार्थेऽणादयः स्युः जिनो देवता अस्येति जैन ।

卐 સૂત્રાર્થ :- દેવતા અર્થવાળા પ્રત્યયાન્ત નામને ષષ્ઠી અર્થમાં अण् વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.
जिनः देवता अस्य = जिन + अण् = जैन – જિન જેના દેવતા છે તે – જૈન

★ અનુવૃત્તિ :- तस्येदम् सौ ૬/૨/૯૮ થી तस्य

卐 વિશેષ :– 0 सा – પ્રથમાન્ત માટે અને अस्य:– ષષ્ઠીને માટે છે.

0 ઉદાહરણ :–

अग्निः देवताऽस्य = अग्नि + एयण् = आग्नेय – અગ્નિ જેનો દેવ છે તે.

[૫૫૭]

(૫૨) तद्वेत्त्यधीते ૬/૨/૧૧૭

★ સુત્રપૃથ૦ :– तद् वेत्ति अधीते

★ વૃત્તિ :– द्वितीयान्ताद्वेत्त्यधीते वेत्यर्थयोरणादयः स्युः । वैयाकरणः ।

■ "न्यायादेरिकण्" ६/२/११८ नैयायिकः ।

卐 **વૃત્યર્થ :– દ્વિતીયાન્ત નામને 'वेत्ति' જાણે છે અથવા 'अधीते' ભણે છે. અર્થમાં अण् વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.**

0 व्याकरणम् वेत्ति अधिते वा = व्याकरण् + अण् = वैयाकरणः = વૈયાકરણી.

卐 વિશેષ :– 0 व्याकरण નું वैयाकरण् થયું તે स्वः पदान्तात् प्रागैदौत् ७/४/५ થી व ની પછી ए નો આગમ થયો.

■ શેષવૃત્તિ :– (૫૯) न्यायादेरिकण् ૬/૨/૧૧૮ द्वितीयान्त એવા न्याय વગેરે શબ્દોને वेत्ति અને अधीते અર્થમાં इकण् પ્રત્યય લાગે છે.

0 न्यायं वेत्ति अधीते वा = न्याय + इकण् = नैयायिकः = નૈયાયિક [૨૮૨]

[૫૫૮]

(૫૩) संस्कृते भक्ष्ये ૬/૨/૧૪૦

★ વૃત્તિ :– सप्तम्यन्तादस्मिन्नर्थेऽणादयः स्युः । भ्राष्ट्राः अपूपाः

■ "शूलोखाद्यः" ६/२/१४१ शूल्यम्, उख्यम् मांसम् । "क्षीरादेयण् ६/२/१४२ क्षैरेयी, यवागू ।

卐 **વૃત્યર્થ :– सप्तम्यन्त નામ संस्कृत भक्ष्य (સંસ્કારીને ખાવું) અર્થમાં अण् વગેરે પ્રત્યયો થાય છે. भ्राष्ट्रे संस्कृताः अपूपाः = भ्राष्ट्र + अण् = भ्राष्ट्राः अपूपाः = ભઠ્ઠીમાં સંસ્કારેલા પૂડલાં**

卐 વિશેષ :– 0 भक्ष्य કેમ કહ્યું ?

फलके संस्कृता माला – અહીં ભક્ષ્ય અર્થ નથી પણ સુશોભન અર્થ છે.

■ શેષવૃત્તિ :– (૬૦) शूलोखाद्यः ૬/૨/૧૪૧ સપ્તમ્યન્ત એવા शुल અને उख શબ્દોને સંસ્કારેલુ ભક્ષ્ય અર્થમાં 'य' પ્રત્યય થાય છે.

0 शुले संस्कृतं मांसम् – शुल + य – शुल्यम् – લોઢાના શુળ પર સંસ્કારેલું માંસ

0 उखायां संस्कृतं मांसम् – उख + य – उख्यम् – થાળીમાં સંસ્કારેલું માંસ [૨૮૩]

(૬૧) क्षीरादेयण् ૬/૨/૧૪૨ સપ્તમ્યન્ત એવા क्षीर શબ્દને संस्कृत भक्ष्य એવા અર્થમાં एयण् પ્રત્યય લાગે

क्षीरे संस्कृतं यवागूः – क्षीर + एयण् + ङी (સ્ત્રીલિંગ માટે "ङी") – क्षैरेयी यवागूः – દુધમાં સંસ્કારેલી રાબ [૨૮૪]

[૫૫૯]

(૫૪) तत्र कृत लब्धक्रीत सम्भूते ૬/૩/૯૪

★ વૃત્તિ :– सप्तम्यन्तादेष्वर्थेष्वणादयः एयणादयश्च प्रत्ययाः स्युः । स्रौघ्नः ।

■ [दिश्यः, मूर्धन्यः ।] "मध्यादिनण्णेया मोऽन्तश्च" ६/३/१२६ । माध्यन्दिनः, माध्यमः, मध्यमीयः । "वर्गान्तात्" ६/३/१२८ । ईयः । कवर्गीयः । "अशब्दवर्गादीनयेयाः" भरत वर्गीणः, भरतवर्ग्यः, भरतवर्गीयः। शब्दे तु क वर्गीयः ।

卐 **વૃત્યર્થ :– तत्र कृत (ત્યાં કરેલું), लब्ध (મેળવેલું), क्रीत (ખરીદેલું), सम्भूत (થયેલું) એવા અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત નામને अण् વગેરે एयण् વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.**

अ :ण्– स्रुघ्ने कृतः = स्रुघ्न + अण् – स्रौघ्नः – **સ્રુઘ્ન નામક પ્રદેશમાં કરાયેલ [એ–જ–રી–તે]** स्रुघ्नेलब्धः, स्रुघ्ने क्रीत, स्रुघ्ने सम्भूतः

卐 વિશેષ :– 0 अण् एयण् વગેરેની અનુવૃત્તિ સવિશેષણથી અહીં અવનુતે છે.

0 तत्र :– સપ્તમ્યન્ત ના ગ્રહણ ને માટે છે.

0 અન્ય ઉદાહરણ :–

एयण् :– स्रुघ्न + एयण् – स्रौघ्नेय

ञ्य :– बहिः क्रीतः – बहिर् + ञ्य (बहिषष्टिक...च ૬/૧/૧૬ થી ञ्य – बाह्यः અને इकण् પ્રત્યય લાગેતો बाहिकः થાય.

■ શેષવૃત્તિ :– दिश्यः, मूर्धन्यः જુઓ સૂત્રઃ ૫૮*

o o o o o o o o o o o o o o o o o

* સૂત્રઃ ૫૮ दिगादि देहांशाद्यः ૬/૩/૧૨૪ આ સૂત્ર અલગ હોવાછતાં અહીં સૂત્રઃ ૫૪ માં કેમ મુક્યુ તે વિચારણીય છે.

(૬૨) મધ્યાદિતગેયા ચોઽન્તશ્ચ ૬/3/૧૨૬ મધ્યેભવન્ત મધ્ય શબ્દથી મધ્ય અર્થમાં દિનગ્, ण અને ईय પ્રત્યય થાય છે અને મધ્ય શબ્દને અન્તે म આગમ થાય છે.

0 મધ્યેભવાઃ – (૧) मध्य + दिनग् – माध्यंदिना पक्षे (૨) मध्य + ण – माध्यमः पक्षे (૩) मध्य+ईय – मध्यमीयः – મધ્યનો [૨૮૫]

(૬૩) વર્ગાન્તાત્ ६/3 ૧૨૮ જે નામને છેડે વર્ગ શબ્દ છે એવા સપ્તમ્યન્ત નામને ભવ અર્થના ईय પ્રત્યય લાગે

0 क वर्गे भव – क वर्ग + ईय – क वर्गीय – ह वर्गनो [૨૮૬]

(૬૪) ईन-यौ चाऽशब्दे ६/3 ૧૨૯ શબ્દ એવો અર્થ ન નીકળતો હોય ત્યારે સપ્તમ્યન્ત એવા નામને અન્તે વર્ગ શબ્દ હોયતો ભવ અર્થમાં ईन, य ईय પ્રત્યયો લાગે

0 भरत वर्गे भव. – (૧) भरत वर्ग+ईन-भरत वर्गीणः पक्षे (૨) भरतवर्ग + य – भारतवर्ग्य पक्षे (૩) भरतवर्ग + ईय – भरतवर्गीयः – ભરત ગોત્રના વર્ગનો થયેલો [૨૮૭]

[૫૭૦]

(૫૫) कुशले ६ ३ ૯૫

★ વૃત્તિ :- अत्रेत्यर्थं सप्तम्यन्तात्यथा विहितमणादय ण्यणादयश्च स्यु । मथुरायां कुशलो माथुरः ।

卐 વૃત્યર્થ :- कुशल અર્થમાં યથાયોગ્ય નામથી अण् વગેરે અને ण्यण् વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

0 मथुरायां कुशलः = मथुरा + अण् = माथुरः = મથુરામાં વિદ્યા વડે કુશળ.

★ અનુવૃત્તિ :- तत्र कृत लब्ध क्रीत सम्भूते ६/3/૯૪ થી तत्र (સપ્તમ્યન્ત)

卐 વિશેષ :- 0 अणादय, ण्यणादय અધિકારથી અનુવર્તે છે

0 યથાવિહિત એમ વૃત્તિમાં લખ્યુ હોવાથી આ અધિકાર शिक्षादेश्चाण् ६/3/१४८ સુધી લઇ જવાનો છે *

0 ઉદાહરણ :-

0 ण्यण. – नद्यां कुशलः = नदी + ण्यण् = नादेय = નદી તરવામાં કુશળ

[૫૭૧]

(૫૬) जाते ६/3/૯૮

★ વૃત્તિ :- सप्तम्यन्ताज्जातेऽर्थे यथाविहितमणादय ण्यणादयश्च स्यु. । मथुरायां जातो माथुरः – अण्

卐 વૃત્યર્થ :- સપ્તમ્યન્ત નામને जात (ઉત્પન્ન) અર્થમાં યથાવિહિત अण् વગેરે અને ण्यण् વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

मथुरायां जातः = मथुर + अण् = माथुरः = મથુરામાં થયેલો.

★ અનુવૃત્તિ :- तत्र कृत लब्ध क्रीत सम्भूते ६/3/૯૪ થી तत्र (સપ્તમ્યન્ત)

卐 વિશેષ :- 0 तत्र એમ કેમ કહ્યું ?

0 ચૈત્રાજ્જાત અહીં પંચમી છે માટે છે સૂત્ર ન લાગે

0 जात એમ કેમ કહ્યું ?

आमने आस्ते = આમને બેસે છે. जात નથી.

॥ અન્ય ઉદાહરણ :-

0 राष्ट्रेजातः = राष्ट्र + इय = राष्ट्रियः = રાષ્ટ્રિય

0 नद्यांजातः = नदी+ण्यण् = नादेयः = નદીમાં થયેલો

[૫૭૨]

(૫૭) भवे ६/3/१२3

★ વૃત્તિ :- सप्तम्यन्तादस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादय ण्यणादयश्च स्युः । भवत्यर्थं इह सत्ता गृह्यते, न तु जन्म, जात इत्यनेन गतार्थत्वात् । यथा स्रुघ्ने भवः स्रौघ्न इति, स्रुघ्ने सन् वर्तमान इत्यर्थः ।

卐 વૃત્યર્થ – સપ્તમ્યન્ત નામને 'भव' અર્થમાં યથાવિહિત अण् વગેરે ण्यण् વગેરે પ્રત્યયો થાય છે. भवति શબ્દ અહીં સત્તા કે વિદ્યમાનતા અર્થમાં ગ્રહણ કરાય છે. જન્મ કે ઉત્પન થવું અર્થમાં નહીં

स्रुघ्नेभव = स्रौघ्नः = स्रुघ्न + अण् = સ્રુઘ્ન દેશમાં વિદ્યમાન.

★ અનુવૃત્તિ :- तत्र कृत लब्ध क्रीत सम्भूते ६/3/૯૪ થી तत्र (सप्तम्यन्त)

卐 વિશેષ :- 0 ૨૫૮

[૫૭૩]

(૫૮) दिगादिदेहांशाद्यः ६/3/१२४

★ સૂત્રપૃથ૦ :- दिक्–आदि देह अंशाद् यः

★ વૃત્તિ :- भवे । दिश्यः । मूर्द्धन्यः ।

卐 વૃત્યર્થ :– 'भव' અર્થમાં (સપ્તમ્યન્ત એવા दिक् વગેરે શબ્દોને અને દેહ ના અવયવવાચી શબ્દોને 'य' પ્રત્યય થાયછે.
દિશા :– दिशि भवः = दिशि + य = दिश्यः = દિશામાં થયેલો.
દેહાંશ :– मूर्धनि भवः = मूर्धन् + य = मूर्धन्यः = માથામાં થયેલો.

★ અનુવૃત્તિ :– तत्रकृतलब्धक्रीत सम्भूते ६/३/९४ થી तत्र

卐 વિશેષ :– 0 अण् વગેરે પ્રત્યયોના અપવાદ રૂપે આ સૂત્ર બનાવેલ છે.
0 मूर्धन् માં જે अन् લોપ ન થયો તે अनोट्येये ७/४/५१ સૂત્ર થી છે.
0 दिगादि ગણ :– दिश्, वर्ग, पूग, गण, यूथ, पक्ष धाय्या, मित्र, धाय्यमित्र, मेधा, न्याय, अन्तर्, पथिन्, रहस्, अलीक. उख, उखा, साक्षिन्, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, वंश, अनुवंश, देश, काल, वेश, आकाश, अप्

[૫૭૪]

(૫૯) ततआगते ततः प्रभवति

★ સુત્રપૃથ० :– तत आगते ६/३/१४९ (ततः प्रभवति ६/३/१५७)
★ વૃત્તિ :– तत इति पञ्चम्यान्तात् आगतेऽर्थे अणादयः स्युः । माथुरः पान्थः ।
■ तत इति पञ्चम्यन्तात् प्रभवति प्रथमं प्रकाशमानेऽर्थे अणादयः स्युः । हैमवती गङ्गा ।

卐 વૃત્યર્થ :– आगते (આવેલું) અર્થમાં પંચમ્યન્ત નામથી अण् વગેરે પ્રત્યયો થાયછે.
0 मथुरायाः आगतः = मथुरा + अण् = माथुरः पान्थः = મથુરામાંથી આવેલો મુસાફર.

卐 વિશેષ :– 0 तत શબ્દ પંચમ્યન્ત અધિકાર માટે છે. આ અધિકાર ट्यदादेर्मयट् ६/३/१५९ માં સૂત્ર સુધી (સિદ્ધહેમમાં) ચાલેછે.
0 ઉદાહરણ :–
'य" गोभ्यः आगतः = गो + य (गोः स्वरे यः ६/१/२७ થી य, य्यक्ये १/२/२५ થી ओ નો अव्) = गव्यः – ગાય પાસેથી આવેલો.
■ શેષવૃત્તિ :– (૪૫) प्रभवति ६/३/१५७ પંચમ્યન્ત નામથી प्रभवति = પહેલ વહેલું નીકળેલું એવા અર્થમાં अण् વગેરે પ્રત્યય લાગે છે.
0 हिमवतः प्रभवति = हिमवत् + अण् = हैमवती गङ्गा (સ્ત્રીલિંગે ङी લાગ્યો છે अण्...टिताम् २/४/२० થી ङी) = હિમાલયમાંથી ઉદ્ભવેલ ગંગા. [૨૮૮]

[૫૭૫]

(૬૦) तस्येदम् ६/3/१६०

★ સુત્રપૃથ० :– तस्य इदम्
★ વૃત્તિ :– षष्ठयन्तादस्मिन्नर्थेऽणादयः स्युः । आर्षम्

卐 વૃત્યર્થ :– ષષ્ઠયન્ત નામને 'તેનુ આ' અર્થમાં अण् વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.
0 ऋषेः इदम् = ऋषि + अण् = आर्षम् (ऋ ની વૃદ્ધિ आर्) = ઋષિનું આ.

卐 વિશેષ :– 0 तस्य = ષષ્ઠયન્ત ને માટે છે આ અધિકાર સિદ્ધહેમમાં "वहेस्तुरिश्चादिः" ६/३/१८० સૂત્ર સુધી ચાલેછે. *
0 ઉદાહરણ :–
दितेः इदम् = दिति + यण् = दैत्यम्
कलेः इदम् = कलि + एयण् = कालेयम्

[૫૭૬]

(૬૧) कृते ६/3/१९२

★ વૃત્તિ :– तृतीयान्तात् कृतेऽर्थे अणादयः स्युः । सिद्धसेनीयः स्तवः
■ "तेन प्रोक्ते" ६/३/१८१ । भाद्रबाहवं शास्त्रम् । 'उपज्ञाते" ६/३/१९१ । पाणिनीयं व्याकरणम् ।

卐 વૃત્યર્થ :– તૃતીયાન્ત નામથી कृते = "તેણે કરેલું" અર્થમાં अण् વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.
सिद्धसेनेन कृतः स्तवः = सिद्धसेन+ईय = सिध्धनीयः स्तवः – સિદ્ધસેને કરેલ સ્તુતિ.

★ અનુવૃતિ :– तेन प्रोक्ते ६/३/१८१ થી तेन

卐 વિશેષ :– 0 સ્પષ્ટ

■ શેષવૃત્તિ :– (૬૬) तेन प्रोक्ते ६/3/१८१ તૃતીયાન્ત નામથી 'તેણે કરેલું" અર્થમાં अण् વગેરે પ્રત્યયો લાગે. भद्रबाहुनां प्रोक्तं शास्त्रम् – भद्रबाहु + अण् भाद्रबाहवं शास्त्रम्–ભદ્રબાહુએ કરેલ શાસ્ત્ર [૨૮૯]

o o o o o o o o o o o o o o o o o

* तस्य :– મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા. ૨, પૃ. ૩૪૯

(६७) उपज्ञाते ६/3/१९१ विना उपदेशे कर्नाथि पहेले थीज जाणेलुं होय ते "उपज्ञात" कहेवाय तृतीयान्त नामथी उपज्ञात अर्थमा अण् वगेरे प्रत्ययो थाय
पाणिनिना उपज्ञातं व्याकरणम् – पाणिनि+ईय=पाणिनीयम् = पाणिनिये रचेलुं व्याकरण [२९०]

[५७७]

(६२) साधुपुष्यत्पच्यमाने ६/3/११७

★ सूत्रपृथ० .– साधु पुष्यत् पच्यमाने

★ वृत्ति .– सप्तम्यन्तात्कालार्थाद् देश्यादयः स्युः । शिशिरे साधु – शैशिरं तैलम् । वसन्ते पुष्यन्ति वासन्त्यो लता । शरदि पच्यन्ते शारदा शालयः ।

☐ 'उप्ते' ६/3/११८ । शरदि उप्ताः शारदा यवाः ।
[कृतादय सप्तम्यार्था शेष संज्ञा । इति-माघनंदि]
'नद्यादेरेयण्' ६/3/२ शेषार्थ । नद्या कृतं नादेयं जलम् । 'राष्ट्रादियः' ६/3/3 'शेष' इत्यधिकारात् राष्ट्रीयम् । 'दूरादेत्यः' ६/3/४ । दूरेत्यः । 'उत्तरादाहञ्' ६/3/५ औत्तराहः । "पारावारादीनः" ६/3/६ । पारावारीणः । "व्यस्तव्यत्ययात्" ६/3/७ । पारीणः । अवारीणः । अवारपारीणः । अस्त्रगामिन्यर्थेऽप्येवम् – पारमस्त्रगामी-पारीण इत्यादि । "द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यः" ६/3/८ । दिव्यं प्राच्यमपाच्यमुदीच्यं प्रतीच्यम् । ग्रामादीनञ् च ६/3/९ । ग्रामीण, ग्राम्यः ।

卐 वृत्त्यर्थ – सप्तम्यन्त अने काळवाची नामने साधु, पुष्यत्, पच्यमान ए त्रण अर्थमां अण् वगेरे प्रत्ययो लागे छे
0 शिशिरे साधुः = शिशिर + अण् = शैशिरम् तैलम् = शिशिर ऋतुमां सारुं तेल
0 वसन्ते पुष्यन्ति लता. = वसन्त + अण्(स्त्री-लिंग ङी लागीने) = वासन्ती अने ब. व. मां वासन्त्यो लता = वसन्त ऋतुमां पुष्ट थती वेल
0 शरदि पच्यन्ते = शरद + अण = शारदा शालयः = शरदऋतुमां पाकता चोखा

★ अनुवृत्ति :– (१) कालाद् देये ऋणे ६/3/११३ थी कालाद्
(२) तत्र कृत लब्ध क्रीत सम्भूते ६/3/९४ थी तत्र

卐 विशेष :– 0 स्पष्ट

☐ शेषवृत्ति :– (६८) उप्ते ६/3/११८ काळवाची सप्तम्यन्त नामने उप्त–वावेलुं अर्थमां अण् वगेरे प्रत्ययो लागे शरदि उप्ताः यवाः – शरद + अण् = शारदाः यवाः – शरदऋतुमां वावेला जव. [२९१]
0 हस्तेपत्ये ६/१/२८ थी अपत्य वगेरे अने मत्स्ये मत्स्य ६/२/१४० ए अन्तार्थथी अन्य (छट्ठा अध्यायना पाद १ अने पाद-२ सिवायना एवा प्राग जितीय (६/४/२ पूर्वेना) अर्थमां जे–जे प्रत्ययोनुं विधान छे ते शेषार्थक समजवा *

(६९) नद्यादेरेयण् ६/3/२ प्राग्जितीय शेष अर्थमां नदी वगेरेने एयण् प्रत्यय लागे.
0 नद्या कृतादि – नदी+एयण्–नादेयः नदी वडे करेलुं
0 वने भव – वन+एयण्=वानेय–वनमां थयेलो [२९२]

(७०) राष्ट्रादियः ६/3/3 प्राग्जितीय शेष अर्थमां राष्ट्र शब्दने 'ईय' प्रत्यय लागे छे. राष्ट्रे कुशलः – राष्ट्र + ईय – राष्ट्रीयः – राष्ट्रमां कुशळ. [२९३]

(७१) दूरादेत्यः ६/3/४ दूर शब्दने शेष अर्थमां एत्य प्रत्यय लागे छे. दूरेभवः – दूर + एत्य – दूरेत्यः – दूर थयेलो. [२९४]

(७२) उत्तरादाहञ् ६/3/५ उत्तर शब्दने शेष अर्थमां आहञ् प्रत्यय लागे उत्तरे भव = उत्तर + आहञ्= औत्तराहः – उत्तरमां थयेलो. [२९५]

(७३) पारावारादीनः ६/3/६ पारावार शब्दने शेष अर्थमां ईन प्रत्यय लागेछे पारावारे जातः – पारावार + ईन – पारावारीणः – समुद्रमा जन्मेलो. [२९६]

(७४) व्यस्त व्यत्ययात् ६/3/७ पारावार शब्दने व्यस्त-एटले जुदाजुदा करीने पार, अवार ने तथा व्यत्यस्त एवा अवारपार शब्दने शेष अर्थमां ईन प्रत्यय लागे पारेजातः भवो वा – समुद्रमां थयेलो पार + ईन = पारीणः एजरीते अवारे भवः – अवारीणः अने अवार पारे भवः –अवारपारीण एम त्रणे रूपो थशे. [२९७]

(७५) पारावारं व्यस्त–व्यत्यस्तं च ७/१/१०१ द्वितीयान्त एवा पारावार, पार, अवार अने अवार–पार शब्दोने जनार (गामिन् – * अस्त्रगामिन्) अर्थमां

० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०

* 1 शेष :– हैमप्रकाश पूर्वार्ध पृ. ३९०
* 2 अस्त्रगामिन् :– हैमप्रकाश पूर्वार्ध – पृ. ३९० मां अस्त्रगामिन् अर्थमां लखेल छे ज्यारे आ सूत्रनी सिद्ध-हेम न्या नी वृत्तिमा गामिन् अर्थ लख्यो छे अस्त्रगामिन् नहीं ते वात नोंधपात्र छे.

'ईन्' પ્રત્યય લાગે છે. पारं (गामी) अलङ्गामी र + ईन् – पारीणः – સમુદ્ર પાર જનારો [૨૯૮]

(૭૬) द्युप्रागपागुदक्प्रतीचोयः ૬/૩/૮ અવ્યવ કે અનવ્યયરૂપ दिव्, प्राय्, अपाच्, उदच् અને प्रत्यच् શબ્દોને શેષ અર્થમાં 'य' પ્રત્યય લાગે છે.

दिवि भवम् – दिव् + य – दिव्यम् – આકાશમાં થયેલું એજરીતે प्राच्यांभवम् – प्राच्यम् – પૂર્વમાં થયેલું 0 अपाच्यम – દક્ષિણમાં થયેલું 0 उदीच्यांभवम् – ઉત્તરમાં થયેલું 0 प्रतीच्यांभवम् – પશ્ચિમમાં થયેલું [૨૯૯]

(૭૭) ग्रामादीनञ् च ૬/૩/૯ શેષ અર્થમાં ग्राम શબ્દને ईनञ् અને य પ્રત્યય લાગે ग्रामे भवः = ग्राम +ईनञ् = ग्रामीण. पक्षे ग्राम + यः ग्राम्यः – ગામમાં થયેલો. [300]

[૫૭૮]

(૬૩) कत्र्यादेश्चैयकञ् ૬/૩/૧૦

★ સુત્રપૃથ૦ :– कत्रि आदेः च एयकञ्

★ વૃતિ :– कत्र्यादिभ्यो ग्रामाच्चशेषे एयकञ् ।

कात्रेयकः । ग्रामेयकः ।

■ दाक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण्" ६/३/१३ दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

卐 વૃત્યર્થ :– कत्रि વગેરે શબ્દોને અને ગ્રામ શબ્દને શેષ અર્થમાં एयकञ् પ્રત્યય થાયછે.

0 कत्र्यां भवः = कत्रि + एयकञ् = कात्रेयकः નિંદનીય ત્રણ હોય તે સ્થળ.

0 ग्रामे भवः = ग्राम + एयकञ् = ग्रामेयकः = ગામમાં થયેલ.

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) शेषे ૬/૩/૧
(૨) ग्रामादिनञ् च ૬/૩/૯ થી ग्राम

卐 વિશેષ :– 0 कत् त्रिः ૩/૨/૧૩૩ સુત્રથી કુત્સિત અને किम् અર્થમાં कत् થયોછે.

0 कत्रि ગણ :– कत्रि, पुष्कर, पुष्कल, उम्पि, उम्भि, औम्भि, कुम्भी, कुण्डिना, नगर, महिष्मती, वर्मवती चर्मण्वती

■ શેષવૃતિ :–(૭૮) दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् ૬/૩/૧૩ दक्षिणा, पश्चात् અને पुरस् શબ્દોને શેષ અર્થમાં त्यण् પ્રત્યય લાગે. दक्षिणस्यां जातः भवः वसति वा = दक्षिणा+त्यण् = दाक्षिणात्यः = દક્ષિણમાં થયેલો કે વસનારો (એ જ રીતે पाश्चात्य=પશ્ચિમ માં થયેલો.

पौरस्त्यः= પૂર્વમાં થયેલો. [૩૦૧]

[૫૭૯]

(૬૪) क्वेहामात्रतसस्त्यच् ૬/૩/૧૬

★ સુત્રપૃથ૦ :– क्व इह अमा त्र तसः त्यच्

★ વૃત્તિ :– क्व इह अमा इत्येतेभ्यः, त्र तस् इत्येतत्प्रत्ययान्तेभ्यश्च त्यच् स्यात् । क्वत्यः, इहत्यः, अमात्यः, कुत्रत्यः, यतस्त्यः ।

卐 વૃત્યર્થ :– **क्व (ક્યાં), इह અહીં अमा (સાથે) એ નામો પછી તથા त्र અને तस् પ્રત્યયાન્ત નામો પછી શેષ અર્થમાં त्यच् પ્રત્યય લાગે છે.**

0 क्त्र भवः = क्व + त्यच् = क्वत्यः = **ક્યાં થયેલો: આજરીતે 0 इहत्यः = અહીં થયેલો अमात्यः = સાથે થયેલો, 0 कुत्रत्यः ક્યાં થયેલો 0 यतस्त्यः = જ્યાં થયેલો.**

☆ અનુવૃતિ :– शेषे ૬/૩/૧

卐 વિશેષ :– 0 च કાર એ त्यच् અને त्यण् ના સામાન્ય ગ્રહણને ટાળવા માટે છે.

0 यतः માં तस् પ્રત્યય, किमद्व्यादि...૭/૨/૮૯ થી થયોછે.

0 कुत्र માં त्र પ્રત્યય, क्वकुत्रात्रेह ૭/૨/૯૩ થી નિપાતન.

[૫૮૦]

(૬૫) सायं चिरं प्राह्णे प्रगेऽव्ययात् ૬/૩/૮૮

☆ સૂત્રપૃથ૦ :– सायं चिरं प्राह्णे प्रगे अव्ययात्

★ વૃતિ :– सायन्तनम्, चिरन्तनम् ।

■ "भवतोरिकणीयसौ" ६/३/३० । क्वचिदिकस्येतो लुक् । भावत्कम् । भवदीयम् । "पर जन राज्ञोऽकीयः" ६/३/३१ परकीयः, राजकीयः । "दोरीयः" ६/३/३२ देवदत्तीयः । तदीयः । पाणिनीयम् ईयेऽन्यादोन्तः, अन्यदीयम् । "वा युष्मदस्मदोऽञनञौ युष्माकास्माकौ चास्यैकत्वे तु तवकममकम्" ६/३/६७ । यौष्माकः । यौष्माकी स्त्री । यौष्माकीणः । यौष्माकीणा । युष्मदीयः । आस्माकः, आस्माकीनः, अस्मदीयः । तावकम्, मामकम्, तावकीनम्, मामकीनम् । त्वदीयम्, मदीयम् ।

卐 વૃત્યર્થ :– **કાળવાચી सायम् (સાંજ) चिरम् (લાંબાકાળે), प्राह्णे (પૂર્વભાગે), प्रगे (દિવસ ઉગ્યા પૂર્વે) શબ્દો અને કાળવાચી અવ્યયરૂપ નામોને શેષ અર્થમાં तनट् પ્રત્યય થાય છે)** साय भवम् = सायम् + तनट् = सायंतनम्

= મોડું થયેલું 0 चिरम् + तनट् = चिरतनम् = લાંબાકાળનું

★ અનુવૃત્તિ :- (૧ જુઓ ૬/૩/૧
(૨) वर्षकालेभ्यः ૬/૩/૮૦ થી कालेभ्यः

卐 વિશેષ :- 0 અહીં म् અન્તવાળા નિપાતન કર્યા છે
0 આ સૂત્ર ट्यण् પ્રત્યયનો નિષેધ કરે છે
0 ઉદાહરણ :-
दिवा भवम् - दिवा + तनट्=दिवातनम्=દિવસે થયેલું

☐ શેષવૃત્તિ -(૭૯) भवतोरिकणीयसौ ૬/3/30 ડ કાર અનુબન્ધવાળા भवत् શબ્દને શેષ અર્થમાં इकण् અને ईयस् પ્રત્ય લાગે છે 0 भवतः इदम् - भवत् + इकण् - भावकम् (ऋवर्णो. ७/४/७१ થી इकण् નો इ લોપ) વિકલ્પે भवत् + ईयस् - भवदीयम् = આપનું [૩૦૨]

(૮૦) परजनराज्ञोऽकीयः ૬/3/3१ पर, जन राजन् શબ્દને શેષ અર્થમાં अकीय પ્રત્યય લાગે (अ-પુવત ભાવ માટે છે)
परस्य अयम् - पर + अकीय = परकीयः = પારકો
राज्ञ अयम् = राजन् + अकीय = राजकीय = રાજાનો [૩૦૩]

(૮૧) दोरीयः ૬/3 3२ दु સંજ્ઞા વાળા (સંજ્ઞા दु ૬/૧/૬) નામને શેષ અર્થમાં ईय પ્રત્યય લાગે છે.
देवदत्तस्य अयम् = देवदत्त + ईय = देवदत्तीयः
तस्य अयम्=तद् + ईय = तदीय = તેનું આ
એ-જ-રી-તે पाणिनीयम् = પાણીનીનું આ, अन्यदियम् = અન્યનું આ [૩૦૪]

(૮૨) वा युष्मदस्मदोऽञीनञौ युष्माकास्माकौ चास्यैकत्वे तु तवकममकम् ૬/3/६७ युष्मद् અને अस्मद् શબ્દને શેષ અર્થમાં अञ्, ईनञ् વિકલ્પે થાય છે. અને युष्मत् નું युष्माक તથા अस्मत् નું अस्माक થશે. તેમજ એકવચનમાં तव નું तवक અને मम નું ममक થશે
0 अञ् - युवयो अयम् = युष्मद् + अञ् = युष्माक + अञ् = यौष्माकः સ્ત્રીલિંગે ङी લાગે = यौष्माकी स्त्री = તમારી કે તમ બેની સ્ત્રી
0 ईनञ् = युष्मद् + ईनञ् - यौष्माकीणः, સ્ત્રીલિંગે यौष्माकीणा
0 વિકલ્પે दोरीयः ૬/૩/૩२ થી ईय :-
युष्मद् + ईय - युष्मदीयः થાય
એ-જ-રી-તે अस्मद् નું (૧) अञ् પુંલિંગ-आस्माकः વિકલ્પે (૨) ईनञ् - आस्माकीनः વિકલ્પે (૩) ईय-अस्मदीयः અમારા બેનો કે અમારો
0 એકવચનમાં :- तव इदम् :-
(૧) अञ् :- तव + अञ् - तावकम् (२) + ईनञ् :- तावकीनम् (૩) + ईय :- त्वदीयम् - તારો
0 मम इदम् :-
(૧) अञ् :- मामकम्, (૨) ईनञ् - मामकीनम्
(૩) ईय :- मदीयम् - મારો
નોંધ :- ईय પ્રત્યય લાગે ત્યારે આ સૂત્ર ન લાગે તેથી तवक વગેરે આદેશો ન થાય [૩૦૫]

[૫૮૧]

(૬૬) अमोऽन्ताऽवोऽधस. ૬/3/७८

★ સૂત્રપૃથ0 :- अमः अन्त - अवस् अधस्
★ વૃત્તિ :- अन्त-अवस्-अधस् शब्देभ्योऽमः स्यात्
卐 વૃત્યર્થ - अन्त (છેડો), अवस् (નીચે), अधस् (નીચે). શબ્દોને શેષ અર્થમાં अम પ્રત્યય લાગેછે. (ઉદા. સૂત્ર: ૬૭ માં જુઓ)
★ અનુવૃતિ :- જુઓ ૬/૩/૧
卐 વિશેષ :- 0 સૂત્રમાં अ કારનો પ્રયોગ અન્ત્ય સ્વરાદિના લોપને માટે છે प्रायोऽव्ययस्य ७/४/६५ સૂત્રથી લોપ

[૫૮૨]

(૬૭) प्रायोऽव्ययस्य ७/४/६५

★ સૂત્રપૃથ0 :- प्रायः अव्ययस्य
★ વૃત્તિ :- तद्धिते परेऽ पदस्याऽव्ययस्यान्त्यस्वरादेः प्रायो लुक् । अन्तमः । अवमः । अधमः
☐ "पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः" ६/३/७५ । पश्चिमः । "मध्यान्मः" ६/३/७६ । मध्यमः । "अध्यात्मादिभ्य इकण्" ६/३/७८ । आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् ।
卐 વૃત્યર્થ :- तद्धितનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અપદમાં રહેલા અવ્યયનો અન્ત્ય સ્વરાદિ સહિત પ્રાય લોપ થાય છે.
0 अन्तस्य अयम् = अन्त + अम् - अन्त् + अम - अन्तम - અન્તનો.
0 अवः भव - अवस् + अम् - अव् + अम् - अवम -નીચે થયેલો. 0 अधस्-अम्-अधम=નીચ

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) उक्त्याः लुक् ७/४/५६ થી लुक्
(૨) नोऽपदस्य तद्धिते ७/४/६१ થી अपदस्य तद्धिते

卐 વિશેષ :- 0 प्रायः નું ગ્રહણ પ્રયોગ અનુસરણ માટે છે. प्रायः કહેવાથી आरातीयः માં आरात् ના અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ ન થયો.

■ શેષવૃત્તિ :- (૮૩) पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः ६/३/७५ पश्चाद् आदि, अन्त અને अग्र નામોને શેષ અર્થમાં इम પ્રત્યય લાગે છે.

0 पश्चाद् भवः = पश्चाद् + इम = पश्च् + इम (प्रायोऽव्ययस्य થી आत् લોપ) = पश्चिमः [૩૦૬]

(૮૪) मध्यान्मः ६/३/७६ मध्य શબ્દથી શેષ અર્થમાં 'म' પ્રત્યય થાય – मध्ये जातः=मध्+म–मध्यमः [૩૦૭]

(૮૫) अध्यात्मादिभ्यः इकण् ६/३/७८ अध्यात्म વગેરે શબ્દોને શેષ અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય.

0 अध्यात्म भवम् = अध्यात्म+इकण्=आध्यात्मिकम्
0 अधि दैवम भवम् = अधिदैव+इकण्=आधिदैविकम् [૩૦૮]

[૫૮૩]

(૬૮) समान पूर्व लोकोत्तर पदात् ६/३/७९

★ સુત્રપૃથ૦ :– समान · पूर्व लोक–उत्तर पदात्

★ વૃત્તિઃ– समान पूर्वपदेभ्यो लोकोत्तरपदेभ्यश्चेकण् स्यात् । सामान ग्रामिकः । पारलौकिकः । :

卐 વૃત્યર્થ :– समान (સરખુ) પૂર્વપદમાં હોયતો અને लोक ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે તે નામને (શેષ અર્થમાં) इकण् પ્રત્યય લાગે.

समानग्रामे भवः = समानग्राम + ईकण् = सामान ग्रामिकः = સરખા ગામમાં થયેલો.

0 परलोके भवः = परलोक + इकण्= पारलौकिकः = પરલોકમાં થયેલો

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) शेषे ६/३/१
(૨) अध्यात्मादिभ्यः इकण् ६/३/७८ થી इकण्

卐 વિશેષ :- 0 अनुशतिकादीनाम...७/४/२७ થી ઉભયપદમાં વૃદ્ધિ થતા पारलौकिकः બન્યું.

[૫૮૪]

(૬૯) वर्षा–कालेभ्यः ६/३/८०

★ વૃત્તિ :- वर्षा शब्दात्कालविशेषाच्चेकण् स्यात् वार्षिकः । मासिकः ।

■ क्वचिद्ग्रामनैशिकः, नैशः । "चिरपरुत्–परारेस्त्नः" ६/३/८५ । चिरत्नं, चिरन्तनमित्यादि । "पुरोनः" ६/३/८६ । पुराणं, पुरातनम् । 'पूर्वाह्णापराह्णात्तनट्' ६/३/८७ वा । सप्तम्या अलुप् – पूर्वाह्णेतनः । पौर्वाह्णिकः । "भर्तु सन्ध्यादेरण्" ६/३/८९ । आश्विनः । ग्रैष्मः । सान्ध्यः

卐 વૃત્યર્થ :– वर्षा શબ્દને અને વિશેષ રૂપ કાળવાચી શબ્દને (શેષ અર્થમાં) इकण् પ્રત્યય થાય છે.

0 वर्षायां भवः = वर्षा + इकण् = वार्षिकः = વર્ષાઋતુમાં થયેલો.

0 मासे भवः = मास + इकण् = मासिकः – મહિનામાં થયેલો.

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) शेषे ६/३/१
(૨) अध्यात्मादिभ्यः इकण् ६/३/७८ થી इकण्

卐 વિશેષ :– 0 આ સૂત્ર अण् પ્રત્યયના અપવાદરૂપે છે. भर्तुसन्ध्यादेरण् ६/३/८९ થી अण् થાત.

0 काल શબ્દ મહિના વગેરેની અપેક્ષાએ વિશેષવાચી છે

0 સૂત્રમાં બ.વ. મુકવાથી જે કોઇ કાલવૃત્તિ અંગે પ્રત્યયો હોય તેની પ્રાપ્તિ માટે છે જેમકે :–

निशायां जयी साभ्यासः – निशा+इकण् –नैशिकः થયું

■ શેષવૃત્તિ :– (૮૬) निशा प्रदोषात् ६/३/८४ निशा અને प्रदोष શબ્દને શેષ અર્થમાં વિકલ્પે इकण् થાય.

0 निशायां भवः – निशा+इकण् = नैशिकः –વિકલ્પે निशा + अण् – (भर्तुसन्ध्यादे–६/३/८९) – नैशः = રાત્રિમાં થયેલો.

0 प्रदोषे भवः – प्रदोष + इकण् – प्रादोषिकः વિકલ્પે प्रादोषः – પ્રદોષ કાળમાં થયેલો. [૩૦૯]

(૮૭) चिरपरुत्परारेस्त्नः ६/३/८५ કાળવાચી चिर, परुत्, परारि શબ્દોને "त्न" પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

0 चिरंभवम् – चिरं + त्न – चिरत्नम् વિકલ્પે (भर्तु चिरं...६/३/८८ થી तनट्) – चिरं + तनम् – चिरन्तनम् – [illegible] [૩૧૦]

(૮૮) पुरोनः ६/३/८६ કાળવાચી पुरा શબ્દને "न" વિકલ્પે થાય 0 पुरा भवम् – पुरा + न – पुराणम् (पूर्वाह्णा...६/३/८७ થી तनट्) – पुरा + [illegible] – [illegible]

[illegible]–तनट् ६/३/८७ કાળવા[illegible]

આગમ શબ્દને "તનટ્" પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે

0 પુરાણે ભવમ્ – પુરાણ + ત્નટ – (૧) ને અપ્રમી નો લોપ ન થાય (કાતન્ત્ર૩/૨/૨૪ થી લોપ ન થાય) તો પુરાણેત્નઃ (૨) જો લોપ થાય તો :– પુરાણતનઃ (૩) – વર્ષાકાલેભ્ય ૬/૩/૮૦ થી ઇકણ્ = પૈરાણિક = પૂર્વમાં થયેલ [૩૧૦]

(૯૦) ભર્તુસન્ધ્યાડડદેરણ્ ૬/૩/૮૯ કાળવાચી, નક્ષત્રવાચી, ઋતુવાચી તથા સન્ધ્યા વગેરે શબ્દોને અણ્ પ્રત્યય થાય છે અશ્વિન્યાં ભવ = અશ્વિની + અણ્ આશ્વિનઃ = અશ્વિની નક્ષત્રમાં થયેલ

0 ગ્રીષ્મે ભવ – ગ્રૈષ્મ, સન્ધ્યાયાં ભવ – સાન્ધ્ય [૩૧૩]

[૫૮૫]

(૯૦) હેમન્તાદ્વા તો લુક્ ચ ૬/૩/૯૧

★ સૂત્રપૃથ૦ :– હેમન્તાત્ વા ત લુક્ ચ

★ વૃત્તિ :– અણ્વાઽણ્ , તદ્યોગે ત–લુક્ ચ વા ।

હૈમન , હૈમન્ત , હૈમન્તિકમ્

☐ ' પ્રાવૃષ એણ્ય ' ૬।૩।૯૨ પ્રાવૃષ્યે । પ્રાવૃષેણ્યઃ ... પ્રાવૃષિક

ઇતિ, પૂર્ણઃ શેષાધિકારઃ અણોઽપવાદેન પૂર્ણ ।

[illegible] યથાગમમિકણાદયો વક્તવ્યાઃ । અક્ષૈર્દીવ્યતિ – આક્ષિક । દધ્ના સંસ્કૃત સંસૃષ્ટ વા–દાધિકમ્। ઉડુપેન તરતિ – ઔડુપિક । નાવિક હસ્તિના ચરતિ–હાસ્તિકઃ । વેતનેન જીવતિ–વૈતનિક । ક્રયિકઃ । મીનાન્ હન્તિ – મૈનિક પરદારાન્ ગચ્છતિ – પારદારિકઃ । સુસ્નાત પૃચ્છતિ સૌસ્નાતિક । પ્રભૂત બ્રૂતે – પ્રાભૂતિકઃ । સભા સમવૈતિ – સાભિક । ધર્મ ચરતિ – ધાર્મિકઃ । આધર્મિક । અપૂપાઃ પણ્યમસ્ય – આપૂપિકઃ । નૃત્તં શિલ્પમસ્ય – નાર્તિકઃ । અસિઃ પ્રહરણમસ્ય – આસિકઃ। નાસ્તિકાસ્તિકદૈષ્ટિકા નિપાત્યાઃ ।

卐 સૂત્રાર્થ :– ઋતુવાચી હેમન્ત શબ્દને શેષ અર્થમાં "અણ્" વિકલ્પે થાયછે. તેના યોગમાં ત્ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

0 હેમન્તે ભવમ્ = હેમન્ત + અણ્ = હેમન્તમ્ વિકલ્પે ત્ લોપ = હૈમનમ્ વિકલ્પે ઇકણ્ = હૈમન્તિકમ્ = હેમન્તઋતુમાં થયેલ.

★ અનુવૃત્તિ :– ભર્તુસન્ધ્યાદેરણ્ ૬/૩/૮૯ થી અણ્

卐 વિશેષ :– 0 વર્ષાકાલેભ્ય ૬/૩/૮૦ થી ઇકણ્ ની નિત્ય પ્રાપ્તિ હતી. તેને વિકલ્પે કરવા આ સૂત્ર બનાવેલ છે.

☐ શેષવૃત્તિ :– (૯૧) પ્રાવૃષઃ એણ્યઃ ૬/૩/૯૨ પ્રાવૃષ શબ્દને શેષ અર્થમાં એણ્ય પ્રત્યય લાગે છે.

0 પ્રાવૃષિ ભવઃ પ્રાવૃષ + એણ્ય – પ્રાવૃષેણ્યઃ – વર્ષાઋતુમાં થયેલો. [૩૧૪]

—: શેષાધિકાર — પૂર્ણ :—

[અણ્ અપવાદ કરવાનું જે સૂત્ર ૧ (૬/૧/૧૩) પ્રાગ્ જિતાદણ્ માં જણાવેલું તેની અવધિ પૂર્ણ થાય છે]

(૯૨) તેન જિત–જયદ્ દીવ્યત્ ખનત્સુ ૬/૪/૨ જિતેલું, જિતતું, ક્રીડાકરતું, ખોદતું એ ચાર અર્થોમાં તૃતીયાન્ત નામથી – ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે.

અક્ષૈર્જિત – અક્ષ + ઇકણ્ – આક્ષિકઃ – પાસાં વડે જિતેલું [૩૧૫]

(૯૩) સંસ્કૃતે ૬/૪/૩ તેને સંસ્કારેલ અર્થમાં તૃતીયાન્ત નામને ઇકણ્ પ્રત્યય લાગે છે.

દધ્ના સંસ્કૃતમ્ = દધિ + ઇકણ્ – દાધિકમ્ = દહીં વડે સંસ્કારેલ. [૩૧૬]

(૯૪) સંસૃષ્ટે ૬/૪/૫ તૃતીયાન્ત નામને સંસર્ગવાળા અર્થમાં ઇકણ્ થાય છે. દધ્ના સંસૃષ્ટમ્ – દધિ+ઇકણ્= દાધિકમ્ – દહીં વડે સંસૃષ્ટ [૩૧૭]

(૯૫) તરતિ ૬/૪/૯ તૃતીયાન્ત નામથી તરતિ અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય લાગે ઉડુપેન તરતિ = ઉડુપ + ઇકણ્ = ઔડુપિક = ત્રાપા વડે તરનારો [૩૧૮]

(૯૬) નૌદ્વિસ્વરાદિકઃ ૬/૪/૧૦ તૃતીયાન્ત નૌ શબ્દ તથા બે સ્વરવાળા શબ્દને તરતિ અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે. નાવા તરતિ = નૌ + ઇક = નાવિકઃ = નાવથી તરનારો [૩૧૯]

(૯૭) ચરતિ ૬/૪/૧૧ તૃતીયાન્ત નામથી "ચરતિ" અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય. 0 હસ્તિના ચરતિ – હસ્તિન્ + ઇકણ્ = હાસ્તિકઃ – હાથી વડે ફરનારો [૩૨૦]

(૯૮) વેતનાદેઃ જીવતિ ૬/૪/૧૫ તૃતીયાન્ત વેતન વગેરે શબ્દોને જીવતિ અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય લાગે.

વેતનેન જીવતિ – વેતન + ઇકણ્ – વૈતનિકઃ – પગાર વડે જીવનો [૩૨૧]

(૯૯) વ્યસ્તાત્ ચ ક્રયવિક્રયાદિકઃ ૬/૪/૧૬ તૃતીયાન્ત ક્રય, વિક્રય, ક્રયવિક્રય શબ્દોને જીવતિ અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાયછે.

0 ક્રયેણ જીવતિ = ક્રય + ઇક = ક્રયિકઃ – ખરીદીને જીવનારો [૩૨૨]

(૧૦૦) पक्षि-मत्स्य मृगार्थात् घ्नति ६/४/३१ દ્વિતીયાન્ત એવા પક્ષી, મત્સ્ય, મૃગ અર્થવાળા શબ્દોને घ्नति (હણેછે) અર્થમાં इकण् પ્રત્યય લાગે છે. मीनान् हन्ति= मीन + इकण् = मैनिकः = માછલાં હણનારો [૩૨૩]

(૧૦૧) परदारादिभ्यः गच्छति ३/४/३८ દ્વિતીયાન્ત એવા પરદાર (પરસ્ત્રી) વગેરે શબ્દોને गच्छति (ગમન કરવું) અર્થમાં इकण् પ્રત્યય લાગે.

0 परदारान् गच्छति = परदारा + इकण् = पारदारिकः = વ્યભિચારી [૩૨૪]

(૧૦૩) सुस्नातादिभ्यः पृच्छति ६/४/४२ દ્વિતીયાન્ત सुस्नात વગેરે શબ્દોને पृच्छति અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય. सुस्नात पृच्छति = सुस्नात + इकण् = सौस्नातिकः = "સારી રીતે નાહ્યા" એમ પુછનારો [૩૨૫]

(૧૦૩) प्रभूतादिभ्यःब्रुवति ६/४/४३ દ્વિતીયાન્ત એવા प्रभूत વગેરે શબ્દોને ब्रुवति અર્થમાં इकण् પ્રત્યય લાગે 0 प्रभूतं ब्रूते = प्रभूत + इकण् - प्राभूतिकः = બહુ બોલનારો [૩૨૬]

(૧૦૪) सेनायाः वा ६/४/४८ દ્વિતીયાન્ત એવા सेना શબ્દને समवेत અર્થમાં વિકલ્પે "ण्य" લાગે છે. सेनां समवेतः - सेना + ण्य = सैन्यः વિકલ્પે सेना + इकण् - सैनिकः = સેના સાથે સંકડાયેલો [૩૨૭]

(૧૦૫) धर्माधर्माच्चरति ६/४/४९ દ્વિતીયાન્ત धर्म अधर्म શબ્દથી चरति અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય

0 धर्मं चरति - धर्म + इकण् = धार्मिकः - ધર્મનું આચરણ કરનારો [૩૨૮]

(૧૦૬) तदस्य पण्यम् ६/४/५४ વેચવા યોગ્ય પદાર્થવાચી પ્રથમાન્ત નામને पण्यम् અર્થમાં इकण् પ્રત્યય લાગે છે 0 अपूपाः पण्यम् - अपूपा + इकण् = आपुपिकः = પૂડલાનો વેચનાર [૩૨૯]

(૧૦૭) शिल्पम् ६/४/५७ શિલ્પવાચી પ્રથમાન્ત નામને "તે જેનું શિલ્પ" એવા અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય नृतं शिल्पम् यस्य - नृत + इकण् = नार्तिकः = નાચનારો [૩૩૦]

(૧૦૮) प्रहरणम् ६/४/६२ प्रहरण અર્થવાળા પ્રથમાન્ત નામને "તેનું પ્રહરણ અર્થમા इकण् પ્રત્યય થાય છે. असिः प्रहरणम् - असि + इकण् आसिकः = જેનું તલવાર જ હથિયાર છે તે [૩૩૧]

(૧૦૯) नास्तिकास्तिक दैष्टिकम् ६/४/६६ नास्ति अस्ति અને दिष्ट શબ્દોમાં "તેનું આ" એવા અર્થમાં 'इकण्' પ્રત્યય લાગે છે.

0 नास्ति परलोकादि इति मति यस्य सः = नास्ति+इकण् = नास्तिकः - નાસ્તિક

0 अस्ति परलोकादि इति मति यस्य सः = अस्ति + इकण् = आस्तिकः [૩૩૨]

[૫૮૬]

(૭૧) भावादिमः ६/४/२१

★ સુત્રપૃથ૦ :- भावात् इमः

★ વૃત્તિ :- भाव प्रत्ययान्तान्निवृत्ते इमः स्यात् । सेकिमं फलम् ।

卐 **વૃત્યર્થ :- (તૃતીયાન્ત) ભાવવાચી શબ્દને "તેના વડે નિષ્પન્ન" અર્થમાં इम પ્રત્યય થાય છે.**

सेकेन निवृत्तम फलम् - सेक + इम - सेकिमम

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) निवृत्तेऽक्षद्युतादेः ६/४/२० થી निवृत

(૨) तेन जितं जयद् दीव्यत् ६/४/२ થી तेन

卐 વિશેષ :- 0 સ્પષ્ટ

[૫૮૭]

(૭૨) द्वारादेः ७/४/६

★ સૂત્રપૃથ૦ :- द्वार - आदेः

★ વૃત્તિ :- द्वारादि सम्बन्धिभ्यां यकार-वकाराभ्यां प्रागैदौतौ स्याताम् । द्वारे नियुक्तो-दौवारिकः

卐 निकटे वसति - नैकटिकः । समाने तीर्थे वसति-सतीर्थ्यः । पन्थानं याति पथिकः । पान्थः । अह्ना निवृत्तमाह्निकम्

卐 **વૃત્યર્થ :- द्वार વગેરે સમ્બન્ધિ य् અને व् ની પૂર્વે ऐ, औ ઉમેરાય છે (જો ञ् અને ण् નિશાની વાળા પ્રત્યય લાગ્યા હોયતો)**

0 द्वारे नियुक्तौ - द्वार + इकण् (तत्र नियुक्ते ६/४/७४ **થી** इकण्) - द् + औ + वार् + इक दौवारिकः **- દરવાન.**

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) य्वः पदान्तात् प्रागैदौत् ६/४/५

(૨) वृद्धिः स्वरेष्वादेः ञ्णिति तद्धिते ७/४/१

卐 વિશેષ :- 0 द्वार વગેરે द्वार, स्वर, स्वर्, स्वस्ति, व्यल्कश, स्वादुमृदु, श्वस्, श्वन्, स्फयकृत स्व, स्वाध्याय, स्वग्राम

0 प्राग्ऽव्ययस्य ૭/૪/૬૫ થી અન્ત્ય સ્વરાદિ લોપ
0 ઉદાહરણ –
स्वस्मादिद्रम् कृता ग्रन्थ = स्व + अण् =
सौ + व + र + अ = सौवर. ग्रन्थः (असोवि कृत्व ૬/૦/૧૯૮ થી अण्)

◻ शब्दसूत्रे :– (૩૩૦) निकटादिषु वसति ૬/૪/૭૭
निकट વગેરે સપ્તમ્યન્ત શબ્દને વસતિ અર્થમાં इकण् પ્રત્યય લાગે નિકટ વસાર નિકટ + इकण् = नैकटिकः = પાડોશી [૩૩૩]

(૩૩૧) सर्वतीर्थं ૬/૪/૭૮ समानतीर्थं નામને વસતિ અર્થમાં य લાગે છે અને समान નો स થાય છે
तीर्थं = गुरुअर्थ તેના समान तीर्थं वसति = सतीर्थं + य = सतीर्थ्यं = સહાધ્યાયી [૩૩૪]

(૩૩૨) पथ इकट् ૬/૪/૮૮ નિત્ય ગત્ય અથવા पथिन् શબ્દને જાતિ અર્થમાં इकट् પ્રત્યય લાગે
पथिन याति = पथ + इकट् = पथिक = મુસાફર
(न् – दस्य ૭/૪/૬૧ થી इन् લોપ) [૩૩૫]

(૩૩૩) नित्यं णः पन्थश्च ૬/૪/૮૯ નિત્ય અથવા पथिन् શબ્દને નિત્ય જાત અર્થમાં ण થાય છે અને पथिन् નો पन्थ આદેશ થાય છે
0 पन्थानं याति = पथिन + ण = पन्थ + ण = पान्थः = રસ્તે નિત્ય જનાર [૩૩૬]

(૩૩૪) निर्वृत्ते ૬/૪/૧૦૫ કાલવાચી તૃતીયાન્ત નામથી निर्वृत्त (બનાવ) અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય છે.
अह्ना निर्वृत्तम् = अह्न + इकण् = आह्निकम् = દિવસથી બનાવ [૩૩૭]

[૪૬૮]

(૭૩) मूल्यैः क्रीते ૬/૪/૧૫૦

★ વૃત્તિ – मूल्यार्थेभ्यस्तृतीयान्तेभ्यः क्रीतेऽर्थे इकणादयः स्युः । प्रास्थिकम् ।

卐 વૃત્યર્થ :– તૃતીયાન્ત એવા મૂલ્ય વાચી શબ્દોને ખરીદેલું (क्रीत) એવા અર્થમાં इकण् વગેરે પ્રત્યયો લાગે.
0 प्रस्थेन क्रीतम् = प्रस्थ + इकण् = प्रास्थिकम् = પ્રસ્થ વડે ખરીદેલુ

卐 વિશેષ :– 0 વૃત્તિમાં મૂલ્યા વિશેષ અનવગમથી દ્વિ વ. – બ.વ. થતું નથી. છતાં પ્રમાણ વિશેષ હોય તો ત્યાં થઇ શકે જેમકે द्वाभ्यां क्रीतं = द्विकम् (અહીં सङ्ख्याडतेः ૬/૪/૧૩૦ થી क પ્રત્યય લાગ્યો)
0 મૂલ્ય. કેમ કહ્યું ?
देवदत्तेन क्रीतम् 0 અહીં પ્રત્ય નથી.

[૪૬૯]

(૭૪) मानम् ૬/૪/૧૬૯

★ વૃત્તિ :– अस्य प्रमाणात्तस्य इकणादयः स्युः । द्रौणो मानमस्य – द्रौणिको राशिः ।

卐 વૃત્યર્થ :– માન (માપ) વાચી પ્રથમાન્ત નામને પછી (એનું માપ) અર્થમાં इकण् વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.
द्रोणो मानमस्य = द्रोण + इकण् = द्रौणिकः राशिः = આ ઢગલાનું માપ દ્રોણ છે.

★ અનુવૃત્તિ :– म अस्य अनि-दस्य ऽयम् ૬/૪/૧૬૮ થી म

卐 વિશેષ :– 0 માન (માપ) વાચી શબ્દ કાળ (સમય) ના અર્થમાં લેવાતો નથી.

[૪૭૦]

(૭૫) विंशत्यादयः ૬/૪/૧૭૩

★ સૂત્રપૃથ૦ :– विंशति – आदयः

★ વૃત્તિ :– एते निपात्यन्ते । द्वौ दशतो मानमेषा– विंशतिः । एवं त्रिंशदादयः

El "पङ्क्तिदशत्" वा ૬/૪/૧૭૫ । पङ्क्तिः, दशत्, पङ्क्तयो, दशतो वा वर्गाः ।

卐 વૃત્યર્થ :– विंशति વગેરે શબ્દ નિપાત કરાયા છે. (એનું માન એવા અર્થમાં)
द्वौ दशतौ मानमेषां = विंशतिः = બે સંખ્યા બે -દશ માનવાળી છે– બે–દશ=વીસ.
द्विदशन् = द्वि નું वि થઇ शति પ્રત્યય લાગ્યો તેથી विंशति થયું. અ–જ–રી–ને त्रिंशत् વગેરે થાય 0 त्रिदशन् = त्रिंशत् = ત્રીશ

★ અનુસૂત્રો :– मानम् ૬/૪/૧૬૯

卐 વિશેષ :– 0 विंशति ગણ :– विंशतिः त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्ततिः, अशीतिः, नवतिः, शतम्, सहस्रम्, लक्षम्
0 विंशति થી शत સુધીના શબ્દોમાં પ્રધાન दशत् છે दशत् = दश, તેથી બેવાર दश = वीश, ત્રણવાર दश= ત્રીશ એ રીતે ઓળખ આપી છે

શેષવૃત્તિ :- (૧૧૫) पञ्चद्दशद्वर्गे वा ૬/૪/૧૭૫
पञ्च અને दश શબ્દને વર્ગનું માપ અર્થમાં अत् પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે (* પક્ષે क પ્રત્યય લાગે)
0 पञ्चमानं यस्य वर्गस्य = पञ्च + अत् = पञ्चत् પક્ષે पञ्च + क = पञ्चकः = પાંચ-પાંચ નો સમૂહ એ-જ-રી-તે दशत् પક્ષે दशकः वर्गः = દશ-દશ નો વર્ગ [૩૩૮]

[૫૯૧]

(૭૬) तमर्हति ૬/૪/૧૭૭

★ સૂત્રપૃથ૦ :- तम् अर्हति
★ વૃત્તિ :- द्वितीयान्तादर्हत्यर्थे इकणादयः स्युः ।
विषमर्हति – वैषिकः
नित्यं छेदमर्हति–छैदिकः । विरागस्य विरङ्गादेशे–वैरङ्गिकः । दण्डादेयः ६/४/१७८ । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः "त्रिंशद्विंशतेडकोऽसंज्ञायामाहर्दर्थे ६/४/१२९ क्रीतादयश्चत्वार आर्हदर्थाः त्रिंशता क्रीतः त्रिंशकः । "विंशतेस्तेर्डिति" ७/४/६७ ते लुक् । विंशकः पटः ।

卐 વૃત્યર્થ :- દ્વિતીયાન્ત નામને अर्हति અર્થમાં इकण् વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.
0 विषमर्हति = विष + इकण् = वैषिकः વિષને યોગ્ય.

卐 વિશેષ :- 0 तम् દ્વિતીયાન્ત નિર્દેશ કરેછે
0 ઉદાહરણ :-
सहस्त्रमर्हति = सहस्त्र + अण् = साहस्त्रः – હજારને યોગ્ય (सहस्त्रशत...૬/૪/૧૩૬ થી अण्)

શેષવૃત્તિ :- (૧૧૬) छेदादेर्नित्यम् ૬/૪/૧૮૨
દ્વિતીયાન્ત छेद વગેરેને नित्यमर्हति અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય છે. नित्यं छेदमर्हति – छेद + इकण् – छैदिकः – નિત્ય છેદને યોગ્ય. [૩૩૯]
(૧૧૭) विरागाद्विरङ्गश्च ૬/૪/૧૮૩ દ્વિતીયાન્ત विराग શબ્દને नित्यमर्हति અર્થમાં इकण् વગેરે પ્રત્યયો થાયછે અને विराग નું विरङ्ग બને છે
0 विराग + इकण् – विरङ्ग + इकण् – वैरङ्गिकः – વિરાગને નિત્ય યોગ્ય [૩૪૦]
(૧૧૮) दण्डादेर्यः ૬/૪/૧૭૮ દ્વિતીયાન્ત दण्ड વગેરે ને अर्हति અર્થમાં य પ્રત્યય લાગે. दण्डमर्हति – दण्ड + य – दण्ड्यः – દંડને યોગ્ય.
अर्थमर्हति–अर्थ+य–अर्घ्यः – ધનને યોગ્ય [૩૪૧]
(૧૧૯) त्रिंशद्विंशतेर्डकोऽसंज्ञायामार्हदर्थे ૬/૧/૧૨૯ अर्हत् અર્થ સુધીમાં (तमर्हति ૬/૪/૧૧૭ સુધીમાં) જે પ્રત્યયો કહેવાયા છે તે પ્રત્યયો ના સ્થાને અસંજ્ઞા હોય તો त्रिंशत् અને विंशति શબ્દને डक् પ્રત્યય થાયછે.
0 त्रिंशता क्रितम् – त्रिंशत् + डक् – त्रिंशकम् – ત્રીશ વડે ખરીદેલું, त्रिंशतमर्हति – त्रिंशकः – ત્રીશને યોગ્ય. [૩૪૨]
(૧૨૦) विंशतेस्तेर्डिति ૭/૪/૬૭ ड् નિશાની વાળો પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો અપદના विंशति શબ્દનો "ति" લોપાય છે. 0 विंशत्या क्रितः – विंशति + डक् (ઉપરોક્ત સૂત્રઃ ૧૧૯ થી डक् – विंशकः पटः – વીશ રૂપીયા વડે ખરીદેલ પટ [૩૪૩]

[૫૯૨]

(૭૭) सङ्ख्याडतेश्चाऽशत् ति–ष्टेः–कः ૬/૪/૧૩૦

★ સુત્રપૃથ૦ :- सङ्ख्या–डतेः च अशत् ति ष्टेः कः
★ વૃત્તિ :- शदन्त–त्यन्त–ष्टयन्त–वर्जसङ्ख्यायाः डतेत्रिंशद्विंशतिभ्यां चार्हदर्थे कः स्यात् । द्विकं त्रिंशत्कं विंशतिकं, कतिकं, यावत्कम् । डतेः पृथग् ग्रहणं त्यन्तप्राप्तनिषेध परिहारार्थ । अशत्तिष्टेरिति किम् ? चात्वारिंशत्कम् । षाष्टिकम् ।
'सहस्त्र श मानदण् ६/४/१६६ । आर्हदर्थे साहस्त्रः । शतमानः ।

卐 વૃત્યર્થ :- જેને છેડે शत्, ति અથવા ष्टि આવેલ હોય તેના સિવાયના સંખ્યાવાચી નામ, डति પ્રત્યયાન્ત નામ, त्रिंशत् અને विंशति નામોને अर्हत् અર્થમાં कः પ્રત્યય લાગેછે.
0 द्वाभ्याम् क्रितम् – द्वि + क – द्विकम् – બે વડે ખરીદેલું
0 त्रिंशता क्रितम – त्रिंशत् + क – त्रिंशत्कम् – ત્રીશ વડે ખરીદેલું
0 विंशत्या क्रितम् – विंशति + क – विंशतिकम् – વીશ વડે ખરીદેલું
0 कतिभिः क्रितम् – कति + क – कतिकम् – કેટલા વડે ખરીદેલું
0 यावत्कम् – જેટલા વડે ખરીદેલું
0 डति નું પૃથગ્ ગ્રહણ કેમ કર્યું ?
'ति' અન્તયનો નિષેધ કરેલો હોથી डति ગ્રહણ કર્યુ

* પક્ષે क – બૃહદ્વૃત્તિ – પૃ. ૧૦૩

0 अप्रत्ययान्ते કેમ કહ્યું ?

चत्वारिंशत्कम्, षाष्टिकम् (इकण् પ્રત્યયાન્ત નામ થયેલ છે પણ આ સૂત્રથી क न લાગે.

★ અનુવૃત્તિ :- नित्यं वि शते: इकः समासात् આ अर्हदर्थे ६/४/१०८ થી तित्यं वि शते: अर्हदर्थे

卐 વિશેષ :- 0 આ સૂત્ર इकण् નો અપવાદ છે

¹ शान्तसः - सत्तदेदा ७/१/१०८ થી अनुः त्वस्य कृता १/१/१५ થી न ભ્યા न ना

□ શેષસૂત્ર :-(१६६)महम्त्रशतमानादण् ६ ४ १३६ मन्त्र અને शत्मान શબ્દોને अर्ह અર્થમાં अण् થાય છે मन्त्रेण क्रीतः - महम्त्र + अण् - माहम्त्र - હજાર વડે ખરીદેલ 0 शतमानेन क्रीत - शातमान સોના માપથી ખરીદેલ [३६६]

[५६३]

(७८) आत्द्विः प्लुप् ६/४/१४१

★ સુત્રપૃથ૦ :- अ - नाग्नि अ - द्विः प्लुप्

★ વૃત્તિ :- द्विगुसमासादर्हदर्थ प्रत्ययस्य लुपेव लित् न तु द्विः, प्रत्यय अतः कस्मिन्दि नाम न स्यात् । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत द्विकंसः ।

卐 સૂત્રાર્થ :- દ્વિગુસમાસવાળા નામને अर्ह् અર્થમાં (नमर्हन्ति ६/४/१७७ સુધીમાં) થયેલા પ્રત્યયનો જો કોઇનુ નામ હોય તો એકવાર વપરાત (प्लुप्) લોપ થાય છે તે પૂ નિશાની વાળો સમજવો બે વખત (એક વખત લોપ થયા પછી ફરી) લોપ ન થાય. द्वाभ्यां कमाभ्यां क्रीतः = द्विकमः = બે કંસ વડે ખરીદેલું (कंस એ માપ છે)

- अर्ह् - અધિકાર સમાપ્ત :—

★ અનુવૃત્તિ :-(१) द्विगोः ईनः ६/४/१४० થી द्विगोः (२) निद्वित्रंशद्कः असंज्ञायामर्हदर्थे ६/४/१२५ થી अर्हदर्थे

卐 વિશેષ :- 0 अनाम्नि કેમ કહ્યું ?

पञ्चलोहितिः परिमाणमस्य = पञ्चलोहितिकम् = પાંચ લોહિતીઓ જેનુ પરિમાણ છે - અહીં કોઇનુ નામ હોઈ માટે નિયમ ન લાગે.

* આપનિસ : (१) गोत्रे नृस्त्र-ददीर्घ न्या २/४/३६

• • • • • • • • • • • • • • • •

* पञ्चलोहितिकम् - મધ્યમવૃત્તિ આવૃત્તિ ભા ૨, પૃ ૨૮૫

થી ङी પ્રત્યય અને न દાન્નો न કાર. (२) ऋन्तृद २/०/६६ થી न નો ण થતા गार्ग्णी અને (३) मानव ६/४/१६८ થી इकण् પ્રત્યય (४) जातिश्च णिर ३/२/५१ થી પુંવત ભાવ તથા ङी અને गार्ग्यायणिक्म् બન્યુ.

0 प्लुप् કેમ કહ્યું ? * पञ्चगर्गः

पञ्चभि. गार्गीभिः क्रीत (मूल्यैः क्रीतः ६/४/१५० થી इकण्, अनाम्न...६/१/१४१ થી 'प्लुप्' લોપ)

(१) गर्गस्यापत्यं वृद्धं स्त्री गर्गादेर्यञ् ६/१/४२ થી यञ् પ્રત્યય (२) गर्ग + यञ्, यञोडायन् २/४/६७ થી ङी = (३) गर्ग + यञ् + ङी, अस्यङ्याम् . २/४/८८ થી य લોપ = (४) गार्गी, गार्गी अपत्यानि मां यञिञ ६/१/५४ થી आयनण् = (५) गार्गी + आयनण् = गार्गायणी થયું.

હવે पञ्चभि गार्गीभिः અથવા गार्गायणीभिः क्रीतः કરીએ તો इकण् પ્રત્યય લાગીને લોપ થાય પણ તે લોપ लित છે માટે ङयदन्नादि...३/२/५० થી પુવત્ થતા ङी નિવૃત્ત થાય નેથી यञञोऽश्यापर्णे ६/१/१२६ થી यञ् પણ નિવૃત્ત यञ् લોપાના आयनण् નિવૃત્ત થાય અને पञ्चगर्ग सिद्ध થશે

[५६४]

(७९) वहति रथ युग प्रासङ्गात् ७/१/२

★ વૃત્તિ :- एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वहत्यर्थे यः स्यात् । रथं वहति - रथ्यः

□ 'धुरो यैयण्' ७/१/३ । धुर्यः । धौर्येयः । "वामाद्यादेरीनः' ७/१/४ वामधुरीणः, सर्वधुरीणः । "हल-सीरादिकण्" ७/१/६ हालिकः, सैरिकः । "शकटादण्" ७/१/७ शाकटः । हलसीरवर्ज्यादयः माधवाः । नौ विषेण तार्य-वध्ये" ७।१।१२ नाव्या नदी । विष्यः शत्रुः । "न्यायार्थादनपेते" ७।१।१३ । यः ।"न्यायादनपेतं"-न्याय्यम् । अर्थ्यम् ।

卐 સૂત્રાર્થ :- દ્વિતીયાન્ત એવા रथ, युग અને प्रासङ्ग શબ્દોને वहति અર્થમાં य પ્રત્યય લાગે.

0 रथं वहतिनर्थस्य = रथ्यः = રથ વહન કરનાર.

• • • • • • • • • • • • • • • •

* पञ्चभि: गार्गीभि: क्रीतः મધ્યમવૃત્તિ ભા. ૨, પૃ. ૨૮૬

★ અનુવૃત્તિ :- तदर्हति ६/४/१७७ થી (દ્વિતીયાન્ત)

卐 વિશેષ :- 0 રથ

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૨૨) धुरो यैयण् ७/१/३ દ્વિતીયાન્ત धुर् શબ્દને वहति અર્થમાં य અને एयण् પ્રત્યય થાય. 0 धुरं वहति = धुर + य = धुर्यः પક્ષે धुर + एयण् = धौरेयः – ધુંસરૂ વહન કરનાર [૩૪૫]

(૧૨૩) वामाद्यादेरीनः ७/१/४ वाम વગેરે શબ્દો જેની આદિમાં હોય એવા દ્વિતીયાન્ત धुर શબ્દને वहति અર્થમાં ईन થાય છે. वाम धुरां वहति = वाम धुर + इन=वाम धुरिणः = ડાબી તરફની ધુરાને વહન કરનાર એ–જ–રીતે सर्व धुरं वहति = सर्वधुरिणः તમામ ધુરાને વહન કરનાર [૩૪૬]

(૧૨૪) हलसीरादिकण् ७/१/६ દ્વિતીયાન્ત हल અને सीर શબ્દને वहति અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય છે.

0 हलं वहति – हल + इकण् = हालिकः = હળને વહન કરનાર,

0 सीरं वहति = सीर + इकण् = सैरिकः = હળને વહન કરનાર [૩૪૭]

(૧૨૬) शकटादण् ७/१/७ દ્વિતીયાન્ત शकट શબ્દને वहति અર્થમાં अण् પ્રત્યય થાય. शकटं वहति = शकट + अण् = शाकटः = ગાડાને વહન કરનાર [૩૪૮]

(૧૨૬) हृद्य-पद्य-तुल्य-मूल्य-वश्य-पथ्य-वयस्य-धेनुष्या-गार्हपत्य-जन्य-धर्म्यम् ७/१/११ આ બધા શબ્દોને જુદા જુદા અર્થમાં य પ્રત્યયાન્ત નિપાતન કરાયા છે. हृद्य :- हृदयस्य प्रियम = हृद + य = हृद्यः = હૃદયને પ્રિય એવું ઔષધ જુઓ [૩૪૯]

(૧૨૭) नौ विषेण तार्य वध्ये ७/१/१२ તૃતીયાન્ત नौ શબ્દને तार्य અર્થમાં અને विष શબ્દને वध्य અર્થમાં य પ્રત્યય થાય છે.

0 नावा तार्या नदी = नौ + य नाव्य नदीः = નાવ વડે તરી શકાય તેવી નદી.

0 विषेण वध्य शत्रेः = विष + य = विष्यः – વિષથી મારવા લાયક શત્રુ [૩૫૦]

(૧૨૮) न्यायार्थादनपेते ७/१/१३ પંચમ્યન્ત न्याय અને अर्थ શબ્દને મર્યાદા યુક્ત અર્થમાં 'य' પ્રત્યય લાગે. 0 न्यायादनपेतं = न्याय + य = न्याय्यम् = ન્યાય યુક્ત – (એજરીતે) अर्थ्यम् = અર્થ યુક્ત [૩૫૧]

[૫૯૫]

(૮૦) तत्र साधौ ७/१/१५

★ વૃત્તિ :- सप्तम्यन्तात्साधौ यः स्यात् । सभ्यः ।

■ "पर्षदो ण्य णौ" ७/१/१८ । साधौ । पार्षद्यः, पार्षदः । (पारिषद्यः, पारिषदः) "सर्वजनाण्ण्येनञौ" ७/१/१९ । साधौ । सार्वजन्यः, सार्वजनीनः । पथ्यादेरेयण् – पाथेयम्, आतिथेयम् । "ण्योऽतिथेः" ७/१/२४ । आतिथ्यम् ।

卐 વૃત્યર્થ :- સપ્તમ્યન્ત નામને साधु અર્થમાં य પ્રત્યય થાય છે. 0 सभायां साधुः = सभा + य = सभ्यः = સભ્ય.

卐 વિશેષ :- 0 साधु શબ્દ પ્રવીણ–યોગ્ય – ઉપકારક અર્થમાં છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૨૯) पर्षदोण्य णौ ७/१/१८ સપ્તમ્યન્ત पर्षद् શબ્દને साधु અર્થમાં ण्य અને ण પ્રત્યય થાય છે.

0 पर्षदि साधुः = पर्षत् + ण्य = पार्षद्यः પક્ષે पर्षत् + ण = पार्षदः = પરિસદમાં સભ્ય.

કેટલાંક परिषद માં ण्य, य ઇચ્છે છે તો पारिषद्यः, पारिषदः થશે [૩૫૨]

(૧૩૦) सर्वजनाण्ण्येनञौ ७/१/१९ સપ્તમ્યન્ત सर्वजन શબ્દને साधु અર્થમાં ण्य, इनञ् પ્રત્યયો લાગે. सर्वजने साधुः – सर्वजन + ण्य – सार्वजन्यः પક્ષે सर्वजन + इनञ् – सार्वजनिनः સર્વજનમાં સાધુ [૩૫૩]

(૧૩૧) पथ्यतिथि-वसति-स्वपतेः एयण् ७/१/१६ पथिन्, अतिथि, वसति, स्वपति શબ્દોને एयण् પ્રત્યય લાગે पथि साधु – पथिन् + एयण् – पाथेयम् – રસ્તામાં સારૂં ભાતું.

0 अतिथौ साधु – अतिथि + एयण् – आतिथेयम् – અતિથિ માટે સારૂં [૩૫૪]

(૧૩૨) ण्योऽतिथे ७/१/२४ अतिथि શબ્દને "તેને આ માટે" અર્થમાં ण्य પ્રત્યય થાય છે.

0 अतिथेः इदम् – अतिथि + ण्य – आतिथ्यम् – અતિથિ માટે આ [૩૫૫]

[૫૯૬]

(૮૧) तस्मै हिते ७/१/३५

★ વૃત્તિ :- चतुर्थ्यन्ताद्धिते ईयः स्यात् । वत्सीयः ।

■ प्राण्यङ्गादिभ्यो यः दन्त्यम् ।

卐 વૃત્યર્થ :- ચતુર્થ્યન્ત નામને हिंत અર્થમાં ईय પ્રત્યય થાય. 0 वत्सायः हिंतः – वत्स+ ईय – वत्सीयः – પુત્ર કે શીષ્ય માટે હિતરૂપ

卐 વિશેષ :- 0 સ્ત્રી-ચતુર્થ્યન્ત નિર્દેશ છે
0 હિત = ઉપકારક અર્થમાં છે

☐ શેષવૃત્તિ :- (१३३) प्राण्यङ्ग, रथ, खल, तिल, यव, वृष, ब्रह्म माषाद्यः ७/१/७९ ચતુર્થ્યન્ત એવા પ્રાણીના અંગ સૂચક શબ્દો તથા रथ, खल, तिल, यव, वृष, ब्रह्म અને माष શબ્દોને હિત અર્થમાં 'य' પ્રત્યય થાય. दन्त्यम् = दन्त + य = दन्त्य = દાંત માટે ઉપકારક [૩૫૬]

[૫૯૭]

(૮૨) भोगोत्तरपदाऽऽत्मभ्यामीनः ७/१/८०

★ સૂત્રપૃથ૦ :- भोग उत्तरपद आत्मन् ईनः
★ વૃત્તિ :- भोगोत्तरपदेभ्य आत्मनश्च हिते ईन स्यात्। मातृभोगीणः।
☐ "ईनेऽध्वात्मनो" ७/४/४८ अन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात्। आत्मनीनः।

卐 વૃત્ત્યર્થ :- ચતુર્થ્યન્ત એવુ ભોગ ઉત્તરપદમાં હોય તેવુ નામ તથા आत्मन શબ્દને હિત અર્થમાં "ईन" પ્રત્યય થાય છે
0 मातृभोगाय हित = मातृभोग + ईन = मातृभोगीण = માતૃભોગ માટે હિતકારી

☐ શેષવૃત્તિ :- (१३४) ईनेऽध्वात्मनोः ७/४/४८ ईन् પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે अध्वन અને आत्मन् શબ્દના अन અંશનો લોપ ન થાય [૩૫૭]
0 आत्मने हितः = आत्मन् + ईन = आत्मनीनः = આત્મા માટે હિતકર

★ અનુવૃત્તિ :- तस्मै हिते ७/१/३५

卐 વિશેષ :- 0 સ્પષ્ટ

[૫૯૮]

(૮૩) पञ्च सर्व विश्वाज्जनात्कर्मधारये ७/१/४१

★ સૂત્રપૃથ૦ :- पञ्च सर्व विश्वाद् जनात् कर्मधारय
★ વૃત્તિ :- पञ्चादिपूर्वाज्जनात्कर्मधारयाद् हितेऽर्थे ईन स्यात्। पञ्चजनीनः। सर्वजनीनः। विश्वजनीनः।
☐ "सर्वाण्णो वा" ७/१/४३। सार्वः, सर्वीयः। अरत्यादिष्वर्थेषु "प्राक्वतः स्त्रीपुंसान्नञ् स्नञ्" ६/१/२५ स्त्रैणं, पौंस्नम्।

卐 વૃત્ત્યર્થ :- पञ्च, सर्व કે विश्व પૂર્વકના जन શબ્દથી જો તે કર્મધારય સમાસ વાળા (અને ચતુર્થ્યન્ત) હોય તો હિત અર્થમાં ईन થાય છે.
0 पञ्चजनाय हित = पञ्चजन + ईन = पञ्चजनीनः = પંચજન માટે હિતકર
0 सर्वजनाय हितः = सर्वजनीनः = સર્વજન માટે હિતકર
0 विश्वजनाय हित = विश्वजनीन = સમગ્રજન માટે હિતકર

★ અનુવૃત્તિ :- (१) तस्मै हिते ७/१/३५
(२) भोगोत्तर पदाऽऽत्मभ्यामीनः ७/१/४० थी ईनः

卐 વિશેષ :- 0 કર્મધારય કેમ કહ્યું ?
0 पञ्चाना, जनानां हितः – पञ्चजनीयः – અહીં पञ्चजन શબ્દ તત્પુરુષ સમાસમાં છે તેથી આ સૂત્ર ન લાગે પણ तस्मै हिते ७/१/३५ થી ईय થાય.

☐ શેષવૃત્તિ :- (१३५) सर्वाण्णो वा ७/१/४३ ચતુર્થ્યન્ત એવા सर्व શબ્દને હિત અર્થમાં ण પ્રત્યય વિકલ્પે થાય. 0 सर्वस्मै हितः = सर्व + ण – सार्वः વિકલ્પે (तस्मै हिते ७/१/३५ થી ईय) = सर्व + ईय = सर्वीयः = સર્વ માટે હિતકર [૩૫૮]
(१३६) प्राग्वतः स्त्री पुंसान्नञ् स्नञ् ६/१/२५ (અપત્યાદિ ઉક્ત અર્થમાં) तस्यार्हं क्रियावत् ७/१/५१ સૂત્રમાં તુલના અર્થમાં वत् પ્રત્યયનું વિધાન છે. તે वत् પ્રત્યય પૂર્વે જેટલે અર્થો બનાવેલ છે તે-તે અર્થોને સૂચવવા स्त्री શબ્દને नञ् અને પુંસ શબ્દને स्नञ् પ્રત્યય લાગે છે.
0 स्त्रीयाः अपत्यम्, स्त्रीणां समूहः, स्त्रीषु भवः કોઈપણ અર્થમાં स्त्री + नञ् = स्त्रैणः
0 पुंसः अपत्यम् વગેરે. पुंस+स्नञ् – पौंस्नम् [૩૫૯]

[૫૯૯]

(૮૪) त्वे वा ६/१/२६

★ વૃત્તિ :- त्व विषये नञ्स्नञौ वा। स्त्रैणं, स्त्रीत्वम्, पौंस्नं, पुंस्त्वम्।

卐 વૃત્ત્યર્થ :- त्व પ્રત્યયના વિષયમાં नञ् અને स्नञ् પ્રત્યયો स्त्री અને पुंस શબ્દને વિકલ્પે લાગે છે.
0 स्त्रीयां भाव – स्त्री + नञ् = स्त्रैणः પક્ષે स्त्री + त्व–स्त्रीत्वम् (भावे त्वतल् ७/१/५५ થી त्व પ્રત્યય) = સ્ત્રી પણું

0 पुंसः भावः = पौंस्नम् पक्षे पुंस्त्वम् =પુરૂષપણું

★ અનુવૃતિ :- (प्रागूवतः) स्त्री सात् नञ् स्नञ् ६/१/२५

卐 વિશેષ :- 0 पुंस्त्वम् (१) पुम्स् શબ્દ (२) पदस्य २/१/८९ થી स् લોપ થતાં पुम् (३) पुमोऽशिट्य १/३/९ થી पुम् ના म् નો र અને અનુસ્વાર થતા पुंर् (४) પછી त्व પ્રત્યય હોવાથી चटतेसद्वितिये १/३/७ થી र નો स् થતાં पुंस्त्वम् થયું.

[૬૦૦]

(૮૫) भावे त्व तल् ७/१/५५

★ વૃત્તિ :- षष्ठयन्ताद्भावेऽभिधेये त्व-तलौ स्याताम्। शब्द प्रवृत्तिनिमित्तं भावः। गोत्वं, गोता।

卐 વૃત્યર્થ :- ષષ્ઠયન્ત નામને ભાવ સૂચવવા અર્થ સૂચવવા त्व [1] અને तल् [2] પ્રત્યય થાયછે. ભાવ:- વસ્તુના જે ગુણને નિમિતે શબ્દ પ્રવૃતિ થાય તે ગુણ ભાવ કહેવાય દા.ત. ગાયપણાના ભાવની માહિતી વિના ગાયને ન ઓળખી શકાય.

0 गोः भावः = गो + त्व = गोत्वम् પક્ષે गो + तल् = સ્ત્રીલિંગે गोता (आत् २/४/१८ થી आ) = ગાયપણું

★ અનુવૃત્તિ :- तस्य (ષષ્ઠયન્ત) ७/१/५४

卐 વિશેષ :- 0 [1] त्व :- भावे आत्वात्वादिः समूहजः એ વચન થી નપુંસકલિંગ થશે. * 1

[2] तल् :- ल કાર સ્ત્રીત્વ માટે છે. * 2

[૬૦૧]

(૮૬) नञ् तत्पुरुषादबुधादेः ७/१/५७

★ સૂત્રપૃથ૦ :- नञ् तत्पुरुषात् अ बुध-आदेः

★ વૃતિ :- अबुधादिवर्जादस्मात्त्वतलावेव स्याताम्। अशुक्लत्वं, अशुक्लता। अबुधादेरिति किम्? आबुध्यं आचतुर्यम्।

■ "पृथ्वादेरिमन्वा" ७/१/५८। भवे। "पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य ऋतो रः" ७/४/३९। इमनि णीष्ठे यसु च परेषु एषाम् ऋतो रः स्यात्।

卐 વૃત્યર્થ :- અબુધ વગેરે શબ્દોને છોડીને नञ् તત્પુરૂષવાળા શબ્દોને ભાવ અર્થમાં त्व, तल् પ્રત્યયો જ થાય છે.

0 अशुक्लस्य भावः अशुक्ल + त्व = अशुक्लत्वम् पक्षे अशुक्ल + ता = अशुक्लता = અશ્વેતપણું

0 अबुध વગેરે કેમ કહ્યું ?

0 अबुधस्य भावः = अबुध + ट्यण् = आबुध्यम् = અબુઝપણું – અહીં त्व-तल् ન થતાં ट्यण् થયો (वर्णदेढा च वा ७/१/५९ થી ट्यण्)

0 अचतुरस्य भावः = अचतुर + ट्यण्=आचतुर्यम् = અચતુરતા (पति राजान्त...च ७/१/६० થી ट्यण् *)

★ અનુવૃતિ :- भावे त्व तल् ७/१/५५

卐 વિશેષ :- 0 बुधादि ગણ :- बुध, चतुर, संगत, लवण, वड, कत, रस, लस, यथा, यथातथ, यथापुर, ईश्वर, क्षेत्रज्ञ, संवादिन्, संवेशिन्, संभाषिन्, बहुभाषिन्, शीर्षघातिन, समस्थ, विषमस्थ, पुरस्थ, परमस्थ, मध्यस्थ, मध्यमस्थ. दुष्पुरुष, कापुरुष, विशाला

0 नञ् ગ્રહણ કેમ કર્યું ?

प्राजापत्यम् = प्रजापतेः भावः અહીં नञ् तत्पु. સમાસ નથી માટે ट्यण् પ્રત્યય લાગ્યો.

■ શેષવૃત્ત :- (૧૩૭) पृथ्वादेरिमन्वा ७/१/५८ पृथु, मृदु, मृश, कृश, दृढ વગેરે શબ્દોને ભાવ અર્થમાં इमन् પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે (ઉદા. હવે પછીના સૂત્રમાંછે)

[૩૬૦]

(૧૩૮) पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य ऋतो रः ७/४/३९ पृथु-मृदु વગેરે શબ્દોને इमन् णि, इष्ठ, ईयसु પ્રત્યયો લાગે ત્યારે તે શબ્દોના ऋ નો र् થાયછે.

0 मृदोः भावः = मृदु + इमन् = म्रदिमा = કોમળતા

0 भृशस्य भावः = भृश + इमन् = भ्रशिमा – ઘણાપણું

[૬૦૨] [૩૬૧]

(૮૭) त्र्यन्त्यस्वरादेः ७/४/४३

★ સુત્રપૃથ૦ :- तृ अन्त्य-स्वरादेः

★ વૃતિ :- तुरन्त्यस्वरादेश्चेमनि ण्यदौ च लुक् स्यात्। प्रतिमा।

ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο ο

* 1 त्व :- હૈમલિંગાનુશાસન – નપુંસકલિંગ પ્રકરણ શ્લોક : ૯

* 2 स्त्रीलिङ्गार्थे लकारो हि અનુબંધકારિકા લઘુવૃત્તિ (સં) પૂ. આ. દક્ષસૂરિજી.

* ट्यण् :- આ પ્રત્યયની સૂચના જુઓ બૃહદ્‌વૃત્તિ ભા.૨.પૃ.૧૧૪

卐 वृत्यर्थ :- तृ प्रत्ययनो तथा अन्त्य स्वरादिनो णि, इमन्, इष्ठ, इयसु प्रत्ययो लाग्या होय त्यारे लोप थायछे. जेमके :- पृथोः भावः (१) पृथु + इमन् (पृथ्वादेरिमन्वा ७/१/५८ थी इमन्) = (२) प्रथु + इमन् (पृथु-मृदु .ऋतो र ७/४/३९ थी)=(३) प्रथ् + इमन् (आ सूत्रथी अन्त्य स्वरनो लोप) = प्रथिमा (प्रथिमन् नुं प्रथमा एव.) विकल्पे त्व के तल् लागे तेनु रूप – जुओ सूत्र : ८८

★ अनुवृति :- (१) प्रिय स्थिर वर्षंवृन्दम् ७/४/३८ थी इमन्
(२) त्रिन् त्र्यौर्गिष्ठेयसौ लुप् ७/४/३२ थी णीष्ठेयसौ

卐 विशेष :- 0 स्पष्ट
0 उदाहरण :-
कर्तृ + इमन् = कर् + इमन् = करिमा = कर्तापणु

[६०३]

(८८) पृवर्णाल्लघ्वादेः ७/१/६९

★ सुत्रपृथ० :- ऋ-वर्णात् लघ्वादः
★ वृति :- लघुरादिः पूर्वअर्णोश येषाम् इ-उ-ऋ वर्णाना टद-तेभ्यो भावे कर्मणि चाण् स्यात् । पार्थिवम् । त्वतल् स्प चाधिकारादनुवर्तनीये । पृथुत्वम् । पृथुता । म्रदिमा । मार्दवम् ।

卐 वृत्यर्थ :- जेनी आदिमा लघु अक्षर छे तेवा इ-उ-ऋ वर्णान्त शब्दोने भाव अने कर्म अर्थनो सूचक अण् प्रत्यय थाय छे
0 पृथोः भाव· कर्मणा पृथु + अण् = पार्थवम् = पृथुपणुं (अहीं पृ ना ऋ नी वृद्धि वृद्धि... तद्धिते ७/४/१ थी थय छे. अने उ नो अव् – (अस्वयम्भुवोऽव् ७/४/७० थी थयो)

आ सूत्रमां जणाव्या मुजब आदिमां लघु अक्षर छे. ऋ अने उ वर्णांत शब्द छे माटे अण् प्रत्यय थयो .. वळी त्व अने तल् नो अधिकार पण चालु होवाथी (भावे त्वतल् ७/१/५५) पृथु + त्व + पृथुत्वम् तथा पृथु+तल् = पृथुता रूप थशे.
0 मृदोः भावः कर्मणा = मृदु + इमन् =(१)म्रदिमा, (२) मृदु+अण्=मार्दवम्, (३) मृदु + त्व = मृदुत्वम्, (४) मृदु + तल् = मृदुता = कोमळता थशे.

★ अनुवृति :- (१) पृथ्वादेरण् ७/१/६७ थी अण्
(२) पति राजान्त गुणाङ्गराजादिभ्य कर्मणि च ७/१/६० थी कर्मणि (३) भावे त्व तल् ७/१/५५

卐 विशेष :- 0 ऋ वर्ण केम कह्युं ?
घटत्वम् – घटो. भावः – अहीं इ-उ-ऋ नथी
0 लघु आदि केम कह्युं ?
पाण्डुत्वम् – पाण्डो भावः अहीं आदिमां लघु अक्षर नथी

[६०४]

(८९) प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-गुरु-बहुल-तृप्र-दीर्घ-वृद्ध-वृन्दारकस्येमनि च प्रा-स्था-स्फा-वर-गर-बंह-त्रप-द्राघ-वर्ष-वृन्दम् ७/४/३८

★ सुत्रपृथ० .- प्रिय [1] स्थिर [2] स्फिर [3] उरु [4] गुरु [5] बहुल [6] तृप्र [7] दीर्घ [8] वृद्ध [9] वृन्दारक-स्य [10] "इमनि" च प्रा [1] स्था [2] स्फा [3] वर [4] गर [5] बंह [6] त्रप [7] द्राघ [8] वर्ष [9] वृन्दम् [10]
★ वृत्ति :- प्रियादिनां दशाना यथासम्भवमिमनि णीष्ठेयस्सु च प्रादयो दशादेशा भवन्ति । प्रियस्य भावः प्रेमा, प्रियत्वम्, प्रियता । स्थेमा, स्थिरत्वम्, स्थिरता, । एवं स्फेमा, वरिमा, गरिमा, बंहिमा, त्रपिमा, द्राघिमा, वर्षिमा वृन्दिमा इत्यादावपि श्रेयानि रूपाणि ।

卐 वृत्यर्थ :- प्रिय वगेरे दश शब्दोने यथासंभव इमन्, णि, इष्ठ, इयसु प्रत्ययो लागेछे तेमज प्रिय नो प्रा. स्थिर नो स्था वगेरे (सूत्रपृथक्करण मुजबना) दश आदेशो थायछे
0 प्रियस्य भावः = (१) प्रिय + इमन् = प्रा + इमन् = प्रियपणु (भवेत्वतल् अधिकारथी)
(२) प्रिय + त्व = प्रियत्वम्. (३) प्रिय + तल् = प्रियता थशे. अ–न–री–ते
(२) स्थिर + इमन् = स्थेमा = स्थिरपणुं
(३) स्फिर + इमन् = स्फेमा = बहुपणुं
(४) उरु + इमन् = वरिमा – बहुपणुं
(५) गुरु + इमन् – गरिमा – गौरव
(६) तृप्र + इमन् – त्रपिमा – मेघपक्षीनी गरमी
(७) दीर्घ-द्राघिमा – दीर्घपणुं
(८) वृद्ध – वर्षिमा – वृद्धपणुं
(९) बहुल – बंहिमा – बहुलपणुं
(१०) वृन्दारक – वृन्दिमा – सुंदरता
आ नवे रूपोने त्व-तल् लागी कुल त्रण रूपो थशे

જેમકે :- गरिमा, गुरुता, गुरुत्वम् વગેરે.

★ અનુવૃતિ :- विन्मतेर्णीष्ठेयसौ लुप् ૭/૪/૩૨ થી णीष्ठेयसौ

卐 વિશેષ :- લઘુ પ્રક્રિયામાં ત્રણત્રણ રૂપો જણાવ્યા છે પ્રેમા. प्रियत्वम् प्रियता અહીં इमन् પ્રત્યય લીધો પણ णि, इष्ठ, इयसु પ્રત્યયની નોંધ થઈ નથી.

0 प्रिय + इष्ठ = प्रा + इष्ठ = प्रेष्ठः (गुणाङ्गाद .. ૭/૩/૯ થી इष्ठ इयसु પ્રત્યય) તેજરીતે प्रा + इयसू = प्रेयसू નુ પ્રથમાં એ.વ. प्रेयान् એજરીતે णिज बहुलम् ૩/૪/૪૨ થી णिच् - प्रा + णि :- प्रापयति=પ્રિયકરેછે

[૬૦૫]

(૯૦) भूलुक्चेवर्णस्य ૭/૪/૪૧

★ સૂત્રપૃથ૦ :- भू. लुक् च इवर्णस्य

★ વૃતિ :- बहोरीयसाविम्नि च भूः स्वल्लुकचानयोरिवर्णस्य । भूयान्, भूमा

卐 વૃત્યર્થ :- बहु શબ્દને ઈયસૂ-इमन् પ્રત્યય લાગે ત્યારે भू આદેશ થાયછે અને ઈયસૂ તથા इमन् ના इ વર્ણનો લોપ થાય છે.

0 बहोः भावः = बहु + इयसू - भू + यसू (આ સૂત્રથી इ લોપ અને भू આદેશ)-પ્રથમા એ.વ. भूयान विકલ્પે बहु + इमन् = भू + मन् = પ્રથમા એ.વ. भूमा

★ અનુવૃતિ :- बहोर्णीष्ठे भूय् ૭/૪/૪૦ થી बहोःभूयू

卐 વિશેષ :- 0 નોંધ :- અનુવૃત્તિ તો અહીં णि-इमन्-इष्ठ ईयस् ની ચાલેછે, પણ પૂર્વ સુત્રમાં णि-इष्ठ ની વાત થઈ તેથી અહીં इमन् ईयस् લેવાના રહે

0 बहु નું भू થયું તે દીર્ઘ ઉ કાર. 'भू' રૂપે ન સમજવું - નહીંતો અસ્વયમ્ભુવોऽव् ૭/૪/૭૦ થી ऊ નો अव् થઇ જશે.

[૬૦૬]

स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप-क्षुद्रस्याऽन्तस्थादेर्गुणश्च नामिनः ૭/૪/૪૨

★ સૂત્રપૃથ૦ :- स्थूल दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्य अन्तस्थ-आदेः गुणः च नामिनः

★ વૃતિ :- एषां पञ्चामिम्नि ण्यादौ चान्तस्थादे रवयवस्य लुग्, नामिनश्च गुणः । स्थविमा, दविमा, ह्रसिमा क्षेपिमा, क्षोदिमा ।

卐 વૃત્યર્થ :- स्थूल, दुर, युव, ह्रस्व, क्षिप, क्षुद्र શબ્દોને णि, इष्ठ इयसू પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે શબ્દોના નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે અને અન્તસ્થા જેની આદિમાં છે તે આખા અંશ (ભાગ) નો લોપ થાયછે

0 स्थूलः भावः (૧) स्थूल+इमन् -(૨) स्थू + इमन् (અન્તસ્થા ल નો આ સુત્રથી લોપ) (૩) स्थो + इमन् - (આ સુત્રથી ગુણ) - (૪) स्थव्+ इमन् - (૫) स्थविमन् પ્રથમા એ.વ. स्थविमा - સ્થૂલપણું વિકલ્પે

0 स्थूल + इष्ठ - स्थविष्ठ - વધુ જાડો

0 स्थूल + ईयसू - स्थवीयान् - ખુબ જાડો

એ - જ - રી - તે

दूर + ईमन् - दो + इमन् दविमा - દુરપણું

0 ह्रस्व+ईमन्-ह्रसू+इमन्=ह्रसिमा - હ્રસ્વપણું

0 क्षिप+ईमन्-क्षेप+ईमन् = क्षेपिमा - શીઘ્રપણું

0 क्षुद्र-ईमन्-क्षोद+ईमन् = क्षोदिमा - ક્ષુદ્રપણું

★ અનુવૃતિ :- [૧] प्रिय स्थिर . वृन्दम् ૭/૪/૩૮ થી इमन्

[૨] विन्मतेर्णीष्ठेयसौ लुप् ૭/૪/૩૨ થી णीष्ठेयसौ

卐 વિશેષ :- 0 * લઘુ પ્રક્રિયા, હૈમપ્રકાશ તથા લઘુવૃત્તિ ભાષાન્તર બન્નેમાં स्थुल, दूर, युवन् શબ્દ માં इमन् પ્રત્યય લગાડેલ છે स्थविमा, दविमा જેવા રૂપો કર્યાછે. પણ લઘુવૃત્તિ, મધ્યમવૃત્તિ, બૃહદ્‌વૃત્તિ, હૈમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા, હૈમબૃહત્ પ્રક્રિયામાં ह्रस्वादि થી જ इमन् થાય છે. स्थुल-युवन्-दूर માં इमन् થતો નથી પણ બાકીના ત્રણ જ (णि, इष्ठ, ईयसू) લાગેછે. મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ સ્પષ્ટ જણાવેછે કે (ભા. ૨,પૃ.૫૨૪) "ह्रस्वादि शब्देभ्य एव परतः ईमन् भवति न तु स्थुल युवन दुर शब्देभ्यः"

[૬૦૭]

(૯૨) वर्णदृढादिभ्यष्ट्यण् च वा ૭/૧/૫૯

★ સુત્રપૃથ૦ :- वर्ण दृढ-आदिभ्यः ट्यण् च वा

★ વૃતિ :- वर्ण विशेषेभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे ट्यण् इमन् च वा । शौक्ल्यम् शुक्लिमा । दार्ढ्यं, द्रढिमा ।

° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° ° °

* स्थुल, दूर, युवन् વિવાદ :- સમાધાનમાં વડીલ. જ્ઞાન સ્થવીર ઉપાધ્યાય પંડીત વૃજલાલજી જણાવે છેકે स्थुलादि ત્રણને इमन् પ્રત્યય લાગે નહીં.

卐 વૃત્યર્થ :- વિશેષ વર્ણવાચી શબ્દો ને દૃઢ વગેરે શબ્દોને ભાવમાં ટ્યણ્ અને ઇમન્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. 0 શુક્લસ્ય ભાવઃ શુક્લ + ટ્યણ્ = (૧) શૌક્લ્યમ્ = સફેદી વિકલ્પે શુક્લ + ઇમન્ = (૨) શુક્લિમા પક્ષે, (૩) શુક્લતા પક્ષે (૪) શુક્લત્વમ્

0 દૃઢસ્ય ભાવઃ = દૃઢ + ટ્યણ્ = દાર્ઢ્યમ્ પક્ષે દૃઢ + ઇમન્ = દ્રઢિમા = દૃઢપણું

★ અનુવૃત્તિ : પૃથ્વાદેરિમન્ વા ૭/૧/૫૮ થી ઇમન્

卐 વિશેષ :- 0 દૃઢાદિ ગણ :- દૃઢ, વૃઢ, પરિવૃઢ, ભૃશ, કૃશ, વક્ર, શુક્ર, અમ્ર, તામ્ર, અમ્લ લવણ ... તૃપ્ર, દૃઢ, ... મૂઢ, મૂર્ખ, પણ્ડિત, મધુર, વિશાલ, ... વિશારદ, ... સમર્થ, ...

0 ... આકૃતિ ગણને માટે છે. તેના વડે ... = ... વગેરે સિદ્ધ થાયછે.

[૪૦૮]

(૯૩) પતિ રાજાન્ત ગુણાઙ્ગ રાજાદિભ્યઃ કર્મણિ ચ ૭/૧/૬૦

★ સૂત્ર :- પતિ ... , રાજાન્તયો, ગુણઃ (અઙ્ગ) ... ગુણાઙ્ગ, રાજાદિભ્યશ્ચ, ભાવે કર્મણિ ચ ટ્યણ્ સ્યાત્ । ... આધિપત્યં ... । ભાવ કર્મણિ ચ ઇત્યનુવર્તનીયમ્ ।

卐 વૃત્યર્થ :- જે નામને અન્તે પતિ કે રાજન્ શબ્દ છે. તેને, ગુણવાચક શબ્દને અને રાજન વગેરે શબ્દોને ભાવ કે કર્મ અર્થમાં 'ટ્યણ' પ્રત્યય થાય છે.

0 પત્યન્ત - અધિપતેઃ ભાવ કર્મ વા = અધિપતિ + ટ્યણ્ = આધિપત્યમ્=અધિપતિ-પણું અથવા અધિપતિની ક્રિયા

0 રાજાન્ત :- અધિરાજ્ઞઃ ભાવઃ કર્મવા = અધિરાજન + ટ્યણ્=આધિરાજ્યમ્ = અધિરાજપણું કે કાર્ય

0 ગુણવાચી :- મૂઢસ્ય ભાવ = મૂઢ + ટ્યણ્ = મૌઢ્યમ્ = મૂઢપણું

0 રાજન્ વગેરે :- રાજ્ઞઃ ભાવ = રાજન્ + ટ્યણ્ = રાજ્યમ્ = રાજાપણું

0 કવેઃ ભાવ - કવિ + ટ્યણ્ = કાવ્યમ્ = કાવ્ય

(ભાવે કર્મણી અધિકાર અનુવર્તે છે.)

★ અનુવૃત્તિ - ભાવે ત્વ તલ્ ૭/૧/૫૫

卐 વિશેષ :- 0 ઉપરોક્ત દૃષ્ટાન્તમાં ત્વ, તલ્ અવિનાશ ... લેવા મૌઢ્યમ્ પક્ષે મૂઢતા પક્ષે મૂઢત્વમ્

0 રાજાદિ ગણ - રાજન્, કવિ, બ્રાહ્મણ, દાન્ત, માણવ, ... , ... , ચોર, ધૂર્ત, આરાધય, વિરાધય, ... , ... , કુશલ, ચપલ, નિપુણ, પિશુન, શૌણ્ડ, ... , ... , ... , પુરોહિત, ગ્રામિક, ... , ... , ... , ... , ... , ... , ... , ... , ... , ... , મુષ્ટિ, ચાર, ... , ... આ પ્રમાણે રાજાદિ આકૃતિ ગણ છે.

0 ... આકૃતિ ગણને માટે છે. તેનાથી ... , ... , ... , ... , આનુપૂર્વી પણ રાજાદિ ગણમાં ગણાય છે

[૪૦૯]

(૯૪) અર્હતોન્ત ચ ૭/૧/૬૧

★ સૂત્રપૃથ૦ :- અર્હતઃ તાઃ ન્ત્ ચ

★ વૃત્તિ :- અર્હતઃ ટ્યણ્, ત્સ્ય ન્તાદેશઃ આર્હન્ત્યમ્।

☐ 'મહાયાદ્વા' ૭/૧/૬૨ । ટ્યણ્ । માહાત્મ્યં ।

卐 વૃત્યર્થ :- અર્હત્ શબ્દને (ભાવ અને કર્મ અર્થના સૂચક) ટ્યણ્ પ્રત્યય (વિકલ્પે) થાય છે. અને અન્ત્ય ત્ નો ન્ત્ આદેશ થાયછે

0 અર્હતઃ ભાવ = અર્હત્ + ટ્યણ્ = આર્હન્ત્યમ્ = અર્હતપણાનો ભાવ વિકલ્પે ત્વ તલ્=અર્હત્વમ્ પક્ષે અર્હતા

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ભાવે ત્વ તલ્ ૭/૧/૫૫

(૨) પતિ રાજાન્ત ગુણાઙ્ગ રાજાદિભ્યઃ કર્મણિ ચ ૭/૧/૬૦ થી કર્મણિ

(૩) વર્ણદૃઢાદિભ્યઃ ટ્યણ્ ચ વા ૭/૧/૫૯ થી ટ્યણ્ વા

卐 વિશેષ :- સ્પષ્ટ

☐ શેષવૃત્તિ :- (૧૩૪) મહાયાદ્વા ૭/૧/૬૨ મહાત્મ શબ્દને ભાવ-કર્મ અર્થમાં ટ્યણ્ વિકલ્પે થાયછે.

0 મહાત્મસ્ય ભાવઃ = મહા + ટ્યણ્ = માહાત્મ્યમ્ વિકલ્પે ... ૭/૧/૭૨ (સૂત્ર ૯૫) થી અકઞ્ = મહાત્મ+ અકઞ્ = માહાત્મકમ્ - મહાપણું [૩૬૨]

[૪૧૦]

(૯૪) योपान्त्याद्गुरूपोत्तमादसुप्रख्यादकञ् ૭/૧/૭૨

★ સૂત્રપૃથ૦ :– य उपान्त्याद् गुरुपोत्तमाद् अ–सुप्रख्याद् अकञ्

★ વૃત્તિ :– त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तत्समीपमुपोत्तमं, तद् गुरुर्यस्य तस्माद् योपान्त्यात्सुप्रख्यवर्जादकञ् स्यात् । साहायकं । रामणीयकं ।

■ "चौरादेः" ७/१/७३ । अकञ् । चौरिका, चौरकं चौर्यम् । "सखि–वणिग् दूताद्यः" ७/१/६३ । सख्यम् । वणिज्या, वणिज्यम् . वाणिज्यम् । दूत्यं, दौत्यं । "स्तेनान्न लुक् च" ७/१/६४ स्तेन शब्दाद् भावे कर्मणि य–प्रत्ययः स्यात् ; तद्योगे नकारस्य लुक् । स्तेयं, स्तैन्यं । "कपि ज्ञातेरेयण" ७/१/६५ । कापेयम् । "प्राणि जाति–वयोऽर्थादञ्" ७/१/६६ । आश्वं । कौमारं । "युवादेरण्" ७/१/६७ । यौवनं । स्थाविरं । "पुरुषहृदयादसमासे" ७/१/७७ । अण् । पौरुषम् ।

卐 વૃત્યર્થ :– ઉત્તમ :– ત્રણ કે તેથી વધુ અક્ષરવાળા શબ્દના અન્ત્યને વ્યાકરણમાં ઉત્તમ કહેવાય

0 उपोत्तम :– उत्तम ની નજીક હોય તે उपोत्तम

0 गुरुपोत्तम् :– उपोत्तम માં ગુરૂ અક્ષર આવેલો હોય તે गुरुपोत्तम કહેવાય. (આ સૂત્રમાં લેવું)

ત્રણ કે તેથી વધુ અક્ષર વાળા જે શબ્દના ઉપાન્ત્યમાં 'य' છે તથા તે 'य' ગુરૂ અક્ષર છે તેવા – सुप्रख्य સિવાયના – શબ્દોને(ભાવ –કર્મ અર્થમાં) अकञ् પ્રત્યય થાય છે.

0 सहायस्य भावः कर्म वा = सहाय + अकञ् = साहायकम् = સહાયપણું

0 रमणीयस्य भावः कर्म वा = रमणीय + अकञ् = रामणीयकम = રમણીયપણું

★ અનુવૃતિ :– (૧) भावे त्व तल् ૭/૧/૫૫
(૨) पति राजान्त गुणाङ्ग राजादिभ्यः कर्मणि च ૭/૧/૬૦ થી कर्मणि

卐 વિશેષ :– 0 गुरुपोत्तम કેમ કહ્યું ?

0 क्षत्रियत्वम् – અહીં 'य' પૂર્વે હ્રસ્વ છે.

0 काव्यत्वम् – આ બે અક્ષરનો શબ્દ છે

0 सुप्रख्यात् વર્જન કેમ કર્યું ?
सुप्रख्यत्वम – अकञ् ન લાગે.

■ શેષવૃત્તિ :– (૪૦) चौरादेः ૭/૧/૭૩ चोर વગેરે શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થમાં अकञ् પ્રત્યય લાગે.

0 चोरस्य भावः कर्म वा = चोर + अकञ् = चौरक સ્ત્રીલિંગે – चौरिका, નપુંસક લિંગે चौरकम् પક્ષે चोर + ट्यण् = चौर्यम् (पति राजान्त ૭/૧/૬૦ થી ट्यण्) તેમજ (त्वतल्) चोरता, चोरत्वम् [૩૬૩]

(૧૪૧) सखि वणिग् दूताद्यः ૭/૧/૬૩ सखि, वणिग्, दूत શબ્દોને ભાવ અને કર્મમાં 'य' પ્રત્યય લાગે.

0 सख्युः भवः = सखि + य = सख्यम् – સખિપણું

0 वणिजः भावः वणिज + य = वणिज्यम् પક્ષે वणिज + ट्यण् (पतिराजान्त च ૭/૧/૬૦ થી ट्यण्) = वाणिज्यम् = વાણિજ્ય [૩૬૪]

(૧૪૨) स्तेनान्न लुक् च ૭/૧/૬૪ स्तेन શબ્દથી ભાવ અને કર્મ અર્થમાં 'य' પ્રત્યય થાયછે. અને स्तेन ના न નો લોપ થાય છે.

0 स्तेनस्य भावः – स्तेन + य – स्तेयम् – ચોરપણું પક્ષે ट्यण् – स्तैन्यम [૩૬૫]

(૧૪૩) कपिज्ञातेरेयण ૭/૧/૬૫ कपि અને ज्ञाति શબ્દોથી ભાવ અને કર્મ અર્થમાં एयण् પ્રત્યય લાગે.

कपेः भावः – कपि + एयण् – कापेयम् – [૩૬૬]

(૧૪૪) प्राणि जाति वयोऽर्थाद् अञ् ૭/૧/૬૬ પ્રાણિવાચી શબ્દોને તથા વય સુચક શબ્દોને अञ् પ્રત્યય થાય છે. – अश्वस्य भावः – अश्व + अञ् – आश्वम्

0 कुमारस्य भावः कुमार + अञ् – कौमारम् [૩૬૭]

(૧૪૫) युवादेरण् ૭/૧/૬૭ युवादि શબ્દને ભાવ અને કર્મ અર્થમાં अण् પ્રત્યય થાય છે.

0 यूनः भावः – युवन् + अण् – यौवनम् – યૌવન

0 स्थविरस्य भावः – स्थविर + अण् – स्थाविरम् – સ્થવિરપણું [૩૬૮]

(૧૪૬) पुरुष हृदयाद समासे ૭/૧/૭૦ સમાસમાં ન હોય એવા पुरुष અને हृदय શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થમાં अण् થાય છે

0 पुरुषस्य भावः – पुरुष + अण् – पौरुषम् [૩૬૯]

[૬૨૨]

(૯૬) हृदयस्य हृल्लास लेखाण्ये ૩/૨/૯૪

★ સૂત્રપૃથ૦ :– हृदयस्य हृत्–लास लेख अण ये

★ વૃત્તિ :– लास लेख अण् य इत्येतेपु परेपु हृदयस्य हृत् स्यात् । हार्दम् । समासे तु परमहृदयत्वम् ।

■ शाकटादयो यथार्ह क्षेत्रे वाच्याः । इक्षुशाकट

[illegible] । [illegible] । मौर्गिकम् । [illegible], [illegible], [illegible] । "[illegible]" ७/१/८३ । "[illegible]" ७/१/८८ । "[illegible]" ७/१/८९ । [illegible] । "[illegible]" ७/१/९० । "[illegible]" ७/१/९२ "[illegible]" ७/१/९२ ।

[illegible] ।

卐 વૃત્ત્યર્થ – हृदय શબ્દ પછી [illegible] લેખ શબ્દ તથા अण् કે य પ્રત્યય આવે તો हृदय ને બદલે हृद् પદ વાપરવું 0 हृदयस्य [illegible] = हृदय + अण् = हृद + अण् = हार्द [illegible] ७/१/८० थी अण्) પ્રેમ [illegible] = हृदयप्रिय

0 સમાન હોય તો – [illegible] = [illegible] કર્મધારય સમાસ છે તેનું [illegible] થાય પણ हृदय નું हृद् ન થાય.

卐 વિશેષ – [illegible] ધાતુને [illegible] પ્રત્યય [illegible] [illegible] अण् પ્રત્યય [illegible] [illegible] (સમાસ) [illegible] જેમકે :–

0 [illegible] – [illegible] + [illegible] – [illegible]

0 [illegible] – [illegible] – [illegible] – [illegible]

☐ પ્રક્રિયા – (૧૪૭) [illegible] ७/१/८६ [illegible] અર્થમાં [illegible] પ્રત્યય થાય છે 0 [illegible] – [illegible] – [illegible]

0 [illegible] – [illegible] + [illegible] – [illegible] – [illegible] [३५०]

(१४८) [illegible] ७/१/८०[illegible] અર્થમાં [illegible] પ્રત્યય થાય છે.

0 [illegible] – [illegible] + [illegible] – [illegible] – [illegible] [३५१]

(१४९) [illegible] ७/१/८९ [illegible] શબ્દને [illegible] અર્થમાં [illegible] પ્રત્યય થાય

0 [illegible] – [illegible] + [illegible] – मौर्गिकम् – [illegible] [३५२]

(१५०) [illegible] ७/१/९१ [illegible] શબ્દને [illegible] અર્થમાં 'य' પ્રત્યય થાય છે.

0 [illegible] – [illegible] – [illegible]

0 [illegible] – [illegible] – [illegible] – [illegible] [illegible] [illegible] [३५३]

(१५१) [illegible] ७/१/८७ [illegible] શબ્દને "[illegible]" અર્થમાં [illegible] પ્રત્યય થાય છે

0 [illegible] – [illegible] + [illegible] – [illegible] – [illegible] [३५४]

(१५२) [illegible] ७/१/८८ [illegible] શબ્દને [illegible] અર્થમાં '[illegible]' પ્રત્યય થાય છે.

0 [illegible] – [illegible] + [illegible] – [illegible] – [illegible] [३५५]

(१५३) [illegible] ७/१/८९ [illegible] શબ્દને 'તેના [illegible]' અર્થમાં [illegible] પ્રત્યય થાય છે

0 [illegible] – [illegible] + [illegible] – [illegible] – [illegible] [३५६]

(१५४) [illegible] ७/१/९० [illegible] શબ્દને સહન [illegible] અર્થમાં [illegible] પ્રત્યય થાય છે.

0 [illegible] – [illegible] + [illegible] – [illegible] – [illegible] [३५७]

(१५५) [illegible] ७/१/९१ [illegible] અને [illegible] શબ્દને સહન [illegible] અર્થમાં [illegible] પ્રત્યય થાય છે. 0 [illegible] – [illegible] + [illegible] – [illegible] – [illegible] [३५८]

(१५६) [illegible] ७/१/९२ [illegible], [illegible] અને [illegible] શબ્દને [illegible] અર્થમાં [illegible] પ્રત્યય થાય છે [illegible] – [illegible] + [illegible] – [illegible] – [illegible] ન સહન કરે તે [३५९]

[६१२]

(९७) सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रशरावं व्याप्नोति ७।१।९८

★ સૂત્રપૃથ૦ :– सर्व-आदेः पथि-अङ्ग-कर्म-पत्र-पात्र-शराव-व्याप्नोति

★ વૃત્તિ :– [illegible] शब्द पूर्वेभ्य [illegible] द्वितीया-[illegible] [illegible] ईनः स्यात् । [illegible] रथः । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ।

☐ [illegible] । [illegible],

---

* [illegible] द्व्याश्रय [illegible] सर्ग – १८, श्लोक : १८

अद्यनीनः । समांसमीन साप्तपदीन इय साधवः । क्वचित्स्वार्थे ईनः । अषडक्षीणो मन्त्रः । आशितङ्गवीनम् अरण्यम् । अलङ्कर्मीणोऽलम्पुरुषीणो ना ।

卐 વૃત્યર્થ :– સર્વ શબ્દ પૂર્વક પથ (માર્ગ) अङ्ग, कर्म (કર્મ), पत्र (વાહન), पात्र અને शराव (શકોરું)। એવા દ્વિતીયાન્ત શબ્દોને વ્યાપ્નોતિ માં વ્યાપે છે અર્થમાં ईन પ્રત્યય થાય

0 सर्वपथं व्याप्नोति रथः = सर्वपथ + ईन = सर्वपथीनः रथः આખા માર્ગમાં વ્યાપી જતો રથ

0 सर्वाङ्गं व्याप्नोति शम् = सर्वाङ्गीणं शम् = આખા શરીરે વ્યાપેલી શાંતિ

0 सर्वकर्म व्याप्नोति ना = सर्वकर्मीणः ना = બધા કાર્યોમાં પહોંચી વળતો નર

0 सर्वपत्रं व्याप्नोति यन्ता = सर्वपत्रीणः यन्ता = બધા વાહનોને ચલાવનાર

सर्वशरावं व्याप्नोति = सर्वशरावीणं घृतम् = આખા શકોરામાં ફેલાયેલ ઘી

सर्वपात्रं व्याप्नोति-सर्वपात्रिणः-આખાપાત્રમાંવ્યાપ્ત

★ અનુવૃતિ :– यथामुख – संमुखादीनः तद्दृश्यते अस्मिन् ७/१/९६ થી ईन – अस्मिन्

卐 વિશેષ :– 0 દ્વિતીયાન્ત અર્થ સૂત્રની પદ રચનામાં अम् પ્રત્યયથી લીધો છે

▩ શેષવૃત્તિ :– (૧૫૭) अध्वानं येनौ ७/१/१०३ દ્વિતીયાન્ત अध्वन् શબ્દને અલઙ્-ગામી અર્થમાં य અને ईन પ્રત્યયો થાય છે. अध्वानं अलङ्-गामी = अध्वन्+य अध्वन्यः પક્ષે अध्वन्+ईन = अध्वनीनः= ઠેઠ સુધી રસ્તા પર જનારો [૩૮૦]

(૧૫૮) समांसमीनाद्यश्वीनाद्यप्रातीनागवीनसाप्तपदीनम् ७/१/१०५ समांसमीन, अद्यश्वीन, अद्यप्रातीन्, आगवीन, साप्तपदीन, આ શબ્દો નિપાતન કરાયા છે. જેમકે समां समां गर्भं धारयति=समांसमीना गौः વર્ષે વર્ષે ગર્ભ ધારણ કરતી ગાય.

0 अद्यश्वीना गौ – આજ કાલમાં વીયાનારી ગાય

0 अद्यप्रातीनः लाभः=આજ સવારે થનારો લાભ.

0 आगवीनः कर्मकृत् ઉછીની લાવેલી ગાય પાછી આપે ત્યાં સુધી કામ કરનાર નોકર

0 साप्तपदीनं सख्यम्=સાત પગલા સુધી સાથે ચાલીને પ્રાપ્ત થતી મૈત્રી [૩૮૧]

(૧૫૯) अपडक्षाशितङ्गु = अलंकर्मालंपुरुषादीनः ७/१/१०६ अपडक्ष, आशितङ्गु, अलंकर्म, अलंपुरुष શબ્દોને સ્વાર્થમાં 'इन' પ્રત્યય થાય છે.

0 अविद्यमानानि षडक्षीणि अस्मिन्=अषडक्ष+ईन=अषडक्षीणः मन्त्रः=બેજ માણસો જાણતા હોય તેવો મન્ત્ર.

0 अशिता गावोऽस्मिन् = आशितंगवीनम् अरण्यम् = જેમાં ગાયોને ખવડાવવામાં આવ્યુ છે તેવું વન

0 अलं कर्मणे=अलंकर्मीणः કર્મ માટે સમર્થ

अलं पुरुषाय=अल पुरुषीणः=પુરુષ માટે સમર્થ [૩૮૨]

[६१३]

(૮૯) अदिक्स्त्रियां वाञ्चः ७/१/१०७

✱ સૂત્ર :– अञ्चत्यन्तात्स्वार्थे ईनो वा स्यात्, न चेत् स दिशि स्त्रियां वर्तते । प्राचीनं प्राक् । प्राचीना प्राची शाखा । अदिक् स्त्रियामिति किम् ? प्राची दिक्

卐 વૃત્યર્થ :– अञ्च જેને અન્તે છે તેવા નામને સ્વાર્થમાં ईन વિકલ્પે થાય છે. પણ अञ्च નામ નારિજાતિની દિશાનું સૂચક ન હોવું જોઇએ.

0 प्र+अञ्च=प्राक्=પહેલાનું (વાક્ય છે)

0 प्र+अञ्च+ईन=प्राचीनम्= પહેલાનું

(अञ्चोऽनर्चायाम् ४/२/४६ થી ञ् નો લોપ

0 अदिक् स्त्रियाम् કેમ કહ્યું ?

0 प्राचीना शाखा = પહેલાની શાખા અહીં शाखा શબ્દ સ્ત્રી લિંગ છે પણ દિશાવાચી નથી માટે આ સૂત્ર લાગી 'इन' થયો.

प्राची दिक् – પૂર્વ દિશા – અહીં प्राची શબ્દ દિશાવાચી સ્રી લિંગ છે માટે આ સુત્રનો ईन् પ્રત્યય લાગ્યો નહીં. (प्राञ्च्+ङी = प्राची) – दिक्शब्दात् सप्तम्याः ७/१/१०६ થી धा પ્રત્યય લાગી, लुबञ्चेः ७/२/१२३ થી લોપ થયો છે.)

★ અનુવૃતિ :– अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषादीनः ७/१/१०६ થી ईन

卐 વિશેષ :– 0 अञ्च ધાતુ ત્રણ અર્થમાં પ્રયોજાય છે. દિશા, દેશ કાળ.

0 वा મૂકવાથી वाऽऽद्यात् ६/१/१११ થી અધિકાર ચાલુ હતો છતાં અહીં ફરીથી वा નું ગ્રહણ કર્યું તે વિકલ્પને અટકાવવા માટે છે. *

[६१४]

० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०

* वा ग्रहणं पूर्वत्र नित्यार्थम – બૃહદ્વૃત્તિ ભા. ૨ પૃ ૧૨૨

(૯૯) तस्यतुल्ये कः संज्ञा प्रतिकृत्योः ७/१/१०८

★ वृति :– षष्ठयन्तात्तुल्येऽर्थेऽनयोर्गम्ययोः कः स्यात् । अश्वकः ।

☐ "शाखादेर्यः" ७/१/११४ । शाख्यः, मुख्यः । "कुशाग्रादीयः" ७/१/११६ । कुशाग्रीया मतिः । "काकतालीयादयः" ७/१/११७ । तुल्ये साधवः । विप्रपृविम्यः शाल शङ्कटादयः । विशालं । विशङ्कटम् ।

卐 વૃત્યર્થ : ષષ્ઠ્યન્ત નામને તુલ્ય અર્થમાં જો તે સંજ્ઞા કે પ્રતિકૃતિ હોય તો – क પ્રત્યય થાય છે. 0 अश्वस्य तुल्यः = अश्व + क = अश्वक = સંજ્ઞાવાચી છે.

卐 વિશેષ :- 0 तस्य = ષષ્ઠયન્ત સમજવુ
0 तुल्ये એમ કેમ કહ્યુ ?
इन्द्र देवः આ પ્રમાણે નામ છે પણ સાદ્દશ્ય નથી
0 सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योः કેમ કહ્યુ ?
गौरतुल्यो गवय.
0 ઉદાહરણ
अश्वस्य तुल्यम् रुपम् = अश्व+क=अश्वकम् रुपम्= ઘોડાના આકારની મૂર્તી

☐ શબ્દવૃતિ :– (૧૬૦) शाखादेर्यः ७/१/११४ શાખા વગેરે શબ્દોને તુલ્ય અર્થમાં 'य' પ્રત્યય લાગે
0 शाखायाः तुल्यः = शाखा+य=शाख्यः – શાખા જેવો
0 मुखस्य तुल्यः मुख+य – मुख्य – પ્રધાન [૩૮૩]
(૧૬૧) कुशाग्रादीयः ७/१/११६ कुशाग्र શબ્દને 'તુલ્ય અર્થમાં ईय પ્રત્યય લાગે ० कुशाग्रस्य तुल्यः – कुशाग्र ईय = कुशाग्रीया मतिः = તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ [૩૮૪]
(૧૬૨) काकतालीयादयः ७/१/११७ काकतालीय वगेरे નિપાતન વગેરે શબ્દો નિપાતન કરાયા છે [૩૮૫]
(૧૬૩) * वे र्विस्तृते शाल शङ्कटौ ७/१/१२३ वि શબ્દને વિસ્તૃત અર્થમાં शाल અને शङ्कट પ્રત્યયો લાગે છે
0 वि+शाल – विशालः – વિશાળ
0 वि+शङ्कट विशङ्कटः – વિસ્તૃત [૩૮૬]
(૧૬૪) * कटः ७/१/१२४ वि શબ્દને વિસ્તૃત અર્થમાં कट પ્રત્યય લાગે • वि+कट – विकट. – વિસ્તારવાળુ [૩૮૭]
(૧૬૫) * सम्प्रोन्नेः सङ्कीर्णप्रकाशाधिक समीपे ७/१/१२५ सम्, प्र उत् અને नि અનુક્રમે સંકીર્ણ પ્રકાશ, અધિક અને સમીપ અર્થમાં कट પ્રત્યય લાગે જેમકે.–
सम्+कट – सङ्कट – સાંકડુ, प्र+कट–प्रकटः– ખુલ્લુ [૩૮૮]

[૬૨૫]

(૧૦૦) तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतः ७/१/१३८

★ સૂત્રપૃથ૦ :- तद् अस्य सञ्जातं तारकादिभ्यः इतः
★ વૃત –: एभ्यः सञ्जातार्थेभ्यः षष्ठ्यर्थेभ्यः इतः स्यात् । तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितं नभः । पुष्पितः तरुः ।

卐 વૃત્યર્થ :- (પ્રથમાન્ત) तारक વગેરે નામોને ષષ્ઠ્યર્થ ("તે એનું થયું" અર્થમાં) इत પ્રત્યય લાગે.
0 तारकाः सञ्जाता यस्य – तारक+इत = तारकितं नभ. = તારકાવાળું આકાશ
0 पुष्पाणि सञ्जातानि यस्य = पुष्प+इत – पुष्पितः

卐 વિશેષ :– ० तारक गण = तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, मूत्र पुराष, निष्क्रमण, उच्चार, विचार, प्रचार, आराल, कुड्मल, कुसुम, मुकुल, वकुल, स्तबक, किसलय, पल्लव, वेग, निद्रा, तन्द्रा, श्रद्धा, बुभुक्षा, पिपासा, अभ्र, श्वभ्र, रोग अङ्गारक, अङ्गार, वर्णक, द्रोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, तरङ्ग, व्याधि, व्रण, कण्टक, कण्टक, मञ्जरी, कोरक, अङ्कुर, हस्तक, पुलक, रोमाञ्च, दर्प, उत्कर्ष, गर्व, कल्लोल, शृङ्गार, अन्धकार, कज्जल, चीवर, कुतूहल, कुवलय, तरङ्ग, कज्जल, कर्दम, सीमन्त, राग, क्षुध, तृष, उत्कर, द्रोह, शाल, घण्टा, मुकुर, मुद्रा, गर्व फल, तिलक, चन्द्रक
0 બહુવચન આકૃતિ ગણને માટે છે.

[૬૨૬]

(૧૦૧) प्रमाणान्मात्रट् ७/१/१४०

★ સૂત્રપૃથ૦ :– प्रमाणाद् मात्रट्
★ વૃત્ત :– षष्ठ्यर्थे । आयामः प्रमाणम् । जानु प्रमाणमस्य जानुमात्रं जलम् । तावन्मात्री भूः ।

卐 વૃત્યર્થ :- ષષ્ઠી અર્થમાં લંબાઈના પ્રમાણ સૂચક (પ્રથમાન્ત નામને) "मात्रट्" પ્રત્યય થાય છે.
0 जानुनी प्रमाणमस्य-जानु+मात्रट्-जानुमात्रम् जलम्

* विप्रपृविभ्यः... હેમ પ્રકાશ પૂર્વાર્ધ પૃ. ૪૩૯

ધુંટણ સુધીનું પાણી (પાણીના ઉંડાણનું માપ)
0 तावत् प्रमाणमस्याः भूः = तावन् + मात्रट् = तावन्मात्री भूः=જમીનની તીરછી સપાટીનું માપ તેટલા પ્રમાણમાં સપાટ જમીન (मात्री સ્ત્રી લિંગે ङी પ્રત્યય)

★ અનુવૃતિ :- तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इत ૭/૧/૧૧૩ થી तदस्य इतः

卐 વિશેષ :- 0 પ્રત્યયમાં ट् કાર સ્ત્રી લિંગે ङी પ્રત્યય કરવા માટે છે

[૬૨૭]

(૧૦૨) वोर्ध्वं दघ्नट् द्वयसट् ૭/૧/૧૪૨

★ સૂત્રપૃથ૦ :- वा ऊर्ध्वं दघ्नट् – द्वयसट्

★ વૃતિ :- ऊर्ध्वं यत्प्रमाणं तदर्थात् प्रथमान्तात् षष्ठयर्थे वा एतौ स्याताम् । जानुदघ्नं, जानुद्वयसं जानुमात्रं जलम् ।

■ "हस्तिपुरुषाद्वाण् ૭/૧/૧૪૯ । प्रमाणे ।

卐 વૃત્યર્થ :- "તે એનું ઉર્ધ્વ પ્રમાણ" એ અર્થમાં પ્રથમાન્ત નામને (ષષ્ઠી) અર્થમાં दघ्नट् અને द्वयसट् પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.
0 जानुःप्रमाणमस्यः- जानु+दघ्नट्= (૧) जानुदघ्नम् વિકલ્પે जानु+द्वयसट् = (૨) जानुद्वयसम् પક્ષે (प्रमाणान्मात्रट् ૭/૧/૪૦ થી) जानु+मात्रट् = (૩) जानुमात्रम् = ધુંટણ સુધીનું પાણી

★ અનુવૃતિ :- तदस्य सञ्जात तारकादिभ्य इतः ૭/૧/૧૩૮ થી तदस्य...इतः

卐 વિશેષ :- 0 वा ના ગ્રહણથી 'मात्रट्' પ્રત્યય પણ લાગ્યો.
0 ऊर्ध्वं એમ કેમ કહ્યું ?
रज्जुमात्री भूमिः અહીં ऊर्ध्व પ્રમાણ નથી તેથી प्रमाणान्मात्रट् થી मात्रट् લાગી ङी લાગ્યો.

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૬૬) हस्तिपुरुषाद्वाण् ૭/૧/૧૪૧ પ્રથમાન્ત हस्ति અને पुरुष શબ્દથી ષષ્ઠયન્ત એવા પ્રમાણ અર્થમાં अण् વિકલ્પે થાય છે. –
0 पुरुष प्रमाणमस्य=पुरुष+अण्=पौरुषम्=માથોડું પાણી [૩૮૯]

[૬૨૮]

(૧૦૩) संयोगादिनः ૭/૪/૫૩

★ સુત્રપૃથ૦ :- संयोगात् – इनः

★ વૃત્તિ :- संयोगात्परस्येनः अणि अन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । हास्तिनम्, हस्तिमात्रम्, हस्तिदघ्नं, हस्तिद्वयसम्

■ "इदंकिमोऽतुरियू किय् चाऽस्य" ૭/१/१४८ । माने । इदं मानमस्य–इयान्, कियान् पटः । "यत्तदेतदो डावादिः" ૭/૧/૧૪૯ । अतुः । यावान्, तावान्

卐 વૃત્યર્થ :- સંયુકત અક્ષર પછી આવેલા ઈન પ્રત્યયાન્ત નામને अण् પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અન્ત્યસ્વરાદિ (इन्) નો લોપ ન થાય.
0 हस्ति प्रमाणम् यस्य = हस्तिन्+अण् = (૧) हास्तिनम्; પક્ષે (૨) हस्तिमात्रम् પક્ષે (૩) हस्तिदघ्नं પક્ષે (૪) हस्ति द्वयसम्= હાથી પ્રમાણ ઉંડું આ ઉદાહરણમાં हस्तिन् શબ્દને (हस्ति पुरुषाद्वाऽण् ૭/૧/૧૪૧ થી) अण् લાગ્યો છે. ત્યારે इन् ના લોપની જે પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્ર નિષેધ કરે છે
[વૈકલ્પિક રૂપોમાં ઉપરોકત સૂત્રોથી दघ्नट् द्वयसट् અને मात्रट् લાગ્યા તે નિદર્શનમાત્ર છે]

★ અનુવૃતિ :- (૧) अणि ૭/૪/૫૨ (૨) भूर्लुक् ૭/૪/૪૧ થી लुक् (૩) न एकस्वरात् ૭/૪/૪૦ થી न

卐 વિશેષ :- 0 संयोग કેમ કહ્યું ?
मेधाविनो ऽपत्य = मेधाविन्+अण्=मैधाव: અહીં સંયુક્ત વ્યંજન નથી માટે इन् નો લોપ થયો.
0 नोऽपदस्य तद्धिते ૭/૪/૬૧ થી લોપની પ્રાપ્તિ હતી.

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૬૭) इदं किमोऽतुरियूकिय चाऽस्य ૭/૧/૧૪૮ માન સૂચક इदम् અને किम् શબ્દને 'તેનું માપ' એવા ષષ્ઠયર્થમા अतु પ્રત્યય લાગે તથા इदम् નો इय અને किम नो किय આદેશ થાય.
0 इदं मानमस्य=इदम्+अतु=इय+अत् = (પ્રથમા એ વ) इयान् = આટલો લાંબો પટ
0 किम् मानम् अस्य=किम्+अतु=कियान् કેટલો લાંબો પટ [૩૯૦]

(૧૬૮) यत्तदेतदोडावादिः ૭/૧/૧૪૯ यत्, तत् एतद् શબ્દને 'મેય' (માપ) અર્થમાં (ષષ્ઠયર્થે) डावतु પ્રત્યય લાગે છે.
0 यद्मानस्य=यत् + डावतु = यावत् તેનું પ્રથમા એ.વ. यावान् = જેટલો ઢગલો
0 तद्मानमस्य=तद्+डावतु=तावान्=તેટલો ઢગલો
0 एतद्मानमस्य=एतद्+डावतु=एतावान्= આટલો ઢગલો [૩૯૧]

[૬૨૯]

(૧૦૪) यत्तत्किमः सङ्ख्याया डतिर्वा ७/१/१५०

★ સુત્રપૃથ૦ :– यत् तत् किमः सङ्ख्यायाः डतिः वा
★ વૃત્તિ :– सङ्ख्याप्रमाण वाचिभ्यः एभ्यः त्रिभ्यः सङ्ख्येये डति र्वा स्यात् । यति, यावन्तः तति, तावन्तः । कति, कियन्तः ।

卐 વૃત્યર્થ –: સંખ્યારૂપ માનવાચી અને પ્રથમાન્ત એવા यत्, तत् किम् શબ્દોને જો સંખ્યેય જણાતુ હોય તો ષષ્ઠ્યર્થે डति પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

0 या सङ्ख्या मानम् एषाम् इति–यद्+डति=यति પક્ષે (इदम् किमः .अत्य ७/१/१४८ થી) यावन्तः = જેટલાં – ० सा सङ्ख्या मानम् एषाम् = तद्+डति= तति પક્ષે (अतु) = तावन्तः = તેટલા

0 का सङ्ख्यामानम् एषाम्=कति પક્ષે कियन्तः = કેટલાં

★ અનુવૃત્તિ :– मानादसंशये ७/१/१४३થી मानात्

卐 વિશેષ :- 0 यति तति, कति શબ્દોમાં પક્ષે यावन्तः વગેરેમા डत्यतु सङ्ख्यावत् १/१/३९ થી सङ्ख्या સંજ્ઞા થાય છે

0 યતિ તતિ કતિ શબ્દો બ.વ. માંજ થાય છે પણ डत्यतुसङ्ख्यावत् १/४/५४ થી પ્રત્યય લોપાતા यति વગેરે જ રહેશે.

0 यावन्तः यद्+अतु થી यावत् થયા બાદ.

ऋदुदितः १/४/७० થી त् પૂર્વે न આગમ થતા यावन्त અને બ.વ. यावन्तः થશે.

[૪૨૦]

(૧૦૫) अवयवात्तयट् ७/१/१५१

★ સૂત્રપૃથ૦ :- अवयवात् तयट्
★ વૃત્તિ –: अवयववृत्तेः प्रथमान्तात् सङ्ख्यार्थादवयविनि अर्थे तयट् स्यात् । पञ्च अवयवा अस्य – पञ्चतयो यमः । चतुष्टयी गतिः

☐ "द्वित्रिभ्यामयट् वा" ७/१/१५२ । अवयवे ऽर्थे । द्वय, द्वितयम् । त्रयं, त्रितयम् ।

卐 વૃત્યર્થ : અવયવ અર્થમાં પ્રથમાન્ત એવા સંખ્યાવાચી નામને "તેનો અવયવ" એવા ષષ્ઠ્યર્થમાં तयट् પ્રત્યય થાય છે.

0 पञ्च अवयवाः यस्य=पञ्च+तयट्=पञ्च – तय यमः જેના પાંચ અવયવ છે તેવો યમ

चत्वारोऽवयवा अस्याः = चतुर्+तयट् = चतुष्टय – चतुष्टयी गतिः ચાર અવયવો છે તેવી ગતિ.

★ અનુવૃત્તિ :– (૧) यत्तत्किमः सङ्ख्याया डति र्वा ७/१/१५० થી सङ्ख्यायाः (२) तस्य सङ्घातं इतः ७/१/१३८ થી तस्य

卐 વિશેષ :– 0 સૂ૪

☐ શબ્દસૂત્ર :– (૧૦૬) द्वित्रिभ्यामयट्वा ७/१/१५२ અવયવ અર્થમાં પ્રથમાન્ત એવા द्वि અને त्रि શબ્દો 'તેનો અવયવ' એવા ષષ્ઠ્યર્થમાં अयट् પ્રત્યય વિકલ્પે થાયછે

0 द्वौ अवयवौ यस्य=द्वि + अयट् = द्वयम् પક્ષે तयट् (अवयवात्तयट् થી) = द्वितयम् = જેના બે અવયવ છે તે

0 त्रयः अवयवाः यस्य – त्रि + अयट् – त्रयम् પક્ષે त्रि+तयट् त्रितयम्–જેના ત્રણ અવયવો છે તે [૩૯૨]

[૪૨૧]

(૧૦૬) अधिकं तत्सङ्ख्यमस्मिन् शत सहस्रे शति शद् दशान्ताया डः ७/१/१५४

★ સુત્રપૃથ૦ :– अधिकं तत् सङ्ख्यम् अस्मिन् शत-सहस्रे शति शद् दश–अन्तायाः डः

★ વૃત્તિ :– शतिशद् दशान्त सङ्ख्या वाचकात् शतादि सङ्ख्य यत्राधिकमस्ति तत्र शतसहस्रयोरित्यर्थे डः स्यात्। विंशतिर्योजनान्यधिकान्यस्मिन् इति विंशं योजनशतं, योजन सहस्रं वा । एवं विंशद् योजनानि अधिकान्यस्मिन् शते सहस्रे वा – विंशं योजनशतम् योजन सहस्रं वा। एवं द्वादशं योजन शतम्, योजन सहस्रं वा ।

卐 વૃત્યર્થ :- शति शद्, दश અન્તે છે તેવા સંખ્યાવાચી (પ્રથમાન્ત) નામને शत વગેરે સંખ્યા જેમાં અધિક છે એવા (સપ્તમીના) અર્થમાં સો હજાર એવો અર્થ હોય ત્યારે ड પ્રત્યય થાય છે.

0 विंशतिः योजनानि अधिका यस्मिन् शते सहस्रे वा – विंशं योजन शतं – योजन सहस्रं वा – ૧૨૦ યોજન – ૧૦૨૦ યોજન

0 એ જ રીતે त्रिंशत्+ड– त्रिंशम् – त्रिंशं योजन शतं–योजन सहस्रं वा–૧૩૦ યોજન–૧૦૩૦યોજન

0 એ જ રીતે द्वादश योजन शतं सहस्रं वा द्वादश+ड – द्वादशम् – થયું છે.

★ અનુવૃતિ :- (૧) यत्तत्किमः सङ्ख्या डति र्वा ७/१/१५० थी सङ्ख्याया (२) तदस्य सञ्जातं इतः ७/१/१३८ – तदस्य

卐 વિશેષ :- 0 આ નિયમ સંજ્ઞાવાચક નામને લાગે સંખ્યેય સૂચક નામને નહીં'.

0 "त्रिंशतेस्तेर्डित्ति" ७/४/६७ થી त्रिंशति ના ति નો લોપ થયો છે.

0 तत्सङ्ख्यम् કેમ કર્યું ?

त्रिंशतिर्दण्डा अधिका अस्मिन योजन शते–અહીં त्रिंशतिः એ दण्ड નું વિશેષણ છે તેથી સંખ્યેય સૂચક નથી.

0 अधिकम् કેમ કહ્યુ ?

त्रिंशतिः ऊना अस्मिन शते = ऊन – ઓછું ગ્રહણ કરવાથી સૂત્ર ન લાગે.

0 शत सहस्रम् કેમ કર્યું ?

एकादशाधिका अस्यां त्रिंशति – અહીં ત્રીશ થી અધિક કરવું માટે સૂત્ર ન લાગે.

[૬૨૨]

(૧૦૭) सङ्ख्यापूरणे डट् ७/१/१५५

★ વૃતિ :- सङ्ख्या पूर्यते येन तस्मिन्नर्थे सङ्ख्या वाचकाद् डट् स्यात् । द्वादशानां सङ्ख्या पूरणः–द्वादशः । ▣ विंशत्यादेर्वा तमट् "७/१/१५६ । पूरणे । विंशतितमः विंशः । शततमः, सहस्रतमः । "षष्ठ्यादेर सङ्ख्यादेः" ७/१/१५८ । तमट् । षष्टितमः

॰ संख्यादेस्तु डट् – द्विसप्ततः ।

卐 વૃત્યર્થ :- સંખ્યા જેના વડે પૂરાય (પૂરણ થાય) તે सङ्ख्यापूरण. સંખ્યાપૂરણ અર્થમાં સંખ્યાવાચી નામને (अ) डट् પ્રત્યય લાગેછે.

0 द्वादशानां सख्यापूरणः =द्वादश+ डट् = द्वादशः

★ અનુવૃતિ :- यत्तत्किमः सङ्ख्याया डति र्वा ७/१/१५० थी सङ्ख्यायाः

卐 વિશેષ :- 0 સંખ્યા ગ્રહણ કેમ કર્યું ?

0 एकादशानांमुष्ट्रिकाणां पूरणः घटः = ૧૧ ઉષ્ટ્રિકા વડે પૂર્ણ થતો ઘડો (उष्ट्रिकाः એક માપછે) – અહીં एकादश શબ્દ સંખ્યાપૂરણને સૂચવતો નથી માટે डट् ન લાગે

▣ શેષવૃત્તિ :-(૧૭૦) विंशत्यादेर्वातमट् ७/१/१५६ સંખ્યાવાચી विंशति વગેરે શબ્દોને સંખ્યાપૂરણ અર્થ સૂચવવા तमट् પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે. –॰ विंशतेः पूरणः = विंशति+तमट्=विंशतितमः પક્ષે विंशः (सङ्ख्यापुरणे થી डट् પ્રત્યય થાય) [૩૯૩]

(૧૭૧) शतादिमासार्धमास–संवत्सरात् ७/१/१५७ शत વગેરે સંખ્યાવાચી શબ્દોને તથા मास, अर्धमास संवत्सर શબ્દોને तमट् પ્રત્યય થાય છે.

0 शतस्य पुरणः = शत + तमट् = शततमः = સોમો

0 सहस्रस्य पुरणः=सहस्र+तमट् = सहस्रतमः = [૩૯૪]

(૧૭૨) षष्ठ्यादेरसङ्ख्यादेः ७/१/१५८ જેમની આદિમાં સંખ્યાવાચી શબ્દ નથી એવા षष्ठि વગેરે નામોને तमट् પ્રત્યય થાય. ॰ षष्ठेः पुरणः = षष्ठि+तमट्=षष्ठितमः– साठमो – જો સંખ્યાવાચી શબ્દ આદિમાં હોય તો डट् પ્રત્યય લાગે – द्विसप्ततः = બોતેરમો [૩૯૫]

[૬૨૩]

(૧૦૮) નો મટ્ ७/१/१५९

★ વૃતિ :- नान्तायाः सङ्ख्यायाः पुरणे मट् स्यात् । पञ्चमः । सङ्ख्यादेस्तु डः = षोडशः ।

卐 વૃત્યર્થ :- નકારાન્ત નામને સંખ્યા પુરણ અર્થમાં मट् થાય છે. (આદિમાં સંખ્યા વાચી નામ ન હોય તો)

0 पञ्चानां सङ्ख्यानां पुरणः=पञ्च+मट् = पञ्चमः = પાંચ સંખ્યાને પૂરી કરનાર

જો સંખ્યાવાચી હોય તો डः લાગે – षोडशः (अधिक...दशान्तायाः डः ७/१/१५५ થી डः)

★ અનુવૃતિ :- (૧) षष्ठ्यादेःअसङ्ख्यादेः ७/१/१५८ થી असङ्ख्यादेः

(૨) सङ्ख्या पुरणेडट् ७/१/१५७ થી सङ्ख्यापुरणे

卐 વિશેષ :- 0 न અન્તે કેમ કહ્યુ ?

0 विंशः:- અહીં न् અન્ત શબ્દ નથી માટે मट् ન લાગે

[૬૨૪]

(૧૦૯) पित्तिथट् बहु-गण-पुत्र सङ्घात् ७/१/१६०

★ સુત્રપૃથ0 पित् तिथट बहु गण–पुत्र–सङ्घात्

★ વૃતિ :- एभ्यस्तिथट् स्यात् स च पित्

▣ "अतोरिथट्" ७/१/१६९ पुरणे । बहुत्तियः ।

卐 વૃત્યર્થ :- बहु, गण, पुत्र, सङ्घ શબ્દોને तिथट् (तिथ) પ્રત્યય થાય છે તે पित् કહેવાય છે.

0 बहूनां पुरणः = बहु+तिथट्=बहुतिथः બહુનો પૂરક

★ અનુવૃતિ :- सङ्ख्या पुरणे डट् ७/१/१५५थी सङ्ख्यापुरणे

卐 વિશેષ :- 0 पित् કરવાથી પુંવત્ ભાવ થશે (क्यङ्मानिपित् तद्धिते ७/२/५०)

गणस्य पूरण: = गण+तिथट् = गणतिथ: = ગણનો પુરક
सङ्घस्य पुरण=सङ्घ+तिथट् सङ्घतिथ = સંઘનો પુરક

☐ શેષવૃત્તિ :– (૧૭૩) अतोरिथट् ७/१/१६१ અતુ પ્રત્યય અન્તે હોય એવા નામને સંખ્યાપુરણ અર્થમાં इथट् પ્રત્યય લાગે તે તિત્ સંજ્ઞક કહેવાય છે

0 इयतापुरण: = इयत्+इथट् इयतिथ. આટલી સંખ્યાનો પુરક [૩૯૬]

[૬૨૫]

(૧૧૦) क्यङ्-मानि पित तद्धिते ३/२/५०

★ સૂત્ર :– क्यङ मानि पित् तद्धिते परत: स्त्री पुंवत्स्यात् ।
बह्वीना मङ्खयापूरणी- वर्त र्थ । ग.वतिथी

☐ "षट्कति-कतिपयात् थट्" ७/१/१६२ । पुरणे । षष्ठ:, कतिथ, कतिपयथ । चतुर:" ७/१/१६३ । थट् चतुर्थ: । "ये यौ च लुक् च ७/१/१६४ । चतुर: । तुर्य: । तुरीय: ।" द्वेस्तीय ७/१/१६५ । द्वितीय: । "त्रेस्तृच" ७/१/१६६ त्रि शब्दात् तीय: स्यात्, त्रि शब्दस्य तृ इत्यादेशश्च । तृती: ।

卐 વૃત્યર્થ – क्यङ પ્રત્યય પૂ નિશાની વાળો પ્રત્યય, કે તદ્ધિત પ્રત્યય લાગ્યો હોય અથવા માનિન્ શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે ऊङ् પ્રત્યય સિવાયના વિશેષ્યને લીધે સ્ત્રી લિંગી થયેલ નામ પુંવત્ થાય છે.

0 बह्वीनां सङ्ख्यापुर्णी = बहु + तिथट् (पित्तिथट् सङ्ख्यात् ७/१/१६० थी तिथट्)=बहुतिथी
ट કાર થી સ્ત્રીલિંગે ङी પ્રત્યય થયો)
આ સૂત્ર લાગી પુંવત્ ભાવ થાય છે. (बहु)

0 यावतनां पुरण =यावत्+इथट्=यावतिथी (इथट्-पित् મ ટક છે તેથી પુંવત્ થશે

★ અનુવૃત્ત :– परत स्त्रीपुंवत्स्त्र्येकार्थे ऽनूङ् ३/२/४९ थी स्त्रीपुंवत्-अनूङ्

卐 વિશેષ : 0 ઉદાહરણ
क्यङ्- = श्येनी इव आचरति = श्येनायते = ધોળી જેવું આચરણ કરનાર (પુંવત્ થવાથી श्येत શબ્દ જ રહ્યો અન્યથા સૂત્ર ૨/૪/૩૬ થી श्येनी થઈ જાત
मानिन्=दर्शनीया मन्य ते अयम् अरया: = दर्शनीयमानी=આ માણસ આની સ્ત્રીને દર્શનીય માને છે.
(પુંવત્ થવાથી दर्शनीय થયું)

☐ શેષવૃત્તિ :– (૧૭૪) षट्कति – कतिपयात् थट् ७/१/१६१ थट्, कति અને कतिपय શબ્દોને સંખ્યા પુરણ અર્થે थट् પ્રત્યય લાગે છે

0 षण्णा पूरण: = षष् + थट् = षष्ठ: = છઠ્ઠો પુરક
0 कतिनांपुरण: = कति + थट् = कतिथ: – કેટલાંનો પુરક
0 कतिपयाना पुरण: – कतिपय + थट् – कतिपयथ: – કેટલાનો પુરક [૩૯૭]

(૧૭૫) चतुर ७/१/१६३ સંખ્યાપુરણ અર્થમાં चतुर શબ્દને थट् પ્રત્યય લાગે

0 चतुर्णांपुरण:- चतुर+थट् –चतुर्थ: – ચોથો [૩૯૮]

(૧૭૬) ये यौ च लुक् ७/१/१६४ चतुर શબ્દને સંખ્યા પુરણ અર્થમાં य અને ईय પ્રત્યયો થાય છે. તેમજ चतुर નો च લોપાય છે

0 चतुर्णांपूरण: – चतुर + ईय – तुरीय: વિકલ્પે चतुर + य – तुर्य: – ચોથો [૩૯૯]

(૧૭૭) द्वेस्तीय ७/१/१६५ द्वि શબ્દને સંખ્યાપુરણ અર્થમા तीय પ્રત્યય લાગે છે.

0 द्वयो: पूरण. – द्वि+तीय–द्वितीय: – બીજો [૪૦૦]

(૧૭૮) त्रेस्तृच ७/१/१६६ त्रि શબ્દને સંખ્યા પુરણ અર્થમા तीय પ્રત્યય થાય છે. અને त्रि નો तृ આદેશ થાય છે 0 त्रयाणां पुरण: – त्रि+तीय–तृतीय: [૪૦૧]

[૬૨૬]

(૧૧૧) पुर्वमनेन सादेश्चेन ७/१/१६७

★ સૂત્રપૃથ૦ :– पुर्वम् अनेन सादे: च इन्

★ વૃત્તિ :– द्वितीयान्तात् सपूर्वात् केवलाच पूर्व शब्दात् तृतीयार्थे इन् स्यात् । कृतपूर्वमनेन कृत पुर्वी कटम्, पीत पूर्वी पय ।

卐 વૃત્યર્થ : દ્વિતીયાન્ત પૂર્વ શબ્દ એકલો હોય કે તેની પૂર્વે બીજો કોઇ શબ્દ હોય તો પુર્વ શબ્દને તૃતીયા અર્થમાં इन् થાય છે.

0 कृतं पूर्वं अनेन – कृतपूर्व+इन् – कृतपूर्विन्– (પ્રથમા એ વ)-कृतपूर्वी कटम् – એણે પહેલાં સાદડી કરી

0 पीत पूर्व अनेन–पीतपूर्वी पय:એણે પહેલાંદુધપીધુ

卐 વિશેષ :– 0 સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની વૃત્તિ મુજબ ક્રિયા વિશેષણરૂપ એવો દ્વિતીયાન્ત પૂર્વ શબ્દ હોય તો આ નિયમ લાગે છે.

0 अनेन એ કર્તા પદ છે

0 ઉદા. पुर्वम् अनेन –पूर्व+इन्–पूर्वी–આના વડે પહેલાં

[૬૨૭]

(૧૧૨) इष्टादेः ७/१/१६८

★ વૃત્તિ :- एभ्यः प्रथमान्तेभ्यस्तृतीयार्थे कर्त्तरि इन् स्यात् । इष्टो यज्ञोऽनेन-इष्टीयज्ञे । अधीतस्तर्कोऽनेन-अधीती तर्के ।

卐 વૃત્યર્થ :- પ્રથમાન્ત इष्ट વગેરે શબ્દો ને તૃતીયા એવા કર્તા અર્થમાં इन् પ્રત્યય થાય છે.

0 इष्टःयज्ञोऽनेन=इष्ट+इन्=इष्टिन्= પ્રથમાએ.વ. = इष्टीयज्ञे=યજ્ઞમાં યજન કરનારો

0 अधीतः तर्कोऽनेन=अधीत + इन् = अधीती तर्के તર્કમાં ભણનારો

★ અનુવૃત્તિ :- पुर्वमनेनसादेश्चेन् ७/१/१६७ થી अनेनइन्

卐 વિશેષ :- 0 इष्टादिगण:- इष्ट, पुत, उपपादित, उपसादित, उपासित, निगदित, परिगदित, निकटित, संकलित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित अर्चित, अगणित, अवकीर्ण, अवमुक्त, आयुक्त, गृहित, अधीत, आम्नात, श्रुत, आसेवित अवधारित, अवकल्पित, कृत, निराकृत, उपकृत, अनुयुक्त, अनुगणित, गणित, परिगणित, अनुपठित, निपठित, पठित, व्याकुलित, उद्गृहित, कथित, निकथित, निषादित

0 व्याप्येक्तेन २/२/९९ સૂત્રથી यज्ञ અને तर्क માં સપ્તમી થયું છે.

[૬૨૮]

(૧૧૨) तेन वित्ते चञ्चुचणौ ७/१/१७५

★ વૃત્તિ :- तृतीयान्तात् ख्यातेऽर्थे एतौ स्याताम् । विद्याचञ्चुः । केशचणः ।

卐 વૃત્યર્થ :- તૃતીયાન્ત એવા ख्याति પ્રસિદ્ધ અર્થમાં નામને चञ्चु અને चण् પ્રત્યયો થાય છે

0 विद्यया वित्तः=विद्या+चञ्चु=विद्याचञ्चुः વિદ્યા વડે પ્રસિદ્ધ

0 कैशेन वित्तः- केश+चण=केशचणः = કેશ વડે પ્રસિદ્ધ

卐 વિશેષ :- 0 वित्तः- ज्ञात-विदित-विख्यात કે પ્રસિદ્ધ અર્થમાં લેવું. *

[૬૨૯]

*मत्वादय- બૃહદ્‌વૃત્તિ - ભા. ૨ પૃ. ૧૩૫

मतु અર્થીય અધિકારનું નિરૂપણ

(૧૧૪) तदस्यऽस्त्यस्मिन्निति मतुः ७/२/१

★ સુત્રપૃથ૦ :- तद् अस्य अस्ति अस्मिन् इति मतुः

★ વૃત્તિ :- प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे वा मतुः स्यात् । प्रथमान्तं चेदस्तीत्युच्यते । गावोऽस्य सन्ति-गोमान् ।

卐 વૃત્યર્થ :- પ્રથમાન્ત નામથી ષષ્ઠી કે સપ્તમી અર્થમાં मतु (मत्) પ્રત્યય થાય છે. જો પ્રથમાન્ત વર્તમાનમાં હોયતો (ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળમાં ન થાય) ૦ गावः अस्य सन्ति =गो+मत्= (ષષ્ઠી અર્થમાં मतु પ્રત્યય) =गोमन् પ્રથમા એ.વ. गोमान्

(ऋदुदितः १/४/७० થી न् આગમ, पदस्य २/१/८९ થી त् લોપ, निदीर्घः થી પૂર્વ अ નો आ)

卐 વિશેષ :- 0 ષષ્ઠી-તે એનું છેઃ सप्तमी તે એમાં છે એવો અર્થ થાય.

0 इति=એ પ્રમાણે સૂત્રમાં જે શબ્દ છે તેનાથી સમજવું કે षष्ठी અને सप्तमी ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાંક વિવક્ષિત અર્થમાં मतु થાય છે. તેમજ 'मतु' અર્થવાળા બીજા પણ પ્રત્યયો થાય છે-આ વિવક્ષા નીચે મુજબછે.

* "भूमनिन्दा प्रशंसासु, नित्ययोगेऽतिशायने
संसर्गेऽस्ति विवक्षायां, प्रायो मत्वादयोमताः

0 भूमिः=ઘણું જેમકે ઘણી ગાયો છે - गोमान्

0 निन्दा - शङ्खोदकी अश्वः=શંખોદક શબ્દ ઘોડાની નિંદા છે

0 प्रशंसाः- रूपवतीकन्या= રૂપવાળી કન્યા

0 नित्ययोग=કાયમી.- क्षीरिणः वृक्षाः कण्टकिनः=દુધાળા વૃક્ષો કાંટાવાળા હોય છે.

0 अतिशायन = સાધારણથી વધારેઃ - बलवान् मल्लः

0 संसर्ग - સંબંધઃ - दण्डिन् - દંડવાળો સન્યાસી

0 अस्ति-ख्यातीः-व्याघ्रवान् पर्वतः- વાઘવાળો પર્વત

[૬૩૦]

(૧૧૫) मावर्णान्तोपान्त्या पञ्चमवर्गान्मतोर्मो वः २/१/९४

★ સુત્રપૃથ૦ :- म-अ-वर्णान्त उपान्त्य अ-पञ्चम् वर्गात् मतोः मः वः

★ વૃત્તિ -: मावर्णौ प्रत्येकमन्तोपान्त्यौ यस्य तस्मात्, पञ्चमवर्जवर्गान्ताच्च मतो र्मो वः स्यात् । किमत्रास्तीति किंवान् । वृक्षवान् गिरिः

* वित्तः-ज्ञातादि મધ્યમ વૃત્તિ અવચૂરિ ભા. ૨-પૃ ૪૨૯

卐 વૃત્યર્થ -. જે નામને અન્તે કે ઉપાન્તે મ કાર અથવા અ વર્ણ હોય તે નામને લાગેલા તથા જે નામને અન્તે વર્ગનો પાંચમો અક્ષર (ङ् ञ्, ण्, न्, म्,) ન હોય તેવા નામથી લાગેલા मतु પ્રત્યયના म નો व થાય છે.
0 किम्अस्यअस्ति=किम्+मतु=किमत्=(આ સૂત્રથી म् નો व् થશે)=किवत्=(પ્રથમા એ.વ.)किवान्
0 वृक्षः अस्मिन् अस्ति=वृक्ष+मतु = वृक्षमत् પ્રથમા એ.વ. वृक्षवान् गिरिः=વૃક્ષવાળો પર્વત

卐 વિશેષ :- 0 અન્ય ઉદાહરણો 0
ઉપાન્ત્ય म – शमी+मतु=शमीवान् = શમીના વૃક્ષવાળો
ઉપાન્ત્ય अ વર્ણ:- अहर्+मतु=अहर्वान्=દિવસ
અપવાદરૂપ:- मरुत्+मतु=मरुत्वान्=પવનવાળો

[૬૩૧]

(૧૧૬) नोर्म्यादिभ्यः ૨/૧/૯૯

★ સૂત્રપૃથ૦ :- न ऊर्मि-आदिभ्यः
★ વૃત્તિ :- एभ्यो मतो र्मो वो न स्यात् । ऊर्मिमान्
☐ उदन्वान् ज्यारे

卐 વૃત્યર્થ : ऊर्मि વગેરે શબ્દોને લાગેલ मतु ના म નો व ન થાય.
દા.ત. ऊर्मिमान = ઊર્મીવાળો (तदस्या...मतुः ૭/૨/૧ થી मतु)

★ અનુવૃત્તિ :- मावर्णान्तोपान्तापञ्चमवर्गान्मतोर्मो वः ૨/૧/૯૪ થી मतो र्मो वः

卐 વિશેષ :- 0 ऊर्मि, दल्मि, भूमि, क्रिमि, कृमि, यव, कृश्मा, द्राक्षा, ध्राक्षा, वाक्षा, हरित्, गरुत्, ध्वजित्, ककुद्, ज्योतिष्, मरुत्, गो, कान्ति, शिखि हरि, चारु, इक्षु, मधु, मधु विन्दु, इन्दु, इषु, वसु, अंशु, श्रु, हनु, भानु, मानु —
0 સૂત્રમા બ.વ. આકૃતિ ગણને માટે છે

☐ શેષવૃત્તિ :- (૧૭૯) उदन्वानब्धौ च ૨/૧/૯૭ જળના કોઇ આધાર અર્થમા વિશેષનામ હોય તો उदकमान ને બદલે उदन्वान् શબ્દ વાપરવો
0 उदन्वान् = સમુદ્ર [૪૦૨]

[૬૩૨]

(૧૧૭) राजन्वान् सुराज्ञि ૨/૧/૯૮

★ વૃત્તિ :- सुराजकेऽर्थे – राजन्वान् ।
☐ मतोश्च चर्मण्वत्यष्ठीवच्च साधवः । "नावादेरिकः" ७/२/३ नाविकः । मत्वर्थे च सः सर्वत्राविकारादन्तु यत्र नौ मन्-नौमान् । "शिखादिभ्य इन्" ७/२/४ शिखी, माली, "व्रीह्यादिभ्यस्तौ" ७/२/५ । व्रीहिकः, व्रीही ।

卐 વૃત્યર્થ :- સારા રાજાવાળો દેશ એવા અર્થના राजनमान् ને બદલે राजन्वान् શબ્દ વાપરવો
0 शोभन राजा यस्य देशस्य सः-राजन्वान् =સારા રાજા વાળો દેશ

卐 વિશેષ :- 0 સારો રાજા અર્થ ન હોય ત્યાં राजन्वान् પ્રયોગ ન થાય
0 सुराज्ञि કેમ કહ્યુ ?
राजवान् देशः – સારો રાજા અર્થ નથી.

☐ શેષવૃત્તિ :-(૧૮૦) चर्मण्वत्यष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वत् ૨/૧/૯૬ चर्मण्वती, अष्ठीवत्, चक्रीवत्, कक्षीवत्, रुमण्वत् આ પાંચે શબ્દોમાં म् નો व् વિશેષ નામ રૂપે નિપાતન કરાયો જેમકે:-
चर्मण्वती = (ચંબલ) નદીનુ નામ [૪૦૩]
(૧૮૧) नावादेरिकः ७/२/3 नौ વગેરે શબ્દોને मतु અર્થમાં इक પ્રત્યય થાય – नौरस्य अस्मिन् वाऽस्ति = नौ+इक=नाविक (मतु અધિકાર ચાલે છે તેથી) વિકલ્પે नौमत् = હોડીવાળો [૪૦૪]
(૧૮૨) शिखादिभ्य इन् ७/२/४ शिखा વગેરે શબ્દોને मतु અર્થમા इन् પ્રત્યય લાગે છે. शिखाऽस्यास्ति = शिखा+इन्=शिखिन् (પ્રથમા એ.વ) शिखी પક્ષે शिखावान् = ચોટલીવાળો [૪૦૫]
(૧૮૩) व्रीह्यादिभ्यस्तौ ७/२/५ व्रीहि વગેરે શબ્દોને मतु અર્થમાં इक અને इन् પ્રત્યયો થાય છે
0 व्रीहिः अस्य अस्ति – व्रीहि+इक – व्रीहिकः પક્ષે व्रीहि+इन् – व्रीही પક્ષે व्रीहिमान्-ચોખાવાળો [૪૦૬]

[૬૩૩]

(૧૧૮) अतोऽनेकस्वरात् ७/२/६

★ સૂત્રપૃથ૦ :- अतः अनेकस्वरात्

★ વૃત્તિ :– अदन्तादनेकस्वरादिकेनौ स्याताम्। धनिकः धनी। इलेनाणशनरादयो यथायोगं मत्वर्थे वाच्याः। तुन्दिलः। फलिनः। शृङ्गिणः। ज्योत्सनी, प्राज्ञः श्राध्धः, लोमशः, पामनः, मधुरम् मरुत्तः।

વૃત્યર્થ –: અ કારાન્ત એવા અનેક સ્વરવાળા નામને (મત્વર્થક) इक, इन् પ્રત્યયો થાય છે.

0 धनम् अस्य अस्ति = धन+इक = धनिकः પક્ષે धन+इन्=धनी=ધનવાળો પક્ષે धनवान्

★ અનુવૃત્તિ :– तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः ७/२/१થી मतुः

(૨) नावादेरिकः ७/२/१ થી इकः

(૩) शिखादिभ्य इन् ७/२/४ થી इन्

વિશેષ 0 – अतः કેમ કહ્યું ?

0 खट्वावान्=ખાટલાવાળો આ કારાન્ત નામ છે માટે સૂત્ર ન લાગે.

0 અનેક સ્વર કેમ કહ્યું ?

खवान् = ख – વાળો એક જ સ્વર છે

0 *1 अभिधान અર્થની કરણની અનુવૃત્તિથી કૃદન્તથી, इक અને इन् ન થતા હોય તેવા નામો

(૧) राप्यवान् (૨) कृत्यवान् (૩) कारकवान् (૪) कुम्भकारवान् (૫) ईश्वरवान् (૬) लभ्यवान् (૭) हव्यवान् (૮) हारकवान् (૯) धान्यमापवान् વગેરે ક્યાંક સૂત્ર લાગે પણ ખરું :–

(૧) कार्यिकः, कार्यी (૨) हार्यिकः, हार्यी (૩) गृहिकः गृही (૪) दात्रिकः, दात्री (૫) पात्रिकः, पात्री (૬) भोगिकः भोगी (૭) तरिकः तरी (૮) विजयिकः, विजयी (૮) संयमिकः, संयमी, (૯) स्थानिकः, स्थानी।

0 जाति શબ્દથી ક્યાંક इक इन् થાય પણ ખરું :–

(૧) तण्डुलिकः, तण्डुली (૨) कर्पटिकः, कर्पटी

શેષવૃત્તિ :– इल्–इन–अण्–श–न–र–त ण આ પ્રત્યયો મતુ અર્થમાં યથા યોગ્ય થાય છે *2

(૧૮૪) व्रीह्यर्थतुन्दादेरिलश्च ७/२/९ व्रीहि અર્થક અને तुन्द વગેરે શબ્દોને इल, इक, इन् પ્રત્યયો થાયછે.

0 तुन्द+इल= तुन्दिलः દુંદાળો પક્ષે तुन्दिकः तुन्दी [૪૦૭]

(૧૮૫) फल बर्हाच्चेनः ७/२/१३ फल, बर्ह અને शृङ्ग શબ્દને इन પ્રત્યય થાય છે.

0 फल + इन = फलिनः = ફળવાન પક્ષે फलवान्

0 शृङ्ग+इन्=शृङ्गिणः= શીંગડાવાળો પક્ષે शृङ्गवान् [૪૦૮]

(૧૮૬) ज्योत्सनादिभ्योऽण् ७/२/३४ ज्योत्सना વગેરે શબ્દોને अण् પ્રત્યય થાય છે.

0 ज्योत्सना + अण् = ज्यौत्सनी = જ્યોત્સ્નાવાળી [૪૦૯]

(૧૮૭) प्रज्ञाश्रध्धाऽर्चा–वृत्तेर्णः ७/२/३३ प्रज्ञा, श्रध्धा अर्चा અને वृत्ति શબ્દોને ण પ્રત્યય થાય છે.

0 प्रज्ञा + ण = प्राज्ञः = બુદ્ધિવાળો ० श्रध्धा+ण = श्राध्धाः = શ્રદ્ધાવાળો [૪૧૦]

(૧૮૮) लोमपिच्छादेः शेलम् ७/२/२८ लोम વગેરે અને पिच्छ વગેરે શબ્દોને અનુક્રમે श અને इल પ્રત્યય થાય છે. लोम + श = लोमशः = લોમવાળો लोमवान्

0 पिच्छ+इल=पिच्छिलः પીંછાવાળો पिच्छवान् [૪૧૧]

(૧૮૯) नोऽङ्गादेः ७/२/२९ अङ्ग વગેરે શબ્દોને न પ્રત્યય લાગે છે. ० पाम + न =पामनः ખરજવાવાળો પક્ષે पामवान् [૪૧૨]

(૧૯૦) मध्वादिभ्यो रः ७/२/२६ मधु વગેરે શબ્દોને र પ્રત્યય થાય છે. ० मधु+र = मधुरम्–મધુર [૪૧૩]

(૧૯૧) मरुत्पर्वणस्तः ७/२/१५ मरुत् અને पर्वन् શબ્દને त પ્રત્યય થાય છે

0 मरुत्+त=मरुत्तः = વાયુવાળો (પક્ષે) मरुत्वान् [૪૧૪]

[૬૩૪]

(૧૧૯) न स्तं मत्वर्थे १/१/२३

★ સુત્રપૃથ૦ :– न स्–तम् मतु–अर्थे

★ વૃત્તિ :– सान्तं तान्तं च नाम मत्वर्थे परे पदं न स्यात्। मरुत्वान्।

"वल्वान्त–दन्त–ललाटादूलः" ७/२/९९ ववूलः। "प्राण्यङ्गादातो लः" ७/२/२० चूडालः। "सिध्मादि क्षुद्रजन्तु–पर्णादिकफेनात् लेलौ ७/२/२२ प्रज्ञालः, प्रज्ञिलः। "वाचआलाटौ" ७/२/२८। क्षेपे। वाचालः। वाचाटः। "ग्मिन्" ७/२/२५। वाचः, वाग्मी। "लक्ष्म्या अनः ७/२/३२। लक्ष्मणः 'कच्छ्वा डुरः" ७/२/३९ कच्छुरः। "दन्तादुन्नतात्" ७/२/४०। उन्नता दन्ता अस्य सन्ति– दन्तुरः।

० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०

*1 अभिधानस्य બૃહદ્વૃત્તિ ભા ૨ પૃ. ૧૩૬

*2 इल–इन्...વગેરે પ્રત્યયોના ઉદાહરણને આધારે મૂળ સૂત્રોનું સ્પષ્ટીકરણ--હૈમપ્રકાશ પૂર્વાર્ધ–પૃ. ૪૫૧–૪૫૨

'ક્ષ્માદિભ્યઃ ૭/૨/૪૨ ...

卐 સૂત્રાર્થ :- સ્ અથવા ન્ અન્તવાળા નામને મતુ અર્થમાં પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો તે નામની પદ સંજ્ઞા ન થાય.

0 મસ્વાન્ - અહીં સ્ કારાન્ત શબ્દ છે તેથી પદ સંજ્ઞા ન થાય (ધુટસ્તૃતીયઃ ૨/૧/૭૬ થી સ્ ના દ્ ની પ્રાપ્તિ હતી તે પદસંજ્ઞા અભાવે ન થયો)

★ અનુવૃત્તિ – ... પદમ્ ૧/૧/૨૦ થી પદ સંજ્ઞા

卐 વિશેષ :- 0 અન્ય ઉદાહરણ

... = ... = ...વાળો – પદસંજ્ઞા ન થતા સ ના ર્ ન થયો

☐ શેષવૃત્તિ :- (૧૯૨) દન્ત-યાન દન્ત-... ૭/૨/૧૯ ... શબ્દોને મત્વર્થ ... પ્રત્યય લાગે ... = ... [૪૧૫]

(૧૯૩) પ્રાણ્યઙ્ગાદાતોલ ૭/૨/૨૦ ... આ ... મત્વર્થ ... પ્રત્યય થાય

0 ચૂડા+ ... = ... [૪૧૬]

(૧૯૪) સિ માદિ ક્ષુદ્રજન્તુરુગ્ભ્યઃ ૭/૨/૨૧ સિધ્મ વગેરે ... તથા ક્ષુદ્રજન્તુ અને ...ગવાચી શબ્દોને મત્વર્થ ... પ્રત્યય થાય

0 સિધ્મ+લ=સિધ્મલઃ = ...વાળો

0 યૂકા+લ=યૂકાલ = જુ વાળો (ક્ષુદ્રજન્તુ)

0 મૂર્ચ્છા+લ=મૂર્ચ્છાલ = મૂર્છા (રોગવાળો) [૪૧૭]

(૧૯૫) પ્રજ્ઞાપર્ણોદકફેનાત્ લે લૌ ૭/૨/૨૨ પ્રજ્ઞા, પર્ણ ઉદક ફેન શબ્દોને મત્વર્થ ... અને ... પ્રત્યયો થાય ० પ્રજ્ઞા+... = પ્રજ્ઞાલ પક્ષે

પ્રજ્ઞા + ... = પ્રજ્ઞિલ + બુદ્ધિવાળો [૪૧૮]

(૧૯૬) વાચ આલાટૌ ૭/૨/૨૪ નિન્દ્ય અર્થ જણાતો હોય તો વાચ શબ્દને આલ અને આટ પ્રત્યયો થાય

0 વાચ+આલ=વાચાલ પક્ષે વાચ્ + આટ = વાચાટઃ = બહુ બોલ-બોલ કરનારો [૪૧૯]

(૧૯૭) ગ્મિન્ ૭/૨/૨૫ વાચ્ શબ્દને મત્વર્થમાં ગ્મિન્ પ્રત્યય થાય છે વાચ્+ગ્મિન્ = વાગ્મી = વક્તા [૪૨૦]

(૧૯૮) લક્ષ્મ્યા અનઃ ૭/૨/૩૨ લક્ષ્મી શબ્દને મત્વર્થક અન પ્રત્યય થાય છે

0 લક્ષ્મી+અન=લક્ષ્મણઃ = લક્ષ્મીવાળો [૪૨૧]

(૧૯૯) કચ્છ્વા ડુર ૭/૨/૩૯ કચ્છૂ શબ્દને મત્વર્થક ... પ્રત્યય થાય છે

0 કચ્છૂ+ડુર-કચ્છુર ખસવાળો [૪૨૨]

(૨૦૦) દન્તાદુન્નતાત્ ૭/૨/૪૦ "ઊંચા દાંત" અર્થવાળા દન્ત શબ્દને મત્વર્થક ઉર પ્રત્યય થાય છે,

0 દન્ત+ઉર – દન્તુર, મોટા દાંતવાળો [૪૨૩]

(૨૦૧) કૃપાહૃદયાદાલુઃ ૭/૨/૪૨ કૃપા અને હૃદય શબ્દને મત્વર્થક આલુ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય

0 કૃપા+આલુ - કૃપાલુ – કૃપાળુ પક્ષે કૃપાવાન [૪૨૪]

[૬૩૫]

(૧૨૦) અભ્રાદિભ્યઃ ૭/૨/૪૬

✱ સૂત્રપૃથક :- અભ્ર-આદિભ્યઃ

★ વૃત્તિ :- એભ્યો મત્વર્થે અઃ સ્યાત્ । અભ્રં-નભઃ । અર્શસો મૈત્રઃ ।

卐 સૂત્રાર્થ :- અભ્ર વગેરે શબ્દોને મત્વર્થક અ પ્રત્યય થાય છે. ० અભ્રાદિ મન્નિ ... – અભ્ર+અ – અભ્રમ્ – આકાશ,

0 અર્શસ્+અ – અર્શસઃ મૈત્ર-મસાવાળો મૈત્ર

✱ અનુવૃત્તિ :- (૧) ... ૭/૨/૪૫થી અ (૨) તદસ્યાસ્ત્યસ્મિન્નિતિ મતુઃ ૭/૨/૧ થી મતુઃ

卐 વિશેષ :- ० અભ્રાદિ ગણ- અભ્ર, અર્શસ્, ઉરસ્, તુન્દ, ચતુર, ..., ..., ..., કર્દમ, ..., ..., અર્જ ... - -

[૬૩૬]

(૧૨૧) અસ્-તપો-માયા-મેધા-સ્રજો વિન્ ૭/૨/૪૭

✱ વૃત્તિ -: અસન્તાત્, તપઃપ્રભૃતિભ્યશ્ચ વિન્ સ્યાત્ । વર્ચસ્વી । તપસ્વી । માયાવી (વ્રીહ્યાદિત્વાત્ માયિકઃ માયી । સ્રગ્વી । મેધાવી

☐ "મેધારથાન્નવેરઃ ૭/૨/૪૯ । મેધિરઃ । રથિરઃ,

卐 સૂત્રાર્થ :- અસ્ અન્તે છે તેવા શબ્દોને તથા તપસ્ માયા, મેધા અને સ્રજ્ શબ્દોને મત્વર્થે વિન્ પ્રત્યય થાય

• અસ્-વર્ચસ્+વિન્- વર્ચસ્વી

(વર્ચસ્વિન્ નુ પ્રથમા એ.વ.) – વર્ચસ્વવાળો

0 તપસ્+વિન્-તપસ્વી તપસ્વી ० સ્રજ્+વિન્-સ્રગ્વી માળાવાળો

(સ્રજ્ માં જ્ નો ગ્ – ચજઃકગમ્ ૨/૧/૮૬ થી થયો છે.)

0 माया+विन् = मायावी = मायावी (विकल्पे – व्रीह्यादिभ्यः तौ ७/२/५ थी इक अने इन् प्रत्ययो लागीने–माया+इक=मायिकः माया+इन्=मायी थशे.
0 मेधा+ विन् = मेधावी = बुद्धिशाळी (विकल्प माटे शेषवृत्त जुओ)

★ अनुवृत्ते :- तदस्यास्त्यस्मिनिति मतुः ७/२/१थी मतुः

卐 विशेष :- 0 ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ७/२/३४ मां तपस् शब्दनुं ग्रहण छे तेथी अण् लागी तपस + अण्=तापसः थशे अने विकल्पे तपस्वी थशे
0 बधा शब्दोमां मतु प्रत्यय समजी लेवो जेमके:- स्रग्वी विकल्पे स्रग्वान् थाय.

■ शेषवृत्ति :- (२०२) मेधारथान्नवेरः ७/२/४१ मेधा अने रथ शब्दोमां मत्वर्थे इर प्रत्यय विकल्पे थाय.
मेधा+इर = मेधिरः पक्षे मेधावी = बुध्धिशाळी
0 रथ+इर=रथिरः पक्षे इक=रथिकः=रथवाळो [४२५]

[६३७]

(१२२) आमयाद्दीर्घश्च ७/२/४८

★ सूत्रपृथ० :- आमयाद् दीर्घः च

★ वृत्ति :- अस्माद्विन् प्रत्ययः स्यात् , दीर्घश्चास्य । आमयावी ।

■ 'स्वान्मिन्नीशे" ७/२/४९ । दीर्घश्चा स्वामी । "गोः" ७/२/५० । गोमी । "ऊर्जो विन्वलावस्चान्तः" ७/२/५१ । ऊर्जस्वी, ऊर्जस्वलः । ऊर्वान् ।

卐 वृत्यर्थ :- आमय शब्दने मत्वर्थे विन् प्रत्यय थाय छे अने आमय नो अन्त्य स्वर दीर्घ थाय छे. 0 आमय+विन् = आमयाविन् = (प्रथमा ए.व.) आमयावी=रोगवाळो (विकल्पे) आमयवान्

★ अनुवृत्ति :- (१) तदस्यास्त्यस्मिनिति मतुः ७/२/१ थी मतु (२) अस्तपोमायामेधास्रजोविन् ७/२/४७ थी विन्

卐 विशेष 0 – २५७८

■ शेषवृत्ति :- (२०३) स्वान्मिन्नीशे ७/२/४९ स्व शब्दने ईश (स्वामी) अर्थ जणातो होयतो मत्वर्थे मिन् प्रत्यय थाय अने अन्त्य अ दीर्घ थाय.
स्व+मिन्=स्वामिन्=स्वामी=स्ववाळो [४२६]
(२०४) गोः ७/२/५० गो शब्दने मत्वर्थे मिन् प्रत्यय लागे.
0 गो+मिन्=गोमी पक्षे गोमान्=गायवाळो [४२७]

(२०५) ऊर्जो विन्वलावस् चान्तः ७/२/५१ जू कारान्त ऊर्ज शब्दने विन् तथा वल प्रत्ययो लागे तेमज ऊर्जनुं ऊर्जस् एवुं रूप थाय छे.
0 ऊर्ज+विन=ऊर्जस्वी पक्षे ऊर्ज+वल=ऊर्जस्वलः पक्षे ऊर्ज+मतु=ऊर्वान् = बळवाळो [४२८]

[६३८]

(१२३) सर्वादेरिन् ७/२/५९

★ सूत्रपृथ० :- सर्वादेःइन्

★ वृत्ति :- सर्वादेरदन्तात्कर्मधारयादिन् स्यात् । सर्वधनी

卐 वृत्यर्थ :- जेनी आदिमां सर्व शब्द होय एवा अ कारान्त शब्दोने मत्वर्थे कर्मधारय समासमां इन् प्रत्यय थाय.
0 सर्वधन+इन्=सर्वधनिन्=सर्वधनी=बधां धनवाळो

★ अनुवृत्ति :- (१) तदस्यास्त्यस्मिनिति मतुः ७/२/१ थी मतु
(२) एकादेः कर्मधारयात् ७/२/५८ थी कर्मधारयात्

卐 विशेष :- 0 * सर्वादि शब्दथी "सर्व छे आदिमां जेने" तेवो अर्थ लेवो पण सर्वादि गण न लेवो.

[६३९]

(१२४) वातातीसार पिशाचात् कश्चान्तः ७/२/६१

★ सूत्रपृथ० :- वात अतीसार पिशाचात् कः च अन्तः

★ वृत्ति :- एभ्यस्त्रिभ्य इन् कोऽन्तश्च । वातकी

■ प्राचुर्यप्राधान्यादिषु यथार्ह मयड्वाच्यः अपूपमयं पर्व । "प्रकारे जातीयर्" ७/२/७५ । महा जातीयः । "भूत पूर्वेप्चरट्" ७/२/७८ । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । भूतपूर्वा। आढ्या, आढ्यचरी । "निन्द्ये पाशप्" ७/३/४ । छान्दसपाशः । "प्रकृष्टे तमप्" ७/३/५ अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतमः ।

卐 वृत्यर्थ :- वात, अतिसार, पिशाच शब्दोने मत्वर्थे 'इन्' प्रत्यय लागे छे अने त्रणेने अन्ते क् उमेराय छे (तेथी क्+इन=किन् प्रत्यय जेवुं थशे)
0 वात+किन्=वातकी = वायुप्रकृत्तिवाळो
एज रीते पिशाचकी=वळगाडवाळो

* सर्वादिः- मध्यम वृत्ति अवचूरि भा. २ पृ. ४४४

★ અનુવૃત્તિ – (૧) त्र्यन्त्यस्वरादेः मयट्. ७/२/१ થી मयट् (२) सर्वादेरिन् ७/४/५८ થી इन्

卐 વિશેષ :- 0 સ્પષ્ટ

□ શબ્દવૃત્તિ – (૨૦૬) प्रकृते मयट् ७ ३ १ પ્રચુરપણે અથવા પ્રધાનપણે રહેલું એટલે પ્રકૃત, પ્રકૃત અર્થમાં નામને मयट् પ્રત્યય થાય

0 प्रचुरा प्रधाना वा अपूपा अस्मिन् = अपूप + मयट् = अपूपमयम्=જે પર્વમાં પુષ્કળ પૂડલા ખાવાના હોય તેવું પર્વ [૪૨૯]

(૨૦૭) प्रकारे जातीयर् ७ २/७५ પ્રથમાન્ત નામને પ્રકારર્થે (તેના પ્રકાર અર્થમાં) जातीयर् પ્રત્યય થાય

0 महा प्रकार अस्य = महा + जातीयर् = महाजातीय: = મોટા પ્રકારવાળો [૪૩૦]

(૨૦૮) भूतपूर्वे चरट् ७/२/७८ ભૂતપૂર્વ એવા અર્થમાં સ્વાર્થસૂચક "चरट्" પ્રત્યય લાગે

0 पुनभूत इति भूतपूर्वं પહેલા હતું

भूतपूर्वो आढ्या=आढ्यचरः – જે પહેલા પૈસાવાળો હતો તે [૪૩૧]

(૨૦૯) निन्द्ये पाशप् ७/३ ४ નિન્દાનું સૂચન હોય તો નામને पाशप् પ્રત્યય લાગે છે

0 निन्द्य छान्दस = छान्दस + पाशप् = छान्दसपाशः નિન્દ્ય છાન્દસ–વેદાભ્યાસી [૪૩૨]

(૨૧૦) प्रकृष्टे तमप् ७/३ ५ નામને પ્રકૃષ્ટ અર્થમાં સ્વાર્થ સૂચક तमप् પ્રત્યય લાગે • प्रकृष्टः शुक्लः = शुक्ल+तमप्=शुक्लतमः = ખૂબ ધોળો [૪૩૩]

[૬૪૦]

(૧૨૫) द्वयोर्विभज्ये च तरप् ७/३ ६

★ સૂત્રપૃથ૦ :- द्वयोः विभज्ये च तरप्

★ વૃત્તિ – द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे, विभज्ये च तरप् स्यात्। इयं पट्वी, इयं पट्वी, इयमनयो: प्रकृष्टा पट्वी–पटुतरा। सांकाश्यकेभ्यो माथुरा आढ्यतरा

□ "क्वचित्" ७/३/७ । स्वार्थे यथालक्ष्यं तरप्। अभिन्नतरकम्।

卐 વૃત્યર્થ –: જ્યાં બે પ્રકૃષ્ટ માં એકને જુદો બતાવવો હોય ત્યાં તથા બેની તુલનાએ એક પ્રકૃષ્ટ અલગ દર્શાવવો હોય તો तरप् પ્રત્યય લાગે છે.

0 इयं पट्वी–इयं पट्वी–આ ચતુર છે–આ પણ ચતુર છે. इयमनयोः प्रकृष्टा पट्वी=આ બન્નેમાં આ વધુ ચતુર છે તો पटु+तरप् = पटुतरा (બે માંથી એક સ્ત્રી વધુ ચતુર છે.)

0 सांकाश्येभ्य माथुरा: आढ्यतरा:

आढ्य+तरप+आढ्यतर (સ્ત્રીલિંગે आ)-आढ्यतरा – સંકાશ્ય કરતા મથુરાના લોકો વધુ સંપન્ન છે

★ અનુવૃત્તિ :- प्रकृष्टे तमप् ७/३/५ થી प्रकृष्टे

卐 વિશેષ :- 0 तमप् પ્રત્યયનો અપવાદ છે

0 સૂત્રમાં तरप् નો प કાર પુંવત્ ભાવ માટે છે

0 द्वयोर्विभज्ये કેમ કહ્યું?

माथुरा: साङ्काश्यकेभ्य आढ्यतरा:-મથુરાની શ્રી સાંકાશ્યની અપેક્ષાએ વધુ વાળી છે-(વિભાગ નથી માટે तरप्)

□ શેષવૃત્તિ :- (૨૧૧) क्वचित् ७ ३ ७ ક્યારેક સ્વાર્થે 'तरप्' પ્રત્યય લાગે. ० अभिन्नम् एव अभिन्न+तरप् अभिन्नतर+क (यावादिभ्य: क ७/३/१५ થી क) – અભિન્નતર કમ–એક જ [૪૩૪]

[૬૪૧]

(૧૨૬) किंत्याद्येऽव्ययादसत्त्वे तयोरन्तस्याम् ७/३/८

★ સૂત્રપૃથ :- 0 किम् त्यादि ए अव्ययात् असत्त्वे तयोः अन्तस्य–आम्

★ વૃત્તિ :- किम: त्याद्यन्तात् अव्ययाच्च परयोस्तरप् तमपोरन्तस्याम् स्यात्, न चेत् तौ द्रव्ये वर्तेते। किन्तमाम् किन्तराम् अयमेषां प्रकृष्ट पचति पचतितमाम्। अयमनयो: प्रकृष्ट पचति–पचतितराम्। पूर्वाह्णेतराम् २। अतितराम् २ भुङ्क्ते। असत्त्वे किम्? किन्तरं दारु

卐 વૃત્યર્થ :- किम् શબ્દ, त्यादि વિભક્તિ (ति तस्, अन्ति વગેરે) વાળા ક્રિયાપદો, ए કારાન્ત નામ. અવ્યયને લાગેલા तरप्, तमप् પ્રત્યયને અન્તે आम् ઉમેરાય છે જો તે સત્ત્વ વાચી કે દ્રવ્યવાચી ન હોય તો–

0 किम्+तमप् किन्तम + आम् – किन्तमाम् – વિશેષ વધારે શું ?

0 किम्+तरप्- किन्तर+आम्-किन्तराम्-વધારે શું ?

0 अयमेषां प्रकृष्ट पचति-पचतितम+आम्- पचतितमाम्-આ બધામાં તે ઉત્તમ રાંધે છે.

0 अयमनयो: प्रकृष्ट पचति-पचतितराम्-આ બે માં તે એક વધુ-સારુ રાંધે છે.

0 पुर्वाह्णे+तरप्-पुर्वाह्णेतराम्

– पुर्वाह्णे+तमप्-पुर्वाह्णेतमाम्-પૂર્વાહ્ણમાં

અવ્યય:-अति+तरप् = अतितराम् , अति + तमप्= अतितमाम् भूङ्क्ते=વિશેષ- ઘણું ખાય છે.

0 असत्वे કેમ કહ્યું ?

किन्तर दारु=કેવું લાકડું ? લાકડું સત્વવાચી છે માટે આમ ન લાગ્યો.

☆ અનુવૃતિ :- (૧) प्रकृष्टे तमप् ૭/૩/૫ થી तमप्
(૨) द्वयोर्विभज्ये च तरप् ૭/૩/૬ થી तरप्

卐 વિશેષ :- 0 [1]ए કારના ગ્રહણથી एકારાન્ત નામમાં કાળ અને સત્વવાચીમાં પણ આમ્ ગ્રહણ થાય છે.

[૪૪૨]

(૧૨૭) गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू ૭/૩/૯

★ સૂત્રપૃથ૦ :- गुणाङ्गात् वा इष्ठ इयसू

★ વૃત્તિ :- गुणप्रवृत्ति हेंतुकात्तमप्तरपोर्विषये यथासङ्ख्यमेतौ वा स्याताम् । अयमेषां प्रकृष्टः पटुः, पटियान् , पटुतरः । "प्रशस्यस्य श्रः" ७/४/३४ । णीष्ठेयस्सु । प्रकृष्टः प्रशस्यः- श्रेष्ठः, श्रेयान् । वृध्द-प्रशस्ययोर्ज्यः । ज्येष्ठः । "ज्यायान्" ७/४/३६ । अयमीयसा साधुः । अल्प-यूनोः कन्वा ७/४/३२ । कनिष्ठः, अल्पिष्ठः, कनीयान्, अल्पीयान् । कनिष्ठ ; यविष्ठः, कनीयान्, यवीयान् । "बाढाऽन्तिकयोः साध-नेदौ" ७/४/३७ । ण्यादिषु । प्रकृष्टो बाढः-साधिष्ठः, साधीयान् । प्रकृष्टोऽन्तिको - नेदिष्ठ , नेदीयान् । प्रियस्थिरेत्यादिनां प्रियादिनां प्राद्यादेशो । प्रकृष्टः प्रियः-प्रेष्ठः, प्रेयान् । स्थेष्ठः, स्थेयान् "बहोर्णीष्ठे भूय" ७/४/७० । भूयिष्ठः । ईयसौ - "भूलुंक् चे वर्णस्य" ७/४/४१ । भूयान् । स्थुलदूरेत्यादीना स्थुलादीनामन्त स्थादिलोपे नामिनो गुणे च-स्थविष्ठः, स्थवीयान् । दवीष्ठः, दवीयान् । "विन्मतोर्णीष्ठेयसौ लुप्" ७.४/३२ । प्रकृष्टः स्रग्वी, स्रजिष्ठः एवं त्वचिष्ठः ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :- [ગુણ- પ્રવૃત્તિ - હેતુ - અંગ પ્રવૃતિ નિમિત્તનો જે હેતુ-गुणाङ्ग] ગુણ વાચી નામને तमप्, तरप् વિષયમાં અનુક્રમે इष्ठ અને ईयसू પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે

'' अयमेषां प्रकृष्टः पटुः=पटु+इष्ठ = पटिष्ठः પક્ષે पटुतम = બધામાં આ હોંશિયાર છે.

0 अयमनयोः प्रकृष्टः पटुः=पटु + ईयसू = पटीयसू (પ્ર.એ વ) पटीयान् પક્ષે पटुतरः = આ બે માં આ વધુ હોંશિયાર છે.

☆ અનુવૃતિ :- (૧) प्रकृष्टे तमप् ૭/૩/૫ થી तमप्
(૨) द्वयोर्विभज्ये च तरप् ૭/૩/૬ થી तरप्

卐 વિશેષ .- 0 ગુણ ગ્રહણ કેમ કર્યું ?

0 दन्तौष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः દ્રવ્યવાચી શબ્દ છે.

0 अङ्ग ગ્રહણ કેમ કર્યું ?

शुक्लतमम् रूपम=વધુ શ્વેતરૂપ=ગુણ એ પ્રવૃત્તિ હેતુ નથી

0 ईयसू માં ઊકાર ઉદિત કાર્યો માટે છે. જેમકે पटीयसी (अधातुदुदितः ૨/૪/૨ થી ङी)

■ શેષવૃતિ :- (૨૧૨) प्रशस्यस्य श्रः ૭/૪/૩૪ णि, इष्ठ, ईयसू પ્રત્યય લાગ્યા હોય તો प्रशस्य નો श्र આદેશ થાય

0 प्रकृष्टः प्रशस्यः=श्र+इष्ठ=श्रेष्ठः=श्रेष्ठ

0 प्रशस्य+ईयसु=श्र + ईयसू = श्रेयसू = (પ્ર. એ.વ.) श्रेयान् બે માં વધુ સારો - प्रशस्य [૪૩૪]

(૨૧૩) वृद्धस्य च ज्यः ૭/૪/૩૫ णि - इष्ठ - ईयसू પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે प्रशस्य અને वृध्द શબ્દને બદલે 'ज्य' આદેશ થાય છે

0 वृध्द+इष्ठ=ज्य+इष्ठ -ज्येष्ठः=સૌથી વૃદ્ધ

0 प्रशस्य+इयसु=ज्य+ईयसु=ज्य+आयसू (ईयस ના ई નો ज्य પછી आ થાય) = ज्यायान् = બે માં વધુ સારો प्रशस्य [૪૩૬]

(૨૧૪) ज्यायान् ૭/૪/૩૬ ईयसू પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે प्रशस्य અને वृध्द નું ज्य કર્યા બાદ ईयसू પ્રત્યયના ई નો आ થાય. ज्यायान्=બે માં આ વૃધ્ધ છે [૪૩૭]

(૨૧૫) अल्प-यूनोः कन्वा ૭/૪/૩૩ णि-इष्ठ-ईयसू પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે अल्प-युवन् નો कन् આદેશ વિકલ્પે થાય.

0 अल्प+इष्ठ=अल्पिष्ठः પક્ષે कनिष्ठः अल्प + ईयसू = अल्पीयान् પક્ષે कनीयान् - ० युवन्+इष्ठ=यविष्ठः પક્ષે कनिष्ठः

0 युवन+इयसू=यवीयान् પક્ષે कनीयान् [૪૩૭]

(૨૧૬) बाढाऽन्तिकयोः साध-नेदौ ૭/૪/૩૭ णि, इष्ठ ईयसु પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે बाढ નો साध અને अन्तिक નો नेद આદેશ થાય છે.

0 प्रकृष्टःबाढः=बाढ+इष्ठ-साधिष्ठः-સૌમાં વધારે

0 बाढ+ईयसू-साधीयसू-साधीयान्-બેમાં આ બધુ છે.

0 प्रकृष्ट;अन्तिकः-अन्तिक+इष्ठ-नेदिष्ठः- સૌમાં નજીક

0 अन्तिक+ईयसू - नेदीयसू - नेदीयान् - બેમાં વધુ નજીક [૪૩૯]

०• प्रिय स्थिर...वृन्दम् ૭/૪/૩૮ (તદ્ધિત સૂત્ર:

(૯) પ્રશસ્ય. પ્રિયઃ=પ્રા+ઇષ્ઠ=પ્રેષ્ઠ = સૌથી પ્રિય
પ્રા + ઈયસ્ = પ્રેયાન્= બેમાં વધુ પ્રિય
0 સ્થિર નું સ્થા + ઇષ્ઠ = સ્થેષ્ઠ = સૌથી વધુ સ્થિર
સ્થા + ઈયસ્ = સ્થેયાન્ = બે માં વધુ સ્થિર ००
(૨૧૭) બહોર્ણીષ્ઠે ભૂય: ૭/૪/૪૦ ણિ-ઇષ્ઠ પ્રત્યય લાગતા બહુ ને બદલે ભૂય આદેશ થાય છે
0 બહુ + ઇષ્ઠ = ભૂયિષ્ઠ = વધારે [૪૪૦]
०० (તદ્ધિત સૂત્ર ૬૦) ભૂર્લુક્ચેવર્ણસ્ય ૭/૪/૪૧ થી
० બહુ+ઈયસ્=ભૂ+ઈયસ્=ભૂ+યસ્=ભૂયાન્-વધારે ••
•• (તદ્ધિત સૂત્ર: ૬૧) સ્થૂલ-દૂર નાંતસ્ય ૭/૪/૪૨
સ્થૂલ + ઇષ્ઠ - સ્થવિષ્ઠ, સ્થૂલ+ઈયસ્-સ્થવીયાન્
દૂર + ઇષ્ઠ - દવિષ્ઠ, દૂર+ઈયસ્ - દવીયાન્ • •
(૨૧૮) વિન્મતોર્ણીષ્ઠેયસૌ લુપ્ ૭/૪ ૩૨ ણિ-ઇષ્ઠ ઇયસ્ પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે વિન્ અને મતુ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે
0 સ્રગ્વિ માળી - સ્રજ્ + વિન + ઇષ્ઠ - સ્રજિષ્ઠ. - ઉત્તમ માળાવાળો (વિન ને લોપ થયો છે)
0 પ્રકૃષ્ટ ત્વગ્વાન - ત્વચ્ + મત્ + ઇષ્ઠ - ત્વચિષ્ઠ - સૌથી સારી ચામડીવાળો [૪૪૧]

[૬૪૩]

(૧૧૮) ત્યાદેશ્ચ પ્રશસ્તે રૂપપ્ ૭/3/૧૦

★ સૂત્રપૃથ૦ :- ત્યાદેઃ ચ પ્રશસ્તે રૂપપ્

★ વૃત્તિ - ત્યાદ્યન્તાત્ નામ્નશ્ચ પ્રશસ્તે રૂપપ્ સ્યાત્ પચતિરૂપમ્ । વૈયાકરણરૂપઃ ।

☐ તરપ્યાદિષુ પર્ચાદિ દૃશ્ય પુંવદ્ભાવો વા વક્તવ્યો - પચન્તિતરા પચતરા, પચન્તીતરામ્

卐 સૂત્રાર્થ :- ત્યાદિ પ્રત્યયાન્ત ક્રિયાપદો અને નામને પ્રશસ્ત અર્થમાં રૂપપ્ (રૂપ) પ્રત્યય થાય છે.

0 પ્રશસ્ત પચતિ-પચતિ+રૂપપ્ - પચતિરૂપમ્ - તે સારું રાંધે છે.

0 પ્રશસ્ત વૈયાકરણ:-વૈયાકરણ+રૂપપ્-વૈયાકરણરૂપઃ સારો વ્યાકરણ

卐 વિશેષ :- 0 રૂપપ્ પ્રત્યય થી તૈયાર થયેલ ત્યાદિ વાળું રૂપ નપુંસિંગ એ.વ.માં આવે છે નામનું રૂપ પ્રાયઃ પુલ્લિંગમાં અને ક્વચિત્ નપુંસિંગે થાય છે

☐ શેષવૃત્તિ :- (૨૧૯) ઋદુદિત્તરતમરૂપકલ્પબ્રુવચેલડ્‌ગોત્રમત હતે વા હ્રસ્વશ્ચ 3/૨/૬3 ઋ અને ઉ નિશાનીવાળા પ્રત્યય લાગેલા હોય તેવા નામને તર, તમ, રૂપ અને કલ્પ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો તે નામ પુંવત્ સમજવું -અને તેનો અન્ત્ય દીર્ઘ સ્વર વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે (બ્રુવ વગેરે શબ્દો ઉત્તરપદમાં હોય તો પણ તે પુંવત્ અને વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય)
તર:- પચન્તીતરા-પુંવત્ થાય તો પચન્તરા વિકલ્પે પચન્તીતરામ્ . હ્રસ્વ થાય ત્યારે પચન્તિતરામ્ [૪૪૨]

[૬૪૪]

(૧૧૯) અતમબાદેરીષદસમાપ્તે કલ્પપ્ દેશ્યપ્ દેશીયર્ ૭/3/૧૧

★ સૂત્રપૃથ૦ :- અ તમપ્ - આદેઃ ઈષદ્-અસમાપ્તે કલ્પપ્ દેશ્યપ્ દેશીયર્

★ વૃત્તિ :- તમબાદ્યન્તવર્જાત્ ત્યાદ્યન્તાત્ નામ્નશ્ચ કિંચિદુનેઽર્થે ત્રયઃ સ્યુઃ । પચતિ કલ્પં, પચતિ દેશ્યં, પચતિ દેશીયમ્ । પટુકલ્પા, પટુદેશ્યા, પટુદેશીયા ।

☐ "નામ્નઃ પ્રાગ્બહુર્વા" ૭/૩/૧૨ । કિંચિદૂને । બહુપટુઃ । પટુકલ્પઃ । કુત્સિતાલ્પાજ્ઞાતાદિષુ યથાર્હં કબાદયો વાચ્યાઃ । અશ્વકઃ । અનુકમ્પાયા પુત્રક એહિ । "એકાદાકિન્ ચાસહાયે" ૭/૩/૨૭ એકાકી, એકકઃ

卐 સૂત્રાર્થ :- તપ્ તમપ્ વગેરે પ્રત્યયો છોડીને ત્યાદ્યન્ત ક્રિયાપદથી અને નામથી - "થોડું અધુરું" 'ઈષદસમાપ્તે' અર્થમાં કલ્પપ્ દેશ્યપ્ અને દેશીયર્ પ્રત્યયો થાય છે.

० ઈષદ્ સમાપ્તં પચતિ -
(૧) પચતિ + કલ્પપ્ - પચતિ કલ્પમ્
(૨) પચતિ + દેશ્યપ્ - પચતિ દેશ્યમ્
(3) પચતિ દેશીયર્ - પચતિ દેશીયમ્- તે થોડું ઓછું રાંધે છે.

0 ઈષદસમાપ્તા પટુઃ-પટુ+કલ્પપ્- (૧) પટુકલ્પા પક્ષે (૨) દેશ્યપ્-પટુદેશ્યા (3) દેશીયર્-પટુદેશ્યા-થોડી ઓછી હોંશિયાર

★ અનુવૃત્તિ :- ત્યાદેશ્ચ પ્રશસ્તે રૂપપ્ ૭/૩/૧૦ થી ત્યાદેઃ રૂપપ્

卐 વિશેષ :- ० ત્યાદિ ક્રિયાપદનું રૂપ નપું. એ.વ. માં થશે.

☐ શેષવૃત્તિ :- (૨૨૦) નામ્નઃ પ્રાગ્બહુર્વા ૭/3/૧૨ થોડું અધુરું અર્થમાં નામને નામ પૂર્વે બહુ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

0 ઈષદ્ સમાપ્તઃ પટુઃ-બહુપટુઃ પક્ષે પટુકલ્પઃ - હોંશિયાર જેવો [૪૪3]

(૨૨૧) કુત્સિતાલ્પાજ્ઞાતે ૭/3/33 કુત્સિત, અલ્પ, અજ્ઞાત

એવા વિશેષણોવાળા નામ, ક્રિયાપદ કે અવ્યયને क વગેરે પ્રત્યયો યથાયોગ્ય થાય છે.

0 कुत्सितः अश्वः = अश्वकः = નિંદાપાત્ર ઘોડો (प्रागू नित्यात् ७/३/२८ થી कप् પ્રત્યય) [૪૪૪]

(૨૨૨) अनुकम्पा तद्युक्तनीत्योः ७/3/3૪ અનુકંપા કે તદ્દયુક્ત નીત જણાતી હોય તો નામ-ક્રિયાપદ - અવ્યયને क વગેરે પ્રત્યયો યથાવિહિત થાય છે.

0 अनुकम्पनीयः पुत्रः=पुत्रकः=કરુણા આવે તેવો પુત્ર

0 एहि+अक्=एहकि=तु आव (त्यादि सर्वादेः ७/३/२९ થી अक् પ્રત્યય અન્ત્યસ્વર પૂર્વે લાગે છે. [૪૪૫]

(૨૨૩) एकादाकिन् चा सहाये ७/3/२७ અસહાય અર્થવાળા एक શબ્દને आकिन् અને क પ્રત્યય લાગે છે.

0 एकः एव= एक + आकिन् = एकाकिन् = एकाकी પક્ષે एक+क=एककः = એકાકી-એકલો [૪૪૬]

[૬૪૫]

(૧૩૦) त्यादि सर्वादेःस्वरेष्वन्त्यात्पूर्वोऽक ७/3/२९

★ સુત્રપૃથ0 :- त्यादि सर्वादेः स्वरेषु अन्त्यात् पूर्वः अक्

★ વૃતિ -: त्याद्यन्तात् सर्वादेश्चान्त्य स्वरात्पूर्वोऽक् स्यात् । कुत्सितादिषु । पचतकि, सर्वके

卐 વૃત્યર્થ :- त्यादि અન્તવાળા ક્રિયાપદો તથા सर्वादि શબ્દોના છેલ્લા સ્વરની પૂર્વે (प्रागूनित्य ७/3/५८ પૂર્વે) अक् પ્રત્યય થાય છે.

0 कुत्सितः अल्पम् अज्ञातं वा पचति=पचति+अक् = पचत्+अक्+इ=पचतकि = તે ખરાબ અલ્પ કે અજ્ઞાત રીતે રાંધે છે.

એ જ રીતે सर्वे+अक्=सर्व्+अक्+ए = सर्वके = બધા નિંદનીય-અલ્પ-કે અજાણ્યા.

★ અનુવૃત્તિ :- प्राग् नित्यात् कप् ७/३/२८ થી प्रागूनित्य

卐 વિશેષ :- 0 प्राग् नित्यथी થતા कप् નો અપવાદ છે

0 અન્ત્ય સ્વર પૂર્વે જ अक् પ્રત્યય થાય છે.

[૬૪૬]

(૧૩૧) युष्मदस्मदोऽसोभादि स्यादेः ७/3/30

★ વૃત્તિ :- सकारादि ओकारादि भकारादि वर्जितं यदि स्यादि तदा तत्स्याद्यन्तयोरेव युष्मदस्मदोरन्त्य स्वरादेः पुर्वोऽक् स्यात् । अन्यथा नाम्नोऽन्त्य स्वरादेः पुर्वोऽक्। त्वयका । मयका । सकारादि वर्जनात्-युष्मकासु, अस्मकासु, युवकयोः आवकयाः युवकाभ्याम्, आवकाभ्याम् ।

卐 વૃત્યર્થ :- स કારાદિ, ओ કારાદિ, भ કારાદિ છોડીને અન્ય સ્યાદિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે સ્યાદ્યન્ત એવાજ युष्मद् અને अस्मद् ના અન્ત્ય સ્વરોની પૂર્વે अक થાય છે.

0 त्वया=त्वय्+अक +आ = त्वयका = તારા વડે

0 मया=मय्+अक + आ = मयका = મારા વડે

टा પ્રત્યય છે)

0 स કારાદિ વર્જનથી

0 युष्मद्+अक=सु=युष्मकासु (युष्मदस्मदो २/१/६થી द् નો ओ)

0 अस्मद्+अक+सु=अस्मकासु = અમારામાં

0 ओ કારાદિ વર્જનથી

युष्मद्+अक+भ्याम्=युवकाभ्याम्=તમારા બે વડે

अस्मद्+अक+भ्याम्=आवकाभ्याम्- અમારા બે વડે

(અહીં भ्याम् પ્રત્યય પૂર્વે अ નો आ-अत आ स्यादौ...ये १/४/१ થી થયો છે.)

★ અનુવૃતિ :- त्यादि सर्वादेः स्वरेषु अन्त्यात् पुर्वोऽक् ७/३/२९ થી पुर्वोऽक्

卐 વિશેષ :- 0 युष्मदस्मद् કેમ કહ્યું ?

0 सर्वकेण-सर्व्+अक+एण - सर्व्+अक+एण

[૬૪૭]

(૧૩૨) अव्ययस्य को द् च ७/3/3१

★ સૂત્રપૃથ :- 0 अव्ययस्य कः द् च

★ વૃતિ :- अव्ययस्यान्त्यस्वरात्पुर्वोऽक्, तद्योगे को द् च । कुत्सितादुच्चैरुच्चकैः । धिक धकिद् ।

▦ "वैकाद् द्वयोर्निर्धार्येडतरः" ७/३/४२ । एकतरः, एकको वा भवतोः कठः पटुः

卐 વૃત્યર્થ -: અવ્યયના અન્ત્ય સ્વરની પૂર્વે अक પ્રત્યય થાય છે. અને અવ્યયના અન્ત્ય क् નો द् થાય છે.

0 कुत्सितादि અર્થ :- उच्चैस्+अक - उच्चकैः - નિંદનીય-થોડું કે અજ્ઞાત ઊંચુ

धिक् + अक - ध + अक + इक् - धकिद् - નિંદનીય-થોડું-કે અજ્ઞાત ધિક્કાર (क નો द)

★ અનુવૃત્તિ :- त्यादि सर्वादेः स्वरेष्वन्त्यात्पूर्वोऽक् ७/३/२९ થી पूर्वोऽक्

卐 વિશેષ :- 0 આ સૂત્ર પ્રશ્નભિન્ન અર્થમાં લાગે છે

☐ શબ્દવૃત્તિ - (૨૨૪) वैकात् द्वयोर्निर्धार्ये डतर ७/३/५२ બેમાંથી એકનું નિર્ધારણ કરવાનું હોય ત્યારે एक શબ્દને डतर પ્રત્યય થાય છે

0 एकतर एकक वा भवतोः कठः पटुः = તમારા બે માંથી એક કઠ કે એક ચતુર છે

0 एकतर.- एक + डतर પછી एक + अक = एकक [૪૮૭]

[૬૪૮]

(૧૩૩) यत्तत्किमन्यात् ७/३/५३

★ સૂત્રપૃથ૦ :- यत् तत् किम् अन्यात्

★ વૃત્તિ :- द्वयोर्मध्ये एकस्मिन्निर्धार्येऽर्थे एभ्यः प्रत्ययः डतरः स्यात् । यतरो भवतोः कठादिस्ततर आगच्छतु ।

卐 સૂત્રાર્થ :- બેમાંથી એકનું નિર્ધારણ કરવાના અર્થમાં यत्, तत्, किम् અને अन्य ને डतर (अतर्) પ્રત્યય થાય છે.

0 यतरः भवतः कठादि, ततर आगच्छेत - તમારા બેમાં જે કઠ-ચતુર વગેરે છે તે આવે.

यत् + डतर = यतरः तत् + डतर = ततरः

(डित्यन्त्यस्वरादेः २/१/११४ થી અન્ત્ય સ્વરાદિ લોપ)

★ અનુવૃત્તિ :- वैकात् द्वयोः निर्धार्ये डतर. ७/३/५२

卐 વિશેષ :- 0 સ્પષ્ટ

[૬૪૯]

(૧૩૪) बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा ७/३/५४

★ સૂત્રપૃથ૦ :- बहूनां प्रश्ने डतमः च वा

★ વૃત્તિ :- यदादिभ्यस्त्रिभ्यः बहूनां मध्ये निर्धार्ये डतरस्मिन् प्रश्ने डतमो डतरश्च वा स्यात् । यतमो यतरो वा भवतां कठादिस्ततमस्ततरो वा यातु । एवं कतमः कतरः । अन्यतमः, अन्यतरः पक्षे यको वा केत्यादि ।

☐ "वैकात्" ७/३/५५ । डतम स्यात् । एकतमः एकक एको वा भवतां कठादिः । 'प्रायोऽतोर्द्वयसट्-मात्रट्" ७/२/१५५ । स्वार्थे यावद्द्वयसम्, यावन्मात्रम् ।

卐 સૂત્રાર્થ :- यत्, तत् किम्, अन्य એ ચાર શબ્દોને ઘણાની વચ્ચે એકનું નિર્ધારણ કરવું હોય અને પ્રશ્ન અર્થ જણાતો હોયતો डतम, डतर વિકલ્પે થાય છે.

0 यतमो यतरो वा भवतां कठादिः ततमः ततरः वा यातु । તમારા ઘણામાંથી કઠ-ચતુર વગેરે જે હોય તે જાઓ. तत् + डतम् = ततमः.

तत्+डतर्=ततरः એ જ રીતે यतमः, यतरः

0 किम् + डतम् = कतमः किम् + डतर् = कतरः

0 अन्य + डतम् = अन्यतमः, अन्य+डतर=अन्यतरः = ઘણામાંથી અન્ય

0 વિકલ્પ પક્ષે त्यादि सर्वादेः ७/२/२९ થી अक्- यत + अक् = यक, यः વગેરે થાય.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) यत्तत्किमन्यात् ७/३/५३

(२) वैकात् द्वयोर्निर्धार्ये डतरः

卐 વિશેષ :- 0 પ્રશ્ન ગ્રહણ किम्ना વિશેષણ રૂપે છે. બાકીના માટે સંભવ નથી

☐ શબ્દવૃત્તિ .- (૨૨૫) वैकात् ७/३/५५ ઘણાની વચ્ચે નિર્ધારણ કરવું હોય તો एक શબ્દને डतम પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે. • एक + डतम = एकतमः પક્ષે एक+क = एककः પક્ષે एकः भवतां कठादिः - તમારા ઘણામાંથી એક કઠ-ચતુર વગેરે છે [૪૮૮]

(૨૨૬) प्रायोऽतोर्द्वयसट्-मात्रट् ७/२/१५५ જે નામને અન્તે अतु પ્રત્યય છે તેને સ્વાર્થમાં પ્રાયઃ द्वयसट् અને मात्रट् પ્રત્યય થાય છે.

0 यावत् + द्वयसट् - यावद्द्वयसम् વિકલ્પે यावत् + मात्रट् - यावन्मात्रम् - જેટલું [૪૮૯]

[૬૫૦]

(૧૩૫) तीयाट्टीकण् न विद्या चेत् ७/२/१५३

★ સૂત્રપૃથ૦ :- तीयात् टीकण् न विद्या चेत्

★ વૃત્તિ :- तीयान्तात् अविद्यार्थात् स्वार्थे टीकण् वा स्यात् । द्वैतीयीकम्, द्वितीयीका विद्यात् द्वितीया ।

☐ वर्णाव्ययात्स्वरूपे कारः ७/२/१५६ । ककारः । 'रादेफः ७/२/१५७ । रेफः ।" नामरूप भागाद्धेयः "७/२/१५८ । नामधेयम् । दैवतात्" ७/२/१६२ । दैवता । "भेषजादिभ्यष्ट्यण्" ७/२/१६४ भैषज्यम् । 'प्रज्ञादिभ्योऽण्" ७/२/१६५ । प्राज्ञः, वाणिजः । "वाच इकण्" ७/२/१६८ । सन्दिष्टे । वाचिकम् । "उपाया द्घ्रस्वश्च" ७/२/१७० उपायादिकण्, ह्रस्वश्चास्य ।

औपयिकम् । "विनयादिभ्यः" ७/२/१६९ । इकण् वा भवति । वैनयिकम् ।

卐 **વૃત્યર્થ** :– तीय પ્રત્યયાન્ત નામને વિદ્યાનો સંબંધ ન હોય તો સ્વાર્થમાં टीकण् પ્રત્યય લાગે.

0 द्वितीय+टीकण्=द्वैतीयीकम् પક્ષે द्वितीयम्=બીજું

0 तृतीया+टीकण्=तार्तीयीकी=ત્રીજી (ङी પ્રત્યય)

0 વિદ્યા અર્થમાં द्वितीया જ રહેશે टीकण् લાગશે નહીં.

સૂત્રમાં टीकण् મૂક્યું તેમાં ट् કાર સ્ત્રીલિંગે ङी પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ માટે છે. અને ण् કાર આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિ માટે છે.

0 पार्श्वतीयः માં टीकण् કેમ ન થયો ? *1

0 पार्श्वतोभवः = पार्श्वत + ईय (गहादिभ्यः ६/३/६३ થી ईय) = पार्श्वतीयः – અહીં પ્રત્યય तीय નથી પણ ईय છે તેથી અનર્થક પ્રત્યય હોવાથી टिकण् પ્રત્યય ન લાગે.

■ **શેષવૃત્તિ** :–*2 **૨૨૭** वर्णाऽव्ययात्स्वरूपे ७/२/१५६ વર્ણવાચક શબ્દ તથા અવ્યયને સ્વરૂપ અર્થમાં कार પ્રત્યય થાય છે क + कार=ककारः=क–વર્ણ [૪૫૦]

(૨૨૮) रादेफः ७/२/१५७ વર્ણવાચી र શબ્દને પ્રાયઃ एफ પ્રત્યય થાય છે. र+एफ=रेफः=र કાર [૪૫૧]

(૨૨૯) नामरूपभागाध्धेयः ७/२/१५८ નામ, રૂપ, ભાગ શબ્દોને સ્વાર્થસૂચક ધેય પ્રત્યય થાય છે.

नाम एव=नाम+धेय=नामधेयम्=नाम [૪૫૨]

(૨૩૦) देवात्तल् ७/२/१६२ देव શબ્દને સ્વાર્થસૂચક तल् પ્રત્યય લાગે છે देव + तल् = देवता = દેવ અથવા દેવી [૪૫૩]

(૨૩૧) भेषजादिभ्यष्ट्यण् ७/२/१६४ भेषज વગેરે શબ્દોને સ્વાર્થમાં ट्यण् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે

भेषजम एव = भेषज + ट्यण् = भैषज्यम् = પક્ષે भेषजम् = દવા [૪૫૪]

(૨૩૨) प्रज्ञादिभ्योऽण् ७/२/१६५ प्रज्ञ વગેરે શબ્દોને સ્વાર્થમાં अण् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે • प्रज्ञ+अण् = प्राज्ञः પક્ષે प्रज्ञः = વિદ્વાન • वणिज्+अण् = वाणिजः પક્ષે वणिजः = વણિક [૪૫૫]

(૨૩૩) वाच इकण् ७/२/१६८ वाच् શબ્દને સંદિષ્ટ અર્થનો સૂચક इकण् પ્રત્યય નિત્ય થાય છે.

वाग् एव = वाच् + इकण्=वाचिकम्=સંદેશો [૪૫૬]

(૨૩૪) उपायाद्ध्रस्वश्च ७/२/१७० उपाय શબ્દને સ્વાર્થમાં इकण् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે–તે સાથે पा નો प આદેશ થાય છે

0 उपायः एव=उपाय + इकण् = औपयिकाम् પક્ષે उपायः = ઉપાય [૪૫૭]

(૨૩૫) विनयादिभ्यः ७/२/१६९ विनय વગેરે શબ્દોને સ્વાર્થમાં इकण् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

0 विनय + इकण् = वैनयिकम् • પક્ષે विनयः = વિનય [૪૫૮]

[૬૫૨]

°°°°°°°°°°°°°°°°°°°°

*1 पार्श्वतीयः મધ્યમ વૃત્તિ અવચૂરિ ભા ૨ પૃ. ૪૬૫

*2 શેષવૃત્તિ– સૂત્રની વૃત્તિ-હૈમપ્રકાશ પૂર્વાર્ધ પૃ ૪૭૦• ૪૭૧ ના આધારે.

પૂ મહોપાધ્યાય શ્રી વિનય વિજયજી ગણિવરે રચેલ હૈમ લઘુપ્રક્રિયાના તદ્ધિત પ્રકરણનો પૂ ધ્યાનસ્થ ગુરુદેવ આચાર્યશ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મ. સા. ના ઉદારદિલ શિષ્ય પૂ. ઉપાધ્યાય ક્ષમાસાગરજીના સરલ સ્વભાવી શિષ્ય પૂ. મુનિશ્રી લલીતસાગરજીના શિષ્ય પૂ. તપસ્વીરત્ન પંન્યાસશ્રી સુશીલસાગરજી મ. સા. ના શિષ્ય ગ્રેજ્યુએટ પ્રવચનકાર પૂ. મુનિરાજશ્રી સુધર્મસાગરજીના શિષ્ય... મુનિ દીપરત્નસાગર (M.Com. M.Ed.) કરેલ ... ગુજરાતી અનુવાદ તથા સસંદર્ભ વિવરણ સમાપ્ત

અભિનવ લઘુપ્રક્રિયા (પૂર્વાર્ધ) ભા. ૨ સમાપ્ત

(૧) સ્ત્રી પ્રત્યય (૨) કારક (૩) સમાસ (૪) તદ્ધિત

લઘુપ્રક્રિયાનો સરળ–સ્પષ્ટ–સવિસ્તૃત અનુવાદ છે–સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવામાં આ અનુવાદ ઉપયોગી થશે

—મુનિદીપરત્નસાગર

પરિશિષ્ટ -(૧) અકારાદિ સૂત્રક્રમ

* પ્રથમનો આંક ભાગમાં સૂત્ર ક્રમાંક જણાવેલ છે અને બીજો આંક લઘુવૃત્તિ ક્રમાંક જણાવે છે.

પરિશિષ્ટઃ ૨ – સિદ્ધહેમ સૂત્રક્રમ

સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
	પ્રથમ અધ્યાય - પ્રથમ પાદ		
૨૩	न रत मत्वर्थे	૬૦૫	૧૩૯
	પ્રથમ અધ્યાય દ્વિતીય પાદ		
૨૫	ऽन्वये	૫૬૧	૧૦૭
	દ્વિતીય અધ્યાય – પ્રથમ પાદ		
૫૪	मा वर्णान्तोपान्त्या वः	૬૩૧	૧૦૭
૫૬	चर्मण्वत्यष्ठी वत्	૬૩૩/403	૧૩૮
૫૭	उदन्वानब्धौ च	૬૩૭/402	૧૩૮
૫૮	राजन्वान् सुराज्ञि	૬૩૩	૧૩૮
૫૯	नोर्म्यादिभ्य	૬૩૨	૧૩૮
	દ્વિતીય અધ્યાય – દ્વિતીય પાદ		
૧	क्रिया हेतुः कारकम्	૩૬૯	૧૬
૨	स्वतन्त्रः कर्ता	૩૮૫	૨૨
૩	कर्तुर्व्याप्यं कर्म	૩૭૨	૧૭
૧૦	नाथ	૩૭૪/77	૧૯
૧૧	स्मृत्यर्थ दयेशः	૩૭૪	૧૮
૧૩	रुजाऽर्थस्याऽज्वरि रि	૩૭૫	૧૯
૧૪	जासनाटक्राथ याम्	૩૭૫, 78	૧૯
૧૫	निप्रेभ्यो घ्नः	૩૭૬	૧૯
૨૦	अधेः शीङ्‌ स्था ..आधारः	૩૭૬/79	૧૯
૨૧	उपान्वध्याङ्वसः	૩૭૭	૨૦
૨૨	वाऽभिनिविशः	૩૭૮	૨૦
૨૩	कालाध्व भाव णाम्	૩૭૮/80	૨૦
૨૪	साधकतमं करणम्	૩૮૬	૨૩
૨૫	कर्माभिप्रेयः संप्रदानम्	૩૯૧	૨૫
૨૬	स्पृहेर्व्याप्यं वा	૩૯૧/83	૨૫
૨૭	क्रुध् द्रुहेर्ष्या कोपः	૩૯૧/84	૨૫
૨૮	नोपसर्गात् क्रुद् द्रुहा	૩૯૨	૨૫
૨૯	अपायेऽवधिर...दानम्	૪૦૦	૨૮
૩૦	क्रियाऽऽश्रयस्या...णम्	૪૦૫	૩૦
૩૧	नाम्नः प्रथमैक द्वि-बहौ	૩૭૦	૧૭
૩૨	आमन्त्र्ये	૩૭૧	૭૧
૩૩	गौणात् समया...द्वितीया	૩૮૦	૨૧
૩૭	द्वित्वेऽधोऽध्यु ..भिः	૩૮૧	૨૧
૩૫	सर्वोभयाऽभि तसा	૩૮૨	૨૧
૩૯	उत्कृष्टेऽनूपेन	૩૭૯	૨૦
૪૦	कर्मणि	૩૭૩	૧૮
૪૧	क्रियाविशेषणात्	૩૭૮/81	૨૦
૪૨	कालाऽध्वनोर्व्याप्तौ	૩૮૩	૨૨
૪૩	सिद्धौ तृतीया	૩૮૪	૨૨
૪૪	हेतुकर्तृकरणे लक्षणे	૩૮૭	૨૩
૪૫	सहार्थे	૩૮૮	૨૪
૪૬	यद्भेदैस्तद्वदाख्या	૩૮૯	૨૪
૪૭	कृताऽऽद्यैः.	૩૯૦	૨૪
૫૩	चतुर्थी	૩૯૧/82	૨૫
૫૪	तादर्थ्ये	૩૯૩	૨૫
૫૫	रुचिकृप्यर्थ...मर्णेषु	૩૯૪	૨૬
૫૯	उत्पातेन ज्ञाप्ये	૩૯૫	૨૬
૬૨	गम्यस्याऽऽप्ये	૩૯૬	૨૬
૬૩	गतेर्नवाऽनाप्ते	૩૯૩	૨૭
૬૪	मन्यस्याऽनावा...ने	૩૯૮	૨૭
૬૫	हित सुखाभ्याम्	૩૯૮/85	૨૮
૬૬	तद्भद्राऽऽयुष्य...षि	૩૯૮/86	૨૮
૬૮	शक्तार्थ वषड्...भिः	૩૯૯	૨૮
૬૯	पञ्चम्यपादाने	૪૦૦/87	૨૮
૭૦	आङा ऽवधौ	૪૦૧	૨૯
૭૧	पर्यपाभ्यां वर्ज्ये	૪૦૨	૨૯
૭૨	यतः प्रतिनिधि प्रतिना	૪૦૩	૨૯
૭૪	गम्ययपः कर्माधारे	૪૦૩/88	૩૦
૭૫	प्रभृत्यन्याऽर्थ...तरैः	૪૦૪	૩૦
૭૬	स्तोकाऽल्प कृच्छ्र...करणे	૪૦૩/89	૩૦
૮૧	शेषे	૪૧૨	૩૩
૮૨	रि रिष्टात् स्ताद...साता	૪૧૫	૩૪
૮૩	कर्मणि कृतः	૪૧૩	૩૪
૮૬	कर्तरि	૪૧૩/94	૩૪
૮૭	द्विहेतोरस्यण कस्य वा	૪૧૩/96	૩૪
૮૮	कृत्यस्य वा	૪૧૪	૩૪
૯૦	तृन्नुदन्ताऽव्यय स्य	૪૧૬	૩૫
૯૫	सप्तम्यधिकरणे	૪૦૫/90	૩૦

સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
૯૮	स्वामीश्वराधिपति . प्रसूतै:	४०६	३१
९९	व्याप्येन क्तेन:	४०७	३१
१००	तक्तेषु हेतौ	४०८	३१
१०१	अप्रत्यादाव साधुना	४०८/91	३१
१०२	साधुना	४०८/92	३२
१०३	निपुणेन चाऽर्चायाम्	४०८ 93	३२
१०६	यद्भावो भावलक्षणम्	४०९	३२
१०८	षष्ठी वाऽनादरे	४१०	३२
१०९	सप्तमी चाऽविभागे ..णे	४११	३३
११३	पृथगनाना पञ्चमी च	४१७	३५
११४	ऋतेद्वितीया च	४१८	३५
११५	विना ते तृतीया च	४१९	३६
११६	तुल्यार्थै स्तृतीया–षष्ठ्यौ	४२०	३६
११७	द्वितीयाषष्ठ्या ...ञ्चेः	४२१	३६
११८	हेत्वर्थै स्तृतीयाद्या:	४२२	३६
११९	सर्वादेः सर्वाः	४२३	३७
१२१	जात्याख्यायां...बहुवत्	४२५	३७
१२२	अविशेषणेद्वौ चाऽस्मद:	४ ४	३७
१२४	गुरावेकश्च	४२६	३८

द्वितीय અધ્યાય तृतीय પાદ

સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
१४	भ्रातुष्पुत्र कस्कादय:	५१४/218	८७
१८	मातृपितुःस्वसुः	५१४ 214	८७
२०	निनद्याःस्नातेःकौशले	५१४/215	८७
३२	प्रष्ठोऽग्रगे	५१४/216	८७
५६	निर्–दुः–सु–वेः . तेः	५१४/217	८७
६६	निष्पाऽग्रेऽन्तः...स्य	५१४/219	८७
६७	द्वि–त्रिस्त्ररौषधि...म्य	५१५	८८
६८	गिरिनद्यादीनाम्	५१५ 220	८८
६९	पानस्य भावकरणे	५१५/221	८८
७१	ग्रामाऽग्रान्निय:	५१५/223	८८
७५	वोत्तरपदान्त...हः	५१ /222	८८

द्वितीय અધ્યાય–ચતુર્થ પાદ

સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
१	स्त्रियां नृतोऽस्व ङीः	३४१	३
२	अधातूदृदितः	३४८	४
३	अञ्च.	३४९	४
१६	अजादे:	३४३	२
१९	गौरादिभ्यो मुख्यान्ङीः	३५०	४
२०	अणञेयेकण् टिताम्	५२२	९३
२१	वयस्यनन्त्ये	३५१	५
२२	द्विगोःसमाहारात्	४९९	७७
२९	केवलमामक जात्	३५२/51	६
३०	भ जगोणनाग केशपाश	३५२/52	६
३१	नवाशोणादेः	३५३	६
३२	इतोऽ क्त्यर्थात्	३५४	६
३३	पद्धतेः	३५४/53	७
३४	शक्ति शस्त्रे	३५४/54	७
३५	स्वरादुतोगुणादखरोः	३५५	७
३६	श्येतै–हरितभरत नश्च	३५६	७
३७	क्न पलितादनितात्	३५६/55	७
३८	असहनञ्विद्यमान...म्यः	३५७	८
३९	नासिकोदरोष्ठ...कण्ठात्	३५८	८
४०	नखमुखादनाम्नि	३५८/56	९
४१	पुच्छात्	३५८/57	९
४२	कबरमणि विष शगदेः	३५८/58	९
४४	क्रीतात् करणादेः	३५८/59	९
४५	क्तादल्पे	३५८/60	९
४८	पत्युनः	३५८/61	९
४९	स देः	३५८/62	९
५०	सादृश्यादौ	३५८/63	९
५१	ऊढायाम्	३५८/64	९
५२	पाणिगृहीतीति	३५८/65	९
५३	पतिवल्यन्तर्वत्न्यौ योः	३५८/66	९
५४	जातेरयान्त नित्य त्	३५९	९
५५	पाककर्ण पर्ण वालान्तात्	३५९/67	१०
५६	असत् काण्ड प्रान्त . त्	३५९/68	१०
५७	असत्मल्लाऽजिनैक त्	३५९/69	१०
५८	अनञो मूलात्	३५९/71	१०
५९	धवाद् योगपालकान्तात्	३६०	१०
६०	पूलकतु वृषाकप्य च	३६१	११
६१	मनोरौत वा	३६२	११
६२	वरुणेन्द्र रुद्र भव चान्तः	३६३	११
६३	मातुलाचार्यो . वा	३६४	११
६४	सूर्याद् देवतायां वा	३६४/71	१२
६५	यवयवनाऽरण्य...त्वे	३६५	१२
६६	आर्य क्षत्रियाद् वा	३६४/72	१२

સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
१०८	वृन्दारक नाग कुञ्जरैः	४९४	७५
११०	किं क्षेपे	४९५/181	७६
११६	मयूर व्यंसकेत्यादयः	४८४	६७
११७	चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ	५०१	७८
११८	समानामर्थेनैकः शेषः	५०२	७९
११९	स्यादावसंख्येयः	५०३	८०
१२०	त्यदादिः	५०४	८०
१२१	भ्रातृपुत्राः स्वसृ ..भिः	५०५	८१
१२२	पिता – मात्रा वा	५०५/183	८१
१२३	श्वशुरः श्वश्र्वभ्यां वा	५०५/182	८१
१३२	पशु व्यञ्जनानाम्	५०८	८२
१३३	तरु तृण धान्य...बहुत्वे	५०८/187	८२
१३४	सेनाङ्ग क्षुद्रजन्तुनाम्	५०८/188	८२
१३७	प्राणि तूर्याङ्गाणाम्	५०८/189	८२
१४१	नित्यं वैरस्य	५०८/190	८३
१४४	गवाश्वादिः	५०८/191	८३
१४५	न दधिपय आदिः	५०८/192	८३
१४६	सङ्ख्याने	५०८/193	८३
१४८	प्रथमोक्तं प्राक्	४५१	५२
१४९	राजदन्तादिषु	४८४/171	७०
१५०	विशेषण–सर्वादि.. व्रीहौ	४३४	४४
१५१	क्ताः	४३५	४४
१५२	जाति काल सुखादेर्नवा	४३५/102	४४
१५३	आहिताग्न्यादिषु	४३५/102	४४
१५४	प्रहरणात्	४३५/1 3	४४
१५५	न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च	४३६	४५
१५६	गड्वादिभ्यः	४३६/105	४५
१५७	प्रियः	४३५/104	४५
१५९	धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे	५११/198	८४
१६०	लघ्वक्षराऽसखी मेकम्	५१०	८३
१६१	मासवर्ण भ्रात्र ऽनुपुर्वम्	५११	८४
१६२	भर्तुतुल्यस्वरम्	५११/196	८४
१६३	संख्या समासे	५११/167	८४
	તૃતીય અધ્યાય – દ્વિતીય પાદ		
१	परस्पराऽन्योडन्ये पुंसि	५१४	८५
२	अमव्ययीभावस्यातो...म्याः	४५३	५३
३	वा तृतीयायाः	४५३/128	५३
४	सप्तम्या वा	४५३/129	५३
६	अनतो लुप्	४५२	५२
८	ऐकार्थ्ये	४२९	४१
९	न नाम्येकस्वरात् ..मः	५१४/201	८६
१०	असत्वे ङसेः	५१४/205	८६
१२	ओजोऽञ्जः सहो . ष्टः	५१४/202	८६
१४	आत्मनः पूरणे	५१४/203	८६
१७	पराऽऽत्मभ्यो ङे	५१४/204	८६
१८	अद् व्यञ्जनात् ..लम्	५१४/210	८७
२२	अमूर्द्ध मस्तकात् ..कामे	५१४/211	८७
२६	वर्षक्षरवराऽप् ..जे	५१४/213	८७
३०	षष्ठ्याः क्षेपे	५१४/205	८६
३१	पुत्रे वा	५१४/207	८६
३२	पश्यद् वाग् ..दण्डे	५१४/203	८६
३३	अदसोऽकञायनणोः	५३३	९७
३४	देवानां प्रियः	५१४/209	८७
३६	वाचस्पति वास्तो दासम्	५१४/212	८७
३९	आ द्वन्द्वे	५०७	८१
४०	पुत्रे	५०७/184	८१
४१	वेदसहश्रुताऽवायु नाम्	५०७/186	८१
४२	ईः षोमवरुणेऽग्नेः	५०७/186	८२
४७	मातरपितरं वा	५०६	८१
४९	परतः स्त्रीपुंवत् . नूङ्	४३७	४५
५०	क्यङ् मानि पित्तद्धिते	६२६	१३६
५३	नाऽप् प्रियादौ	४३८/106	४६
५४	तद्धिताऽककेो ख्याः	४३८/107	४६
५६	स्वाङ्गान्ङीर्जाति मानिनि	४३८	४६
५७	पुम्वत् कर्मधारये	४९६	७६
६१	सर्वादयोऽस्यादौ	४३३/99	४३
६३	ऋदुदित् तरतम . ह्रस्वश्च	६४४/442	१४४
७०	जातिश्चैकार्थे ऽच्वेः	४९४	७५
७१	इच्य स्वरे दीर्घ आच्च	४६३	५७
९१	एकादश षोडश ..षड्ढा	५१२	८४
९२	द्व्यष्टानां द्वा ..बहुव्रीहौ	५१३	८५
९३	चत्वारिंशदादौ	५१३/198	८५
९४	हृदयस्य हृल्लास ये	६१२	१२९
१०४	उदकस्योदः पेष...ने	४८४/165	७०
१०५	वैकव्यञ्जने पुर्ये	४८४/166	७०
१०६	मन्थौदन सक्तु...वा	४८४/167	७०

સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક	સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
૧૦૭	નાસ્નવુનર વસ્ય ચ	૮૮૮/168	૭૦	૪૮	ન્યાય વચ્ટ સુધાનુ–વારુ	૫૨૬	૯૪
૧૦૯	કુરુન્વનર્ણો ઇપ	૮૮૪/169	૭૦	૩૯	પુનર્ભૂ પુત્ર દુહિતૃ...વારુ	૫૨૮	૯૫
૧૧૦	સંનાદ્દેશ ઇપ	૮૮૪/170	૭૦	૪૧	વિદાદે વૃદ્ધે	૫૨૯	૯૩
૧૧૯	અપત્યસૂત્રિયા દોઽર્થ	૫૧૩ 200	૮૫	૪૨	ગર્ગાદેર્યઞ્	૫૩૧	૯૬
૧૨૫	સ્ત્રી	૪૮૮	૮૮	૯૭	કુવ્વાદેરાયન્યઃ	૫૩૨/228	૯૬
૧૨૬	ગ્યાં છે૫	૮૮૬ 154	૬૫	૮૮	સ્ત્રી બહુષ્વાયનઞ્	૫૩૩/229	૯૬
૧૨૮	સ્નાવર	૮૮૭ 155	૬૫	૪૯	અશ્વાદેઃ	૫૩૩/130	૯૭
૧૨૯	અનુ સ્રો	૮૭૧	૬૫	૫૩	નડાદિભ્ય આયનણ્	૫૩૨/231	૯૭
૧૩૦	તે વસ્ પત્નુસ્ય	૮૮૦/ 62	૬૬	૫૪	યઞિઞ	૫૩૪	૯૭
૧૩૧	સ્પ–વદે	૮૮૦,163	૬૬	૬૦	બિદાદેરણ્	૫૩૭	૯૮
૧૩૨	કાટ્યા વધો	૪૮૧	૬૭	૬૧	ઋષિ વૃષ્ણ્યન્ધ કુરુભ્યઃ	૫૩૭/233	૯૮
૧૩૫	પુત્રે વા	૮૮૧/164	૬૭	૬૬	મનુષ્ય મ મજ્ઞ...ચ	૫૩૯	૯૯
૧૩૬	અપ	૮૮૨	૬૭	૬૭	અદેશ્યાંડી મનુષી નામ્નઃ	૫૪૧	૧૦૦
૧૩૭	કા વનો વાન્	૮૮૩	૬૭	૭૦	દ્રુત્યાપ્નૂત્.	૫૪૨	૧૦૦
૧૪૧	મહત્વ નાડ્યાય	૪૩૨	૪૧	૭૧	ડિમ્યાસ્ત્યાઃ	૫૪૨ 168	૧૦૦
૧૪૪	ગામિ	૮૩૭/96	૮૧	૭૨	ઇતોઽનિઞ	૫૪૩	૧૦૧
૧૪૫	અદસ્યાદિકે	૮૩૭/97	૪૩	૭૩	શુભ્રાદિભ્યઃ	૫૪૩/238	૧૦૧
૧૪૮	નાઽઽમિવાગો ઇરે	૮૩૮/98	૮૩	૭૭	કલ્યાણ્યાદીનામ્. સ્ય	૫૪૪	૧૦૧
૧૪૯	મનનમ્ય વર્માદિપુ	૮૪૬/111	૮૯	૭૮	કુલટાયા વા	૫૮૮ 241	૧૦૧
૧૫૫	ઉપેન્દ્રાદય	૫૧૬	૮૮	૭૯	ચટકાણ્ણૈરઃ ત્તુ	૫૪૪/242	૧૦૧
	છઠ્ઠો અધ્યાય પ્રથમ પાદ			૮૦	ક્ષુદ્રાભ્ય એરણ્ વા	૫૪૫	૧૦૧
૧	વૃદ્ધિર્યસ્યાઽઽદિ	૫૧૭	૯૨	૮૧	ગોધાયા દુષ્ટે ણારશ્ચ	૫૪૮/243	૧૦૨
૨	પ્રોગાદિ ઉત્તમ	૫૩૦	૯૬	૮૮	જાતુરઃ	૫૪૫/244	૧૦૨
૩	યદરવ ત્યદાદ્યા ગ્રામેડી પુત્ર	૫૩૫	૯૭	૮૯	ઇયા પ્રમુશ્ચ	૫૪૬	૧૦૨
૪	મતિકેઽન્ત્ય વય સ્યાના વા	૫૩૫/232	૯૮	૯૦	મનુ વેશ્યાદેઇત્ત...ણૌ	૫૪૭	૧૦૨
૬	સન્તા તુરા	૫૮૦/235	૯૯	૯૧	શ્વશુરાદ્ યઃ	૫૪૬ 245	૧૦૨
૭	ત્યદાદિ	૫૮૦/234	૯૯	૯૨	જાતૌ રાજ્ઞઃ	૫૪૮	૧૦૨
૮	વૃદ્ધિર્યસ્ય દિ	૫૮૦	૯૯	૯૩	ક્ષત્રાદિયઃ	૫૪૯/246	૧૦૩
૧૧	વાઽઽદ્યાત્	૫૧૭/224	૯૨	૯૪	મનોર્યાણૌ ષશ્ચાન્તઃ	૫૪૯/247	૧૦૩
૧૨	પ્રાગ્ નિત્યઽણ્	૫૧૭ 225	૯૨	૯૫	માણવ કુત્સાયામ	૫૫૦/248	૧૦૩
૧૫	પ્રાગ્જિત સ્ત્રી.. મત્વ	૫૯૮ 359	૧૨૪	૯૬	કુલાદીન	૫૫૦	૧૦૩
૧૬	ત્વ વા	૬૦૦	૧૨૪	૯૭	ગોત્રક્ષત્ત્રિયસમાસે વા	૫૫૦/249	૧૦૩
૨૮	ડ્ગોઽપત્યે	૫૧૮	૯૨	૯૮	કુરુગ્વાદેર્યણ્ વા	૫૫૦/205	૧૦૩
૨૯	આદ્યાત્	૫૧૯	૯૨	૯૯	મહાકુલાદ્ વાઽઽઞીનઞૌ	૫૫૦/252	૧૦૩
૩૦	વૃદ્ધાદ્ યૂનિ	૫૩૬	૯૮	૧૦૦	કુર્વાદિભ્યઃ	૫૫૦/253	૧૦૩
૩૧	અત ઇઞ્	૫૨૪	૯૪	૧૧૪	રાષ્ટ્ર ક્ષત્રિયાત્ ઇઞ્	૫૫૧	૧૦૩
૩૨	બાહ્વાદિભ્યો ગોત્રે	૫૨૫	૯૪	૧૧૬	પુરુ મગધ કલિઙ્ગ...ઽણ્	૫૫૩	૧૦૪
૩૬	ભૂયસ્ મામ્યો ચ	૫૨૫ 226	૯૪	૧૧૮	કુન્ત્યાદિ કુદ્ભ્ય ઞ્યઃ	૫૦૪	૧૦૪

સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
૮૯	मतुँ–क्त्वतोरिन्	૫૮૫/313	૧૧૭
૯૧	देशाद् वा … च	૫૮૬	૧૧૮
૯૨	प्राङ्गण …	૫૮૬/314	૧૧૮
૯૪	… कृत … ते	૫૭૦	૧૧૧
૯૫	दृढाते	૫૭૧	૧૧૦
૯૮	ज्ने	૫૭	૧૧૨
૧૧૭	साधु पुष्प पच्यमाने	૫૭૮	૧૧૮
૧૧૮	उप्त	૫૭૮/291	૧૧૪
૧૨૩	मत	૫૭૩	૧૧૨
૧૨૮	दिनादि देशकाल:	૫૭૪	૧૧૨
૧૩૬	सल्तादिनम् …	૫૭૦ 285	૧૧૨
૧૩૭	नाम्नि	૫૭૦/288	૧૧૨
૧૪૬	तत्र–नौ चकारे	૫૭૦/287	૧૧૦
૧૪૯	तत्र आगत	૫૭૧	૧૧૩
૧૫૭	सगति	૫૭૧ 88	૧૧૩
૧૬૦	स्वंदम	૫૭૧	૧૧૩
૧૮૧	तेन दीव्यति	૫૭૭ 289	૧૧૨
૧૯૧	उत्याते	૫૭૭ 290	૧૧૪
૧૯૨	कृत	૫૭૭	૧ …

છઠ્ઠો અધ્યાય – ચતુર્થ પાદ

સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
૨	तेन जित जयद् …	૫૮૬ 3'5	૧૧૮
૩	सस्ते	૫૮૬ 316	૧૧૮
૫	…	૫૮૬/317	૧૧૮
૯	चरति	૫૮૬ 318	૧૧૮
૧૦	नौ–द्विस्वरादिक	૫૮૬ 319	૧૩૮
૧૧	चरति	૫૮૬/320	૧૧૮
૧૫	पर्पादेर्भिर्…	૫૮૬/321	૧૧૮
૧૬	…	૫૮૬ 322	૧૧૮
૨૧	मावादिन	૫૮૭	૧૧૯
૩૧	… श्रति	૫૮૬/323	૧૧૯
૩૮	…	૫૮૬/324	૧૧૯
૪૨	… इत्यति	૫૮૬ 325	૧૧૯
૪૩	… श्रुवति	૫૮૬/326	૧૧૯
૪૮	नित्या वा	૫૮૬/327	૧૧૯
૪૯	धर्मोऽ धर्मोऽच्चवति	૫૮૬/328	૧૧૯
૫૪	…	૫૮૬/329	૧૧૯
૫૭	शिल्पम्	૫૮૬ 330	૧૧૯
૬૨	प्रहरणम्	૫૮૬/331	૧૧૮
૬૬	…	૫૮૬/332	૧૧૯
૭૭	… वसति	૫૮૮ 333	૧૨૦
૭૮	…	૫૮૮ 334	૧૨૦
૮૮	…	૫૮૮/335	૧૨૦
૮૯	…	૫૮૮/336	૧૨૦
૧૦૫	नियुक्ते	૫૮૮/337	૧૨૦
૧૨૯	विशद् …	૫૯૨/341	૧૨૧
૧૩૦	…	૫૯૩	૧૨૧
૧૩૬	…	૫૯૩/344	૧૨૨
૧૪૧	अनात्यद्वि …	૫૯૪	૧૨૨
૧૫૦	…	૫૮૯	૧૨૦
૧૬૯	…	૫૯૦	૧૨૦
૧૭૩	…	૫૯૧	૧૨૦
૧૭૫	… वा	૫૯૧/334	૧૨૦
૧૭૭	…	૫૯૮	૧૨૧
૧૭૮	…	૫૯૨/341	૧૨૧
૧૮૨	…	૫૯૨/339	૧૨૦
૧૮૩	…	૫૯૨/340	૧૨૧

સાતમો અધ્યાય – પ્રથમપાદ

સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
૨	…	૫૯૫	૧૨૨
૩	…	૫૯૫ 345	૧૨૩
૪	…	૫૯૫/346	૧૨૩
૬	…	૫૯૫/347	૧૨૩
૭	…	૫૯૫/348	૧૨૩
૧૧	…	૫૯૫/349	૧૨૩
૧૨	नौ …	૫૯૫/350	૧૨૩
૧૩	…	૫૯૫/351	૧૨૩
૧૫	…	૫૯૬	૧૨૩
૧૬	…	૫૯૬/354	૧૨૩
૧૮	…	૫૯૬/352	૧૨૩
૧૯	…	૫૯૬/353	૧૨૩
૨૪	…	૫૯૬/355	૧૨૩
૨૫	…	૫૯૭	૧૨૩
૩૭	…	૫૯૭/356	૧૨૪
૪૦	…	૫૯૮	૧૨૪
૪૧	…	૫૯૯	૧૨૪
૪૩	… वा	૫૯૯/358	૧૨૪
૪૫	…	૬૦૧	૧૨૫

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
२८	यत्र आत्र ऽऽरौ	१३१/419	१४०	७	क्वचित् स्वार्थे	१४१ 434	७
२९	भिन्न्	१३५/420	८०	८	क्रियार्थो ऽव्यया मू	१४२	१४०
२६	मध्यादिभ्यो र	१ 413	१३८	९	गुणाङ्गाद् तद्वत्ययम्	१४३	१४३
२८	ग्राम जिह्वाद् भ्ररम	१३४ 411	१३८	१०	त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप्	१४४	८४
२९	नाऽङ्गाद	१२२ 412	१३८	११	अल्पमात्रार्थे ..दट्	१४५	१४८
३२	..म्या अन	१३४/4 1	१४०	१२	नाम्न प्राग् बहुर्वा	१४६ 443	१४४
३३	प्राग अद्भुतो तृतीय	१३४/410	१३८	?	यकारादिश्च च	१४५/446	१४५
३४	जात्यादिभ्या ऽण्	१३३ 409	१३८	२६	त्यादि सर्वादे: स्वरे	१४६	१४४
३६	कच्छ्वा डुर	१३१ 422	१४०	३०	युष्मदस्मदो द्	१४७	१४५
४०	..नात्र	१३ 4/3	१४०	३१	अव्ययस्य को द् च	१४८	१४५
४१	मधो रथान्तरे	१३७ 425	१४०	३३	कुत्सिता ऽल्पाज्ञाते	१४५/444	१४४
४२	कृषा हृदयात्	१३१/424	१४०	३४	अनुकम्पा-तद्युक्तनीत्योः	१४५ 445	१४१
४५	अश्रमित्व	१३६	१४०	४२	वैकाद् द्वयो र्दतर	१४८/447	१४१
४७	अस्त्रपामाया विन्	१३७	१४०	४३	यत्तत्किमन्यात्	१४९	१४१
४८	अमनादि	१३८	१४१	५४	बहूनामप्रश्ने डतमश्च वा	१५०	१४१
४९	स्वामिनाः	१३८ 4 6	१४१	५५	वैकात्	१५०/448	१४१
५०	गा	१३८/427	१४१	५०	न किम क्षेपे	४८७/179	७
५१	ऊर्णिन वाल	१३८ 428	१४१	५२	पूजास्वतेः प्राक् टात्	८८७ 180	७१
५२	मत्वादान्	१३	१४१	५४	इष्ट मुच्च	८९२	५२
५३	..तिलात् ..न	१४०	१४१	७६	ऋक् पू: पथ्यपोऽत्	४८३ 172	७०
५४	प्रकार जातीयर्	१४० 430	१४२	८३	द्युक्तत्रि वर्चस	४८३/173	७०
७	भूतपूर्वे चरट्	१४०/431	१४२	८७	प्रतिपरोऽनो ऽव्ययीभावात्	४६४	५८
११०	वीतान्तकर्ण तत्	५१	१४३	८८	अन	४६५	५८
१४१	मयाऽऽयादेईक्यट् द्	१४० 449	१४४	८९	नपुंसकाद् वा	४६७	५८
१४३	गाऽस्त्यात्	१४१/450	१४२	९०	गिरिनदी पौर्ण वा	४६८	५८
१४४	गदेश	१४१/451	१४२	९१	संख्याया नदी मू	४६८ 133	५८
१४८	नामरूपभागाद् धय	१४१/452	१४२	९२	शरदादेः	४६९/134	५८
१४९	दयात् टट्	१४१ 453	१४२	९३	जराया जरस् च	४६९/135	५८
१५४	परमादिभ्योऽण्	१४१/454	१४२	९४	सरजसोप०	४६९ 136	५८
१५५	प्रज्ञादिभ्योऽण्	१४१/455	१४२	९५	जात महद् वृद्धा द्	४७६	७६
१६८	पाच इकण्	१४१/456	१४०	९६	स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वा	५०८ 194	८३
१६९	विनयादिभ्य	१४१/458	१४७	९७	ऋक् सामर्ग्य स्त्वम्	५०८/195	८३
१७०	उपायाद् ह्रस्वश्च	१४१ 457	१४७	९८	चवर्ग दषह समाहारे	५०९	८३
	सातमो अध्याय - तृतीय पद			९९	द्विगोरन्नहोऽट्	५००	७७
१	प्रकृते मयट्	१४०/429	१४२	१०५	गोस्तत्पुरुषात्	८८५	७०
४	निन्द्ये पाशप्	१४०/432	१४२	१०६	राजन् सख	४८५/174	७१
५	प्रकारे थमु	१४०/433	१४२	११६	अह्न	४८६	७१
६	ईषद् ऽपरिसमाप्ते च कल्प्	१४१	१४२	११७	संख्यातादह्नश्च वा	४८६/175	७१

સિદ્ધહેમ સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
११८ सर्वोऽश संख्या...त्	४८६	७१
११९ संख्यातैक पुण्य ..त्	४८६/177	७१
१२० पुरुषायुष द्विस्ताव...म्	४८७	७१
१२३ नञव्ययात्...डः	४८७/178	७२
१२६ सक्त्यक्ष्णः स्वाङ्गे	४३९	४६
१२८ प्रमाणी संख्या ड्डः	४४१/ 08	४७
१३१ नञ् सु व्युप त्रे श्चतुरः	४४१	४७
१३४ नाग्नेर्नाम्नि	४४२/109	४८
१३६ नञ् सु-दुर्भ्यः... र्वा	४४२/110	४८
१३७ प्रजाया अस्	४४३	४८
१३८ मन्दाऽल्पाच्च थाः	४४५	४८
१४१ द्विपदाद् धर्मादन्	४४६	४९
१४४ सुपूत्युत्-सुरभे...गुणे	४४८	५०
१४५ वा ऽऽ गन्तौ	४४८/118	५०
१४६ वाऽल्पे	४४८/117	५०
१४७ वोपमानात्	४४८/121	५०
१४८ पात् पादस्या देः	४४९	५०
१५० सुसंख्यात्	४४९ 121	५१
१५१ वयसि दन्तस्य दतृ	४४९/122	५१
१५४ वाऽग्रान्त शुद्ध...त्	४४९ 123	५१
१५८ धनुषो धन्वन्	४४९/124	५१
१५९ वा नाम्नि	४४९/125	५१
१६४ जायाया जानिः	४४९ 126	५१
१६५ स्त्रियामुधसौ न्	४४९/127	५१
१७० इनः कच्	४४७	४९
१७१ ऋन्नित्यदितः	४४७/112	४९
१७२ दध्युरः सर्पिर्मधू ..ले.	४४७/113	४९
१७३ पुमनडुन्नौ पयो . त्वे	४४७.114	४९
१७४ नञो ऽ र्थो त्	४४७/115	४९
१७५ शेषाद् वा	४४७/116	५०

સિદ્ધહેમ સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
१७७ ईयसोः	४४७/117	५०

સાતમો અધ્યાય – ચતુર્થ પાદ

સિદ્ધહેમ સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
१ वृध्दिः स्वरेष्वा ते	५२०	९३
५ य्वः पदान्तात् त्	५२७	९५
६ द्वारादेः	५८८	११९
२५ हृद् भग सिन्धोः	५४४/239	१०१
२७ अनुशतिकादीनाम्	५४४/240	१०१
३२ विन्मतोर्णीष्ठे लुप्	६४३/441	१४४
३३ अल्प यूनोः कन् वा	६४२/438	१४३
३४ प्रशस्यस्य श्रः	६४२/435	१४३
३५ वृद्धस्य च ज्यः	६४३/436	१४३
३६ ज्यायान्	६४३/437	१४३
३७ बाढाऽन्तिकयोः...दौ	६४३/439	१४३
३८ प्रियस्थिर स्फिरोरु म्	६०५	१२६
३९ पृथुमृदुभृश रः	६०२/361	१२५
४० बहोर्णीष्ठे भूयः	६४२/440	१४४
४१ भूलक् चेवर्णस्य	६०६	१२७
४२ स्थूल दूर युव...नः	६०७	१२७
४३ त्रन्त्यस्वरादेः	६०३	१२५
४८ ईनेध्वाऽऽत्मनोः	५९८/357	१२४
५१ अनोट्ये ये	५४९	१०२
५२ अणि	५२३	९३
५३ संयोगादिनः	६१९	१३३
६१ नोऽपदस्य तध्दिते	४६६	५८
६३ वाऽश्मनो विकारे	५६३	१०८
६५ प्रायोऽव्ययस्य	५८३	११६
६७ विंशतेस्तेर्डिति	५९२.343	१२१
६८ अवर्णवर्णस्य	४४०	४७
६९ अकद्रु पाण्ड्वो . ये	५४२/236	१००
७० अस्वयम्भुवोऽव्	५२१	९३

